

**ПРЕСА МІЖВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
І БОРТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ**

**Олег
Богуславський**

**ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ
ДОСВІД
ДИСКУСІЇ**

НА СТОРОНІ

**Олег
Богуславський**

**ПРЕСА МІЖВОЄННОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
І БОРТЬБА
ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ**

Олег Богуславський

**ПРЕСА МІЖВОЄННОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ І
БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
УКРАЇНИ**

- історичний шлях,
- досвід,
- дискусії

Запоріжжя
«Провіта»
2008

УДК 070:94(477+4) «1919/1939»
ББК Ч612(4Укр+4) 61/622
Б 748

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
(протокол засідання № 10 від 31 березня 2008 р.)*

Рецензенти:

Горевалов Сергій Іванович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри масової комунікації Інституту журналістики, театру, кіно та телебачення (Київський міжнародний університет)

Крупський Іван Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри телебачення і радіомовлення факультету журналістики (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Черняков Борис Іванович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики (Маріупольський державний гуманітарний університет)

Богуславський О.В.

Б 748 Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусія: Монографія. – Запоріжжя: «Просвіта», 2008. – 452 с. ISBN 978-966-653-217-9

У монографії на основі широкого джерельного газетно-журнального матеріалу здійснено спробу комплексного аналізу становлення і функціонування преси української міжвоєнної еміграції в Європі 1919-1939 рр., а також розвитку політичної полеміки та дискусії, як форм публіцистики. Основної уваги приділено аналізу пресових дискусій на сторінках політичної періодики української еміграції. У контексті дослідження розкриваються тенденції та специфіка державотворчих концепцій різних політичних груп, основні суперечності між ними, а також їх вплив на еміграційне суспільство.

Для наукових працівників, студентів спеціальності «Соціальна комунікація», журналістів, політологів, а також усіх, хто цікавиться новітньою історією України та процесами державотворення.

ISBN 978-966-653-217-9

© Богуславський О.В., 2008

© «Просвіта», 2008

Зміст

ВСТУП: ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ І БОРОТЬБА ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ І ДОСВІД	6
Література	15
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	16
1. 1. Стан наукового дослідження української еміграційної журналістики в Європі між двома світовими війнами	16
1.2. Загальна характеристика джерел	27
Література	51
Розділ II. «ЛІВИЙ» ПОГЛЯД НА МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ: ПУБЛІЦИСТИЧНА ДИСКУСІЯ В КОМУНІСТИЧНИХ І СОЦІАЛІСТИЧНИХ ВИДАННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ	57
2. 1. Журнал «Борітеся-Поборете!» як рупор Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів ...	57
2.1.1. Концепція української державності в публіцистиці Закордонної делегації УПСР	58
2.1.2. Еміграційна полеміка М.Грушевського: між пошуком національної ідеї і партійними шорами	67
2.1.3. Участь «лівих» соціалістів-революціонерів у міжпартійній полеміці на сторінках партійної преси	73
2.2. Участь «правої» УПСР М.Шаповала в національно-патріотичній дискусії української еміграції	79
2.2.1. Українська еміграція та її завдання в публікаціях «Нової України»	83
2.2.2. Національне питання в публіцистиці «правої» УПСР	87
2.2.3. Проблема соборності та єдиного національного фронту в пресі «правих» соціалістів-революціонерів	91
2.2.4. «Бий своїх, аби чужі боялися!»: критика політичних опонентів як основа публіцистичної полеміки «правої» УПСР ...	95
2.3. Проблематика публіцистики Української соціал-демократичної робітничої партії на еміграції	107
2.3.1. Критика комунізму, фашизму і націоналізму в публіцистиці УСДРП	114
2.3.2. Завдання еміграції і українська визвольна політика в публіцистиці УСДРП	118
2.4. Націонал-комуністи та В.Винниченко в міжпартійній пресовій дискусії	125
2.4.1. Демagogія і маніпулювання як основа політичного світогляду В.Винниченка	130
Література	140
Розділ 3. ПОЛЕМІКА В ПРЕСІ КОНСЕРВАТИВНО-ГЕТЬМАНСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У 20-30-Х РР. ХХ СТ.	147
3.1. Пошук національної ідеї в «Листах до братів-хліборобів» В.Липинського як основи нового світогляду	148
3.1.1. Критика українського націоналізму як складова публіцистики В.Липинського	159
3.1.2. Візія майбутньої держави в публіцистиці В.Липинського	163

3.2. Дискусія про майбутню державу в публікаціях гетьманської періодики	171
3.2.1. Гетьманська Україна в дискусії між Є. Чикаленком і В. Липинським	182
3.2.2. Дискусія про національне питання в українській консервативній публіцистиці на еміграції	188
3.2.3. Шляхи національної ідеї в публіцистиці українських гетьманців-націоналістів	193
Література	203

**Розділ IV. НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА
ПРЕСИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА**

4.1. Публіцистика С.Петлюри про завдання української еміграції як основа концепції боротьби за відновлення української державності	208
4.1.1. Пріоритети української еміграції в дискусійних публікаціях національно-демократичної преси	220
4.1.2. Завдання еміграційної української молоді у боротьбі за державність	230
4.1.3. Зовнішньо-інформаційна акція Державного центру УНР	237
4.2. Дискусія про шляхи та методи визвольної боротьби в петлюрівській пресі	253
4.2.1. Проблема «єдиного фронту» в демократичній періодиці	253
4.2.2. Міжпартійна полеміка на сторінках пропетлюрівської преси ...	271
4.2.3. «З чим повертатимемося?»: Дискусія про майбутній суспільно-політичний устрій України на сторінках демократичної періодики української еміграції	287
4.2.4. Національне питання та шляхи його вирішення на шпальтах петлюрівської преси	301
Література	327

**Розділ 5. ДЕРЖАВНИЦЬКА КОНЦЕПЦІЯ В ПУБЛІЦИСТИЦІ
НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ..**

5.1. Поява організованого українського націоналізму в 20-х рр.	335
5.1.1. Державний ідеал України в ідеологічно-партійних концепціях українських націоналістичних організацій	339
5.1.2. «Bellum omnium contra omne – війна всіх проти всіх»: роль націоналістичної преси в поширенні політичної критики	345
5.2. Визвольна проблематика в еміграційній націоналістичній публіцистиці 20-30-х рр.	357
5.2.1. Ідея об'єднаної української політичної дії на еміграції в націоналістичній публіцистиці	357
5.2.2. Зовнішня орієнтація визвольної стратегії української еміграції в публіцистиці ОУН	360
5.2.3. Дискусія про національне питання в світлі націоналістичної публіцистики	376
5.2.4. Доктрина внутрішньої та зовнішньої політики майбутньої України в пресі українських націоналістів	383
Література	402
ВИСНОВКИ	406
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	418
ІМЕННИЙ ПОКАЗЧИК	444

**Пам'яті мого діда
Миколи Богуславського
(1917–1987)
присвячую...**

ВСТУП

Преса української еміграції і боротьба за волю України: історичний шлях і досвід

Драматичні соціально-економічні та політичні процеси становлення та розвитку української нації, тривале бездержавне становище, відсутність внутрішньої консолідації навколо однієї, спільної для всіх ідеї, складне геополітичне розташування, а від того – вплив негативних зовнішніх чинників, неодноразово призводили до того, що достатньо велика кількість українців час від часу змушена була покидати рідні землі й емігрувати за кордон. Саме ці процеси стали найприкметнішою особливістю кінця XIX – початку XX століття. Тож і не дивно, що дослідники української еміграції подають вражачі показники її чисельності: від 8,2 млн. [9, с.8] до 20 млн. осіб [3, с. 18].

У залежності від причин, що породжували еміграцію, вона поділяється на економічну та політичну. Найбільшою причиною економічної, або т.зв. «заробітчанської» еміграції, були вкрай несприятливі господарські умови для українського селянства: перенаселення і відсутність вільних земель, високі податки і ціни на промислові вироби, низькі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, безробіття і нерозвиненість інших напрямків підприємницької діяльності, що могли дати роботу в сільському господарстві.

Необхідно відзначити, що переважна більшість представників «заробітчанської» еміграції перебувала на низькому культурному рівні, не усвідомлюючи політичних причин, які викликали такий незадовільний господарський та економічний стан і підштовхували їх покидати рідні землі.

На відміну від добровільної за своїм характером економічної еміграції, політична відбувалася, як правило під тиском правлячого режиму чи окупаційної влади. Політична еміграція докорінно відрізнялася від економічної вже тим, що її складають свідомі й активні представники нації, які змушені емігрувати за кордон, щоб уникнути розправи або мати

кращі можливості для проведення політичної діяльності. Проте, на думку дослідників, і економічна, і політична еміграції – результат свідомого вибору людини [8, с. 3].

У залежності від кількісних показників населення, що виїжджає з даної країни, еміграції можуть бути локальними і масовими. Під категорію масових еміграційних процесів підпадають ті випадки, коли йдеться про десятки і сотні тисяч осіб, що змушені покинути власні землі в силу тих або інших причин.

Українському народові були притаманні обидва типи еміграції. В одних випадках виїзд за кордон з метою постійного чи тимчасового проживання здійснювався через економічні причини, в інших – через політичні. За звичай, економічна та політична еміграції взаємно доповнювали одна одну, хоча, і треба це зазначити, завжди домінувала політична.

У силу того, що об'єктом цього дослідження є преса політичної української еміграції міжвоєнного періоду в Європі, то й у своїй роботі перевага віддається аналізу інформаційно-ідеологічних аспектів діяльності цієї еміграції.

Тож, першою численною політичною була, т.зв. «мазепинська» еміграція, коли після поразки під Полтавою 1709 р. гетьман І.Мазепа з вірними йому старшинами та козаками був змушений емігрувати до Туреччини. Провідними посталями цієї еміграції стали П. і Г. Орлики, генеральний осавул Г.Герцик, генеральний бунчужний Ф. Миревич, генеральний обозний І.Ломиковський, небіж І.Мазепа А.Войнаровський, прилуцький полковник Д.Горленко та ін., які й продовжили політичну діяльність за кордоном – в Туреччині, Франції, Швеції і Польщі аж до середини 18 ст. Ця їх діяльність стала однією з найпомітніших сторінок української політичної еміграції післямазепинської доби [2, с. 408].

Політичними мотивами просякнуте залишення рідних земель частиною запорозьких козаків (близько 10 тис.) після знищення Запорозької Січі 1775 р. Вони переселились на територію Османської імперії, де в гирлі річки Дунай заснували Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 р.

Після мазепинської та козацької, масових процесів політичної еміграції з України аж до революційного 1917 р. не відбувалося, хоча окремих випадків не бракувало. Так, політичний характер мала діяльність у Швейцарії у 70-80-х рр. XIX ст. М.Драгоманова.

Початок ХХ ст. був знаменний тим, що з підросійської України до європейських країн була змушена виїхати ціла низка українських громадсько-політичних діячів – Д. Антонович, В. Винниченко, Є. і К. Голіцинські, Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізняк, П. Канівець, В. Королів, М. Мелевський, С. Петлюра, П. Полятенко, М. Порш, М. Русов, В. Степанківський, М. Ткаченко, М. Троцький, Л. Юркович, Б. Ярошевський та ін. [8, с. 4].

І хоча названі «хвилі» та поодинокі приклади української політичної еміграції залишили по собі яскравий слід в історії українського національно-визвольного руху, проте за будь-якими кількісно-якісними показниками вони навряд чи можуть порівнятися з військово-політичною еміграцією, яка стала трагічним висновком визвольних змагань 1917-1920 рр. Це стосувалося як кількості нових емігрантів, географічного і соціального їх представництва, так і морально-психологічних і політичних наслідків цієї хвилі еміграції в історії українського державотворення.

У наслідок поразки національно-визвольних змагань у 1917-1920 рр. велика кількість українців опинилася за кордонами своєї батьківщини і знайшла політичний притулок у ряді країн Західної Європи, Америки та в країнах Сходу. З цією політичною еміграцією був пов'язаний вихід за кордон десятків тисяч найактивніших учасників і творців подій 1917-20 рр. – керівників Центральної ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії Української народної республіки (УНР) і Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР); старшини і вояків українських армій; чиновників та службовців державного апарату; активу тодішніх політичних партій; представників наукової і культурно-мистецької інтелігенції тощо. Це була масова політична еміграція військових і цивільних осіб, безпосередньо причетних до державного будівництва на українських землях.

Початок масової політичної еміграції припадає на листопад 1920 р. А саме 14 листопада з Кам'янка-Подільського виїхав український уряд УНР на чолі із С. Петлюрою у зайняту польськими військами Галичину. За тиждень, під натиском наступаючих більшовицьких військ, Україну залишили і війська Директорії.

На території Польщі опинилася 6-а дивізія Січових стрільців на чолі з генералом М. Безручком, 3-а Залізна дивізія на чолі з генералом О. Удовиченком, Київська дивізія на чолі з генералом Ю. Тютюнником, Запорізька дивізія на чолі з генералом Г. Базильським, окрема кінна дивізія на чолі з генералом І. Омеляновичем-Павленком і Херсонська дивізія на чолі з генералом А. Пузицьким.

Певна частина українських військ дісталася території Румунії, серед яких, як найбільшу, треба згадати 2-у кулеметну бригаду полковника Г. Пороховського. До якої додалися окремі військовослужбовці з інших регулярних частин колишньої Армії УНР, українці з білих армій, зокрема, Денікіна, так званий «Український катеринославський кіш» з армії Врангеля, рештки загонів Н. Махна. Згодом військова еміграція в Румунії поповнилася також повстанцями з території радянської України [7, 25].

Після того, як чинний уряд УНР втратив важелі контролю над територією України, до категорії політичних емігрантів перейшли також і службовці всіх закордонних місій.

З виходом на еміграцію українські військові були розміщені у створених таборах для інтернованих осіб. Треба відзначити ті надзвичайно складні, часом нелюдські, умови життя, в яких треба було налагоджувати побут, тому саме цей період увійшов в історію української еміграції найтяжчим і найдраматичнішим як щодо матеріально-побутових умов життя емігрантів, так і щодо морально-психологічного клімату, який панував у таборах.

Розпорошена по багатьох країнах Європи, українська еміграція, хоч і мала великі труднощі на чужині, все ж виявила подиву гідні сили для самоорганізації. Певним порятунком від психологічної деградації стала організація освіти, духовна і культурно-творча праця. Цьому сприяла широка культурницька діяльність як у таборах, так і в усіх місцях змушених поселень.

На особливу увагу заслуговує той факт, що найбільш свідомі представники української еміграції не припинили політичної діяльності, спрямованої на відродження української державності. Така діяльність здійснювалася знову ж таки в організованих формах, якими стали еміграційні уряди УНР і ЗУНР, а також переформовані до нових умов і вимог часу старі чи новостворені за кордоном, партійні угруповання.

Політична праця була для цієї частини українських емігрантів головною метою їхнього перебування за кордоном. Сама ж еміграція розглядалася як стан тимчасовий, що обов'язково мусів закінчитися поверненням на батьківщину. Таким чином, не тільки змушене залишення території України, але й характер та цілі діяльності за кордоном закономірно обумовили саме політичний статус багатьох українських емігрантів.

Зрозуміло, далеко не всі представники української еміграції належали на батьківщині до складу політично активних сил. Рівень національної свідомості більшості українських емігрантів, за винятком колишніх державних, культурних діячів та військовослужбовців УНР і ЗУНР, був дуже низьким. Особливо це стосується тих українців, що служили в різноманітних «білих» та повстанських арміях, які, за деяким незначним виключенням, не стали членами української політичної еміграції.

Однак ті селяни та робітники, що зі зброєю в руках воювали за державну незалежність України в складі як регулярних, так і партизанських, за кордоном уже в силу цього факту перетворилися на політичних емігрантів.

Головним досягненням цієї хвилі української еміграції стало те, що найбільш свідомі її представники і в надзвичайно складних матеріальних та морально-психологічних умовах не припинили політичної боротьби, спрямованої на відродження української державності.

Відчуваючи нестатки й труднощі повсякденного еміграційного життя по багатьох країнах Європи, українці не перетворилися в безлику людську масу. Вони виявили достатні внутрішні сили для самоорганізації, а відтак для збереження себе як частини української нації, відірваної внаслідок зазначених вище причин від його основної частини. Цьому сприяла діяльність створених емігрантами в місцях їхнього компактного проживання численних громадських організацій та культурно-освітніх установ. Великим досягненням стало заснування на чужині кількох українських вищих навчальних закладів і низки науково-дослідних інституцій.

Така діяльність здійснювалася у формах еміграційних урядів ЗУНР і УНР, а також модифікованих й переформатованих старих партійних угруповань, що розпочинали свою діяльність ще в Україні, та створенні нових партійних груп

та організацій. Політична робота складала для певної частини українських емігрантів головну мету їхнього перебування за кордоном, що розглядалось як явище тимчасове, що неодмінно мусить змінитись їхнім поверненням в незалежну Україну. Політичний статус багатьох українських емігрантів обумовили не тільки причини залишення України, але й характер та основні цілі діяльності за кордоном.

Досліджуючи еміграційні процеси, ми зіткнулися із проблемою вживання терміну «еміграція», а тому, ми використовуємо схему, запропоновану В.Трошинським. З одного боку, він використовується як означення власне процесу переміщення частини українського громадянства в деякі східно- і західноєвропейські держави, викликаного поразкою визвольних змагань 1917-20 рр. З іншого боку, термін використовується для означення всієї сукупності людей українського походження, що опинилися в ті буремні роки за кордоном і в значній своїй масі ще довго зберігали характерні риси країни походження, жили активним організованим життям. Таке застосування даного терміну для означення певної етнічної спільноти на різних етапах її перебування в інонаціональному середовищі, тим більше політизованої спільноти, є достатньо апробованим в науковій і науково-популярній літературі [8, с.5].

Історія української журналістики як наука сформувалася лише в першій чверті ХХ століття. На початку вона мала очевидні історико-літературознавчі риси, а тому українська періодика довго розцінювалася сучасниками як трибуна лише для виступів письменників та інтелігенції.

Як зазначає відомий дослідник історії української журналістики М.Нечитайлюк, «перші ознаки наукового підходу до вивчення історії української преси вже наявні у проблемних статтях О.Маковей («П'ятдесятитиї ювілей руської публіцистики»), І.Франка («Наша публіка», «Альманах чи газета?», «Дещо про нашу пресу»), В.Щурата («Початки української публіцистики»), у книзі І.Кревецького «Початки преси на Україні: 1776-1850» [6, с. 17].

Актуальність дослідження національно-патріотичної дискусії, що точилася на сторінках преси української еміграції в Європі у період між двома світовими війнами – її витоків, історичної долі, політичної орієнтації – розглядається не тільки з позицій заповнення суттєвої прогалини в історії та історич-

ному журналістикознавстві, але й, що не менш важливо, під кутом зору необхідності творення цілісної концепції спільності історичного шляху української журналістики.

Іншим важливим чинником дослідження є також потреба визначення і відзначення реального внеску цієї хвилі еміграції в боротьбу за відродження української державності. І саме преса може стати визначальним елементом у цьому процесі.

Важливість даної теми диктується щонайменше двома обставинами. По-перше, і позитивний, і негативний досвід функціонування та взаємовідносин між різними, за своїми ідейними і програмними орієнтирами, періодичними виданнями в середовищі міжвоєнної української політичної еміграції, що аналізується в роботі, може певною мірою прислужитись в утвердженні політичного плюралізму у сучасному житті українського суспільства.

По-друге, незважаючи на те, що спочатку українські політичні емігранти сподівалися, що їх перебування за кордоном буде недовготривалим, і тільки об'єктивна реальність та роки проживання на чужині змусили їх переглянути цю настанову й докладати дієвих зусиль для інтегрування в суспільства країн поселення. Особливо, коли мова йшла про елементарне фізичне виживання цих людей. Тим самим, мимо своєї волі, міжвоєнні українські політичні емігранти стали одним із джерел формування української діаспори, вплинули на збільшення її чисельності та підвищення її культурно-освітнього рівня й політичної свідомості [8, с.6].

За справді видатної ролі української еміграції в процесах державотворення та боротьби за самостійну соборну Українську державу, здобутки в дослідженні її історії не такі вже й вагомі. Пояснюється це декількома моментами, один з яких – непростий процес визнання значення міжвоєнної політичної еміграції у ХХ ст.

Навіяний ідеологічними шаблонами та штампами односторонній підхід радянських істориків зумовлював однаково негативні оцінки всієї української еміграції розцінюючи її як спробу політичних супротивників реалізувати власні альтернативи суспільно-політичного розвитку. То ж коли йдеться про відповідні праці радянських істориків, то варто зазначити, що всі вони носили занадто заідеологізований та конфронтаційний характер, що нівелює їхню наукову вартість. Зро-

зуміло, що подібна ситуація змушувала історичну науку до одностороннього підходу у висвітленні діяльності української еміграції міжвоєнного періоду. Тому, обмеження об'єкта аналізу не могло не позначитися на науковій повноті, цілісності сприйняття та оцінки історико-політичних явищ і процесів, а відтак – і на їх відповідній інтерпретації.

Подібна ситуація, тільки зумовлена протилежними завданнями, притаманна і певній частині досліджень еміграційних авторів. Разом з тим низка студій, здійснених представниками зарубіжної української науки, в яких висвітлюються окремі питання, пов'язані з діяльністю міжвоєнної політичної еміграції, складають безперечний науковий інтерес й можуть служити орієнтиром для послідовників.

Це зумовлює актуальність дослідження преси української еміграції в Європі у період між двома світовими війнами, а саме: її витоків, структури, функціонування, політичної орієнтації, треба констатувати, що основним завданням тут є не тільки заповнення суттєвої «білої плями» в історичному журналістикознавстві, але й усвідомлення необхідності творення цілісної концепції історичного шляху розвитку української журналістики. Існує також потреба визначення реального внеску цієї хвилі еміграції в боротьбу за відродження української державності. І саме преса може стати визначальним елементом на цьому шляху. Проте, існує проблема виведення досліджень з площини загального процесу розвитку преси в Україні та історичних аспектів її функціонування у площину більш ґрунтовного вивчення змісту цієї преси. Доречним є навести думку відомого вітчизняного пресознавця І.Крупського про те, що «українські часописи в еміграції виконували важливу соціальну функцію: з одного боку заповнювали постійний широкий контакт між українцями в діаспорі, а з другого – уможлилювали публічну дискусію між поточними потребами українського політичного, культурного, господарського і наукового життя» [4, с. 18]. Власне дослідженню такої публічної дискусії про найголовніші проблеми українського політичного та культурного життя присвячене ця робота.

У цьому контексті є слушним зауваженням відомого еміграційного українського дослідника В.Маруняк, про те, що «історія української еміграції між двома світовими війнами

– поминаючи доволі обширно вивчену культурну діяльність нашої еміграції в Чехословаччині і журнальні статті чи огляди про еміграцію в інших країнах європейських і загальні відомості в «Енциклопедії українознавства» НТШ – не опрацьована і чекає на своїх авторів. Таке загальне ствердження подвійно стосується критичного огляду політичного сектора нашого еміграційного життя, тобто діяльності політичних партій, організацій і середовищ, коли навіть взяти до уваги деякі наявні причинки до тієї галузі. У більшості – вони писані суб'єктивним пером публіцистів. Тому актуальною необхідністю являється опрацювання джерельного огляду діяльності різних політичних таборів і, в міру можливості, об'єктивне ствердження їхньої ваги й оцінки з перспективи сьогодення цього дня, коли маємо необхідний для цього відступ часу і потрібні критерії для вивчення їхнього існування» [5, с. 37].

З огляду на вищесказане, доводиться констатувати і той факт, що суспільне розуміння і тлумачення значення міжвоєнної української еміграції в Європі знаходиться на надзвичайно низькому рівні, часто приймаючи схему, запропоновану іще комуністичними ідеологами. Ця модель розглядає всю без винятку еміграцію як ворогів українського народу, зводячи її боротьбу за незалежність України до проявів інтриг «міжнародного імперіалізму», тим самим підтверджуючи тезу про те, що «хто не з нами, той проти нас». Але звинувачувати наших попередників у політичних прорахунках без відповідного і належного аналізу їхньої діяльності не варто, бо, як писав І. Драч: «Наші попередники щодня мусили давати відповіді на нові виклики, розв'язувати нові завдання без готових рецептів. І той, хто сьогодні хотів би кинути камінь невдатні наслідки діячів минулого, хай доведе, що кожен з нас сьогодні розумніший, чинить правильно, вміє не тільки знайти найоптимальніше рішення суспільних проблем, а й здатний його втілити в життя. Тому мені видається більш плідним пильніше аналізувати обставини тодішньої боротьби за українську державність хоча б тому, що нинішня історична ситуація містить цілу низку старих глибинних українських проблем, зокрема закорінених і в той час, не розв'язаних і досі» [1].

Література

1. Драч І. Уроки Української Народної Республіки // Вісті з України. – 1998. – 5 лютого.
2. Еміграція // Онацький Є. Українська мала енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1958. – С. 408-410.
3. Історія української еміграції / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1997. – 320 с.
4. Крупський І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1996. – 30 с.
5. Маруняк В. Олександр Бойків – організатор українського життя у Франції. – Париж, 1986. – 189 с.
6. Нечиталок М. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень // Українська періодика: історія і сучасність: Тези доп. і повід. Всеукр. наук. конф. (9-10 грудня 1993 р.). – Львів, 1993. – С. 17-22.
7. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940)/ Керівник тому В.П. Троцинський. – К.: Генеза, 2003 – 720 с.
8. Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. І-т соціології: Відп. ред. В.Б.Євтух. – Київ: Інтел. – 1994. – 260 с.
9. Українські поселення. Довідник / Під ред. А.Мілянчик, В.Бандери, І.Гурина та В.Ісаєва. – Нью-Йорк: Український соціологічний інститут, 1980. – 351 с.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1. 1. Стан наукового дослідження української еміграційної журналістики в Європі між двома світовими війнами

Перші автори, які взялися за дослідження і стали закладати наріжні камені у підмурівок історіографії української еміграції та її преси самі були безпосередніми учасниками тих буремних подій і процесів.

Так, дослідження С.Наріжного «Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» [37] було присвячене в основному ілюстрації культурних досягнень української еміграції в період між двома світовими війнами і є надзвичайно цікавим з фактологічної точки зору. Зібрана й упорядкована автором інформація про діяльність емігрантських культурно-освітніх та наукових установ, причинки до біографій багатьох визначних представників української еміграції, в тому числі публіцистів та видавців без перебільшення можна віднести до розряду таких, без яких не обійдеться жоден дослідник історії еміграції.

Одним із найповніших досліджень, як за масштабами охоплення фактологічного матеріалу, так і за залученням до наукового обігу колосального масиву архівних джерел української еміграції у галузі історії української преси і на сьогоднішній день залишається праця А.Животка «Історія української преси» [10], що була здійснена у формі нарисів-лекцій історії української преси.

Не можна оминати увагою й історично-статистичний нарис Ю.Тернопільського «Українська преса з перспективи 150-ліття», [46] присвячений українській пресі, який, як зазначено у редакційній передмові, «...появившись друком, надзвичайно облегло написання історії української преси з погляду її найтіснішого пов'язання з ходом історичних подій і розвитком української політичної думки» [46, с. 3]. Ця праця якщо і не дає розлогої і яскравої картини розвитку україн-

ської преси в еміграційних умовах, то дає важливі статистичні та фактологічні дані про вихід періодичних видань у різних країнах компактного розселення українців. Також досить показовою є точка зору автора про те, що «преса української еміграції в Європі була наскрізь політична» [46, с. 43].

Питанням бібліографії періодичних видань, що виходили в європейських країнах у місцях поселення українських емігрантів був присвячений покажчик вченого з Польщі Є.Місила «Бібліографія української преси в Польщі (1918-1939) і Західно-Українській Народній Республіці (1918-1919)» [34] та матеріали до бібліографії дослідника із США М.Мартинюка «Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.)» [28].

Необхідно дещо зупинитися на кожному дослідженні. Так, праця Є.Місила, окрім класичних пресових видань – газет і журналів, що виходили як українською так і іноземними мовами, подає інформацію про неперіодичні серійні видання, календарі та звіти українських організацій та установ, які безперечно є дуже важливими не тільки джерелами інформації, але й прикладами видавничої діяльності еміграції.

Дослідження М.Мартинюка в 90-х рр. ХХ ст. було чи не єдиним, яке подавало загальну картину розвитку еміграційної періодично-видавничої справи в Європі. Але попри досягнення цієї праці, що полягають в описі періодичних видань: місця, редакції, розмірів, дат видавництва, є і головні недоліки, які полягають у великій кількості помилок та неперевірених фактів, відсутності інформації про чужомовні періодичні видання, які здійснювалися українською еміграцією з метою інформування західного істеблішменту про політичні наміри українців. Ще одним недоліком праці М.Мартинюка є відсутність інформації про місце зберігання існуючих примірників.

Малознаним залишається бібліографічний покажчик П.Мурашка «Бібліографія української та слов'янської періодики у празькій Слов'янській бібліотеці» [3], до якого окрім бібліографії періодичних видань входить також бібліографія українознавчих матеріалів, а також періодичні видання іншими мовами, які публікували матеріали про українські проблеми або мали відношення до українських справ.

У цьому переліку праць на особливу увагу заслуговують роботи українського вченого з Канади М.Марунчака «Українці в СРСР поза кордонами УРСР» [29], який займався

проблемами дослідження української діаспори на території країн колишнього СРСР. Саме ця праця стала першим ґрунтовним дослідженням про українців у СРСР, які в силу різних обставин опинилися поза межами українських земель: «Це спроба історично-соціологічної та статистичної студії про понад дес. Яток мільйонів українців царської і советської імперій, з яких в 1970 році заподали себе приналежними до українського народу тільки 5,469,000» [29, с. 5].

Дослідженням проблем міжвоєнної політичної еміграції у Чехословаччині, Франції та Німеччині передвоєнних років займався В.Маруняк [30; 31].

Проблеми та діяльність українських політичних емігрантів в Німеччині у 20-30 рр. ХХ ст. досліджували І.Камеєцький у своїй праці «Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами» [12] та М. Швагуляк у статті «Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст.» [51]. Культурній проблематиці української еміграції в Німеччині була присвячена розвідка З. Кузель «Українознавство в Німеччині (1939-1945)» [20].

Ґрунтовний аналіз проблем, що мають безпосереднє відношення до вивчення консервативної і націоналістичної політичних течій у середовищі міжвоєнної української еміграції, міститься в працях визначного українського історика і публіциста І.Лисяка-Рудницького [22]. Зокрема, запропонована ним схема вивчення «інтегрального» українського націоналізму є такою, що найбільше з'ясує сутність цього політичного феномену. Методології аналізу політичних течій на еміграції присвятив свої праці авторитетний дослідник цих питань професор В.Маркусь [24; 25].

До цієї ж проблеми належить цікава стаття професора Т.Гунчака «Українська політична думка 1920-их років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм» [6], в якій здійснено порівняльний аналіз деяких напрямків української політичної думки 1920-их років, відразу після поразки визвольних змагань та виходу в еміграцію.

Треба відзначити, що силами еміграційних дослідників доволі ретельно розглянуто і проаналізовано процес зародження, становлення та утвердження української націоналістичної преси в міжвоєнному періоді.

Так, у дослідженні В.Мартинця «Українське підпілля: Від УВО до ОУН» [27], присвяченому 20-літтю заснування Організації українських націоналістів (ОУН), автор наводить не

тільки надзвичайно важливі та рідкісні відомості про структуру та особливості функціонування націоналістичної преси в еміграційних умовах, але й розглядає ідеологічну і тематичну проблематику цих видань, подає ґрунтовні відомості про їх журналістів та редакторів. Ці поодинокі і розрізнені інформації були об'єднані В.Мартинцем у окремому дослідженні «Українська націоналістична преса» [26], де між іншим він доходить такого висновку: «Кожний ідейний рух – зв'язаний нерозлучно в пропаганді, себто з поширенням ідеї. Без поширення ідеї, без пропаганди, годі взагалі собі уявити існування якого не будь ідейного руху. При чому не йде тільки про писане слово, але й говорене, і про чин. Не диво, що чин, слово і письмо, як засоби пропаганди, нерозлучно й постійно зв'язані з націоналістичним рухом від його первопочатків. Можна сперечатись, чи ідеї українського націоналізму – твір одиниць чи групи одиниць чи, навпаки, ці ідеї «висіли в повітрі», доступні для всіх. Але є безспірне, що без пропаганди цих ідей чином, словом і письмом ніколи вони не поширилися б від одиниць до одиниць і від одної групи людей до другої, ані не зійшли б із «повітря» на землю в широкі суспільні верстви» [26, с. 229].

Проблему дослідження історії націоналістичного руху, а в тім і її періодичної преси продовжив у своєму дослідженні «Нарис історії ОУН» П.Мірчук [33], у якому він подає мало-відомі факти, наприклад, про зовнішньо-політичну діяльність ОУН у міжвоєнний період у країнах Європи.

Проте, в цих дослідженнях відчутна заангажованість авторів, які були безпосередніми учасниками та творцями організованого націоналістичного руху, а тому мали за «обов'язок» показати діяльність націоналістичної преси у потрібному світлі, пропускаючи деякі невідомі аспекти її діяльності, головню пов'язаними з про німецьким спрямуванням ОУН у 30-х рр. ХХ століття.

Досить важливим підрозділом еміграційної періодики в означеному періоді була преса українських студентських організацій, що діяли в країнах компактного розселення українців. Цьому питанню було присвячене дослідження В.Янева «Студентська преса в добу між війнами» [52], у якому він робить огляд студентської преси за межами України. На думку автора, «видавничу діяльність тодішніх студентів-емігрантів була взагалі дуже жвава, що не завжди позитивно впливало на глибину змісту. Здебільша маємо тут до діла з низкою ефемерид» [52, с. 65]. В.Янів зазначав, що найсиль-

ніше розвинулася студентська преса у Чехо-Словаччині, зокрема у Празі й Подебрадах, бо ж у цих містах були обидві найсильніші наші навчально-наукові установи – Український Вільний Університет та Українська Господарська Академія, і найчисленніші були теж студентські середовища» [52, с. 65]

Значних результатів у дослідженні деяких важливих проблем, що прямо чи опосередковано стосуються теми роботи, досягнуто вченими України за роки після набуття незалежності, коли для історичної науки відкрились широкі можливості доступу до заборонених раніше архівів і бібліотечних фондів.

Водночас у процесі дослідження були використані як документально підтверджені результати, одержані в попередні роки, так і новітні досягнення вітчизняної історіографії. Зокрема, важливе значення для розуміння низки аспектів досліджуваної, а також суміжних й споріднених проблем мають праці О. Вішки, О. Денеки, В. Євтуха, О. Колянчука, Н. Кулеші, І. Кураса, В. Потульніцького, М. Савки, Н. Сидоренко, В. Трошинського та ін.

Значних результатів у дослідженні деяких важливих проблем, що прямо чи опосередковано стосуються теми роботи, досягнуто вченими за роки після набуття Україною незалежності, коли для історичної науки відкрились широкі можливості доступу до заборонених раніше архівів і бібліотечних фондів.

Так, серед досліджень історії української еміграційної преси та журналістики, здійснених за останні роки, безперечно варто назвати праці Н. Сидоренко «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919-1924)» [44] та «Національно-духовне самоствердження: Преса інтернованих українців цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924)» [45], присвячені дослідженню періодичних видань, що з'явилися в таборах інтернованих осіб, а також національно-духовної та культурно-просвітницької діяльності еміграції. Лейтмотивом дослідження є думка автора про те, що «українська еміграція цього часу засвідчила, що вона лишається «органічною інтегральною частиною українського народу, що під чужою владою перебуває», а тому її політична думка, культурно-освітні устремління й організаційні змагання повинні спрямовуватися на виконання «загальнонаціональної програми» – утвердження власної держави» [44, с. 4].

Дослідженню еміграційної преси в Польщі була присвячена праця історика-журналістикознавця з Польщі О. Вішки «Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.)» [5], де автор висвітлює тенденції розвитку і функціонування української періодики в цій країні, починаючи від т.зв. «таборного» періоду – етапу бурхливого розвитку української еміграційної преси в 1920-1923 рр. та періоду 1924-1939 рр., коли в силу різних причин виходила менша кількість преси.

Серед причин, які впливали на незадовільний стан розвитку преси в Польщі, О. Вішка виділив головні: фінансові проблеми, брак поліграфічного обладнання та паперу у таборах, ускладнений доступ до інформації, важкі табірні умови та численні їх зміни, розпорошення емігрантів, матеріальні нестатки потенційних читачів, вимоги державної цензури.

Автор вказує, що для більшості періодики, що виходила в середовищі української еміграції в Польщі був характерний доволі широкий діапазон проблематики – інформування про те, що діється у таборах, рідному краї та світі, освітня праця серед воєцтва і цивільної еміграції, протистояння моральній кризі серед біженців, прагнення зміцнити почуття національної свідомості, гідності та єдності, розуміння ідеї визволення батьківщини. Не останніми завданнями були захист рідної мови і популяризація української культури.

Дуже важливою є довідка дослідника про незадовільний стан зберігання української еміграційної періодики, що виходила у міжвоєнний період у Польщі, зокрема таборової. З-поміж представлених 164 назв 35 не знайдено. Найбільше бракує видань 1920-1923 рр. Лише половина видань збережена комплектом, принаймні в одній бібліотеці. Згадувана преса зберігається у кількох десятках бібліотек та архівах України, Польщі, Франції, Чеської Республіки, Канади та США. Найбільші колекції є у Львові, Києві, Варшаві, Парижі, Празі та Кракові.

Дослідник досліджує доробок науковців, письменників, художників, партійних та громадських діячів, які опинилися в еміграції, та які брали активну участь у творенні та розбудові як преси так і журналістики. Досить важливим видається підрозділ, присвячений питанням стану збереження та місця зберігання української еміграційної преси. Не можна оминати увагою і анотований бібліографічний показ-

чик еміграційної преси, що видавалася в Польщі у 1920-1939 рр. і який містить алфавітний, географічний, хронологічний та іменний покажчики.

Дослідженню преси українських емігрантів у Чехословаччині присвячена монографія М.Савки «Українська еміграційна преса у Чехословацькій республіці (20-30-ті рр. XX ст.): Історико-бібліографічне дослідження» [42]. Автор робить основний акцент на систематизації і бібліографічному аналізі періодики, подаючи лише загальні змістові характеристики видань, досліджують історичні, культурні, ідеологічні передумови та особливості функціонування друкованих видань української еміграції у Польщі та Чехословацькій республіці міжвоєнного періоду. У книзі вміщено 177 бібліографічних описів видань, що виходили на цих територіях упродовж міжвоєнного двадцятиліття. Говорячи про повноту досліджуваних пресових джерел, авторка, між іншим, зазначає: «На жаль, не можемо стверджувати, що подана нами кількість часописів, які видавалися українською еміграцією на території Чехо-Словаччини того періоду, є остаточною, оскільки деякі видання з виходом першого числа припиняли свою діяльність і могли не зберегтися в архівах» [43, с. 3]. Треба відзначити, що така тенденція була характерна для всієї української періодики, що виходила в складних еміграційних умовах, за практично повної відсутності спеціалізованих бібліотечних та архівних установ, які б могли фіксувати такі видання.

Іншим цікавим висновком авторки дослідження є те, що основне завдання української еміграційної преси полягало у консолідації розпорошених еміграційних сил задля єдиної мети – підготовки політичного, культурного та професійного підґрунтя для відбудови майбутньої вільної соборної держави. На думку М.Савки, українські еміграційні видання мали за завдання інформувати світову громадськість про абсолютну підневільне становище України під більшовицькою окупацією і Західної України під поляками.

Еміграція усвідомлювала покладену на неї державотворчу місію і намагалася працювати у цьому руслі в різних сферах життя. Крім того, лише через єдність еміграційної громади можна було досягнути вагомого впливу на міжнародній арені. Однак, незважаючи на постійні заклики у пресі до кон-

солідації, в середовищі емігрантів існували серйозні ідейні розходження, а на сторінках видань тривала гостра полеміка, яка переростала в непримиренні баталії.

Між іншим, дослідниці говорячи про поділ еміграції, а відповідно і преси, на праву та ліву, знаходять певні типологічні невідповідності, бо поділ преси на націоналістичну та соціалістичну створює певні проблеми класифікації. Так, серед студентських видань були і націоналістичні, і соціалістичні, серед військово-спортивної преси були видання і правої (пластові), і лівої (січові) орієнтації і т.д.

Проблемам функціонування української періодики у Франції присвячено дослідження О.Денєки «Українська еміграційна преса у Франції 20-30-х рр. XX ст.: становлення, розвиток, проблематика» [7], у якому вона робить узагальнюючий висновок, про те, що виконуючи важливу соціальну функцію, українські часописи, з одного боку, підтримували постійний контакт між українськими емігрантами, з іншого – уможлилювали публічну дискусію про поточні потреби політичного, культурного, господарського і наукового життя. Водночас вони закликали до єдності, консолідації нації, постійно нагадували про обов'язки емігрантів перед своєю батьківщиною. Широкий спектр української преси та значна кількість різноманітних політичних організацій чітко засвідчують плюралістичну структуру української еміграції у Франції міжвоєнного періоду. Авторка наголошує, що в розвитку української еміграційної преси Франції 20-30-х рр. XX ст. виокремлюються два основних періоди:

– роки виникнення і становлення еміграційної української преси в 20-ті рр. у Франції. Характерною рисою цього процесу була, з одного боку відсутність журналістського досвіду видавців, а з другого – прагнення організувати та об'єднати розгублене після військових подій українство. З десяти часописів, які розпочалися саме в цей період, лише «Українська Республіка» (1919-1922), «Українські Вісті» (1926-1929) та «Вістник Української громади у Франції» (1929-1936) зуміли подолати матеріальні труднощі й протриматись на пресовому полі декілька років. І тільки «Тризуб» (1925-1939) став яскравим явищем в українській пресі загалом та справжньою синхронією еміграційного життя українців. Українська преса 20-х рр. у Франції, відзначаючись чітким політичним спрямуванням, стала ареною

запеклих баталій. Однак вона не лише відображала прагнення та діяльність різноманітних організацій, але водночас була необхідною умовою консолідації української еміграції, виразником і захисником її інтересів;

– період ідейного та організаційного становлення українців, усвідомлення факту, що їхнє перебування на чужині буде більш тривалим. Останнє передвоєнне десятиліття було для української еміграції багатим на започаткування нових періодичних видань. Упродовж цих років було реалізовано 20 проєктів пресових органів, які стали трибуною для вираження політичних поглядів видавців. Проте більшість з них характеризувалася доволі незначним періодом виходу. І хоча не всі вони були інформативними і змістовними, професійно здійсненими та успішними – в їхній основі зберігалася прагнення скоординувати всі вияви національного політичного і громадського життя, допомогти читачам пережити еміграційне лихоліття, не забуваючи про необхідність виконання своєї історичної місії перед Україною.

На переконання дослідниці О.Денеки, найяскравішим представником української преси цього періоду був паризький часопис «Українське Слово», що гуртував довкола себе українську культурну, громадську і державницьку еліту, яка докладала всіх зусиль для інформування української громадськості на чужині про всі факти боротьби за відродження української державності та творення національної ідеї.

Авторка дослідження констатує, що в українській еміграційній пресі Франції найчастіше піднімалися проблеми консолідації політичних сил, культурно-просвітницької роботи українських емігрантів, частими були полемічні публікації.

На думку О.Денеки, парадоксальним був той факт, що чим активнішими були заклики до об'єднання та консолідації, тим гострішим ставало протистояння представників протилежних політичних сил.

Серед останніх досліджень, присвячених пресі міжвоєнної української еміграції необхідно відзначити дисертаційне дослідження Н.Кулєші «Українські періодичні видання у Німеччині (1919-1945 рр.): формування та функціонування», у якій вона уперше створює цілісну картину української преси в Німеччині міжвоєнної та воєнної доби, в'ясувати вплив на неї як зовнішніх геополітичних, так і внутрішніх еміграційних суспільно-політичних процесів того часу. Головним до-

сягненням дослідження є те, що авторка дослідила яким чином на функціонування української періодики в Німеччині впливали як зовнішні економічні та політичні фактори, так і процеси у внутрішньополітичному житті української еміграції. Так, зі згортанням діяльності унерівських місій на теренах Німеччини в 1919-1920 рр. припинили вихід фінансовані ними видання; важке матеріальне становище еміграції під час економічної кризи середини 1920-х рр. спричинило закриття низки українських видань; прихід до влади Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії (НСДАП) призвів до заборони лівої преси; натомість зростання популярності серед української еміграції в Німеччині консервативної та націоналістичної ідеології дало поштовх розвитку проґетманської та націоналістичної періодики.

Українська еміграційна преса в Німеччині міжвоєнного періоду була послідовно ідеологічно виховною і провідницькою, переважній частині цих видань було притаманне своєрідне пресове «культурництво» – етнографізм, просвітянство з розлогіми авторськими «мораліте» з тих або інших питань. Поряд із тим, переважна більшість видань була інформаційними, а не аналітичними.

Дослідницею були виявлені маловідомі факти історії еміграційної української журналістики в Німеччині, уведено до наукового обігу забуті й маловідомі досі імена літераторів та журналістів, газети, що довгий час були вилучені з поля зору журналістикознавців.

Разом із монографічними дослідженнями вийшло друком чимало наукових статей, передруків документів про діяльність міжвоєнної політичної еміграції у європейських країнах.

Сучасні історики-журналістикознавці докладають зусиль для наукового відтворення загальної картини розвитку національно-культурного життя в місцях компактного проживання українців на еміграції і преси, зокрема. Так, статті про перебування українських емігрантів у деяких європейських країнах та їх роботу на ґрунті журналістики знаходимо у наукових працях М.Тимошика «Українська журналістика у Франції: історія і сучасність» [47], С.Мовчана «Українська періодика в Югославії та її роль у формуванні національної свідомості і консолідації українців у 1919-1941 рр.» [35] та спільному дослідженні В.Павленка та П.Соханя «Українська емігрантська преса в Болгарії міжвоєнного періоду» [39].

І хоча як історичне і соціально-політичне явище міжвоєнна українська еміграція в Європі вже стала об'єктом історичних та історико-соціологічних досліджень, проте розглядалися лише загально-історичні аспекти цієї проблеми. Так, йдеться зокрема, про монографію В.Троцинського [48], у якій автор дослідив витoki та особливості виходу за кордон десятків тисяч українців унаслідок поразки визвольних змагань 1917-1920 рр. У дослідженні автор визначає основні центри компактного проживання політичних емігрантів-українців, їх правовий та соціальний статус у цих країнах. Найважливішим є те, що В.Троцинський дослідив політичні течії міжвоєнної еміграції, розкрив форми і механізми реалізації політичних устремлінь кожної з них, розкрив загальну специфіку політичної боротьби того часу.

Розглядаючи міжвоєнну українську еміграцію в Європі як історичне і соціально-політичне явище, В.Троцинський подав у своїй монографії низку інформаційних блоків про деякі періодичні видання, що виходили у місцях нових поселень українських емігрантів. Зрозуміло, цю періодику автор розглядав у контексті соціально-політичної проблематики та як підтвердження висловлених тверджень про діяльність тієї чи іншої політичної сили в еміграції. Так, характеризуючи осередок Державного центру УНР у столиці Франції, В.Троцинський подає інформацію про «найзмістовніший і найцікавіший емігрантський друкований орган міжвоєнного періоду» – часопис «Тризуб». Автором проаналізовано й низку публікацій «Тризуба», присвячених політичному аспекту діяльності «урядової» еміграції.

Коллективне дослідження «Політична історія України. XX століття: Українці за межами УРСР (1918-1940)» [39] стало вдалою спробою комплексного аналізу політичних процесів серед української еміграції в Європі у зазначений період. Автори докладно висвітлюють питання, пов'язані з розвитком політичних течій на еміграції, їхніх ідейних засад та боротьби за державність.

Ролі української військової еміграції в Польщі у збереженні державно-соборних традицій народу після поразки визвольних змагань присвячена монографія О.Колянчука «Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939)» [18]. Важливим досягненням роботи є наявність ґрунтовного аналізу

політики Державного центру УНР в екзилі, ролі військового міністерства в керівництві інтернованих військ у таборах військовополонених.

Серйозним дослідженням політичних концепцій міжвоєнного періоду стала монографія В.Потульницького [40], у якій він дав вичерпну класифікацію основних політичних сегментів у тодішній українській еміграційній політології, виділив методологічні засади та ідеї, притаманні кожному з таких напрямків, розкрив роль і місце концепцій державності, що їх висували українські вчені на еміграції, у світовій політичній думці.

Треба відзначити, що проблема всебічного дослідження діяльності української міжвоєнної еміграції найбільш динамічно почала матеріалізуватися в дослідженнях відразу після проголошення незалежності України, чому підтвердженням може бути ціла низка дисертаційних досліджень [4].

Окремо можна згадати дослідження, присвячені історії російської еміграції, які дають додаткові інформації щодо міжнародних стосунків, які панували в середовищах європейської еміграції з країн колишньої імперії. До таких належить стаття О.Доронченкова «Малороссы и украинцы в российской эмиграции «первой волны» (к проблеме этнической и политической идентификации)» [8].

Багато матеріалів, дотичних не тільки до історії еміграції, але й до історії української преси на еміграції можна почерпнути з мемуарної літератури. Серед таких – спогади М.Ковалевського [17], І.Кедрина-Рудницького [15; 16], Л.Лукаевича [23], І.Мірчука [32], О.Кульчицького [21]. Проте, переважна більшість таких спогадів є надзвичайно суб'єктивними, в силу тих чи інших політичних переконань чи уподобань їх авторів.

1.2. Загальна характеристика джерел

Джерельною основою дослідження періодици міжвоєнної української еміграції в Європі 1919-1939 рр. стали публікації тогочасної преси, збірки публіцистичних матеріалів, опубліковані документи, мемуарна література. Для підготовки роботи використані збірки української періоди-

ки, що зберігаються в Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України та Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського.

У силу того, що еміграційна періодика міжвоєнного 1919-1939 рр. періоду ще до недавнього часу зберігалася в так званих спецфондах, ця ділянка української преси, що з'являлася поза межами України, має найбільшу кількість т. зв. «білих плям».

Під час дослідження та аналізу еміграційних періодичних видань, ми зіштовхнулися з проблемою пошуку не тільки окремих чисел, а й цілих річників тих або інших видань, оскільки через цензурно-ідеологічні обмеження вони часто не надходили на українські землі, що перебували під комуністичним режимом, а також в силу того, що за радянських часів частина колекцій була втрачена через невідповідне зберігання та свідоме нищення.

Аналізуючи ситуацію, ми прийшли до висновку, що саме у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника найбільш повно представлені періодичні видання української еміграції в країнах Європи в міжвоєнний період.

З огляду на велику чисельність міжвоєнної української періодики (тільки в бібліографічному покажчику М. Мартинюка йде мова про близько 1300 періодичних видань, які виходили у міжвоєнний період [28]), при її використанні доводилося застосовувати селективний підхід. Системному аналізу підлягали в першу чергу ті видання, які проявляли інтерес до загальноемігрантських проблем, незалежно від політичної орієнтації даної газети чи журналу, а також теоретичні й політичні органи відповідних партійних угруповань на еміграції.

Подаючи загальний огляд джерельної бази української періодики, нам видається за доцільне подати його в географічно-хронологічному порядку, що дає більш повну картину розвитку української періодики на еміграції.

Польща стала однією з перших країн, що прийняла українську еміграцію. Головними її видавничими осередками на початку 20-х років були табори для інтернованих осіб у Пикуличах, Александрові Куявському, Ланцуті, Вадовицях, Піотркові Трибунальському, Стшалкові, Щипіорному і Каліші, таборі військовополонених у Тухлі та місцях поселення цивільних осіб у Тарнові, Ченстохові та Варшаві.

Перший таборовий часопис з'явився в м. Стшалковому і мав назву «Будяк» (1920-1921) вийшов 1 вересня 1920 р. Наприкінці 1921 р. почали виходити «Наша Зоря» (1921-1923) і «Промінь» (1921-1922). Створене незабаром видавництво «Наша Зоря» мало власну друкарню, а у Стшалкові, куди ланцутських інтернованих переселено у липні 1921 р., – також і книгарню. Крім періодичного видання під такою ж назвою, видавалися одноднівки, листівки (наприклад, «Таборовий Метелик») і брошури, приймалися замовлення на друк інших пресових видань [5, с. 104].

У Піотркові виходили три видання: «На Хвилях Життя» (1921), «Тернистий Шлях» (1921) і сатиричне «Всім» (1921). Два пикулицькі часописи – «Аванс» (1920-1921) і «Запорожець» (1920-1921) були перенесені до Вадовиць. Крім названих видань, у цьому таборі виходили «Думка» (1920-1921) і «Запорожська Думка» (1921-1922), сатиричне «Жало» (1921) і «Лобурська Торбина» (1921) та літературно-сатиричні «Кайдани» (1921) [5, с. 104-105].

Після переселення інтернованих у Стшалкове, багато видаваних у попередніх таборах часописів перестали виходити. Натомість появились нові часописи – «Студентський вістник» (1921), «Військовий вістник» (1921, Каліш, 1922), «Блоха» (1921) і «Спортсмен» (1922).

Засноване в Александрові Куявському священником П. Білоном Братство св. Покрови видавало часопис «Релігійно-Науковий Вістник» (1921-1923). Крім того, в Александрові Куявському виходили й інші видання. Культурно-освітній відділ 4-ї Київської дивізії видав «Альманах» (1921), а також випускав три сатирично-гумористичні журнали: «Окріп» (1921), «Комар» (1920-1921) і «Гримаса» (1921). У таборі виходив ще один журнал розважального характеру – «Наше Життя» (1921). Інший часопис – «Зірниця» (1921) – був органом табірної кооперативного руху [5, с. 105-106].

У таборі в Каліші українські воєнки видавали кілька часописів, серед них – «Джерело» (1921), «Козацька Думка» (1921), «Новє Слово» (1921), «За Україну» (1921), «За Дротом» (1921), «Око» (1921), «Сич» (1921), «Літературно-військовий вістник» (1921), «Вістник Інженерного Куреня» (1921), «Чорномор» (1922). Два роки втрималися «Залізний Стрілець» (1921-1922), «Веселка» (1922-1923) і «Табор» (1923-1924).

У 1922 р. група літераторів і артистів заснувала в Каліші товариство й видавництво «Веселка». Вони видавали широко відомий серед еміграції літературний місячник, також під назвою «Веселка» (1922-1923).

Каліський табір, останній, в якому перебували інтерновані, ліквідовано у серпні 1924 р. Більшість таборових часописів перестала виходити. Військовий часопис «Табір» (1927-1939) через дворічну перерву було відновлено у Варшаві. У Каліші з'явилися інші, вже типово еміграційні часописи. Серед них були: збірник Українського воєнно-історичного товариства «За Державність» (1929-1938), «Колючки» (1926), «Український Інвалід» (1925-1931), «За Незалежність» (1934-1939).

Видавничий рух розгорнувся і в Тарнові – еміграційної «столиці» уряду УНР і Ради Республіки. Українська преса у Тарнові виходила у 1920-1923 рр. Тут засновано низку видавництв, існування більшості з яких було надзвичайно короткотривалим. Першими з'явилися двотижневик «Поступ» (1920) і газета «Народня Справа» (1920). «Національний Союз Української Державності» (СУД) випустило часопис під назвою «СУД» (1921) та перше число часопису під назвою «Економічний збірник» (1922).

У 1921 р. група військових, очолювана В.Сальським, випустила у Тарнові збірник статей військової тематики «До Зброї». У 1923-1939 рр. воно видавало військово-літературний журнал «Табір», а також місячник «Політичний Інформаційний Бюлетень» (1934-1937).

Але найбільш активно українська еміграційна преса розвивалася у Варшаві. У Варшаві, культурно-освітньому центрі української політичної еміграції у міжвоєнний період, виданням займалися багато організацій та установ. Це були товариства, громадські й студентські організації, наукові установи, конфесійні союзи й церкви. Серед них: Український Центральний Комітет, Українська Студентська Громада, Українське Воєнно-Історичне Товариство, Український Науковий Інститут, Православна Митрополія.

Петлюрівську пресу у Варшаві започаткував «Інформаційний Звіт» (1920) Військового інформаційного бюро Української військової місії у Варшаві. У 1920 р. Українська місія видавала тижневик «Син України». Після перерви «Син України» знову з'явився у січні 1921 р. – уже як суспільний тиж-

невик. Від травня 1921 р. під редакцією О.Саліковського у Варшаві почала виходити щоденна газета «Українська Трибуна» (1921-1922). Її продовженням була тижнева газета «Українська Справа» (1922). Згодом її заступила «Трибуна України» (1923) – неперіодичний орган української еміграції.

Українська студентська громада у Варшаві 1921 р. почала видавати «Студентський вістник», «Українську ріллю». У 1924-1925 рр. Студентська громада видавала журнал «На Чужині». Пізніші студентські видання – це «Студентський Голос» (1927-1928), «Корпораційна Трибуна» (1933?), «Запорожжа» (1937).

На початку 20-х рр. свій орган почав видавати Український Центральний Комітет (УЦК). Це були «Вісти Українського Центрального Комітету в Польщі» (1923-1928). Пізніші журнали УЦК – «Шляхом Незалежності» (1929-1931) і «За Незалежність» (1934-1939).

Окремо стояло питання існування інформаційного видання. Привертає увагу відсутність типового інформаційного щоденника. Часописи «Нарід» (1926-1928) і «Українська Нива» (1926-1928) мали періодичність тижневика і двотижневика, а «Політичний Інформаційний Бюлетень» (1934-1937) був місячником.

Доволі значною групою видань були наукові, науково-популярні, літературно-мистецькі та культурологічні часописи, серед яких були журнали «Ми» (1933-1937), «Наша Бесіда» (1926-1927), «Рідна Мова» (1933-1936), «Наша Культура» (1935-1937), «За державність» (1929-1938), «Визволення України» (1932).

У містечку Яблонна, неподалік від Варшави, вийшов єдиний номер кварталника «Немезіда» (1936), опозиційного і доволі агресивно налаштованого до офіційної лінії петлюрівського середовища.

Треба зазначити, що вище поданий огляд преси, яка видавалася у Варшаві емігрантами з України, не містить усіх видань. Усього у 1920-1939 рр. тут виходило понад 50 українських часописів, а огляд має лише засвідчити їх різноманітність.

У Кракові у другій половині 20-х рр. виходили студентські «Краківські Вісті» (1926). Петлюрівське середовище видавало тут «Бюлетень Краківського відділу УЦК» (1927) та інформаційний орган українських емігрантів «Бюлетень» (1930).

Декілька українських видань виходили у Гданську. Першим наприкінці 1923 р. появився сатиричний «Сміхомет» (1923-1924), потім «Чорноморе» (1924-1927) та «Корпораційна трибуна» (1933). Два останні часописи були видані товариством «Чорноморе». 1927 р. у Гданську нелегально друкувався часопис «Український революціонер» – орган «лівацької» Західноукраїнської національно-революційної організації. Наприкінці 20-х років, також нелегально, видавався орган Української Військової Організації (УВО) «Сурма» (1927-1934). Хоча обидва ці часописи не розповсюджувалися серед представників української еміграції, а нелегально перевозилися на територію Галичини та Волині і тут поширювалися серед українців.

За міжвоєнний період в Чехословацькій республіці виходило близько 180 українських еміграційних видань. Перші еміграційні часописи в цій, сусідній до України країні, з'явилися в таборах інтернованих осіб. Саме в рамках культурно-просвітньої діяльності виходили перші часописи. Серед найперших таборових видань – «Голос Табора», який у 1919-1920 рр. видавав «Просвітній Кругок» Української бригади в Німецькому Яблонному та в Ліберцях, гумористичний часопис «Камедула» (1919-1920) та орган українського стрілецтва в Чехословаччині «Український Стрелець» (1920-1921). Усі ці видання, на думку А.Животка, «розвивають спертю в напрямі організації культурного, духовного життя в таборах» [10, с. 280].

Помітне місце серед таборових видань займав двотижневик «Український Скиталець» (1920-1922), що виходив у Ліберцях та Йозефові під редакцією Я.Голоти. 1922 р. редакцію «Українського Скитальця» було перенесено до Відня, водночас видання перетворилося на двотижневий ілюстрований орган військової еміграції земель ЗУНР. У цьому статусі журнал існував до 1923 р. Від 1924 р. видання продовжило існування як неперіодичний збірник під назвою «Об'єднання».

Упродовж 1922 р. виходив як двотижневик журнал «Нова Україна», що з 1923 р. став щомісячним виданням. Треба відзначити, що місячники були найбільш поширеною формою періодичності серед видань, з такою періодичністю виходили – «Визволення» (1923), «Пластові Вісти» (1931-1937), «Наша Громада» (1924-1926), «Нова Україна» (1923-1928), «Розбу-

дова Нації» (1928-1934), «Український Самостійник» (1935-1938), «Українська Справа» (1933-1934), «Трудова Україна» (1931-1938), «Студентський Вістник» (1924, 1926-1931).

Перша половина 20-х років була характерна видавничою активністю українських молодіжних та студентських організацій. Націоналістична Група української національної молоді (ГУНМ) видавала неперіодичний часопис «Національна Думка» (1924-1927). «Ліва» Спілка соціалістичного студентства «Вільна Громада» видавала в Празі неперіодичний журнал «Життя» (1924-1926).

Студентська преса – це особлива сторінка життя української еміграції. У жовтень 1920 р. почав виходити перший часопис, який вийшов у світ заходами студентів-наддніпрянців «Український Студент» (1920-1924). Після «Українського Студента» одне за одним почали виходити інші студентські видання: у Празі «Віхоть» (1921), «Новий Віхоть» (1922), «Стерні» (1922), газета «Дніпро» (1922-1923), «Бюлетень Студ. Громади Укр. Педагог. Ін-ту в Празі», «Вартовий», «Вістник С.В.У.С.-а» (1923), «Студентський Вістник» (1923-1931), «Життя» (1924-1926), «L'Orient Libre» (1924), «Національна Думка» (1924-1927), «Спудей» (1925-1926), «Змагання» (1930), у Подєбрадах – «Наша Громада» (1924-1926), «Подєбрадка» (1923-1926), «Еней» (1926).

У 1922 р. було створено Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС). Його друкованим органом став журнал «Студентський Вістник», що виходив під редакцією Л.Волохова та І.Федіва. Це було, мабуть, найбільш потужне та тривале в часі видання, яке проіснувало, на відміну від більшості студентських видань того часу, до початку 30-х років.

Окрім інтелігенції, викладачів і студентів, на еміграції опинилася досить велика кількість робітників, колишніх військових, селян. Для згуртування цих людей, моральної підтримки Український всепрофесійний союз у Чехословаччині заснував часописи «Український Робітник» (1929) та «Робітничий Голос» (1930). Однак через матеріальну скруту часописи не змогли виходити у світ. У 1923 р. Українська селянська спілка заснувала часопис «Наша Спілка» (1923-1926).

У Празі виходили також інші часописи для селянства – неперіодичний орган Головного комітету Української селянської спілки «Вісник Селоспільки» (1924) та «Село» (1930-1932), неперіодичний орган Українського аграрного товариства.

На еміграції існувало кілька інформаційних загальноеміграційних видань, серед яких необхідно назвати «Громадський Вістник» (1921), «На Чужині» (1922), збірник «Українська Еміграція» (1922), місячник вільної української думки за кордоном «Визволення» (1923), «Вістник Союзу Українських Емігрантських організацій в Ч.С.Р.» (1930), бюлетень українського політичного, економічного й культурного життя «Українська Справа» (1933-1934), часопис Союзу українських провінціальних організацій (СУПО) «Український Самостійник» (1935-1938). У 30-х рр. у Празі виходив і незалежний громадсько-політичний інформаційний часопис «Українська Кореспонденція» (1930-1931) та тижневик «Український Тиждень» (1932-1938), що виходив з редакцією П.Зленка.

Окремо стояли видання українських політичних партій, груп та об'єднань. Так, у 1922 р. виходили з ініціативи Українського громадського комітету в Празі журнал «Нова Україна» під редакцією М.Шаповала, Н.Григорієва, П.Богацького, а пізніше-співредакторів: В.Винниченка, М.Галагана, С.Довгала, Б.Залевського і М.Мандрики. Видання стояло близько до «правиці» українських соціалістів-революціонерів.

Серед партійних видань соціалістичного табору варто назвати такі видання: «Голос Соціаліста» (1924-1926), «Вістник Української Партії Соціалістів-Революціонерів» (1931), «Соціал-Демократ» (1929-1938), «Нове життя» (1926-1927) та «Трудова Україна» (1931-1938).

В опозиції до партійних видань соціалістичного табору перебували друковані органи, близькі до українського націоналістичного середовища такі, як «Державна Нація» (1927-1928), «Проблем» (1933-1943), «Розбудова Нації» (1928-1934).

Гетьманським за спрямуванням і націоналістичним за змістом був неперіодичний орган «Українська Дійсність» (1939-1940), який виходив у Празі під редакцією Г.Деркача.

Розглядаючи розвиток пресо-видавничої діяльності української еміграції в Німеччині, ми констатуємо, що першим виданням досліджуваного періоду був часопис «Шлях» у Зальцведелі, та «Ілюстрований додаток до «Шляху» (1919-1920). У цей же час у Берліні діяльність дипломатичного відділу посольства УНР в Німеччині висвітлював «Інформаційний Бюлетень», який виходив упродовж 1919-1923 рр. [36, с. 98].

Продовженням «Шляху» став тижневик «Нове Слово», що виходив у Берліні (1920 р.). Усі вищезазвані видання виходили під редакцією З.Кузелі. Наступним часописом для українців у Німеччині стало «Українське Слово» в Берліні (1921-1922), яке виходило в однойменному видавництві під редакцією З.Кузелі та Д.Дорошенка. Після припинення виходу «Українського Слова» українська громада Берліну залишилася фактично без українськомовного видання.

На початку 1923 р. в Мюнхені розпочато видавання органу Українського національного козацького товариства (УНКТ) «Український Козак», який виходив у 1923-1924 рр. Наприкінці цього ж року видавництво «Українське Слово» започаткувало тижневик «Літопис Політики, Письменства і Мистецтва», який виходив під редакцією С.Томашівського у 1923-1924 рр.

У листопаді 1923 р. з Відня до Берліну було перенесено редакцію та видавництво органу західноукраїнської еміграції «Український Прапор», редакторами якого в цей період були І.Німчук та О.Грицай, яке проіснувало в Берліні до 1932 р., повні комплекти якого зберігаються в ЛНБ ім. В.Стефаніка.

У Данцигу в 1923 р. почав виходити неперіодичний студентський сатирично-гумористичний журнал «Сміхамет», 5 чисел якого за 1923-1924 рр. зберігаються в ЛНБ ім. В.Стефаніка. Від 1925 р. там видавався ще один студентський «сам-видавний» часопис – неперіодичний літографічний журнал «Чорноморе». Як подає М.Мартинюк, у лютому 1926 р. у Данцигу вийшла одноднівка «Чорноморе» [28, с. 242].

Поруч з українськомовними виданнями виходили і німецькомовні видання, як бюлетень «Osteuropäische Korrespondenz für Politik, Wirtschaft und Kultur» («Східноєвропейська служба інформації про політику, економіку і культуру») (1924-1934), що виходив під редакцією В.Кучабського, З. Кузелі та Р.Ярого.

У 1927-1929 рр. Союз українських старшин видавав друкований орган «Військовий Вісник», який хоча і редагувався колегією, проте ймовірно, що до цього процесу були причетні такі його найбільш активні співробітники як Є.Коновалець та О.Омельянович-Павленко.

Починаючи від 1928 р. радянське «культурно-освітнього об'єднання українських робітників «Воля» почало видавати бюлетень «Український Робітник» (1928-1931).

У 1929 р. у Берліні виходило декілька періодичних видань різних політично-ідеологічних течій: як прокомуністичної орієнтації («Українська Газета» (1929-1931), «Робітнича Єдність» (1929), так і гетьманської («Бюлетень Гетьманської Управи» (1929-1936), що був неперіодичним органом Українського союзу хліборобів державників і майже повний комплект якого зберігається в ЛНБ ім. В. Стефаніка.

Треба зазначити, що на зміну одним виданням часто приходили інші, що були їх продовженням: так, на зміну «Українській Газеті» в Берліні прийшов часопис «Голос Українського Робітника» (1932-1933).

Окремо стоять питання нелегальних періодичних видань: так, часопис «Сурма» (1927-1934), редакція якого хоч і знаходилася в Берліні не мав розповсюдження в еміграційному середовищі, бо був призначений винятково для розповсюдження в Галичині, і розраховувався лише на читачку аудиторію з українських земель, що знаходилися під окупацією Польщі.

На початок 1930-х рр. припадає активізація пропагандистської діяльності Організації українських націоналістів (ОУН), яка мала в Берліні інформаційне пресове бюро під назвою «Українська Пресова Служба» (УПС) та видавала українськомовний («Українська Пресова Служба» (1931-1934)) та німецькомовний («Ukrainischer Pressedienst» (1937-1939)) бюлетені.

Починаючи від 1933 р. Український науковий інститут у Берліні розпочав видання українськомовного бюлетеня «Вісти Українського Наукового Інституту в Берліні» (1933-1938) та німецькомовного відповідника під назвою «Ukrainische Kulturberichte» (1933-1939). Повні комплекти обох бюлетенів зберігаються в ЛНБ ім. В. Стефаніка.

У силу багатьох об'єктивних та суб'єктивних обставин у другій половині 30-х років ХХ століття українське політичне середовище в Німеччині не мало матеріальних і організаційних можливостей для видавництва власної преси. Поодинокими прикладами видавничої діяльності цього періоду можуть бути лише неперіодичні, малоінформативні та невеличкі бюлетені, які видавали прихильники гетьманського руху: («Комунікат Української Громади в Німеччині» (1935-1936), «Комунікат Пресового Відділу Гетьманської Управи» (1937-1938), «Бюлетень Української Громади в Німеччині» (1939).

Фактичним завершенням міжвоєнного видавничого періоду в Німеччині 1937 р. став вихід одного з найвпливовіших та відомих часописів української еміграції – двотижневика «Український Вістник» (1937-1945), який видавався у Берліні під редакцією В. Маруняка.

Джерельною базою дослідження стосовно видань української еміграції у Франції стали переважно преса і публіцистика міжвоєнного періоду опубліковані документи, мемуарна література. Для написання роботи використано збірки української еміграційної преси вказаних років, яка виходила не лише у Франції, а й у інших європейських країнах.

Деякі важливі відомості (хоча і фрагментарні та неповні) про українську періодику в Німеччині міжвоєнного періоду знаходимо, зокрема, у бібліографічних покажчиках М. Мартинюка [28], Є. Місила [34], дослідженнях А. Животка [10], С. Наріжного [36], Ю. Тернопільського [46].

Особливо актуальною в процесі дослідження була мемуаристика. Так, завдяки спогадам Ю. Артюшенка [1], І. Кедрина-Рудницького [14; 15], редагованому В. Веригою збірнику доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні 1918-1945 рр. [50] вдалося встановити імена редакторів та співробітників українських часописів досліджуваного періоду, вияснити особливості та умови функціонування еміграційних періодичних видань.

Міжвоєнна еміграційна преса українців, яка виходила у Франції розпочалася інформаційним тижневиком «Українська Республіка» (1919-1922), який, за винятком декількох чисел, представлений у відділі українки ЛНБ ім. В. Стефаніка. Найбільш впливовим та значним виданням означеного періоду був тижневик «Тризуб» (1925-1939), видання, близьке до Державного центру Української народної республіки, що також зберігається у цьому відділі. Треба зазначити, що з 19 жовтня 1927 р. по 1 серпня 1928 р. у Парижі, під час судового процесу над вбивцею С. Петлюри, виходила щоденна газета «Тризуб», завданням якої було оперативне публікування всіх матеріалів судової справи.

У фондах бібліотеки зібрано значний пласт періодичних видань українців-емігрантів у Франції, які були органами певних політичних груп та об'єднань. Серед них – орган Української робітничої спілки у Франції «Український робіт-

ник» (1926); вісник Українських громадян у Франції «На Чужині» (1927) і орган радянськo-фiльського Союзу українських громадян у Франції «Українські вiсти» (1926-1929).

Досить показовою була «швидкоплинна» доля двомовного українсько-французького журналу «Ранок» (1928), який був «органом української незалежної думки» і виходив у Парижі під редакцією С.Перепелиці. Саме на прикладі цього видання можна простежити, що українське еміграційне суспільство не було готове до позапартійної журналістики, яку декларувала редакція: «Наш журнал не буде органом якої-небудь політичної партії, але це не значить, що він не матиме своїх провідних принципів».

Він буде стояти на платформі повної, дійсної, а не фіктивної незалежності України та її соборності, буде обороняти утвердження на нашій батьківщині режиму, відповідного принципам дійсного демократизму, з владою, установленою вільно визначеною волею всього народу.

Шляхом правдивих інформацій ми будемо добиватися симпатій та моральної допомоги мирової демократії в боротьбі за нашу незалежність.

Наше завдання також скупчити та консолідувати здорові демократичні українські сили на еміграції, роля якої, на нашу думку, ще далеко не закінчена. Чужоземним наступом викинуті поза межі України, емігранти, що знайшли притулок та гостинність в культурних країнах світу, в цей історичний час життя нашого народу, не мають права роздробляти своїх сил групами суперечками, бо вони заступають собою головну мету – все для визволення батьківщини» [38, с. 2].

Зберігаються у бібліотеці «Бюлетень преси органу «Народні Вiсти» (1937) і «Вiсник Української Громади у Франції» (1929-1936), які об'єдналися і дали початок місячнику «Українська Воля» за редакцією М.Шаповала, що виходив з 27 березня 1938 р.

1931 р. почав виходити двотижневик української державницької думки «Незалежність» (1931-1932), що виходив під редакцією М.Сціборського. З березня 1931 р. починає виходити орган Союзу українських емігрантських організацій у Франції «22 Січня» (1931-1932)

Після того, як у 1932 р. у Франції було засновано Український народний союз (УНС), що мав за завдання об'єднати емігрантів з усіх українських земель, в Парижі було розпоча-

то видавництво часопису «Українське Слово» (1933-1940). Часопис мав декілька періодів існування: до, під час Другої світової війни та після її закінчення, та функціонує і до сьогодні в двох різних видавництвах – у Франції та в Україні. Першим і довголітнім головою УНС був член Проводу українських націоналістів (ПУН) генерал М. Капустянський.

Перше число тижневика вийшло 1 травня 1933 року. З самого початку тижневик набрав форми неофіційного бюлетеня ПУН у Франції. На початку газета друкувалася на друкарській машинці і розмножувалася ротатрином (наклад першого числа становив 200 примірників) на 16 сторінках. Обкладинка друкувалася звичайним способом, а в неї вставляли готовий блок. До середини 1934 року наклад зріс у 3 рази, тобто досяг 600 примірників. Головним редактором від самого початку до липня 1934 року був О.Бойків. Зміст і якість журналістського матеріалу помітно покращився; крім традиційних інформацій про українське життя у Франції та загальносвітових новин, важливе місце займали аналітичні статті, огляди української та світової преси про Україну, ідеологічні статті тощо.

З 1 липня 1934 року оновлене «Українське Слово» вже друкувалося на 4 сторінках звичайного газетного формату високим друком. Газету очолив новий головний редактор член ПУН, досвідчений журналіст В.Мартинець.

Газета з бюлетеня ОУН перетворилася на ідеологічно-політичний тижневик, який висвітлював найпекучіші проблеми і події політики, історії, культури з широким оглядом українського життя у світі. Коло і географія читачів та передплатників росли, газету читали в багатьох країнах Європи, переважно там, де були українські поселення, а також на американському континенті, газета таємними каналами потрапляла і в Україну. 1939 року газета, завдяки коштам, зібраним українцями у багатьох країнах світу, купила обладнання для власної друкарні, і видавцем замість УНС стала Перша українська друкарня у Франції.

Серед тогочасних авторів відомі політичні, громадські та наукові діячі: М.Сціборський, М.Капустянський, О.Ольжич, Д.Андрієвський, Є.Онацький, В.Кентржинський та інші.

У відділі україніки ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України зберігається досить цікава за своїм державницьким пафосом військова періодика української еміграції. У першу чергу це неперіодичний журнал «Військова Справа» (1927-1928), який

від листопада 1927 р. видавала управа Товариства бувших воjakів армії УНР у Франції під редакцією генерала О.Удовиченка. Пропагандивно-репрезентативною групою Товариства Запорожців у 1936 р. видавався неперіодичний журнал «Запорожець», редагований В.Балабаном. Видання, відображаючи ідеологічні погляди Товариства Запорожців, дотримувалися державницько-гетьманської позиції. 1938 р. вийшло у світ перше число неперіодичного воєнно-наукового журналу «За Збройну Україну» за редакцією генерала-хорунжого М.Капустянского.

Останнім виданням, яке з'являлося у Франції напередодні Другої світової війни стає часопис клерикально-монархічного гетьманського спрямування «Єдиним фронтом», який видавала Ліга українців у Франції з липня 1939 р. Завдання часопису були досить чітко визначені в редакційній статті «Єдиним фронтом», де між іншим говорилося: «... від атомізації до зосередження, від різних ідей до одної ідеї, від хаосу до організованості, від кількох диспозиційних осередків до одного – це шлях Української Нації в 1939 році, яким мусить піти, якщо не хоче бути ворогом сама собі» [9].

Проблемі дослідження української еміграційної преси у Франції було присвячене дисертаційне дослідження О.Денєки «Українська еміграційна преса у Франції 20-30-х рр. XX ст.: становлення, розвиток, проблематика» [7]. У міжвоєнний період у Франції виходило близько 30 періодичних видань української еміграції, відомості про деякі з них віднаходимо не тільки в покажчиках Є.Місила «Бібліографія української преси в Польщі (1918-39) і Західно-Українській Народній Республіці (1918-19)» [34], М.Мартинюка «Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.)» [28] та в інших довідкових виданнях.

А.Жуковський у енциклопедичній статті «Франція і Україна» [11] подає інформацію про те, що у 1920-1930 рр., у Франції виходило 8 періодичних видань, з яких тільки «Тризуб» та «Українське слово» проіснували довше. Ю.Тернопільський, перераховуючи головні пресові органи української політичної еміграції в Європі, серед тих, що виходили у Франції, називає «Тризуб» (тижневик під проводом С.Петлюри в Парижі) та «Українське слово» [46, с. 42-43].

Окрім усебічного аналізу українських еміграційних періодичних видань у Франції були опрацьовані окремі публікації й інших українських часописів, які виходили в еміграції, що дало можливість відтворити певні фрагменти історії видавництва українських часописів в еміграції, простежити за творчими шляхами редакторів та журналістів, які працювали у цій пресі, зрозуміти деякі етапи суспільно-політичного, економічного та культурного життя українців у Франції міжвоєнного періоду.

Серед таких публікацій варто виокремити статтю Л.Котвичка «Українська еміграція у Франції» [19], у якій автор зазначає досить важливий момент причин внутрішньої організації українців у Франції: «До всього цього варто додати якесь спеціально вороже відношення росіян до наших емігрантів. Кількість росіян в тисячі разів перевищує кількість наших, і вони перебувають у Франції з давніх часів. Цей момент почастіше теж прислужився до заснування українських громад. Покажати себе відмінними від росіян і в домашньому житті й назовні, показати це організовано, сказати однодушно директорів чи адміністрації, що ми не росіяне, – ось що штовхало почати наших емігрантів до самоорганізації й тіснішого об'єднання» [19, с. 12].

В унісон цій статті треба розглядати і статтю С.Тупицького «Життя, діяльність і організація української еміграції у Франції» [49], опубліковану у празькому часописі українців-емігрантів «Трудова Україна», центральному органі української партії соціалістів-революціонерів. Автор детально розглядає проблеми, пов'язані з утворенням української еміграції у Франції; класифікацією українських еміграційних груп за «політичним світоглядом. У структурному підрозділі «Українська преса і книжка у Франції» автор відзначив, що за винятком деяких видань, зокрема «Тризуба», «Українського слова», «Вісника Української громади у Франції», інші часописи з появою на світ на першому числі закінчували своє існування «бідні змістом, однобокі в аналізі політичних подій і скупі інформаційним матеріалом» [49, с. 22].

Важливим джерелом дослідження є мемуарна література, завдяки якій можна суттєво поповнити дані про функціонування того чи іншого періодичного видання. Так, спогади Д.Квітковського [13] та І.Кєдрина [14; 15], містять важливу інформацію про проблеми заснування, функціонування та формування змісту низки часописів.

У інших європейських країнах після другої «хвилі» української еміграції також поживався видавничий рух. Так, у Австрії, у Відні починають виходити радіофільські органи: тижневик «Боротьба» (1920), що, як було зазначено у підзаголовку, був «часописом робучого люду України», і; нерегулярний політично-суспільний журнал-місячник «Нова Громада» (1923-1925) (обидва виходили під редакцією С. Вітика).

Відчутну радіофільську позицію мав журнал «На Переломі» (1920), який редагував О. Олесь і в якому співпрацювали М. Грушевський, А. Крушельницький, О. Колесса, Ю. Сірий, А. Хомик, С. Черкасенко, С. Шелухин

Доволі активну видавничу позицію зайняла українська «лівниця», яка, перебуваючи на еміграції в Австрії, видавала, як орган Закордонної групи Української комуністичної партії, політичний, економічний і науковий тижневик «Нова Доба» (1920-1921), що офіційно виходив під редакцією М. Пасічника, В. Левинського та Г. Паламаря, але під проводом В. Винниченка. Співробітниками часопису були, І. Калинович, Є. Карпенко, А. Карпинський, В. Мазуренко, Г. Піддубний, Ю. Сірий, М. Угрин-Безгрішний, М. Чечель, М. Шаповал та інші.

В цих же роках (1920-22) Закордонна делегація Української партії соціалістів-революціонерів (ЗД УПСР) почала видавати у Відні свій неперіодичний ідеологічний орган під назвою «Борітеся-Поборете!» під редакцією М. Грушевського. Виходив він при найближчій участі М. Євшана, П. Христюка, М. Чечеля, М. Шаповала, М. Шрага та інших. Треба зазначити, що видання було надзвичайно важким для сприйняття, мало сухий партійний ідеологічно-програмний зміст. Появилось десять чисел журналу, з яких шосте повністю було присвячене проекту програми УПСР.

Доволі потужні інформаційні важелі мав уряд Західноукраїнської народної республіки в еміграції на чолі з диктатором Є. Петрушевичем.

Першим органом уряду Західноукраїнської народної республіки на чужині був півтижневик, а пізніше тижневик «Український Прапор», який від серпня 1919 до жовтня 1922 року виходив у Відні, а потім був перенесений до Берліну, де і продовжив виходити до 1932 року спочатку як двотижневик, а потім неперіодичний місячник. Редакторами віденського періоду видання були В. Будзь, П. Лисяк та І. Німчук. З часописом активно співпрацю-

вали такі відомі громадсько-політичні діячі як О. Грицай, К. Левицький та О. Назарук. Головною метою часопису була інформаційно-пропагандистська протидія польській окупації Галичини, а також критика уєнерівського табору і персонально С. Петлюри, яких вважали головними винуватцями цієї окупації, атому видання ніколи не стояло на соборницьких позиціях.

З 1923 р. у Відні виходив, як орган військової еміграції земель ЗУНР, ілюстрований двотижневик під назвою «Український Скиталець». До того видання виходило на території Чехословаччини, в таборах інтернованих українських вояків у Ліберцях та Йозефові. Редактором видання був П. Будзь. Після того, як 30 червня 1923 р. уряд ЗУНР саморозпустився, видання фактично припинило своє існування, але з 1924 р. знову продовжило виходити під назвою «Об'єднання» (1924), у вигляді неперіодичного збірника статей на політичні, економічні та культурні теми. Видавцем «Об'єднання» уже був Західноукраїнський видавничий фонд «Народньої Оборони». Співробітниками видання були О.-І. Бочковський, І. Вальдман, О. Грицай, А. Жук, А. Льченко, І. Косак. Уже від першого випуску видання було відчутне його радіофільське спрямування.

Починаючи з червня 1919 р. у Відні починає виходити незалежний український тижневий журнал соборницького характеру «Воля» (1919-1921) під редакцією В. Піснячевського. Чимало місця на сторінках журналу було відведено під публіцистику, де визначалося гостре перо самого В. Піснячевського. Співробітниками часопису були провідні громадські, політичні та публіцистичні сили української еміграції різних політичних напрямків, що стояли на соборницьких позиціях: С. Андрієнко, О. Грицай, С. Гольдельман, О. Даскалюк, С. Дністрянський, І. Кедрин-Рудницький, А. Крушельницький, М. Лозинський, М. Кушнір, О. Ковалевський, В. Мурський, О. Назарук, П. Чижевський, А. Хомик та інші. Проте, повністю незалежним видання так і не стало. Основною причиною цього була неспроможність власного існування без фінансової допомоги з боку тих чи інших політичних сил, що призводило до появи на сторінках «Волі» відверто замовних чи партійних матеріалів. Видання припинило своє існування в листопаді 1921 р., а три останні його випуски вийшли під назвою «Воля України».

Іншою спробою видавати більш-менш незалежний від політичних впливів часопис, був місячник вільної української думки за кордоном «Визволення» (1923), редактований А.Жуком при активній співпраці О.-І.Бочковського, О.Грицяя, М.Лозинського, І.Німчука, А.Дівнича, П.Карманського, А.Крушельницького. Проте, і ця спроба не увінчалася успіхом. В силу матеріальних труднощів видання досить швидко перестало існувати.

У жовтні 1921 року виходить перше число органу вільного козацтва «Соборна Україна» (1921-1922) під редакцією Р.Амона і В.Андрієвського. Зі змісту видання відчувається, що за ним стояла постать В.Вишиваного (В.Габсбурга), який у той час намагався перехилити на свій бік консервативні, гетьманські українські політичні сили та козацтво, що опинилися на еміграції. Видання мало соборницький, великоукраїнський характер, про що свідчила редакційна стаття, де між іншим йшлося: «Програма наша коротка і ясна: вона вичерпується назвою нашого часопису. Соборна Україна – вільна, залежна тільки від волі свого народу. Українська Держава в тих межах, де живе український народ – від Кубані, аж по Сян!» [41].

Потреба координації інформаційно-пропагандистської діяльності, налагодження зв'язків між розпорощеними у емігрантських світах гетьманськими спілками призвели до створення 1920 р. інформаційного бюлетеня «Український Союз Хліборобів Державників» (1920) [28, с. 229]. Але спроба виявилася невдалою, бо видання не втрималося довго і через недовгий час від початку припинило своє існування. Першою вдалою спробою стало видання журналу «Хліборобська Україна» (1920-1925) у Відні, редакція якого, на чолі з В.Липинським, прагнула утвердити в суспільстві думку про відновлення законного гетьманства у формах класократичної української трудової монархії. Журнал виходив окремими збірниками, більшу частину яких займали ідеологічно-теоретичні праці В.Липинського. Серед співробітників журналу найбільш помітними постатями були Д.Дорошенко (М.Забаревський), М.Жученко, П.Залеський, М.Кочубей, А.Монтрезор, О.Одарченко, Д.Оляничин, В.Правобережець, М.Тимофіїв, С.Томашівський, С.Шемет.

Історія української еміграційної преси на Балканах – одна з найменш досліджених сторінок української преси міжвоєнного періоду.

Саме в цей період у Югославії українською мовою виходило чотири газети: «Руски Новини» (1924-1941), «Рідне Слово» (1933-1941), «Вістник Просвіти» у Загребі (1936-1941), «Зора» (1934-1941), проте, жодне з цих видань не можна віднести в поле діяльності еміграційних груп та об'єднань, бо це були газети української етнічної групи в Югославії.

Тільки 1939р. у Белграді, під впливом зближення югославського уряду з нацистською Німеччиною, почав виходити під редакцією П.Полубинського часопис «За Україну» (1930) як «орган українського фашистського здвигу» і який за всіма ознаками можна віднести до еміграційних видань.

Українське еміграційне середовище в Болгарії не мало ані організаційного, ані фінансового потенціалу і спроможності, тож у міжвоєнний період у Софії виходив лише один, більш-менш помітний, часопис під назвою «На сторожі» (1931), який хоч і був задекларований як «український національний загально-громадський інформаційний орган», проте мав виразно націоналістичне, навіть профашистське і пронацистське спрямування. Редактором часопису був І.Орлов, а видавцем-директором був Ф.Жеребко. Те, що деякі матеріали були друковані болгарською мовою, можна говорити про те, що видавці передбачали інформаційний вихід на болгарську аудиторію.

Петлорівським, близьким до УСДРП, був орган закордонної делегації Українського революційного комітету «Незалежна Україна» (1929), який виходив у Женеві з листопада 1928 року. Друкований на тонкому папіросному папері, з відмінною якістю друку, часопис, як це випливає з закликів у змісті, ймовірно розповсюджувався нелегально в Україні. Ч. 10 за листопад-грудень 1929 р. ймовірно було останнім.

Одинокими українськими виданнями в Бельгії у міжвоєнний період стали неперіодичний місячник Товариства Бувших вояків у Бельгії «Вояк» (1935). Це був суто інформаційний бюлетень, що виходив під редакцією і силами І.Омельяновича-Павленка у Брюсселі. З липня 1930 р. там же, в Брюсселі під редакцією М.Кочубея виходив журнал «Думки Гетьманця» (1930). Видання гетьманського спрямування, містило матеріали як українською, так і російською мовами, присвячені не тільки пропаганді гетьманської ідеї серед еміграційного суспільства, але і організації внутрішньопартійного життя.

Треба відзначити, що певну частину еміграційної української преси міжвоєнного періоду складали видання, що виходили чужими мовами і були призначені для пропаганди української державно-визвольної ідеї серед істеблшменту країн, що стали пристановищем для українських емігрантів. У своїй роботі ми називаємо їх, проте, не аналізуємо, бо видання, маючи пропагандистську функцію, не виносили на осуд чужинців ті дискусії та полеміку, що точилася в загально-еміграційних та політичних українських виданнях.

У період між двома світовими війнами активну інформаційну діяльність провадив еміграційний уряд УНР через своїх представників, які працювали в іноземних пресових агентствах (М.Ковалевський, М.Єремів й ін.) і через свої місії, головню паризьку. Саме за її участі видавалися часописи «L'Europe Orientale» (1919-20) французькою і англійською мовами, «Francs et L'Ukraine» (1920). 1926 р. в Парижі вийшло в світ перше число французького часопису «Prométhée» (1926-38), редактором якого був Г.Гвазава, а український відділ часопису очолював О.Шульгин, а з 1932 р. І.Косенко. Всього вийшло 137 чисел видання. Згодом починає виходити «La Revue de Prométhée» (1938-40) під редакцією О.Шульгина, «L'Ukraine Nouvelle» (1927-29), «Bulletin du Bureau de Presse Ukrainienne» (1934-39) й ін.

У Швейцарії видавець і редактор інформаційного агентства «Ofinor» М.Єремів видавав інформаційні бюлетені в Женеві (1928-44) французькою, німецькою і українською мовами, в Парижі французькою (1929-39) та іспанською (1932-36), в Римі (1929-43) італійською мовою.

У Німеччині Німецько-українське товариство в Берліні видавало журнал «Die Ukraine» (1918-26) під редакцією А.Шмідта; виходив часопис «Deutsch-Ukrainische Zeitung» (1920), редактором якого був Г.Клюк і «Ukrainische Kulturberichte» (1933-40) Українського наукового інституту. Широку діяльність розвинуло в 1931-39 рр.

Українське бюро Я.Макогона в Лондоні, яке вів Ю.Кисилевський (видавало між іншим інформаційний бюлетень); тут неперіодично виходив бюлетень українських гетьманців «Investigator» (1920-40) під редакцією В.Коростовця.

У Варшаві англійською, французькою, німецькою і польською мовами виходив журнал «Natio» (1926-27) під редакцією П.Лисяка, що був присвячений проблемам націо-

нальних меншин у Польщі, а також тижневик «Biuletyn Polsko-Ukrainski» (1932-38) і місячник «Problemy Europy Wschodniej» (1939) під редакцією В.Бончковського [42, с. 882].

В 1930-их рр. Організація українських націоналістів активізувала інформаційну діяльність, видаючи свої бюлетені німецькою і українською мовами в Берліні («Ukrainischer Pressedienst» Українського інформаційного бюро, за редакцією М.Селешка (1931-34) і В.Стахова (1937-41), «Osteuropäische Korrespondenz» (1926-34) під редакцією З.Кузеля та Р.Ярого. Треба вазначити, що в цих інформаційних підрозділах працювали такі відомі українські політичні, громадські діячі та публіцисти як Є.Коновалець, Д.Левницький, А.Луців, Д.Паліїв, М.Прокоп, Ю.Целевич, Я.Чемеринський-Орлан.

Також інформаційні видання ОУН з'являлися в Нью-Йорку, Женеві, Лондоні, Римі, Празі, Каунасі, Відні тощо.

Для проведення регулярної інформативно-політичної діяльності серед представників зарубіжного істеблшменту та політичному було створено окремі організаційні структури: Українське пресове бюро в Женеві (Швейцарія) і Брюсселі (Бельгія), Українську пресову службу в Берліні (Німеччина) та Інформаційне бюро ОУН в Лондоні (Англія).

«Працею Українського пресового бюро в Женеві керував Макар Кушнір-«Богущ» – «Я.Дуб». Бюро видавало два інформативно-політичні місячники – французькою мовою «Bulletin d'Informations Ukrainiennes» та англійською «Bulletin of Ukrainian Information». Крім цього, Українське Пресове Бюро в Женеві видало в 1931 році окремим книжковим виданням, на 80 сторінок, працю французькою мовою п. з. «Польща, Росія й Україна», в якій з'ясовано історичне тло та сучасний стан українсько-російського й українсько-польського конфліктів і мету тогочасних визвольних змагань українського народу» [33, с. 505]. Саме Українське пресове бюро в Женеві розгорнуло було особливо жваву діяльність. Тоді до співпраці з ним було запрошено українських політиків і журналістів та різні загальноукраїнські громадські центри пропаганди, щоб спільним зусиллям якнайповніше показати світові про державні змагання українців.

Досить регулярно видавала свої бюлетені, що розсилалися до німецьких та інших чужомовних редакцій, Українська пресова служба в Берліні.

Українським пресовим бюро у Брюсселі керував Д. Андрієвський. Цей політично-інформаційний центр ОУН розсилав бельгійській пресі видання Українського пресового бюро в Женеві та Української пресової служби в Берліні, а також видавав власний неперіодичний бюлетень.

Таку ж працю в сфері політичної інформації вело бюро ОУН в Лондоні, очолене С. Ляховичем. Крім англійських видань ОУН, друківаних у Женеві, воно розсидало англійській пресі спеціальні статті про українську справу, про ОУН та її боротьбу.

Використані і досліджені у процесі написання роботи джерела дали змогу суттєво розширити межі дослідження, доповнюючи його тими аспектами, які не були належно розкриті в історичній та бібліографічній літературі. Джерельна база дослідження сприяла досягненню основної мети – вивченню реальної картини функціонування та визначенню проблемно-тематичного наповнення української преси в Європі 1919-1939 рр.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Опрацювання авторитетних джерел з історії української еміграції (праці В. Трощинського, В. Маркуся, М. Марунчака, В. Маруняка, С. Наріжного, І. Кедрина, О. Колянчука, В. Мартинця, В. Янева), еміграційної журналістики та історичного журналістикознавства (роботи А. Животка, М. Нечиталюка, Н. Сидоренко, І. Крупського, О. Денеки, О. Вішки), політології (праці В. Потульницького, Т. Гунчака, І. Каменецького, Д. Квітковського, І. Лисяк-Рудницького) та аналіз бібліографічних покажчиків та каталогів (П. Мурашко, М. Мартинюк, С. Місило, М. Сявка) дозволили визначитися з такими основними напрямками цього дослідження як історичні передумови виникнення поняття «військово-політична еміграція», політична боротьба міжвоєнної української еміграції в 20-30-х рр. XX ст. та її наслідки для національно-визвольної боротьби, роль журналістики і преси в формуванні ідеологічних настроїв та політичних течій.

Опинившись після поразки визвольних змагань 1917-1920 рр. на чужині, українська еміграція насамперед почала налагоджувати політичне життя, відновлюючи старі організаційно-партійні структури, які діяли ще в Україні на різних стадіях становлення і розбудови незалежної держави. Походження всіх без винятку партій початку 20-х рр. XX ст. мало чітко окреслену географію – всі вони були свого часу створені на Наддніпрянщині, а тому мали і відповідний електорат. Галічани, за невеликим винятком, не «грали» в політичні ігри з палідніпрями. Основною причиною цього стали події 1920 р., пов'язані зі «зрадою» петлюрівським урядом принципу територіальної цілісності України та згоду на протекторат Польщі над частиною території Західної України в обмін на військово-політичну підтримку.

Невдовзі після виходу на еміграцію, політично найслабша частина партійних угруповань припинила своє існування, деякі з партій змінили свої програмні цілі, а й навіть назви. Почали з'являтися нові політичні організації в нових умовах, з новими завданнями, з відчуттям нової суспільно-політичної реальності. Треба також чітко відзначити одну спільну рису для багатьох політичних партій, що майже всі вони, опинившись на еміграції, за старою, іще «красвою» традицією декларували свою «соціалістичність».

Професор С. Баран у своїй енциклопедичній статті «Українська еміграція між двома світовими війнами», поділяє міжвоєнну українську еміграцію на п'ять політично-ідеологічних течій: соціалістичну, комуністично-советофільську, ліберальну, монархістську і націоналістичну [2]. У своєму дослідженні ми беремо за основу саме таку схему, що відповідає хронологічним рамкам появи української політичної еміграції у країнах Західної Європи.

Треба взяти до уваги той факт, що справді комуністичної течії в еміграції не було, хоча й діяла деякий час Закордонна група Української комуністичної партії (ЗГ УКП) на чолі з В. Винниченком, яка, незважаючи на назву і досить широке використання комуністичної риторики, була швидше ультра соціалістичною партією. До того ж, партія не змогла поширити свою ідеологію, не набула широкого розвитку і вже в другій половині 20-х рр. XX століття була представлена в політичній палітрі лише номінально.

Тож, на еміграції розвинули діяльність чотири українські політичні течії, що мали найбільший потенціал: соціалістична, ліберально-демократична (партії, що підтримували екзильний уряд УНР), монархістська і націоналістична. При цьому останні дві політичні течії виникли вже за кордоном і є «продуктом» суто еміграційних соціально-політичних умов.

Під час дослідження ми прийшли до висновку, що не всі публікації варто розглядати як об'єкт дослідження, бо аналізуючи публіцистичну дискусію, що відбувалася в українській еміграційній пресі міжвоєнного періоду, можемо переконатися в тому, що переважна більшість текстів є доволі непрофесійними, або й навіть такими, що часто лише зовнішньо нагадують справжню публіцистику.

Необхідно пам'ятати, що аудиторія більше сприйнятлива до тверджень публіциста, відомого їй принциповістю, усталеністю та самостійністю поглядів, неабиякою харизматичністю та психологічною своєрідністю. Тож, саме такою позицією зумовлений наш підхід у роботі до персонального вибору авторів публіцистичних дискусій.

Варто відзначити, що не зважаючи на переможну оптимістичну риторику провідників української еміграції у 20-30-х рр., сама вона переживала період інтелектуальної загальмованості, відчувала паралізованість її впливу на хід історичного розвитку в Україні. Все це було результатом не стільки дефіциту інформованості, скільки недовікою вдумливого аналізу того, що відбувалося в оточуючому світі. Не в останню чергу в цьому процесі «прислужилися» і представники української політичної, культурної та інтелектуальної еліти. Саме вони, виступаючи з публіцистичними матеріалами у пресі, свідомо чи ні, але часто підміняли реальний стан справ на бажаний, вимріяний, забуваючи, що без узагальнення і систематизації сигналів навколишнього світу реальність у свідомості людей не складеться в більш-менш об'єктивну картину. І чим заплутаніше, а іноді й небезпечніше стає навколишня реальність, тим більш цінним стає для аудиторії коментоване інформування.

Треба відзначити, що газетним полемікам того часу не вистачало планування. Тому, практично всі гострі питання, що піднімалися на сторінках еміграційної преси були часто спорадичними і безсистемними. Основною причиною такої

ситуації було те, що переважна більшість часописів запрошувала до співпраці сторонніх авторів, які не були пов'язані жодними зобов'язаннями з редакціями.

Тому ситуації, коли полеміка розпочинається, але не має належного продовження і логічного фіналу, були доволі частими і притаманними практично всім тогочасним виданням. Тут необхідно зазначити, що відсутність логічного закінчення дискусії всього лише констатувала той факт, що проблема іще не визріла в головах як політичного проводу української еміграції, так і представників журналістського середовища.

Але ж не доведена до кінця дискусійна тема часто викликала розчарування і навіть роздратування читачів, що в свою чергу призводило до погіршення фінансового стану видань.

Часто єдиним інструментом для «підбурювання» полеміки після гострої статті, ставали примітки, у яких редакция закликала всі зацікавлені сторони брати участь у обговоренні. Проте, насправді потужних полемічних зіткнень у конкретно взятих українських еміграційних виданнях не було, головними причинами цього було те, що за умовним винятком віденської «Волі», редагованої В.Піснячевським, на еміграції не існувало плюралістичних видань, справді гострих надати трибуну політичним опонентам. Іншим фактором, що вплинув на відсутність гострих полемік, був вибір тем, які б містили полемічне зерно, бо полеміка вимагає не дрібної і не поточної теми.

Проте, надаючи людям можливість обмінятися якимись попередніми міркуваннями, видання вже цим виконували свою місію.

Очевидно, що саме завдяки аналітичним підходам пресова дискусія повинна була стати регулюючим посередником між усіма суб'єктами комунікації, бо будучи продуктом соціального середовища, публіцистична творчість була одночасно і стимулятором гуманітарних процесів, корелятивно впливаючи на суспільний настрій, думку, свідомість, на мотивацію поведінки всієї української еміграції.

Література

1. Артюшенко Ю. Події і Люди на моєму шляху Боротьби за Державу 1917-1966. – На Чужині, 1966. – 221 с.

2. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами // Енциклопедія українознавства в 2 т.: Т. 2. – Мюнхен – Нью-Йорк: «Молоде Життя», 1949. – С. 571-577.
3. Бібліографія української та слов'янської періодики у празькій Слов'янській бібліотеці / Уклад. П. Мурашко. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1990. – 127 с.
4. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. – К., 1997. – 108 с.; Дробот І. І. Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920-30-ті рр.). – К., 2002. – 39 с.; Дуднік О. Я. Український студентський рух в еміграції (Центрально-Східна Європа, 20-ті роки ХХ ст.). – К., 2003. – 20 с.; Качараба С. П. Еміграція з Західної України. 1919-1939. – Львів, 2003. – 31 с.; Крисько А. А. Українська імміграція міжвоєнного періоду у Чехословаччині (1919-1939 рр.). – Чернівці, 1997. – 24 с.; Сидорчук Т. М. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Австрії (1919-1925). – К., 1995. – 22 с.; Бублик Т. В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20-30-ті роки ХХ століття. – К., 1997. – 24 с.; Іващенко К. В. Українські емігрантські політичні партії в І Чехословацькій Республіці (1918-1938 рр.). – Донецьк, 1999. – 19 с.; Шваб А. Г. Еміграція з Волині 1921-1939 рр. – Чернівці, 1996. – 23 с.
5. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2002. – 480 с.
6. Гунчак Т. Українська політична думка 1920-их років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм // Сучасність. – 1986. – Ч. 1. – С. 69-78.
7. Деспка О. Українська еміграційна преса у Франції 20-30-х рр. ХХ ст.: становлення, розвиток, проблематика. – К., 2003. – 180 с.
8. Доронченков А. Малороссы и украинцы в российской эмиграции «первой волны» (к проблеме этнической и политической идентификации) // Зарубежная Россия. 1917-1939 гг. Сборник статей. Ответ. ред. В.Ю. Черняев. – СПб.: Издательство «Европейский дом», 2000. – С. 81-86.

9. Єдиним фронтом (редакційна) // Єдиним фронтом. – 1939. – Ч. 1. – Липень.
10. Животко А. Історія української преси. – Мюнхен: український технічно-господарський інститут, 1989-90. – 334 с.
11. Жуковський А. Франція і Україна // Енциклопедія Українознавства / Голов. ред. В. Кубійович. – Мол. життя. – Т. 9. – С. 3530-3540.
12. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 851-882.
13. Квітковський Д. «Український Париж» // Самостійна Україна. – 1968. – Ч. 1. – Січень.
14. Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі. – Н.Й.: Червона Калина, 1976. – 724 с.;
15. Кедрин І. Політична думка і преса // У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. – 1986. – С. 264-268.
16. Кедрин І. У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1986. – 523 с.
17. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – 717 с.
18. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). – Львів, 2000. – 278 с.
19. Готович Л. Українська еміграція у Франції // Тризуб. – 1925. – Ч. 3. – 1 листопада. – С. 9-13.
20. Кузеля З. Українознавство в Німеччині (1939-1945) // сьогочасні й минуле. Вісник українознавства. – 1948. – Ч. 1. – С. 49-56.
21. Кульчицький О. Зенон Кузеля як організатор і голова Комісії допомоги українському студентству // Збірник на пошану Зенона Кузеля / За ред. В.Янева. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней: 1962. – С. 63-68.
22. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – 441 с.

23. Лукашевич Л. Роздуми на схилку життя. – Нью-Йорк: С. Банд Брук: Українське православне видавництво Св. Софії, 1982. – 342 с.
24. Маркус В. Півстоліття ОУН (1929-1979) // Сучасність. – 1979. – Ч. 4. С. 45-63.
25. Маркус В. Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921-1939). Міжнародно-правна та порівняльна аналіза // Сучасність. – 1986. – Ч. 12. – С. 70-84.
26. Мартинець В. Українська націоналістична преса // Організація українських націоналістів 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Париж: Перше українське націоналістичне видавництво, 1955. – С. 229-247.
27. Мартинець В. Українське підпілля: Від УВО до ОУН. – Б.м., 1949. – 349 с. + LXXVI ілюстр.
28. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.). – Львів, 1998. – 298 с.
29. Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. – Вінніпег, 1974. – 248 с.
30. Маруняк В. Олександр Бойків – організатор українського життя у Франції. – Париж, 1986. – 189 с.
31. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1: Роки 1945-1951. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Релея, 1985. – 429 с.
32. Мірчук І. Зенон Кузеля в Берліні // Збірник на пошану Зенона Кузеля / За ред. В. Янева. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней: 1962. – С. 52-62.
33. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1: 1920-1939 / За ред. С. Ленкавського. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – 639 с.
34. Місило Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918-1939) і Західньо-Українській Народній Республіці (1918-1919). – Едмонтон, 1991. – 250 с.
35. Мовчан С. Українська періодика в Югославії та її роль у формуванні національної свідомості і консолідації українців у 1919-1941 рр. // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред.: М. М. Романюка. – Львів, 1996 – 1997. – Вип. 3/4. – С. 226-238.

36. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 1999. – 272 с.
37. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 442 с.
38. Наше кредо (редакційна) // Ранок. – 1928. – Ч. 1. – Серпень.
39. Павленко В., Сохань П. Українська емігрантська преса в Болгарії міжвоєнного періоду // Українська діаспора. – 1992. – Ч. 1. – С. 85-98.
40. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940) / Керівник тому В.П. Троцинський. – К.: Генеза, 2003 – 720 с.
41. (Редакційна стаття) // Соборна Україна 1921. Ч. 1. 12 жовтня.
42. Р.М. Інформаційна служба // ЕУ. Т.3. – Мюнхен: Молоде Життя, 1959. – С. 881-883.
43. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20-30-ті рр. XX ст.): Історико-бібліографічне дослідження / Наук. ред.-консультант М. М. Романюк. – Львів, 2002. – 308 с.
44. Сидоренко Н. «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919-1924). – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 88 с.
45. Сидоренко Н. «Національно-духовне самоствердження: У 3 ч. Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924)». – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 262 с.
46. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. – Джерзі Сіті: Вид-во М. П. Коць, 1974. – 176 с.
47. Тимошик М. Українська журналістика у Франції: історія і сучасність // Журналістика: Науковий збірник / За ред. Н. Сидоренко. – К.: Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту імені Т. Шевченка, 2002. – С. 139-149.
48. Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / ІАІП України. І-т соціології: Відп. ред. В.Б.Євтух. – Київ: Інтел. – 1994. – 260 с.

49. Тупицький С. Життя, діяльність і організація української еміграції у Франції // Трудова Україна. – 1934. – Ч. 9 – Вересень.
50. Українці в Берліні. 1918-1945: Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. // НТШ в Канаді / Ред. В. Верига. – Торонто, 1996. – 256 с.
51. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упоряд. Ю.Сливка. – Львів, 1992. – С. 316-334.
52. Янів В. Студії та матеріали до новішої історії: В 2 т. – Мюнхен: Український вільний університет, 1983. – Т. 2. – 343 с.

РОЗДІЛ II.

«ЛІВИЙ» ПОГЛЯД НА МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ: ПУБЛІЦИСТИЧНА ДИСКУСІЯ В КОМУНІСТИЧНИХ І СОЦІАЛІСТИЧНИХ ВИДАННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

2. 1. Журнал «Борітеся-Поборете!» як рупор Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів

Середовище українських соціалістів-революціонерів на еміграції звузилося до діяльності двох основних закордонних осередків партії: «лівої» Закордонної делегації УПСР, на чолі з М.Грушевським і М.Шрагом та «правої» Закордонної організації УПСР («шаповалівці»), до якої входили М.Шаповал, Н.Григорієв, М.Мандрика та інші.

Це середовище було сформоване як з рядових членів, так і з частини членів Центрального комітету партії, що емігрували за кордон у листопаді 1920 р. Ця еміграція відбулася після невдалих спроб М.Грушевського знайти компромісні варіанти внутрішньої і зовнішньої політики з Директорією УНР: «...співробітничати з директорією я й сам не вважав для себе можливим, після того як стали вияснитись усі непевності взятого нею правого курсу, обрахованого на порозуміння з антантськими агентами» [29, с. 47]. Еміграцію він вважав як «безпосередній стик з європейською демократією в тім моменті далеко важнішим, ніж залицяння коло антантських кабінетів» [29, с. 47].

У вересні 1920 – лютому 1922 рр., М.Грушевський, перебуваючи у Відні, неперіодично видавав журнал «Борітеся-Поборете!», який став органом Української партії соціалістів-революціонерів. Журнал складався з двох рубрик-розділів: «Статті», що складала більшу частину видання і містила програмно-ідеологічні праці, і «Факти та документи», де розміщувалися офіційні матеріали про діяльність партії. Інколи до цього додавалися «Хроніка» та некрологи – «Пам'яті погиблих товаришів». Усього було видано 10 випусків журналу.

Безпосередня участь у видання М.Грушевського і як редактора, і як публіциста, зробило журнал справжнім ідеологічним рупором УПСР. Саме у партійно-ідеологічна публіцистика М.Грушевського впливала на формування громадської думки тогочасного українського суспільства. Хоча не можна погодитися з думкою А.Жуковського, що «публіцистика періоду еміграції, призначена для формулювання партійних засад та інтернаціоналістських тенденцій, якими захоплювався М. Грушевський, відрізнялася нижчим рівнем у порівнянні з іншими періодами» [40, с. 110].

2.1.1. Концепція української державності в публіцистиці Закордонної делегації УПСР

Ставши трибуною для виголошення ідей і концепцій розбудови сучасної і майбутньої України з точки зору партійної ідеології, редакція журналу «Борітеся-Поборете!» піднімала найбільш гострі проблеми цього будівництва.

Так, у програмній статті «Українська партія соціалістично-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії», М.Грушевський порушував питання соціального і національного визволення. На його думку, ситуація, що склалася в Україні 1917 – на початку 20-х рр. відбивала історичну паралель у XIII ст., коли залишки Київської Русі опинилися під владою Золотої Орди. Виправдовуючи співпрацю з російською більшовицькою владою в Україні аналогічною ситуацією в історичній ретроспективі, говорячи про «татарських людей», або тих українців, які під татарською окупацією виконували різні урядові та адміністративні функції, тим самим виконуючи свою «історичну місію» збереження традицій, культури, віри, М.Грушевський називав їх «збільшовиченими Українцями тієї доби», бо вони «волили жити під протекторатом Орди і платити їй річну данину, виступаючи проти намагань князів і бояр повернути їх до князівсько-дружинного ладу» [33, с. 11].

Головним завданням українського народу, а втім і УПСР, М.Грушевський вбачав у соціальному визволенні від експлуататорів, відстаючи проблему національного визволення на майбутнє: «...досвіди століть почували, що українські

маси, вийшовши на шлях прямої акції, поставлять неминухо перед усім завдання соціально-економічного характеру і в сій сфері захочуть взяти від революції як найбільше, а культурно-національні й політичні завдання приймуть за свої лише остільки, оскільки вони не суперечитимуть і не обтяжатимуть завдань соціально-економічних» [33, с. 17].

Важливу роль у цьому процесі М.Грушевський покладав на інтелігенцію, яка повинна була не повторити «помилку попередників – української інтелігенції ХУІІ-ХУІІІ вв., ніяким чином не відриватися від народу, не лишати його без інтелігентських сил і не зневірити його ще раз в українській інтелігенції, а з нею і в національній ідеї. Іти з ним в усяких обставинах, утримувати з ним моральний зв'язок за всяку ціну!» [33, с. 16-17].

Посилаючись на Т.Шевченка, М.Грушевський вбачав головне завдання інтелігенції у тому, щоб «не розійтись з українськими масами, ... щоб політичні й національні домагання, котрі належало задоволити в процесі революції, являлись побічними завданнями при розв'язанні соціально-економічної проблеми, були її формою і гарантією, доповняли, а ні в якому разі не обмежували, не то що не параліжували розв'язання сеї проблеми» [33, с. 17].

Говорячи про державне будівництво, М.Грушевський закликав українській провідній верстві відхід від декларованих іще перед революційним 1917 р. принципів: «Щоб уся земля була не панська, царська чи богацька, а народня, і щоб давати її для роботи тільки хліборобам, які самі роблять, а більш нікому. Щоб так саме й усі фабрики та заводи, машини й струменти були народні – тих робітників, що самі роблять, і щоб їх було й те, що вони роблять» [33, с. 18].

Говорячи про майбутнє України, М.Грушевський констатував її сьогодення, як «країни хліборобської, котра дуже довго матиме сей переважно хліборобський характер, завдяки своїй фізичній структурі (а тепер переживає навіть дуже характеристичний процес «десурбапізації» і «десвіндустріалізації» – повороту на село, до сільського господарства, навіть тих елементів, які відірвались були від нього, так що в найближчій будучині сільська фізіономія України виступить ще сильніше)» [33, с. 21].

Відзначаючи одними з головних рушіїв державного будівництва українське селянство, М.Грушевський зазначав, що тільки соціалістична революція може «вивести українське трудове селянство з глухого кута власності, куди його загнала клясова держава» [33, с. 34].

Це питання було продовжене у статті М.Грушевського «На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)», де автор, розмірковуючи над тим, що треба робити провідній верстві, доки «державна організація зможе взяти на себе всі ті великі завдання» [32, с. 1], зазначає, що це може бути досить тривалим процесом, бо «хаотичність українського життя, вічні зміни (і то ґрунтовні – обороти на 180 ступенів, як то кажуть) української політики за останні роки скріпили переконання, що Україна не здатна до самостійного життя, і все її питання тільки в тім, хто, коли і як нею заволодіє» [32, с. 3].

На переконання автора статті, головним завданням на селі в нових умовах повинно було бути його повне «освободження з ґніту праці, підвищення його достатку і вільного часу» [32, с. 12].

Малюючи картину майбутнього, М.Грушевський був переконаний, як тільки державний господарський апарат Української республіки почне працювати, коли держава зможе забезпечити село всім необхідним, відразу ж зникне відчуття відчуження селянства від держави, таке помітне під пануванням більшовиків.

На жаль, М.Грушевський не дав конкретної відповіді на питання: яким буде українське село в майбутній Українській державі, приховавши її за футуристичними, фантастичними картинами.

Більш чітких, хоча і дуже тезових, окреслень майбутнього державного устрою та державної політики можна знайти в замітці М.Шрага «До ревізії нашого партійного програму» [92]. Це був компромісний документ між різними течіями, що вже були на той час у партії.

Так, у національному питанні, позиція партії передбачала «для кожної нації національно-персональної автономії. Для Росії федерації національних республік, для України, як для демократичної республіки в етнографічних межах, федерації з другими народами. Очевидним є, що всі ці домагання є нині мертвою буквою. Федеративна Росія і автономна Україна! Алеж тепер ми так далеко відійшли від цього, ставлячи гас-

ло Всесвітньої Федерації соціалістичних республік, самостійності і суверенності кожної трудової нації в цій федерації, права кожного народу на фактичне відокремлення від свого бувшого державного тіла. Гасло федерації демократичних республік нами рішучо відкидається зараз, бо всяку таку республіку ми мусимо поборювати і допомогати трудящим масам її перетворити її на радянську, соціалістичну, з диктатурою лише трудящих» [92, с. 45].

Треба сказати, що в 1921 р. програма УПСР в національному питанні була розширена, що можна спостерігати на прикладі опублікованого в «Борітеся-Поборете!» проекту «Програми Української Партії Соціалістів Революціонерів (УПСР)», що була створена М.Грушевським, М.Шрагом, М.Чечелем, О.Жуковським, В.Залізником та П.Христюком. Треба відзначити те, що практично увесь проект «Програми УПСР» був створений під «міродайним» впливом рішень I і II Інтернаціоналів та «Комуністичного маніфесту» К.Маркса, проте елементи «самостійництва» все одно в ньому присутні.

Так, на думку творців «Програми УПСР» «вільний розвиток національної громади можливий тільки тоді, коли кожна нація – скупина людей одного походження, мови, культури, об'єднана почуттям спільності, матиме повну волю в будові свого політичного, соціально-економічного і культурного життя. Для того вона повинна мати право, і повну можливість перетворити це право в реальність, – на самостійне, суверенне улаштування умов свого існування, себ-то мати право організуватися, як рівна і однаково зі всякою иншою нацією частина людства, в свою національну державу» [65, с. 24-25].

Досить цікавим фактом є те, що межі майбутньої самостійної, хоч і соціалістичної України визначалися в тих самих межах, що їх іще на початку XX століття визначав М.Міхновський у своїй «Самостійній Україні»: Велика Україна, Галичина, Буковина, Холмщина, Бессарабія, Прикарпатська Україна, Кубань, українські частини Криму та Кавказу [65, с. 26].

Убачаючи майбутній державний лад в Україні у вигляді Української соціалістичної радянської республіки (УСРР), есери вибудували певну програму національного визволення народів, яку треба розглядати і як програму національного будівництва в країні: 1. Виразником волі, суверенітету і прав нації є тільки його трудова верства; 2. Кожна нація повинна

мати право, можливість і допомогу від інших, а в першу чергу організованих в соціалістичні республіки націй, на розбудову свого вільного життя; 3. Всі національні соціалістичні радянські республіки повинні прагнути до об'єднання між собою й створення всесвітньої федерації соціалістичних радянських республік, створюючи між собою військовий та економічний союз; 4. УСРР прагне до об'єднання всіх етнографічних українських земель в єдине державне тіло, при чому про національну більшість на тій чи іншій території, що входить до складу УСРР визначає референдум, що здійснюється під наглядом соціалістичного Інтернаціоналу; 5. УСРР може бути перетворена на федеративну республіку, складовими частинами якої можуть стати ті її землі, що мають територіальні особливості. В разі створення федерації, конституція УСРР повинна визнавати повний суверенітет кожного її суб'єкта; 6. Основна частина владних функцій здійснюватиметься місцевими органами управління. Центральні ж органи влади матимуть повноваження тільки для вирішення справ, спільних для всієї федерації; 7. Кожна національна меншина має право всюди і повсякчасно користуватися своєю рідною мовою, плекати національну культуру; 8. До функцій державних органів влади закладається обов'язок організації та фінансування освіти, культури кожної нації, яка проживає на території УСРР [65, с. 26-27].

Коментуючи ці основоположні тези національної програми УПСР, треба відзначити їх нежиттєвість, спричинену надмірним захопленням марксистською теорією. Так, один з основоположних пунктів, що торкається устрою майбутньої держави передбачає «легкий» її перехід від унітарної республіки до федеративної, що в українських умовах було і залишається абсолютно неконструктивним з державницьких позицій. Тож, складається враження, що проект «Програми УПСР» був підготовлений під існуючі реалії, в яких знаходилася Україна під більшовицькою окупацією, а головним її завданням було, при можливості, згладити гострі кути існуючого режиму та надати йому «людського обличчя».

Говорячи раніше про державний та політичний устрій республіки, «ліві» есери бачили його в «демократичній республіці, парламенті, загальному виборчому праві, всіх «свободах» слова, преси і т. п.», зазначаючи, що всі ці постулати можуть бути втілені після того, як мине період диктатури, як перехідного етапу до безкласової, соціалістичної демократії.

Реалії кінця 1920 р. змінили конфігурацію: «Тепер ми стоїмо за те, що лише трудящі мають політичні права, що зараз можлива і необхідною є не демократія, а диктатура працюючого люду і, як форма цієї диктатури – радянська влада. В цій частині отже і всі дальші домагання мусять підлягти кардинальній ревізії, бо дальша конкретизація програму політичного базується на предпосилці і «демократія», яку ми зараз рішуче відкидаємо» [92, с. 45-46].

Блок базових соціально-економічних питань раніше у есерів передбачав «приватну власність на фабрики, будинки, то що, передбачається наслідство, приватна торгівля, банки... Соціалізується земля та націоналізується лише де-які «уже дозрілі» підприємства». Всі ці «максималістські» ідеї докорінно змінили реалії більшовицького панування в Україні, чий «досвід» «довів нас до переконання, що сучасна революція, яко соціалістична, мусить знищити приватну власність на засоби продукції, на капітал. Тут виставляємо ми цілком нові домагання. Ми хочемо тепер уже «експропріювати експропріаторів», мобілізувати всіх до праці, ввести трудову повинність, по соціалістичному організувати господарство і утворити новий соціальний лад з демократією працюючих і з приватним правом кожного лише на продукт своєї праці. І можна сказати, як це не сумно, що в цих всіх питаннях у нас немає ще писаного програму. Бо старий мусимо закреслити від початку до кінця, від а до з» [92, с. 46]. До таких самих висновків приходимо, розглядаючи робітниче, земельне, питання, а також фінансів.

Блок суспільних питань в проекті «Програми УПСР» від 1921 р. був представлений «Програмою політичною», яка передбачала створення безкласової соціалістичної держави, «в якій, нарешті, здійснились би великі принципи «волі, рівності й братерства» в розумінню політичним, соціально-економічним і духовим».

На переконання авторів проекту, «нарід мусить стати єдиною працюючою громадою, а поняття демократії злитися з поняттям трудящих верств» [66, с. 17], а дорога до цього передбачала знищення панування буржуазного устрою і буржуазної класової держави, як його органу, проголошення диктатури трудового народу і боротьбу з усіма «оборонцями буржуазно-капіталістичного ладу і буржуазно-класової держави, псевдо-демократії й буржуазного парламентаризму, як його органів панування» [66, с. 18].

Досить депресивними видаються і думки про перехідний період, під час якого передбачалася не тільки диктатура пролетаріату («панування трудового народу»), але й відсторонення від влади та постійний контроль над всіма верствами, що були так чи інакше пов'язані зі старою владою. Як показало будівництво «безкласового суспільства» в СРСР, таке відсторонення передбачало в тому числі знищення або заслання, в тому числі і для національної інтелігенції, яка теж «заплямувала» себе співпрацею зі старим режимом.

Щодо політичних прав, то есери передбачали в цьому питанні надавати їх всім громадянам, «хто живе з власної праці і переступив 20 років життя, без різниці між чоловіками і жінками, між національностями, вірою, походженням і давнішою державною приналежністю» [65, с. 20]. Під люстрацію і позбавлення громадянських прав підпадали «елементи небезпечні інтересам трудового люду, що живуть або жили з безробітних доходів, бувші поміщики, капіталісти, промисловці, райттери, бувші служачі поліції, жандармерії, війська і т.ин., коли вони не служать УСРР» [66, с. 21].

Зайвим буде говорити, що подібні ревізії партійної програми, які подавали як компроміс, і стали однією з причин того, що Закордонна делегація Української партії соціалістів-революціонерів незабаром перестала існувати.

Говорячи про самоуправління в майбутній республіці та розглядаючи громаду, «як економічну і публічно-правну одиницю», М.Грушевський вважав її основною підвалиною українського народовладдя. Це був такий собі традиційний український відповідник більшовицької системи рад, що його можна вважати як підставу всієї системи радянської республіки. Тому його модель «найпростішої схеми радянської організації була б така: робітничо-селянська рада громади (комуни), місцеве об'єднання (волесть, місто), земля, всеукраїнський конгрес рад, або Центр. Рада України» [33, с. 43]. У зв'язку досить цікавим є погляд М.Грушевського на формування «єдиної трудової людності», в інтересах якої «витворювання великих міських індустріальних та інтелектуальних центрів представляється небажаним» [33, с. 43].

Пропонуючи до дискусії модель майбутнього державного устрою України, М.Грушевський посилався на принципи, задекларовані ще Кирило-Мефодіївським братством про фе-

деральний устрій України, яка «повинна організуватися як федерація своїх фактично республік-громад, що через своїх делегатів полагоджуватимуть спільні справи в радах вищих інстанцій. Всяке накидування громадянам механічної унітарності, примусових зв'язків буде величезною помилкою, яке викличе тільки відпір, реакцію, центробіжність, або й дасть ґрунт для нових усобиць» [33, с. 45].

Говорячи про федеративний державний устрій, представники «лівої» УПСР на чолі з М.Грушевським вкладали в це поняття розділення України на федеральні землі, подібно до концепції державного будівництва В.Липинського і консервативно-монархічного середовища, але з іншим ідеологічним навантаженням.

Тож, майбутню Україну УПСР бачила її як федерацію громад і їх демократично обраних рад: «Українська республіка в останнім рахунку буде федерацією земель – сполученими штатами України. Тоді тим самим відпаде питання про спеціальне становище країв, котрим історичні умови надали відмінну етнографічну, економічну чи культурну фізіономію, як, скажім, Крим, Бесарабія, Галичина чи які інші» [33, с. 44].

Також ішлося про входження в склад більшовицької Росії на федеративних засадах. Проблема федеративної моделі державної розбудови України досить широко піднімалася на сторінках журналу «Борітеся-Поборете!». Так, у статті М.Грушевського «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії». Основна ідея цієї статті підводилася до того, що «У.п.с.-р. завжди вважала своїм обов'язком притримуватися старих федералістичних принципів..., вважала право на федеральний зв'язок не тільки правом України в відносинах до інших національних територій, але також і за окремими частинами української території признавала право домагатись федеральної української республіки» [33, с. 44].

Треба зазначити, що були й деякі застереження щодо федеративного устрою в складі Росії, бо «політика більшовиків на Україні, з початку цілком ворожа українству, потім підозрілива, тепер може насторожена і стримана, їх тенденція – правити Україною по можності без Українців, не допускати до власти, до впливів навіть соціалістичні, радянські українські партії, не давати Україні ніякої самостійности й самодіяльнос-

ти, тримати її зв'язаною по руках і по ногах разом з Московщиною, – на Україні і по-за Україною навіть оцінюється, як пережиток старого московського централізму, як власть великоруського імперіялізму і націоналізму» [33, с. 23-24].

Аналізуючи тенденції щодо федеративного устрою майбутньої держави, один з ідеологів «лівої» УПСР, М.Шраг, у своїй статті «Начерк основ і форм сучасних та майбутніх поєднань держав», наводив слова М.Шаповала, які точно характеризували ситуацію, в якій опинилася Україна після більшовицької окупації та створення т.зв. «УРСР»: «Ніякої самостійної України, ніякого самостійного уряду її, ніякої економічної, професійної, адміністративної, дипломатичної, військової самостійності нема. Нема навіть федерації... Є деякі фікції, котрими орудують московські дипломати з метою повної інкорпорації України в склад єдиної неділимий Росії» [93, с. 5].

На глибоке переконання М.Шрага, єдиною нормальною схемою взаємовідносин між Україною і Росією можуть бути лише «прості союзні взаємини самостійних трудово-радянських держав, при яких кожна визнає суверенність другої. Збудовані на принципах само означення та національному – соціалістичні держави входять з подібними другими в договірні відносини, з метою: а) спільної організації оборони соціалістичних здобутків проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, б) вироблення спільного плану господарської діяльності та в) порозуміння з приводу обміну продуктами її» [93, с. 34].

На жаль, такий устрій не відповідав реальному стану речей у стосунках між двома країнами, які можна було визначити як такі, що засновані на «не на принципах державних сполучень, а, на жаль, на фактичному стані панування (що має в собі навіть елементи сюзеренності, васалітета та колоніального визиску) однієї республіки – держави Московщини над всіма іншими радянськими республіками» [93, с. 35].

2.1.2. Еміграційна полеміка М.Грушевського: між пошуком національної ідеї і партійними шорами

Розглядаючи перспективу державного будівництва майбутньої України в партійній публіцистиці ЗД УПСР, мусимо констатувати, що спеціально це питання майже не висвітлювалося, а тому розглядати його можна лише на основі політичної програми партії, часто через призму поглядів М.Грушевського.

На думку М.Грушевського, важливим аргументом у цій дискусії про майбутній державний устрій України був той факт, що українські соціалістичні партії нерішуче прийняли гасло «незалежної України».

Але поруч із такою тезою він наголошував на тому, що попри все «гасло української незалежності пішло в широкі народні трудові маси. І тут з ним нерозривно переплелися здорові ідеї суверенності трудового українського народу, недотриманості його прав, гасло боротьби проти всякої експлуатації України для яких-небудь завдань, для неї сторонніх; проти трактування України як колонії, а українського народу як дешевого гарматного м'яса чи дешевого матеріалу для експериментів. Гасло незалежності за ці роки облилось кров'ю чесних і добрих синів українського народу, що склали свої голови за свободу й добро його трудових мас, їх суверенне право, свободу й незайманість їх політичного, соціального й культурного розвитку. А кров не вода і не забувається легко» [33, с. 48].

Логічним продовженням постало питання самостійності України. «В минувшині ми ніколи не були приклонниками незалежності в ходячій, вульгарній розумінню цього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці і шибениці – се ніколи не захоплювало українських народників... Коли почали лунати голосні оклики за незалежністю, почавши від України irredenta Бачинського і «Самостійної України» РУП, українські народники ставилися до сих окликів з великим скептицизмом, побоюючись, що з цього самостійницького яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри. І се правда, що націоналістична виключність і назадництво з самого початку стали примішуватися до сих гасел» [33, с. 46-47].

Штучність твердження «Грушевський-самостійник» підтверджує і така цитата з цієї його статті: «всім учасникам памятно, з якою нерішучістю, з якими ваганнями соціалістичні українські партії приймали се гасло «Незалежної України». Їх побоювання сповнилися в повній мірі. Дійсно, се гасло, було підхоплене гіршими елементами української людности: елементами бандитськими, контрреволюційними, реакційними, що завязували «гайдамацькі» загони й займалися громлінням Жидів, ріжними спеціалістами формування військових відділів, всякими отаманами, головними, великими й малими і всею тою деклясованою воєнною верствою, що витворилась з розкладу російських армій... Гасло самостійної України стало гаслом боротьби не тільки проти СРСР Росії, але в значній мірі й проти соціалізму, навіть скільки небудь послідовного демократизму» [33, с. 47-48].

Залишаючись прихильником «всесвітнього братства трудячого народу», М.Грушевський стояв на позиціях того, що Україна повинна бути автономною у складі більшовицької Росії, а питання про конфедерацію чи федерацію – це справа майбутнього. Незважаючи на всі прояви російського централізму, великоруського імперіалізму й націоналізму більшовиків, він твердив, що «вносити національні домагання тепер, коли в широкім світі з національними гаслами носяться і на них спекулюють, головно, елементи реакційні, контрреволюційні, се робитиме кепську репутацію. Нікому або дуже мало кому інтересно заглиблюватись в трагедію народу, запізненого в своїм розвитку «з причин, від нього незалежних». Для широкої публіки в нинішнім хаосі життя «всі коти сірі», і всі, хто журиться національною справою, таки націоналісти» [33, с. 27].

М.Грушевський вважав позицію III Інтернаціоналу, про те, що «на Україні може бути тільки одна комуністична партія – більшовиків, і всяке розділене по національному чи територіальному принципу не допустиме, з огляду на можливість боротьби чи конкуренції радянських партій» [33, с. 26] урізанням природних прав українців до вирішення власними силами проблем і викликів, що стояли перед народом.

Не ставить М.Грушевський на порядок денний і питання боротьби з окупаційним більшовицьким режимом в Україні: «Ми відкидаємо боротьбу з СРСР Росією, з комуністами-більшовиками, явну і тайну: тактику оружних повстань і політику зривання з середини. Ми навчилися шанувати в боль-

шевиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас.

Ми переконались також, що об'єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське життя без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки» [33, с. 48].

Як не дивно, але така позиція ЗД УПСР не входила в конфлікт у питанні про політичну самостійність України: «Принципово наша партія не відкидає федерації радянської України з совітською Росією, вона ставить лише домагання, щоби це питання було винесено з Іздом рад України свобідно, без пресії, яка має місце в наслідок ситуації, створеної окупацією України червоними військами совітської Росії. Так само наша партія ставить домагання, щоби характер федерації був означений не одною лише стороною – совітською Росією, а впливав би з свобідного договору обох радянських республік» [84, с. 59].

Проблема міждержавних стосунків із більшовицькою Росією хоча стояла в публіцистиці М.Грушевського доволі гостро, але підходи до її вирішення такою гостротою не відрізняється. Так, розуміючи, що із «братніх» обійм звільнитися буде дуже складно, М.Грушевський пропонує утопічні схеми виходу із ситуації, що склалася через створення федерації соціалістичних республік Європи: «Се – наш старий ідеал, який ні в кім не стріне опозиції і при добрій волі дасть нікому не обидне розв'язання питання. Коли Українська Радянська Республіка і Російська Совітська вйдуть обидві, як рівнорядні члени, в склад світової європейської федерації – се зліквідує питання» [33, с. 48].

Питання стосунків з країнами-сусідками України мало продовження у публіцистиці М.Грушевського. Так, його стаття «Між Москвою й Варшавою», опублікована у другому числі журналу «Борітеся-Поборете!», присвячена ставленню України до більшовицької Росії та Польщі. Стаття написана у період дії Варшавського договору та українсько-польського військового наступу проти більшовиків. Її можна охаракте-

ризувати як реакцію автора на ці неоднозначні події. М.Грушевський вважав, що «все-таки умова з Поляками Петлюри та його прибічників зістанеться фактом далекосяглим і дуже шкідливим, просто таки злочинним» [31, с. 1].

Головним закидом М.Грушевського було те, що С.Петлюра не мав права йти полякам на будь-які поступки в питаннях, пов'язаних із передачею під протекторат земель Західної України. Вважаючи, що С.Петлюра для отримання міжнародної підтримки свого становища шукав її серед ворогів, а не друзів українського народу і знайшов Польщу, яка «своїм признанням допоможе Україні дістати признання великих держав Антанти, відкрити торговельні й фінансові зносини в Заході і т. п., одним словом – вийти з того кута, куди Україну загнало півтора-річне правління Директорії. Запевняють, ніби в Сан-Ремо антантські політики натякнули нашим, що українську справу могло б звести з мертвої точки признання Польщі: за ним пішло б признання України великими державами і т. д.» [31, с. 2].

У той час, коли ще відбувалися найдраматичніші бойові дії українсько-польських військ з більшовиками, у Празі, наприкінці травня 1920 р. відбулась Третя конференція ЗД УПСР. У прийнятій конференцією декларації, наступ поляків кваліфікувався як «ганебний, злочинний напад на Україну», а головний отаман військ УНР С.Петлюра оголошувався «зрадником» українського народу [29, с. 61].

Цей партійний документ став своєрідною «анафемою» для всіх державницьких намагань як уряду УНР так і особисто С.Петлюри тому, що будь-які міждержавні договори з Польщею або іншими державами, укладені від імені України, не мали правової сили і, на думку ЗД УПСР, ні до чого Україну не зобов'язували.

Саме це і визначило подальшу долю стосунків з петлюрівським середовищем та іпонаціей між партійної дискусії та полеміки. Так, уже в одній з перших публікації «Борітеся-Поборете!», з'ясовуючи відношення партії до різних еміграційних груп говорилося: «Оцінюючи діяльність так званих «українських урядів»: Петлюри, Мазепи, Петрушевича, закордонна група У.П.С.Р вважає, що ці «уряди» не мають нічого спільного з народопрямством, хочуть ствердити своє панування шляхом грубого захвату влади, насилля над народом і політикою, справленою проти соціальних, національних і дер-

жавних інтересів українського трудового народу, при тій з допомогою міждержавного капіталу, польської шляхти, румунських бояр і інших ворогів нашого народу. Через те всякі подібні «уряди» (Петлюри, Мазепи, Петрушевича) У.П.С.Р. мусить поборювати, щоб натомість влада в Українській Соціалістичній Республіці могла організуватися через виявлення волі і бажання трудових мас в радах селянських і робітничих депутатів і скріпитись шляхом непохитної диктатури їх над класами експлуататорів і хижаків» [38, с. 59].

Саме М.Грушевський розпочав ту вакханалію звинувачень і прямих образ у пресі міжвоєнної політичної еміграції, що була вилита як особисто на С.Петлюру, так і на очолюваний ним Державний центр. Так, у великій, програмній статті, яка, перед тим, літом 1920 року, друкувалася в Америці, і називалася «Між Москвою й Варшавою!», С.Петлюру названо «новим Теререю», який «для скріплення свого становища і своїх плянів шукав опертя у ворогів нашого трудового народу» [31, с. 1].

Так, «переймаючись» інтересами України, колишній голова Центральної Ради, видатний історик-науковець М.Грушевський вдавався до абсолютної демагогії, говорячи, що Варшавський договір неодмінно призведе до «повного економічного закріпощення України Польщею; залізниця мають перейти в польський заряд, загранична торгівля – стати монополією польської держави... польські міністри проведуть земельну «реформу» в інтересах польських обшарників» [31, с. 4].

Аналізуючи наслідки, що їх призвів «наступ на Україну реакційних сил, що грозили знищити здобутки революції й кинути її назад до старих поміщицько-поліційних порядків, кожного разу, звідки б вони не йшли, серед нашого народу – і серед селян та робітників, і серед інтелігенції – викликав великий рух на ліво, що виливався у бажано опертись на Савітську Росію, як найбільш рішучу і безоглядну силу, через се симпатичну, неважаючи на всі національні чи політичні суперечки та розходження з нею» [31, с. 5].

Говорячи про ймовірність повної втрати суверенності та незалежності України, М.Грушевський, у той самий час, із захопленням говорив «про бажання опертись на Савітську Росію, як найбільш рішучу і безоглядну силу, через се симпатичну, неважаючи на всі національні чи політичні суперечки та розходження з нею», нагадуючи, що «Українська інтелігенція вдячно памятає, що з російських партій самі тільки

большевики (устаами Леніна) ще перед революцією визнавали за Україною право на самостійність, а під час революції обстоювали «право народів Росії на самоозначення, аж до повного відокремлення» [31, с. 5].

Критикуючи позицію своїх політичних опонентів, що політично орієнтувалися на Захід, визначивши вектор орієнтації на більшовицьку Росію, М.Грушевський піддає гострій критиці і дії цієї влади в Україні, відзначаючи, що у діячів цієї влади є багато такого, що викликає занепокоєння і реакцію з боку українського населення: «В урядованню, хоч українська мова вважається рівноправною з російською, фактично панує російська – з тих самих причин. Економічне жите розвалюється, загрожує катастрофою. Село замкнулося в собі, відмежувалось від міста й живе своїм житем. Все панування російських большевиків кінчиться в 5-10 кілометрах від міст, де стоять залоги червоної російської армії... большевики не мають приступу на село, не можуть туди показатись без зброї сили, хочби тільки для пропаганди. До московських комуністів-большевиків селяне українські ставлять ворожо; антисемітські поговірки, що всім там правлять «жиди», знаходять серед них послух».

Весь совітський режим спирається на червону армію російську. Червоної української армії совітський уряд України не важиться організувати. Се робить вражіння, що все тримається тільки російським багнетом» [31, с. 5].

Але попри усе вище зазначене, М. Грушевський твердить, що «які б не були помилки большевицьких провідників в українській політиці, як би не вилазила українцям боком діяльність їх агентів на Україні, належить всяко оминати конфлікту з большевизмом, шануючи загально-людську вагу соціалістичної революції, котру веде він... Особливо ж недопустимі які-небудь удари в спину большевикам під час наступу на них світового капіталізму та його наймитів... Українцям, котрих вся будучність лежить в їх трудовім народі, не вільно бути дезертирами з соціалістичного фронту до буржуазного! Се одно. А друге то, що які б не були хиби большевицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока, що все-таки скорше з ними, ніж з яким-небудь іншим російським урядом чи партією можемо сподіватись порозуміння. А воно нам потрібне! Підвалиною української незалежності,

так, без порозуміння з соціалістичною Росією неможливо утавити сю незалежність» [31, с. 5]. Що це? Політична наївність та недалекоглядність видатного історика?

Свої міркування з приводу реалій і перспектив зовнішньої політики М.Грушевський закінчує ідеологічно-партійною рекомендацією, якою він іще раз ніби підтвердив тезу вищості «партійництва» над інтересами народу: «Українським партіям, хочби навіть правим, коли тільки у них справді є якась національна ідея, а не голе контр-революційне злопихательство і сліпа ненависть проти соціалізму, треба рішучо відкинути пляни кооперації з російською реакцією. Не в правих, а тільки в лівих орієнтаціях лежить будучність України, не реакція, а революція може забезпечити свободу і розвиток українському народові. А спеціально російська реакція, реставрація перед-революційної Росії зістанеться найбільшою загрозою для нього, і всякі порозуміння з нею будуть архи-небезпечною авантюрою, з котрою можуть звязуватись, тільки політичні спекулянти, а не скільки-небудь серйозні політичні діячі, хочби й прані, але тільки українські» [31, с. 18].

2.1.3. Участь «лівих» соціалістів-революціонерів у міжпартійній полеміці на сторінках партійної преси

Треба зазначити, що подібні погляди вождів ЗД УПСР не могли бути довготривалими – світ навколо змінювався надзвичайно стрімко. Поїздка В.Винниченка в Україну з метою пошуку контактів для налагодження співпраці з більшовицьким урядом ні до чого не призвела, і, більше того, В.Винниченко, після свого стрімкого повернення став на відверто антибільшовицькі «рейки».

Так, М.Шраг у статті «Відродження Закордонної Групи Української Комуністичної Партії» констатував, що «стара прирва між нами й російськими комуністами, розбіжність ліній, тактики, непорозуміння, недовіря, очевидно, знову поглиблюється», нарікаючи на те, що «поворот В.Винниченка дасть новий ґрунт, психологічно може її оправданий, російським комуністам для запідозріння в несталості поглядів українських комуністів чи соціалістів. Міст до порозуміння,

прокладений в великій мірі «Відродженням нації» (і то, головним чином, на кошт українського будівельного матеріалу, ціною нещадного, часто несправедливого бичування автором самого українського «Відродження» [91, с. 42].

М.Шраг, запитував: «Що дійсно мусить творитись на Україні і в Росії, до яких Геркулесових стовпів там доходять більшовики, що такий ентузіастичний комуніст, як В.Винниченко, вернувся і назад за кордон, не витримав того життя, не пірнув в народню гущу, і не пішов на село, не став на чолі українських комуністів, не повів їх проти насильників, а натомість, дав стільки матеріалу і зброї для компромітації будь-що-будь признаних всесвітнім робітництвом носителів ідеї революції» [91, с. 43].

Всі перипетії поїздки В.Винниченка в Україну та його повернення також стали причиною найгострішої критики як з боку більшовиків, так і з боку інших політичних партій української еміграції.

Проблеми міжнародних стосунків України теж ставали ґрунтом для дискусій в есерівській пресі. Так, розглядаючи перспективу визнання України західними державами та її співпраці з ними у площині міжнародної політики, М.Грушевський дотримувався партійного, однобічного переконання, що орієнтація, взята Директорією на Антанту є хибною, що «самостійна Україна не може сподіватись ні признання, ні піддержки від держав Антанти» [29, с. 51].

Таку позицію Закордонна делегація УПСР зайняла з огляду на ще більший ухил «вправо» політики Державного центру УНР та спроби її керівництва заручитись підтримкою з боку країн Антанти і Польщі. Засуджуючи всяку збройну боротьбу проти режиму більшовиків, есери зазначали, що «досягнення завдань, поставлених працюючими масами України, лежить в площині співробітництва з Радянським Урядом...» [17, с. 2].

Орієнтація на «імперіалістичну» Антанту з метою пошуків у неї політичної та військової підтримки конференція визнала неприпустимими. Закликаючи докласти всіх зусиль для негайного здійснення в Україні диктатури «трудового народу», тобто до організації селянсько-робітничих сільських, волосних і повітових рад, і, зрештою, до скликання Всеукраїнського Конгресу Рад як верховного органу державної влади.

Усіх, хто використовував найману працю, пропонувалось позбавити виборчих прав. У перехідний період, до формування легітимних органів законодавчої і виконавчої влади, управлінські функції в Україні, на думку учасників конференції, мали перейти до спільного уряду, організованого з «комуністичного уряду УСР і соціалістичного уряду УНР» [68, с. 56-57].

Проблема створення «єдиного фронту», характерна для цього періоду в українській еміграції, знайшла своє відображення і в діяльності ЗД УПСР. Так, у відповідності до визначеного напрямку політичної роботи, що знайшов схвалення трьох конференцій закордонних членів партії, 25 лютого 1920 р. Делегацією було підписано угоду про створення «радянсько-революційного блоку» із Закордонною групою УКП, який виявився не довготривалим через саморозпуск УКП в Україні та входження його членів у лави КП(б)У.

Угода про створення цього блоку була викладена у редакційній статті «Два фронти» в часопису «Нова доба», що виходив як орган ЗГ УКП у Відні під редакцією М.Пасічника, де, між іншим було зазначено: «Весь світ поділився на два фронти. І українство остаточно, рішуче розкололося на два фронти. Одна частина його в таборі контрреволюції, – з Антантою, Польщею, Денікінієм; друга – на Україні, з своїми працюючими класами, в союзі з революційною Світською Росією... Миру між цими двома таборами не може бути... не може бути ніяких середніх позицій, – або фронт революційний, соціалістичний, або контрреволюційний, буржуазний; або Антанта з її слугами-гладіаторами Денікініми, Петлюрами, Петрушевичами, Мазепами, Пилсудськими; або революційна, соціалістична, радянська Україна в союзі з соціалістичною Росією і в одному соціалістичному фронті всього світу» [34].

Ця угода базувалася на таких засадах: «1. Спільною метою блоку є утворення незалежної української соціалістичної радянської республіки в етнографічних межах; 2. Перетворення України на соціалістичну республіку переводиться шляхом диктатури трудових мас, себто пролетаріята і трудового селянства, організованих в ради селянських і робітничих депутатів; 3. Верховною владою України визнається лише конгрес рад, котрий і формує законний уряд республіки; 4. Всяке угодовство і коаліція з великою і дрібною буржуазією виключається...» [34].

Треба наголосити, що позиція, яку зайняли ЗД УПСР і ЗГ УКП відбивала внутрішню схильність її членів саме до компромісу з більшовиками і стала одним з виявів загальної тенденції в середовищі українських соціалістів (як в Україні, так і на еміграції) в силу політичних причин, про які йшлося вище. Часто соціалісти згодні були підтримати більшовиків тільки тому, що це давало якісь примарні перспективи розвитку України як самостійної соборної державної формації. Частково закордонні соціалісти і комуністи приймали і нав'язуваний російськими більшовиками принцип «диктатури пролетаріату», але лише за умови його спілки з «трудовим селянством», яке складало основний елемент тогочасної соціальної структури українського суспільства. Треба відзначити і той позитивний факт, що еміграційні українських «ліві» постійно зверталися до необхідності дотримання демократичних, виборчих процедур формування влади в Україні.

Але коли на адресу ЗД УПСР надійшов лист від ЗГ УКП, в якому, зокрема, йшлося про поступове об'єднання з КП(б)У, то у листі-відповіді, написаному за дорученням конференції М.Чечелем, повідомлялося, що пропозиція ЗГ УКП не може бути прийнятою закордонними членами УПСР, бо «наша партія єсть не комуністична, а соціалістична. Ми робимо різницю між двома ціми термінами, вкладаючи в них різний зміст. Ставлячи своїм програмом дня диктатуру трудових мас (пролетаріату і трудового селянства), а також радянський устрій України, ми вважаємо їх засобами для встановлення на Україні соціалістичного ладу, який ми розуміємо, як переведення соціалізації засобів продукції і їхнього розподілу, знищення експлуатації праці приватним капіталом і усупільнення останнього, однак з захованням права приватної власности на повний продукт увільненої праці».

Від цього ми відрізняємо заведення комуністичного ладу, якого принципово не відкидаємо, вбачаючи в нім дальшу стадію розвою соціалістичного суспільства... Аграрний характер України з її селянською верствою уявляють собою той реальний матеріал, з якого має будуватись соціалістична українська республіка; матеріал, з якого комуністичний лад, на наш погляд, побудований бути не може... Тому ми не можемо прийняти назви комуністичної партії і об'єднуватись з партіями, які таку назву носять, шляхом злиття з ними або влиття до

них, бо вважаємо це затемненням тих стремлень, до яких партії з назвами «соціалістична» або «комуністична» змагають» [84, с. 58].

Одним з головних завдань всієї еміграції, М.Групєвський, як і Закордонна делегація УПСР, вбачав у потребі інформувати зовнішній світ про стан українських справ. Своєю зовнішню інформаційно-пропагандистську акцію він планував проводити разом з представниками народів східної Європи. Саме для цієї мети ефективним засобом стала ідея видання журналу, завданням якого стало б інформування західного світу про боротьбу названих народів за їхню самостійність і суверенність.

Ще у липня 1919 р. ЗД УПСР виступила ініціатором створення Комітету незалежної України (КНУК), основні завдання якого полягали в заснуванні свої відділів у основних політичних центрах Європи, нав'язувати контакти з місцевими партіями, впливовими політичними, громадськими та державними діячами й представниками преси, налагодити видання часопису французькою та англійською мовами, який би у подальшому розсилався до всіх політичних та державних представництв у Європі та світі [64, с. 179].

І хоча плани були грандіозні, переважною більшістю здійснені вони не були в силу багатьох причин, серед яких основними були: відсутність належної матеріальної бази та нестійка політична ситуація в Україні, що провокувала адекватну реакцію західних країн по відношенню до неї. Але деякі із запланованих завдань КНУК були здійснені, і головним тут варто назвати вихід двомовного журналу «L'Europe Orientale», який виходив двічі на місяць. Всього вийшло 10 чисел по 32 сторінки кожне. Журнал мав підзаголовок «Для оборони нових Республік Сходу» і став спільним органом закордонних соціалістичних груп, що представляли народи європейського сходу, маючи на увазі Естонію, Латвію, Литву, Білорусь, Україну, Кубань, Північний Кавказ, Азербайджан, Грузію і Вірменію. Але проіснував він не довго, і вже в серпні 1920 р. на засіданні членів Комітету в Карлсбаді (Чехословаччина) було прийнято рішення про його самоліквідацію [64, с. 179].

У цілому, дискусійні матеріали, що друкувалися на сторінках партійного органу «Борітеся-Поборете!» дають уявлення і про ту низку національно-патріотичних питань, що піднімалися в пресі українського еміграційного середовища,

і про концептуальні межі компромісу з більшовиками, до якої готові були дійти соціалісти-революціонери, залишаючись водночас на програмно-політичних позиціях своєї партії.

Це не могло не призвести і до розколу в есерівському середовищі, який найбільше намітився після того, як партійні лави поповнили члени партії, які разом із військами УНР опинилися на еміграції. Цього розколу важко було уникнути.

Нова хвиля, що зі зброєю в руках боронила ідеали української державності не могла йти на компроміс із кабінетними партійцями, які пропонували їм компроміс із запеклими ворогами – більшовиками.

Так, було створено друга організація «правих» УПСР за кордоном на чолі із М.Шаповалом, Г.Грицаєм, Н.Григорієвим та О.Миццюком.

Одним з найдійовіших факторів, які зумовили поворот до орієнтації «вправо» українських есерів, були невдалий наступ більшовицької армії проти Польщі, а також щедрі «відступні» більшовиків полякам за рахунок українських земель під час підписання Ризького мирного договору 1921 р.

Зрозуміло, що «правовірні» вожді УПСР не могли спокійно сприймати роздрібнення партії, а тому було знайдено ворога у особі М.Шаповала, проти якого були висунуті звинувачення в «інтриганстві» та «політичній безпринципності».

Але коли і це не допомогло, «ліва» УПСР розпочала переговори з урядом УРСР для того, щоб спробувати легалізувати діяльність партії в Україні. У разі позитивного вирішення цього питання члени Закордонної делегації виявляли готовність повернутися з еміграції на батьківщину й активно долучитися в процес державного будівництва радянської України.

М.Грушевський у своєму «Відкритому листі Мих. Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х.І. Раковському» писав, що «в ім'я інтересів світового визволення праці від експлуатації капіталом ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених «на страх українській контрреволюції» більшовицькими генералами, були готові працювати під Вашим проводом, підпорядковуючи ідеологічні й тактичні розходження інтересам сеї світової акції» [30, с. 7].

Але будь-які умови були категорично відхилені харківським більшовицьким урядом. Таким чином 1921 р. став періодом остаточного внутрішнього розмежування в середовищі закордонних соціалістів-революціонерів.

М.Грушевський та його найближчі партійні соратники, зрозумівши всю безперспективність свого перебування і боротьби на еміграції, зрештою, прийняли умови більшовицького уряду і повернулися в Україну для наукової і культурної праці як безпартійні. У 1930-х рр. практично всі вони зазнали жорстоких репресій і переслідувань з боку сталінського режиму.

2.2. Участь «правої» УПСР М.Шаповала в національно-патріотичній дискусії української еміграції

Чехословаччина і, зокрема її столиця Прага, стали місцем зосередження основної маси українських есерів, що перебували в політичній еміграції. І якщо керівництво партії склали «старі» партійця, які й принесли свої політичні переконання та ідеологію в еміграцію з України, то основна частина рядових членів вступили в неї вже на еміграції. Новими членами партії, переважно більшістю, стали колишні вояки армії УНР, які, після перебування в таборах для інтернованих у Польщі, зуміли перебраться до Чехословаччини з метою здобуття освіти в українських вищих навчальних закладах, що були відкриті в цій країні за домовленістю з її урядом.

Відомий громадсько-політичний діяч М.Шаповал, який очолював Український громадський комітет у Чехословаччині (саме ця організація опікувалася цими навчальними закладами), а також як голова Головного політичного комітету УПСР, керівного органу Закордонної організація УПСР, скористався з того, щоб «зорієнтувати» студентів на бік своєї партії. Незадоволені складними морально-психологічними та матеріальними еміграційними умовами, схильні перекласти всю повноту відповідальності за такий стан речей, а також за поразку українських визвольних змагань на уряд УНР і особисто С.Пелюру, вони безсумнівно легко підтримували пропонувані радикальні гасла, що їх висували М.Шаповал і його сподвижники. Тож і не дивно, що кількість членів УПСР постійно збільшувалася.

Прихід до партії доволі чисельного молодого поповнення призвів до поновлення внутрішньої дискусії про стратегію і тактику партії в умовах еміграційної політичної боротьби.

«Праві» есери на чолі з М.Шаповалом дійшли висновку про неможливість співпраці з комуністами. Цей висновок мав три «вбивчі» аргументи на свою користь. По-перше, комуністи ставилися з відвертою недовірою до селян, які в переважній більшості були дрібними землевласниками, а тому вважали їх «дрібнобуржуазною масою», і прагнули провадити в Україні напівзабуту політику царських урядів – «через місто керувати селом». А оскільки основна маса українців проживала в селі, то таке керівництво означає не що інше, як панування «російських і жидівських комуністів» над українською нацією. По-друге, комуністи проголосили диктатуру «над робітництвом і селянством», що є владою маленької купки людей над більшістю. По-третє, комуністи започаткували в Україні модель «державного капіталізму», перетворивши на державну власність заводи, фабрики, залізниці, ліси, землю, і «цим відсунули селян від розпорядження землею, а робітників – від розпорядження знаряддями виробництва, а з того вийшло, що й державний капіталізм, як і приватний, розділив підприємства на власників-господарів і наймитів-робітників» [85, с. 56-57].

Тож, на відміну від «лівої» ЗД УПСР, розходження з більшовиками соціалістів-революціонерів «правої» течії мали, по суті, антагоністичний характер. Програмні принципи цієї течії ґрунтувалися на тому, що українському народові необхідно визволятися від п'яти форм соціального і національного поневолення: «від капіталістичного визиску нашої праці...», «від визиску фізичної сили, дежто від податку крові, від військової служби ворогові», «від денационалізації, від визиску психічної енергії...», «від колонізації, від калічення соціальної структури, від втілення чужих груп в наш суспільний організм», «захистити землю і природні добра від конфіскації або ясніше: вирвати землю і природні добра з рук гнобителів...» [85, с. 30]. Ці принципи і було покладено в основу не тільки політичної платформи «шаповалівської» УПСР, але й стали основними аргументами в політичній дискусії, що розгорнулася в пресі у 20-х рр. ХХ століття. Виступаючи у цій дискусії, М.Шаповал борювався як своїх «колег»-опонентів з ЗД УПСР, так і представників ліберальних, монархічних та націоналі-

стичних політичних течій. Тобто можна простежити багатовекторну опозиційність («проти всіх») фактично до всіх політичних сил в еміграції: «ненавидять нас усі ті, що хочуть визволити український народ за допомогою червоної Московщини (колишні «боротьбисти», «незалежники» й інші прикомунізовані недовірки), або Польщі (петлюрівці), або Німеччини (гетьманці), або іншої якоїсь сторонньої сили» [28, с. 18].

У партійній публіцистиці «правої» УПСР ці постулати мали своєрідне тлумачення. Тож, по-перше, більшовицька соціально-економічна система яку було названо «державним капіталізмом», стала головною формою соціального поневолення українського народу. По-друге, найбільшим злом треба вважати те, що держави, котрі розділили між собою українські землі, брали до свого війська українців і їхньою силою охороняли своє панування над Україною, тим самим провокуючи у подальшому продовження громадянського конфлікту (ця думка має реальне підтвердження на сучасному етапі розбудови української нації та української державності). По-третє, під духовною формою поневолення українців та їх денационалізацією передбачалося продовження русифікаційних процесів, започаткованих ще царськими урядами, але під децю «підфарбованими» іншими гаслами. Четверта форма поневолення полягала у цілеспрямованій зміні етнодемографічної ситуації в Україні. Таку політику активно провадив царський уряд (згадати хоча б столипінське переселення українців до Сибіру), а більшовики її продовжили. В результаті цієї політики чисельна маса автохтонного українського населення на власній етнічній території неухильно зменшувалась, у той самий час як «прийшлого люду» – збільшувалась (у перші роки більшовицької окупації ці процеси набули поширення за часів т.зв. «воєнного комунізму» і пізніше були продовжені у роки т.зв. «індустріалізації»). Отже, українці, як і раніше переважно проживали в сільській місцевості й займалися сільським господарством, а неукраїнці, насамперед росіяни і євреї, зосередились у містах, перебравши до своїх рук державне та місцеве адміністрування, торгівлю, фінанси і промисловість. Відгомін цієї політики ми можемо відстежувати в сучасній Україні, коли денационалізація зробила міське населення майже повністю неукраїнським. «Ця чужа більшість в містах і орудує Україною. Через те змінилася соціальна структура, через те українська нація обернулася в

неповне суспільство, через те запанувала на Україні між-національна система поділу суспільної праці, через те українська нація стала не суспільством, а лише трудовою клясою в йому» [85, с. 27]. П'ята форма поневолення передбачала те, що Україна послідовно перетворювалася на природно-сировинний придаток для промисловості окупаційних режимів та служила постачальником «людського матеріалу» [85, с. 29-30].

Дискутуючи над шляхами вирішення поставлених проблем, М. Шаповал був переконаний, що визволення українського народу може бути здійснене лише шляхом соціальної революції. За умови специфічних українських обставин, навіть національна революція неодмінно мала б перерости соціальною. «Соціальна структура населення на Україні така, що коли хочеш залишити буржуазний устрій, то мусиш залишити при владі російсько-жидівсько-польську буржуазію, значить національно і соціально українська нація залишиться в неволі. А коли хочеш влади української, то вона неминуче мусить бути селянсько-робітничою...» [85, с.33].

На думку М. Шаповала набагато складніше було б подолати наслідки денаціоналізації і, як кінцева мета, повернути українців до кола культурних націй. Адже культуру не можна здобути за наказом або адміністративним розпорядженням, це процес довготривалий і, найголовніше, безпосередньо пов'язаний з внутрішнім відродженням народу. Тож, його позиція була різко негативною щодо прихильників спрощеного, гопаків'єтнграфічного підходу до культурної роботи. «Культурна робота для нас значить неграмотних вчити грамоті, неосвічених робити освіченими, писати і друкувати підручники, виробляти пляни і проекти, по яких будувати залізниці, шляхи, будинки, пароплави, машини і т. д.» [85, с.36].

Тут треба відзначити, що автор цих слів сам зробив вагомий внесок у розвиток української культури, перебуваючи в еміграції. Саме за його безпосередньої участі були засновані Українська господарська академія, Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова та Український соціологічний інститут, низка громадських організацій і об'єднань, серед яких були Всеукраїнський робітничий союз, Український громадський комітет. Він був видавцем і редактором «безпартійного двохтижневика громадського, культурного та економічного життя» «Нова Україна», що виходив у Празі в 1922-1928 рр. [90, с. 3788]. З 1923 р. журнал став ви-

ходити як «місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя» при найближчій участі засновника і постійного редактора М. Шаповала, а також В. Винниченка, Н. Григорієва, П. Богацького, С. Довгала, В. Залевського, М. Мандрики. Хоча, видання і мало у підзаголовку статус «незалежного», але соціалістичні погляди М. Шаповала не могли не позначитись відповідним чином на концепції його діяльності, а тому журнал «Нова Україна» відстоював ідею національно-державної незалежності з соціалістичних позицій [70, с. 177].

2.2.1. Українська еміграція та її завдання в публікаціях «Нової України»

М. Шаповал був автором циклу ґрунтовних статей «Еміграція і Україна» та «Завдання української еміграції», присвячених українській еміграції та проблемам, що вирували в ній і які були опубліковані в журналі «Нова Україна». Треба відразу зазначити, що обидва матеріали попри їх соціологічну ґрунтовність «хворіли» на політичну заангажованість, що передавалася від особистих переконань автора.

Так, першу статтю циклу «Еміграція і Україна», М. Шаповал розпочинає такими совами: «Що довше люде перебувають на еміграції, то більше вдаються в переодінку свого становища, роздумуючи над причинами свого виходу з краю, над наслідками цього і над близькими чи дальшими перспективами» [86, с. 1].

Розглядаючи українську еміграцію з соціологічних позицій, автор приходить висновку, що «політична українська еміграція» в переважній своїй більшості... аполітична: живе і думає не політичними категоріями, а багатьма іншими. Наочним показником цього факту є у нас поширена безпартійність, а тому й безпрограмовість, безпринципність, а з цього і політична неорганізованість» [86, с. 1], «подавляюча більшість нашої еміграції – продукт села, або низової частини міст – цеб-то той продукт, що найменше має політичної свідомости не то-що на Україні, а навіть в Європі. Політично вона несвідома... Селяне і селянська інтелігенція в своїй більшості аполітичні в тім розумінні, що вони стоять тільки як об'єкт, а не суб'єкт політики... Соціальний склад еміграції вказує, що вона походить від груп, найменше заангажованих

в політиці, а коли прийняти до уваги умови життя українського народу в дореволюційній Росії, то можна з певністю сказати, що рядовий українець і не міг мати ніякої політичної підготовки. Суб'єктивна характеристика еміграції підтверджує це фактом її політичної неорганізованості і пануванням погляду, що організованості такої і не треба – кожен сам по собі «розв'язує питання», а тому нема й мови про організацію партій. Панує погляд, що партія, партійність – це зло. Погляд на партію, як у темних селян колись на лікарів – лікарі трукать народ, або на агрономів: як бог не захоче дати врожаю, то ніщо не допоможе. Перекопувати таких людей в тім, що вони помиляються, що вони цілком не розуміють цих питань – цілком даремно: вони певні, що кажуть «правду» [86, с. 5-6].

М.Шаповал переконаний, що «маса еміграційна так трактує політичні справи і проблему суспільства, як це може робити тільки темна людина: еміграція в своїй більшості живе чутками, ілюзіями, легендами. Кине хтось якесь слово, а воно полетить, кружляє-кружляє, обростає ще купою слів і дивує емігрантів своєю несподіваністю, – і так від чутки до чутки пливе сіре життя сірих істот. Де-які слова залишаються довше і обертаються в лозунги: можна подумати, що ці лозунги політично щось означають? Ні, походження лозунгів не від інтелекту, а з почуття, не з продуманої політичної системи, а з настрою. Тому ці лозунги швидче мають художньо-естетичне значіння, ніж політично-громадське. Однак ці лозунги заступають несвідомим людям політичну думку, творючи той політичний ілюзіонізм, яким живе більшість еміграції» [86, с. 6]. Така ситуація була досить загрозливою, бо давала підстави для політичних маніпуляцій з боку тої чи іншої політичної групи, яка мала бодай яке періодичне видання, як засіб масової комунікації.

Але найбільшою проблемою, на переконання автора було те, що частина еміграції живе легендами з своєї минулої «слави» та її фіктивних «заслуг», «... ілюзіонізм і легендарність лежить в основі різних «концепцій»: чи люде надіються на інтервенцію, чи збираються «додому», чи ліниво байдикують в Європі в образі птиці небесної, що не сіє, не жне. Відношення еміграції до рідного краю, до подій в ньому, до суспільних процесів у йому – просто «селянське»: газет читає мало, уривочно, несистематично, книжок на суспільно-політичні теми не читає майже зовсім, навіть тоді, коли такі книжки можна

добути; статистичних відомостей і фактів не збирає, не класифікує, висновків з їх не робить, ніякої організації своєї ж власної думки не веде і питання про необхідність кожному створити свій власний, виведений з об'єктивного вивчення фактів і цілої дійсності погляд на стан речей – не ставить. Як далі жити, як і що про дійсність думати, – чи не придбати-б науково-чесного світогляду? Таких питань не ставить. Живе вегетативно. Духовий світ складається з чуток, перетворюваних в ілюзії. Пізніше цей матеріал стає основою для легенд» [86, с. 6]. Тож, завдання еміграції М.Шаповал вбачав у тому, щоб проводити інформаційну, роз'яснювальну роботу перед світовою спільнотою про те, що діється в Україні, що робить радянський режим для того, щоб приборкати непокірний український народ, вести культурно-просвітню працю в еміграційному середовищі для того, щоб «вертатися до дому революціонерами і борцями, а не худобою, прип'яваною в'язу в'язу, не морально-полоненими, вєденими на аркани за панськими колесницями» [86, с. 14].

У статті «Завдання української еміграції», М.Шаповал розвинув думки, що були ним за торкнуті в попередньому матеріалі. Так, автор вважає, що в розбудові еміграційного життя та боротьбі за визволення України новому поколінню не треба оглядатися на «остаркуватих песимістів», бо найбільша їх активність виявляється лише в «отруюванні повітря і зоологічній гавкотні та під'їданні свого ближнього» [87, с. 1].

Вважаючи, що головне завдання української еміграції полягає в створенні української державності на соборній землі суверенною волею українського народу, М.Шаповал виділив основні моменти в досягненні цієї стратегічної мети. На його думку, «організувати державу суверенність народу можна лише при умові забезпечення взаємочинності національної волі з міжнародною» [87, с. 5]. А тому, пропаганда української визвольної ідеї повинна була стати головним виявом енергії сучасної еміграційної громадськості. «Нашої пропаганди в Європі не було: інтелігенція українська не бувала в Європах і не знає як вести тут пропаганду, тим більш це недоступно для «а-політичної» і безпартійної публіки, котра взагалі, не маючи ніякої програми суспільного життя і будівництва, не має чого пропагувати і своїм політичним примітивізмом видає себе з головою!» [88, с. 8]. У цих словах був не тільки увесь М.Шаповал, але й очолювана ним УПСР – одна з

найбільш заполітизованих, фанатично соціалістичних груп української еміграції! Закидаючи іншим політичну нетерпимість і «самоїдство», автор сам виявляє такі ознаки, послідовно намагається применшити роль і значення української інтелігенції як у визвольних змаганнях, так і на еміграції: «Провал української «аполітичної» інтелігенції на міжнародному полі і перед своїм народом є очевидний і історично був фатальний для нашої революції» [88, с. 9], бо «селяни і робітники не мають ніде спільних інтересів з буржуазною інтелігенцією» [88, с. 17], яка у внутрішній і зовнішній політиці не йшла з народом, а тому «селяне і робітники зможуть знайти допомогу тільки у селян і робітників, бо тільки у соціально-споріднених може бути взаємне зрозуміння, солідарність і підтримка» [88, с. 8].

Дуже актуальними і для сьогоденної України є думки автора статті про ведення міжнародної пропаганди, у яких він наводить набір нехитрих, але досить вірних «рецептів»: «А. Український діяч на міжнародному полі повинен виступати у всеоружжі фактів і відомостей про становище свого краю – на Великій Україні і західних землях, – уміти їх систематизувати і підносити в агітаційно-бездоганній формі; документально, вичерпуюче, логічно, освітлено вищим суспільно-філософічним світом, підогріто щирим патосом обурення чи захоплення, скріплено великим напруженням волі і непохитного бажання справедливості... В. Для ведення пропаганди потрібний технічний прилад – знання Європейських мов, бо з секретарями і перекладачниками далеко не підеш. С. Треба вести пропаганду організовано, цеб-то в імені відповідальних колективів і колективно, по певному планові і на основі певної програми» [88, с. 9-10].

Для здійснення цих завдань, на переконання автора, необхідно організувати постійне дослідження і аналіз становища в Україні: стежити за кожною подією і вміти їх використовувати. «Ведення пропаганди вимагає великої підготовчої праці: вести студії, виготовляти видання, підготовляти людей, поширювати апарат пропаганди: бо що ширше розростається пропаганда, то більш треба людей і засобів для обслуговування її щоденних потреб... З цього ясно, що індивідуальні зусилля можуть давати сякий-такий ефект тільки у дуже здібних, талановитих людей, а тому що таких людей в при-

роді взагалі мало, то повинна прийти організація хоч-би середніх людей, котра може досягти також значного ефекту: часто коштом якості орудує кількістю» [88, с. 10].

Зрозуміло, що вся українська еміграція не могла та й не повинна була займатися справами міжнародної агітації та пропаганди українських ідей. Що ж мусила робити решта еміграційної громадськості? М.Шаповал мав відповідь і на це питання: самоосвіта, організація курсів, шкіл, видавництва, преси. Промовистим є приклад М.Шаповала про українську діяльність у сфері преси, коли «у росіян в Парижі 6 щоденних великих газет, а вся українська еміграція не має жодної. Кожний російський інтелігент-громадянин читає (і купує!) свої газети, а український політик – професор-діяч дуже часто з пихою дикуну вам при зустрічі говорить: я газет не читаю взагалі... І це не поза, ц дійсний факт. Це «серйозно», бо він думає, що газети «все брехня», а партії – зло... Що робиться на Україні? Він не знає з газет, а лише іноді розпитує в знайомих та чекає листів з дому... про погоду, народження й смерті і половідь весною». На думку автор, «треба створити пресу, але її не можна створити раніш, доки маса не піде в політику. Коли буде політика, тоді буде і преса, а політика буде тоді, коли буде знання, освіта і діяльність» [88, с. 13-14].

Головною хвилюючою еміграційного середовища, зі слів автора, були його політична невідомість, низка культура та освіта, що й було причиною постійного ворожого впливу з метою внутрішнього «розкладу».

Підсумовуючи свою статтю, М.Шаповал переконано пише: «Перед еміграцією лежить одна велика історична задача: бути вільною трибуною, з якої світ має чути правду про Україну, про її змагання, про насильство над нею, про плани ворогів і зрештою про боротьбу і культурний зріст нашого народу» [88, с. 18].

2.2.2. Національне питання в публіцистиці «правої» УПСР

Національне питання теж було «на часі» в політичній дискусії української еміграції. Найактивніше ця тема розглядалася в руслі «Україна-Росія», «українці-росіяни». Стаття Г.Айолло «Національна проблема на сході Європи» і давала відповіді на багато з питань, що піднімалося в той час. Автор

розпочинає її з критики тих поглядів, що вирували в російській еміграційній пресі. На захоплену думку одного з російських авторів про те, що більшовики відбудували російську державність, «відновили всю чисто владу та знову поширили її на всю необсяжну територію від Дністра до Великого Океану, від Льодового моря – до Афганістану та палкої Колхиди», Г. Айолло зазначає, що «тримається вона виключно силою гнету», що «вона дуже легко може розсипатись» [1, с. 46-47].

Коли українців, на думку автора, починають залякувати тим, що «сепаратизм неминуче доведе до війни», то «ми не маємо апетиту до небезпек, але ми добре знаємо одну з них – білий та червоний імперіалізм російських великодержавників» [1, с. 52]. Іншою небезпекою, якою залякували прихильників визвольної боротьби, був український шовінізм. Але «краще б про це великодержавникам не говорити. Цькувати одну націоналість на другу, поділяти їх та папувати над ними, це здається була спеціальність самих російських державних діячів. Що ж до нехтувань Росіян та їх утисків із боку народностей після відокремлення, то все це нехтування було в тому, що викинути, – через те, що були непотрібні, – урядовцям запропоновано вивчити місцеві мови, коли вони схочуть бути корисними; а всі утиски зводились до того, що большевицьких і денікіно-врангелівських агентів, що мріяли про російську державність, без церемоній викидали геть. Порівняйте ці утиски з актами помсти добровольців чи большевиків!» [1, с. 53].

Говорячи про те, що революція та визвольні змагання в Україні, на думку російських ідеологів, викликали хвилю ненависті до росіян, автор зазначає, що «ідеологи чомусь гадають, що сепаратисти ненавидять Великоросів як національність, як народ. Вони починають доводити, що Великороси – добродушні, м'які, гостинні, не мають злоби до сусідів, тощо. Зрозумійте ж нарешті, що Великороси не ліпші й не гірші за інші народи. Вони мають і Герцені, і всяку наволоч. Не люблять – не народ, а «хату», ним збудовану, яка б вона не була добре владжена для Великоросів» [1, с. 53]. І підсумовує статтю думкою про те, що єдиною умовою мирного співжиття з росіянами може бути дотримання ними принципу «як рівні з рівними». На жаль, історія показала, що і сучасні російські державні діячі нічого з неї не винесли, продовжуючи провадити великодержавну, імперіалістичну, шовіністичну політику.

І хоча УПСР не загострювала національне питання на сторінках своїх видань з тактичних міркувань, все ж окремі публікації, що піднімали його мали місце. Так, у статті В. Винниченка «Єврейське питання на Україні» автор робить історичний «екскурс» по єврейському питанні в Україні. Він підходить до думки, що проблема повинна розглядатися як «соціально-економічна», а «расовий, національний та релігійний моменти грають у йому тільки підмогову роль» [9, с. 20]. Аналізуючи єврейський рух та єврейське питання в Україні за часів визвольних змагань 1917-1920 рр., В. Винниченко вдається до відвертої неправди, коли говорить, що «націоналістичні дрібнобуржуазні течії українства виступили проти не-українських партій, головним чином, проти єврейства. Військова партія в Директорії (виразником якої був С.Петлюра) на вимоги робітничих партій у корені й рішуче припинити анти єврейські виступи головним виправдованим аргументом приводила те, що Євреї будім-то пасивно поставились до боротьби з гетьманщиною» [9, с. 21]. Маючи особисті та партійно-ідеологічні непорозуміння з С.Петлюрою, В.Винниченко майже прямо говорить, хто ж був винуватцем тих погромів, що відбувалися в Україні 1919-1920 рр.: «Ініціаторами та ідеологами погромів, як завжди, були представники тої групи, яка була при владі, в даному випадку декларованої, на-пів-міської, на-пів-селянської дрібнобуржуазної інтелігенції, що заповнювала командний склад української армії... Але крім цих «ідеологів» антисемітизму, ініціаторами й керманічами погромів виступали ще в більшій мірі руські офіцери, що в великій кількості вступали до української армії та що ставили собі метою свідоме провокування української вояцької маси на ексцеси» [9, с. 24]. Далі автор ґрунтовно зупиняється на стані євреїв в СРСР і Україні зокрема, констатуючи, що антисемітизм «не тільки не зник, але ще й більше поширився». «Коли раніше анти-єврейські настрої були ганебними привілеями поміщицтва та куркуліства, то тепер вони захоплюють уже й деяку частину селянства та робітництва» [9, с. 24].

Коріння розвитку та збільшення антисемітизму в СРСР як і раніше лежали, на думку В.Винниченка, «в тяжкому економічному плюс соціально-політичному становищі країни». Наприкінці статті автор робить висновки, що «українство не повинно піддаватися емоціонально психологічним

провокаційним моментам... В інтересах українства є мати собі в єврействі не ворога, а навпаки, приятеля і співробітника. Не ворожістю, не помстою, не погромами, не вигнанням єврейства, не обмеженням його у правах, як то мріють переконані антисеміти, можна направити ту шкоду, яку приносять деякі елементи єврейства українському національному визволенню, виконуючи централізаторські та русифікаторські директиви Москви, а втягненням єврейства в інтереси України, як державного й національно-осібного тіла, прийняттям, як рівного члена, в спільний господарський, політичний і культурний колектив» [9, с. 30]. Єврейська громадськість повинна була перейнятися аксіомою, що «відродження української нації не може бути спинене ніякими силами, що колишньої «єдиної-неделімої» Росії не буде во-віки, що боротьба української нації з руським імперіалізмом . не спиниться доти, доки Україна не стає цілком вільною, незалежною й самостійною державною одиницею. Культури української, раз пробудженої, нікому вже не припинити в її переможному поступі. Диктатура руської культури, до певної міри ще можлива при деспотичному, абсолютистичному режимі Москви, але найменча перемога демократії (тої самої демократії, яка одна врятує єврейство від диких проявів антисемітизму!) сразу цю диктатуру знищить. На Україні з залізною неминучістю запаане культура того народу, який заселяє цей край, який становить у йому головну економічну та політичну силу, себто, українського. І коли єврейство ясно зрозуміє й засвоїть собі цей природний і простий факт, воно повинно перемогти свої психічні, утворені ненормальним минулим нахили та симпатії і свідомо та активно помагати необхідному й корисному процесові, себто, стати активними громадянами України і свідомими співучасниками в її відродженню. Це буде найкращим способом усунути всі ті тяжкі, нелюдські, ненормальні відносини та настрої, що витворилися силою об'єктивних обставин та злочинною, дурною волею сучасних панів політичного становища» [9, с. 30-31].

2.2.3. Проблема соборності та єдиного національного фронту в пресі «правих» соціалістів-революціонерів

З ідеологічних принципів «шаповалівської» течії УПСР логічно випливали її політичні засади. Головною, стрижневою засадою було здобуття соборності українських земель. Об'єднані українські землі не обов'язково повинні були потребувати повного централізму. В «шаповалівській» моделі майбутньої державної організації українського суспільства віталосся надання права внутрішньої федерації. Можливими суб'єктам української федерації передбачалися Підкарпаття, Галичина, Волинь, Буковина, Правобережна Україна з Бессарабією, Лівобережна Україна, Степова Україна, Кубань і Крим. [64, с. 194].

Наступна обов'язкова засада означала повну політичну самостійність України, передумовою досягнення якої повинно було б стати «усамостійнення культурне й господарське».

Предбачаючи у своїй політичній платформі так, характерне для «лівих» партій поняття як інтернаціоналізм, водночас, члени «правої» УПСР вважали себе «справжніми» націоналістами, котрі прагнуть забезпечити визволення усієї нації. Виходячи з таких засад, «шаповалівці» рішуче засуджували «буржуазний націоналізм», а тому й відкидали можливість створення на еміграції коаліції національних сил, у рамках якого б соціалісти співпрацювали з представниками буржуазних кіл [85, с. 48].

Утім, як зазначає В.Троцинський у своїй монографії «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище», «на рівні громадських і наукових організацій, зокрема в тих же Українському громадському комітеті та Українському соціологічному інституті в Празі, соціалісти-революціонери до певного часу досить успішно співпрацювали з «буржуазною», за їхнім визначенням, інтелігенцією» [78, с. 125-126].

І хоча у політичному плані «шаповалівська» УПСР підтримувала ідею створення на еміграції «єдиного революційно-демократичного національного фронту», висунутої В. Винниченком у його однойменній програмній статті, що з'явилася на сторінках журналу «Нова Україна» взимку 1923 р., але до наповнення реальним об'єднанням змісту цього гасла справа так і не дійшла.

Чому В.Винниченко підняв цю ідею? На це запитання він дає вичерпну відповідь, змальовуючи головні ознаки національно-державної руйни в Україні під більшовицькою окупацією: «талановитий спадкоємець усіх метод царизму, московський більшовизм прийшов до твердого засвоєння цієї вірної методи – треба ціляти власне в серце нації: в її культуру, в мову, в школу, свідомість». і далі він розтлумачує: «під голосною бундючною формою «союзу» фіксується скасування навіть фіктивних органів державности України й утворюється повна ясність: отверта окупація. Українська культура піддається знову під люту диктатуру руської. Тріумфальний шлях русифікації прочищається чекістським наганом. Українську мову, ту саму, яку два роки тому назад проголошувалось «законною» тепер одверто, розперезано висміюється, зневажається, переслідується... Українську школу рішуче ліквідується; не декретами, але фактично, без гомопу, систематичним зводжуванням її на стап «общерусской», з викладами руською мовою. Української книжки на державний кошт майже не друкується, а приватну продукцію її всякими способами спиняється... українських культурних діячів переслідується, висилається з України в Московщину та Сибір. Учительство масово розстрілюється під усякими приводами» [10, с. 64].

Ідея «єдиного революційно-демократичного національного фронту», запропонована В.Винниченко, передбачала виступ «проти насильства, що твориться над українською нацією, ...проти об'єднаного руського національного фронту, розпаленого ідеєю реваншу за пониження його почуття великодержавного панування» [10, с. 63] і визначала «основну ціль: визволення українського народу від національного та політичного гніту московської деспотичної окупації в формі української самостійної демократичної держави», а отже визначалися і гасла цієї боротьби: «1. незалежна, самостійна українська республіка; 2. виборність державної й місцевої влади; 3. відповідальність влади перед представницькими колективами й контролю над нею з боку цих колективів». На тверде переконання В.Винниченка, «ініціативу такого об'єднання повинні взяти на себе революційно-соціалістичні течії, як представники інтересів найбільш зацікавлених у національному визволенню поневолених кляс» [10, с. 64]. На жаль, засліплений особистими образами та політичною недалекоглядністю В.Винниченко ставив передумову, що з цього «єдиного

фронту» «петлюрівщина», розуміється, повинна бути виключена», як і «реакційні угруповання: монархісти всяких одтінків, комуністи московської концепції» [10, с. 63, 65].

М.Шаповал продовжив дискусію про напрямки та перспективи «єдиного фронту» в опублікованій ним у двох числах «Нової України» за 1923 р., власній статті «Складка сил (З приводу «єдиного фронту»)» в основному підтримав головні постулати В.Винниченка з приводу необхідності створення такого «фронту», але й відзначив ті труднощі, що можуть виникнути на шляху його творення: «Єдиний фронт» – легко сказати! Про «єдиний фронт» говорить щодня кожний Українець, а єдиного фронту нема, та й нема. Про єдиний фронт говориться скрізь у кожній державі, – й його ніде нема, й не може тепер бути. Щодо Українців, то ці навіть раніш уславили своїм «індивідуалізмом» і роз'єднаністю», але додає, що «це не значить, що Українці не можуть його створити» [89, с. 57-58]. Ця ж тема була продовжена М.Шаповалом і в іншій своїй статті «Єдиний національний фронт на культурному ґрунті», що теж була надрукована в «Новій Україні» в 1923 р. Автор зупиняється в ній на культурних причинах поразки у визвольних змаганнях, аналізуючи їх суб'єктивні аспекти: «брак національної свідомості в українських масах, ...брак політичної свідомості в українській інтелігенції, ...брак матеріальних форм духової культури». І підсумовує, свою думку тим, що «не слова, а книги, діла, матеріалізовані вартості створять нам суспільство-націю й державність» [87, с. 36-38].

На думку М.Шаповала, попри всю партійну роз'єднаність, «ліві» українські партії за певних умов могли б об'єднатися в «єдиному фронті» з українськими правими соціал-демократами, правими соціалістами-революціонерами, соціалістами-федералістами, селянськими соціалістами та ін.). Розуміючи глибину програмно-ідеологічних і тактичних «непримиримих розходжень, одначе «при добрій волі», при боротьбі з окупацією, вони... могли б бути абстрагованими» [87, с. 40]. Необхідними передумовами такого об'єднання, на думку М.Шаповала, могло б стати визнання всіма зацікавленими політичними силами таких постулатів доцільності проведення такої акції: «а) признання, що вся боротьба і спільна акція базується на обороні дійсних інтересів української нації в міжнародній сфері, обороні дійсних інтересів української трудової більшості в межах

самої української нації; практично це значить: інтересів українського трудового люду, який творить 89% всієї нашої нації, люду, руками, жертвами і працею якого тільки й може бути збудована українська держава; б) признання, що державний і суспільний устрій української республіки може повстати тільки волею більшості, котра своїм вільним вотумом скаже, яка буде демократія: радянська, чи загальна, й цим установить перевагу того, чи инчого принципу. Ці основні тези можуть бути підвалиною й душею об'єднання» [89, с. 40].

Тема «єдиного фронту» була «підхоплена» іншим визначним представником «правої» УПСР Н.Григорієвим, так, у жовтні 1923 р. в «Новій Україні» була надрукована його стаття «Єдиний національний фронт», у якій він заглиблюється у теорії проблеми, ставлячи питання: що ж «розуміти, говорячи про національний фронт», бо «словом «нація» визначається дві тямки: 1) об'єднання біологічно-культурне, і 2) об'єднання державне». «Хто залишиться нас українському національному фронту? Десять однодумних партій – приятелів Польщі, чи одна партія – приятель інтересів української нації?» Тому й не дивний його партійний підхід щодо учасників майбутнього єдиного фронту: «який може бути єдиний фронт з тим «соціалістом», що приятелює зі Скоропадським, Петлюрою, Вишиваним, а на других соціалістів подає брехні чужинцям?» [25, с. 110]. Ця думка була розвинута Н.Григорієвим у огляді «На політичні теми», де автор намагається знайти причини неможливості співпраці з означеними політичними силами: «... наша позиція не приваблива, бо не обіцяє негайної блискучої кар'єри в «самостійній» українській державі, створеній за допомогою якогось «міжнародного чинника»... За цю думку ненавидять нас усі ті, що хочуть визволити український народ за допомогою червоної Московщини (колишні «боротьбисти», «незалежники» й інші при комунізованих недовірках), або Польщі (петлюрівці), або Німеччини (гетьманці), або иншої якоїсь сторонньої сили» [28, с. 18].

2.2.4. «Бий своїх, аби чужі боялися!»: критика політичних опонентів як основа публіцистичної полеміки «правої» УПСР

В унісон до В.Винниченка і Н.Григорієва, М.Шаповал досить скептично ставився до можливості участі в «єдиному фронті» політичних груп, близьких до екзильного уряду УНР на чолі з С.Петлюрою чи інших організацій того часу. І якщо В.Винниченко вживає термін «петлюрівщина» в агресивно негативному тлумаченні, то М.Шаповал наголошував, що без уточнення змісту самого терміна «петлюрівці» навряд чи можна зробити правильний вибір союзників. Він зауважує, що «за большевицькою термінологією, «петлюрівцями» є всі, хто не числиться у складі московсько-українських яничарів: і В.Винниченко, і В.Липинський, і П.Скоропадський, і М.Грушевський, і мова українська є «петлюрівська», як іще вона недавно була «волашкоком, який видумав Грушевський», на думку багатьох освічених Москалів. Розуміється, ніхто не приймає «петлюрівства» в большевицькій інтерпретації, але ми самі, Українці, кого розуміємо під «петлюрівцями»? Всіх, що служать ідеалам Української Народньої Республіки в концепціях Центральної Ради і Трудового Конгресу? Ні. Бо всі ми творили ту республіку. Соціалістичні партії творили її навіть щиро» [89, с. 40].

Критикуючи політичну лінію петлюрівського Державного центру УНР, В.Винниченко, відносить петлюрівців до найбільш реакційної групи, бо «це – переважно прихильники військової диктатури (отаманії)... Узурпаційний, безвідповідальний, безконтрольний і авантюристичний характер сеї течії роблять її нічим не відмінною від усякої реакційної, антидемократичної групи». На гадку В.Винниченка, ця група узурпувала собі назву «уряду У.Н.Р.» і шантажує на патріотизмі певної частини українського громадянства. Давно стративши всякий зв'язок із дійсними урядами У.Н.Р., цілком одірвавшись од усяких політичних партій, і тих народніх верств, що їх представляють ці партії, петлюрівщина все ж таки провадить далі свою смішну й жалюгідну комедію «урядування» [10, с. 66], переключаючись на особу С.Петлюри, звинувативши його в хворобливій саморекламі, та як такого, що «усіма способами старався надати всьому рухові своє ім'я» [10, с. 66]. Через це, на переконання В.Винниченка, петлюрівщина не повинна була включатися до «єдиного фронту».

Це шельмування петлюрівщини як потужного політичного руху в міжвоєнний період було продовжено в інших публікаціях «товаришів» з «Нової України».

Так, М. Шаповал у статті «Складка сил (з приводу єдиного фронту)», розмірковуючи кого ж єднати в цей спільний фронт, певне визначення термінам «петлюрівщина», «петлюрівці»: «В. Винниченко на це каже: всіх, окрім московствуючих комуністів, монархістів і «петлюрівців». Щодо московсько-яничарських «комуністів» і монархістів, то це справа ясна. Але що таке «петлюрівці»?... «Петлюрівці» – це не всі навіть ті, що перебувають у Польщі, бо багато виїхало з центром УНР, не будучи ідейними прихильниками особи, ідеології та метод С.Петлюри. На мою думку, «петлюрівцями» є всі, що поділяють політику С.Петлюри (основану на конкретній згоді С.Петлюри з Поляками, звязану з нечуваними уступками в інтересах і престижі українського народу) й його методи (основані на персональному принципі – отаманщина – в політично-державній праці, з неминучим хаосом і безконтрольністю в адміністрації). До таких «петлюрівців» належать люде психологічно, навіть деякі з тих, що називають себе «ес-ери», «ес-деки», «ес-ефи» й інші. «Петлюрівство» не партія, не організація, а певна політика й тактика, через те деякі особи, що вчора були «петлюрівцями», завтра вже перестають бути ними, переходячи до іншої праці, й навпаки. Багато пішло на культурну роботу в Чехословаччину й не цураються «петлюрівства», а багато, живучи і в Польщі, до петлюрівства себе не примислюють» [89, с. 35-36].

Але найбільш критичним пасквілем виявилася стаття Н.Григорієва (підписано псевдонімом «Гр. Наш») під назвою «Петлюрівщина», що теж побачила світ на сторінках «Нашої України».

Автор, як і його попередники вважав появу терміну «петлюрівщина» московським винаходом: «Руська, світова й українська преса означають петлюрівщиною, петлюрівством не тотожні тямки. Руська (чорносотенна й большевицька) преса часто називає петлюрівщиною весь український визвольний рух останніх часів або принаймні ті його течії, що стоять за самостійність України. Для руського большевика й денікінця українська мова вже не «мова Грушевського», а петлюрівська; всі українці, що не з ними, не за федерацію з Росією (большевицькою чи чорносотенною) – петлюрівці. Для боль-

шевиків – петлюрівець, окрім того, ще й буржуї, запроданець світового капіталу, український контрреволюціонер і т. п. Термін цей навмисне втворюено самими руськими, щоб широкий український народний визвольний рух звузати в очах світової опінії до персональної затії «якогось генерала Петлюри» (як раніш проф. М. Грушевського), поставити його нарівні з авантюрами Махна, Григор'єва, Юденіча, Колчака, Денікіна та інших генералів; одним словом, позбавити його значіння народного руху» [22, с. 3]. На його думку, через брак української інформації в світовій пресі український визвольний рух трактується переважно російськими, польськими та єврейськими джерелами, що змальовували його негативно, як рух «генерала» чи «отамана Петлюри», що «вславився жидівськими погромами». Тож, не дивно, що після цього Європа уявляла собі український рух тільки, як петлюрівщину – отаманщину, військову апархію, бандитизм, єврейські погроми тощо.

Говорячи про еміграцію та українську громадськість в Україні, Н.Григорієв «заклинав», переконуючи в тому, що більшість українського громадянства не зрозуміла всієї небезпеки охрещення українського визвольного руху петлюрівщиною, тим самим, на його переконання, втворюючи в українському визвольному рухові справжню петлюрівщину, або політику, пов'язану з інтересами особи Петлюри.

На думку Н.Григорієва, український національний рух в цілому ніколи не був петлюрівщиною, але «хоч петлюрівщина і не охоплювала всього українського руху, хоч по-за нею йшло й розвивалося широке українське визвольне життя, одначе, поскільки вона захопила старі титули народного руху й потягла за собою рештки народних скарбів та військ, – то це дало підставу де-яким українцям вважати петлюрівщину народною українською справою, Українською Народною Республікою, а ворогам українців – зводити увесь український рух до «петлюрівщини» [22, с. 16].

На відміну від В.Винниченка, Н.Григорієв вважав, що творцем «петлюрівщини», був не сам С.Петлюра, на його думку, він її тільки ініціював і підтримував. А петлюрівщину творили, «окрім самого С.Петлюри, всякі не звязані ні з громадськими, ні з військовими організаціями «окремі отамани» (Хомодовські, Самосенки, Ковенки, Палієнки і т. п.), славолюбні старшини січового стрілецтва, що з сержантів рвалися в отамани» (Ю. Чайківський, почасти й Коновалець); пройдисвіти

всякого роду що тепер десь позникали (Супруни, Гасенки), політичні крутії (Васильки, Севрюки), окремі особи з різних політичних партій, що з особистих міркувань не додержувалися позицій своїх партій (А.Лівицький, Мацієвич, П.Христюк, І.Паливода, Романченко, Прокопович і т. и.), партія народних республіканців» [22, с. 20].

Оскільки петлюрівщина була витвором не лише самого С.Петлюри та його оточення, а й сучасних їм культурно-історичних обставин, то, на переконання Н.Григорієва, вістря боротьби повинно бути звернене не стільки проти особи С.Петлюри, скільки проти тих обставин, які створили петлюрівщину. Борючись з петлюрівщиною треба боротися проти громадсько-політичної невихованості й неорганізованості. А якщо більш конкретно, «то проти військової й цивільної отаманії, проти особистих режимів, орудування фікціями, партикуляризму й безоглядної орієнтації на Польщу» [22, с. 25].

На переконання автора статті, за петлюрівщину винні не технічні виконавці, а її ідеологи, водночас не відкидаючи й добрі наміри її творців: «Ми не одкидаємо, що С.Петлюра та краща частина його прихильників мали й мають помимо особистого славолюбства ще й щирі бажання добра українському народові, що С. Петлюра був і єсть українським патріотом, може здатним навіть на великі жертви, але вважаємо методу його праці та його прихильників (перевага особистих міркувань над громадськими) безперечно шкідливою, яка, до іншого наслідку, ніж розпорошення, партикуляризм, і довести не могла» [22, с. 23-24].

Після всього викладеного досить дивним і безсоромним видається лемент Н.Григорієва в статті «На політичні теми», де він переймається тим, що петлюрівські видання виступають з лайкою на адресу «Нової України», і хоча «не зовсім пристойно відповідати на безоглядно безсоромне патакання роздратованих бабів Палажок, які захлипуючись від злості обплювують своєю отруйно-гнилою слиною все оточення. Однак громадський обов'язок змушує нас перебороти в собі огиду і виступити в оборону правди» [28, с. 18]. Свого гріха не так видно.

Продовження цієї «гризні» ми можемо спостерігати в статтях М.Галагана «З широких шляхів на вузьку стежку» [20] та Н.Григорієва «Недовірки» [27].

Тема знайшла гучне продовження. Так, у вищезазначеній статті Н.Григорієва, саме Варшавський договір, а також «отаманські» (диктаторські) методи діяльності С.Петлюри на посаді голови Директорії УНР стали основною причиною гострої ідейно-політичної боротьби «правих» есерів «шаповалівської» УПСР з еміграційним урядом УНР. «Загравання з військом (спирання на військові кола, а не на рішення Директорії й політичних кол) стало початком петлюрівщини – особистого режиму» [22, с. 4]. Тема критики цього уряду та його прихильників зайняла одне з провідних місць на шпальтах есерівських періодичних видань і «Нової України», в першу чергу. На жаль ця критика часто мала не стільки конструктивний характер, скільки – суб'єктивний, пов'язаний з особистими образами та невдоволенням.

Ситуація дещо змінилася після вбивства С.Петлюри більшовицьким агентом С.Шварцбартом 25 травня 1925 р. Так, у статті Н.Григорієва «З приводу злочинства», автор зазначає: «Належимо до тих, що багато в чому розходилися з С.Петлюрою й одверто боролися з його помилками. Однак вважаємо за свій обов'язок виразно зазначити своє обурення й протест проти ганебного злочинства над ним. Наша боротьба з С.Петлюрою походила зовсім з інших причин, ніж боротьба більшовиків, Шварцбартів та різних кол московського й жидівського громадянства» [26, 52].

А далі складається враження, що в середовищі «шаповалівців» відбулася дивовижна світоглядна трансформація. Чого варті такі слова: «С.Петлюра не революційна булька на воді 1917 року. Він працював багато й помітно для української справи задовго до революції. Та й в час революції його праця не була звичайною. Не тільки зовнішнє захоплення військом (як де-хто пояснює), а й глибоке переконання в необхідності організованої збройної сили для визвольної боротьби керувало його діяльністю. І на цім полі йому належить безперечно одно з перших місць». Автор беззастережно віддає йому «вірність ідеї української державности, неохильність перед ворогом, вірність товаришам по боротьбі – це те, що викликало наше признание С.Петлюри навіть тоді, коли ми розійшлися з ним, не погодившись з його політикою... Ми завше вважали його за не аби-якого борця за державне і національне визволення українського народу» [26, 54].

Але найбільш дивовижними видаються твердження про те, що «права» УПСР знала, що «С.Петлюру вбито не за погроми, бо він їх не робив і не допомагав їм, а боровся з ними. Це для всіх учасників української визвольної боротьби занадто відомо річ. С.Петлюру вбито, як одного з видатних провідників українського визвольного руху, в надії цим спинити той рух, якого він уже досягнув, змусивши навіть московських сатрапів на Україні стати на захист українізації. Вбито не Шварцбартом, а тими підлими українозерами, які заховалися за Шварцбартову спину... Разом з усіма своїми прихвостнями вони намагаються зганьбити С.Петлюру, взагалі намагаються здискредитувати весь український визвольний рух часів великої революції, щоб цим ослабити негативне враження свого злочинства». Все це, на думку автора статті, призвело до того, що «з 25/VI наново оживає, як один з немирущих символів того, що зроблено українським рухом в р. р. 1918-1920» [26, 54-55].

Треба віддати належне опонентам з табору «шаповалівської» УПСР – після вбивства С.Петлюри вони всю свою «енергію» перемкнули на інших представників Державного центру УНР та звівши на «грізні» та лайливі відповіді на публікації тижневика «Тризуб», що виходив у Парижі і був фактично офіціозом петлюрівського середовища. Тому підтвердженням можуть бути публікації Н.Григорієва «Сеньори, сніміте маски» (Відповідь багнотворцям)» [23], М.Сріблянського (псевдонім М.Шаповала) «Кінець легенди» [74] та М.Мандрики «На польській роботі («Уряд УНР»)» [58].

Цю свою думку він продовжує у другій статті: «Обертати С.Петлюру в погромщика – занадто очевидна брехня, щоб вірити їй. Це опріч того образа українського народу в його визвольних змаганнях, одним з яскравих діячів якого був і С.Петлюра. Ми, разом з значною частиною українського народу, осуджуємо С.Петлюру за усунення в останній час демократичних засад в будіванні української держави та за угоду з Польщею... Одначе ми ніколи не сумнівались в його бажанні найти найкращі форми співжиття українського народу з жидівським... Вина за погроми, як жидівські, так і українські лежить перш за все на тому дореволюційному самодержавному ладу, який держав народи в поневоленому стані і не дав їм змоги розвинути ся з окремих антагоністичних верств у співпрацюючі. Опріч того, конкретна вина за погроми лежить на тому деструктивному елементі, який всупереч розпоряд-

женням уряду С.Петлюри самочинствував не тільки в цій, а й в багатьох інших справах, спричиняючи шкоду не тільки жидівському, а й українському народові» [24, с. 24-25].

Після тривалих і складних переговорів В.Винниченка з М.Шаповалом на початку 1925 р. було створено Український революційно-демократичний національний союз. Але через внутрішньо партійні конфлікти та особисті амбіції активної діяльності цей союз не розпочав, а тому всі плани «єдиного революційно-демократичного національного фронту» так і залишилися нездійсненими. Як писав у своєму «Щоденнику» В.Винниченко, «поведінка есерів не дає оптимістичних думок. Нездатність стати вище понад свої амбіції; не виправдана, роздута і хвороблива честолюбність; дріб'язковість і егоїстичність; відірваність від мас і черпання з свого болота мотивів для діяльності, – все це не дасть можливості розвинути роботу. Охоплює нудьга і нехтіть до співробітництва з такими людьми» [16, с. 528]. Така морально-психологічна настанова В.Винниченка незабаром призвела до розриву співпраці з М.Шаповалом. «...Причиною розриву між ними не було якесь ідеологічне підґрунтя. Причину цю радше, слід шукати насамперед в особистому конфлікті двох певних своїх переконань, незалежних характерів, просто лінійних, а інколи не вгамовних людей» [48, с. 528].

Неуспіх зі створенням «єдиного фронту» та пошуком політичних партнерів для здійснення цього амбітного задуму не позначились на політичній активності «правої» УПСР. Ця активність залишалась досить високою і після смерті їхнього лідера М.Шаповала в 1932 р. Партія завжди активно реагувала на всі виклики сучасності: «пацифікація» західно-українського населення в Польщі, масовий терор і репресії щодо українців з боку сталінського режиму в СРСР, підготовка до нової світової війни – на все це неодмінно була відповідна реакція, яка підкреслювала моменти загальнонаціонального характеру й завжди мала на меті створення незалежної соборної Української держави власними силами самого українського народу.

Говорячи про діяльність закордонних груп українських соціалістів-революціонерів, не можна обминути ще однієї притаманної їм риси. Есери великої уваги приділяли не тільки внутрішнім організаційним та ідеологічним справам, а й виступали з полемічною, дискусійною публіцистикою на сто-

рінках свої друкованих органів таких, як «Нова Україна», «Боротьба», «Вільна спілка», «Вартовий», «Вістник УПС-Р», який згодом було перетворено в «Трудову Україну».

І хоч тематика, як зазначено вище, була доволі розмаїтою, головним лейтмотивом цих виступів був український народ і його боротьба. Доволі показово в цьому плані була редакційна стаття «Нова Україна» (автором статті ймовірно був М. Шаповал) що вийшла в журналі «Нова Україна» 1924 р. Саме в цій статті, не обтяженій партійно-ідеологічною риторикою, можна знайти відповідь на питання «хто такі українці, і чого вони хочуть»: «і хто б і як би його не називав – чи хахлами, чи гайдамаками, козаками, чи русинами – він для одного обличчя має назву одним словом – Українець». Іншим головним аспектом цієї публіцистики стала віра в те, що боротьба українців за власне державне життя, за самостійну собору Українську державу принесе свої сходи: «Мусить прийти на українській землі Українська Республіка – самостійна від сусід, незалежна від їх впливів, суверена у своїх рішеннях, суверенна у своїй поведінці». Проблема устрою майбутньої держави, яка досить часто поставала в еміграційній публіцистиці теж мала своє просте і лаконічне з'ясування: «Держава українського народу – це значить: держава усіх осіб української нації – селян, робітників, наймитів, інтелігентів, хахлів, русинів, гайдамаків, але зовсім не держава польських шляхтичів, чи «песесовців», румунських бояр і сигуранці, московських поміщиків, капіталістів, попів, большевиків, меншовиків, есерів, кадетів, монархістів, «хароших людей», чекістів, жандармів і т. д. і т. д.». І далі тлумачилося питання влади українського народу в цій державі, яка «означає реальну владу його над усіма степами, берегами, нивами, Донбасами, Криворогами, пшеницею, цукром, вуглем, нафтою, залізом, салом, худобою, містами, містечками, селами, хуторами, церквами, монастирями, фабриками, друкарнями, книгарнями, залізницями, телеграфами, телефонами, автами, гарматами, скоро стрілами, рушницями, набоями – й т. д. й т. д.» [62, с. 3-4].

Пошук тих чинників, у першу чергу – зовнішніх, що заважали українцям таки здобути власну державу теж мав місце як у публіцистиці, так і в інформаційних матеріалах, що містилися в партійній періодиці.

Так, у звіті про результати конференції з питань міжнародного політичного становища, що відбулася на початку липня 1932 р. в Празі, знаходимо: «Український народ, стоячи на розграні між Сходом і Заходом Європи, маючи свої інтереси по обох боках, борючись супроти гнобителства того й другого, змагаючись до власної соціально-економічної та державно-національної самостійності, не може допомагати війні, яка розпочнеться між його гнобителями без його волі і не за його інтереси, але на його землях, за його землі і коштом його господарства та живих сил; не може допомагати ні тій, ні другій стороні, бо кожна з них на випадок перемоги принесе йому не визволення, а лише закріплення його неволі. Московський і польський імперіалізм не припускають можливості існування вільної самостійної української держави, а німецький, французький, італійський та інші не зацікавлені в цьому з мотивів індустріальної конкуренції». Тож, в умовах такої несприятливої для української вільної справи зовнішньополітичної ситуації логічно випливає проголошена конференцією думка, згідно з якою український народ мусить «...іти ні за якими чужинцями, ні з Заходом, ні Сходом, а власним самостійним шляхом, шляхом третім, з тими лише суспільними силами Заходу й Сходу, які, борючись за свою волю... толеруватимуть змагання українського народу до створення вільної самостійної соборної Української трудової соціалістичної республіки» [47, с. 43].

Ця думка мала відголосок і в публікації М. Мандрики «На польській роботі» («Уряд УНР»), в якій закидалися несамоствійність у прийнятті рішень та полонофільські тенденції політики державного центру УНР і С. Петлюрі, основні позиції яких були сформульовані так: «1. Перш за все констатуємо, що з дня 15 листопада 1919 року, коли Директорія УНР розпалась, перестав існувати, формально і фактично, уряд УНР. Після цього йде просте особисте отаманування С. Петлюри, здійснене С. Петлюрою як *coup d'Etat*, маленький переворот, на вимогу поляків (див. про це у О. Доценка в «Літописі Української Революції»)... 2. Констатуємо також як цілковито узурпаційну природу «уряду» А. Левицького, або вірніше варшавської отамани, так і його одверті узурпаційно-насильницькі прагнення: при допомозі чужої військової навали силмиць накинути українському народові експлуататорський режим під шахрайським гаслом відновлення УНР, з повним закріпощенням українського трудового народу хижакському чужинецькому капіта-

лу. 3. Констатуємо також свідоме рішення цього «уряду» розшматувати Україну між сусідніми державами (принцип його – «самостійність без соборності»). 4. Констатуємо його злочинну працю на провокацію імперіалістичної війни на теренах України та коштом крові й добра українського народу. 5. Констатуємо його демагогічну брехню про наміри сусідніх і «великих» держав оружною силою «визволити» Україну. 6. Констатуємо, що всяка чужинецька військова інтервенція на Велику Україну буде новою руйною і новим поневоленням України. 7. Констатуємо, що войовничі інтриги англійських імперіалістів, як і італійського фашизму – є не підготовкою війни, не тільки «визвольної», а й звичайної імперіалістичної бойні, але тільки політичною грою. А тому всяке звязування з цією грою навіть націоналістичних українських мрій є виявом елементарного нерозуміння суті річей, примітивним хуторянством або дрібним шарлатанством. 8. Констатуємо, що в польських планах абсолютно нема незалежної самостійної держави Української... 9. З польською навалою, яка буде завжди голою навалою грабіжників, український трудовий нарід буде боротись на смерть. Всякі наступи «українських» частин разом з поляками на Україну викличуть люту горожанську війну і ці яничари-польщаки будуть зтерті з лиця української землі. 10. Тому то вся «діяльність» так званого «уряду УНР» є тяжким, нічим не оправданим, злочином проти українського народу і його боротьби за визволення» [58, с. 10-11].

Але особливої гостроти ця проблема набула тоді, коли редакція «Нової України» вступала в дискусію на означену вище тему зі своїми політичними опонентами. Так, М.Галаган у своєму критичному огляді «З широких шляхів на вузьку стежку» виступає проти тверджень свого політичного опонента з «петлюрівського» табору О.Шульгина для якого, на думку М.Галагана, «рішальним фактором створення політичної незалежності являються «закордонні чинники» та «міжнародні комбінації» [20, с. 44]. На думку автора статті, «навіть той, хто вважає, що головним моментом утворення незалежної держави являються «закордонні чинники» та різні «міжнародні комбінації», – навіть і той мусить визнати першорядне значіння за таким чинником, як «власні сили» народу, і не може відмовитися від спірання на них, коли має на меті добитися незалежності, а не просто бути запроданцем своєї країни» [20, с. 45].

Піднімаючи питання недобросовісної критики пропетлюрівських сил в бік УПСР, автор зазначає, що «коли б п. Шульгин хотів чи міг бути совісним у своїй критиці нашої позиції, він не допустився б такого твердження, що, мовляв, наше критичне й навіть просто негативне становище супроти польсько-петлюровської політики пояснюється нашим бажанням «заробити дешево популярність». Ми критикуємо і боремось проти шкідливих чи помилкових орієнтацій не ради популярності, а шукаючи правдивих шляхів до національного і соціального визволення нашого народу, об'єктивно аналізуючи сучасний стан речей та ретроспективно оцінюючи позитивні й негативні сторони перейденого шляху нашої визвольної боротьби» [20, с. 49]. Тема мала продовження у огляді Н.Григорієва «На політичні теми»: «Наша політична позиція, що українського народу ніхто не визволить, окрім його самого; що він повинен своє визволення будувати власними силами, дуже не подобається тим політикам, які вірять в «чудо-дійну» силу орієнтації та «міжнародних чинників».

Дійсно, наша позиція не приваблива, бо не обіцяє негайної блискучої кар'єри в «самостійній» українській державі, створеній за допомогою якогось «міжнародного чинника», а вимагав довгої й тяжкої, упертої буденної систематичної праці над пробудженням і вихованням національно-політичної свідомості українського народу, над організацією його власних сил для боротьби в усіх галузях життя» [28, с. 18]. Докоряючи своїм політичним опонентам з петлюрівського табору тим, що «збанкрутували всі орієнтації на сусідні й міжнародні сили», у свою чергу, УПСР показувала свою позицію по всіх питаннях, пов'язаних з «орієнтаціями»: «ми дійсно з гордістю заявляємо, що спіраємося лише на сили власного народу, бо переконані, ще тільки ці сили є рішальними в творенні Української Держави, але це зовсім не означає що «ми зрікаємося міжнародних відносин». Ніде нічого подібного ми не говорили.

Спіратися на сили власного народу – означає не робити нічого всупереч його волі, чого він не хоче, не робити йому шкоди, не розлютовувати його проти себе. Навіть тоді, коли ми глибоко переконані в добрих наслідках своєї праці, ми повинні наперед популяризувати її серед народу, здобути його прихильність до неї і тільки після того доводити до кінця. Конкретно, не накидати йому того чи іншого устрою, тієї чи іншої долі за допомогою лише чужої сили.

Це не означає «зрікатися міжнародних відносин». Навпаки, за згодою народу (а ми знаємо, що він цього хоче) треба шукати підмоги йому, де тільки можна, в тім, що йому корисне. Це наш обов'язок, обов'язок всієї еміграції. Все, що тільки можна здобути від сусідів і не сусідів для здійснення самостійності українського народу, треба здобути.

Ми не проти міжнародних зносин, не проти дипломатичної праці, а проти глупої й шкідливої орієнтації, проти безпідставної переоцінки значіння міжнародної помочи в творенні української самостійної держави, проти дипломатичної буфонади, проти тієї дипломатичної вакханалії, яка відбулася в нас в рр. 1918-1921» [28, с. 32].

Автор був переконаний, що «самостійності нам ніхто не дасть. Навіть ті, кому корисне окреме існування Української держави. Останні хоч і допоможуть створенню окремої Української держави, але самостійності їй не дадуть (як німці за гетьмана). Самостійність можна створити тільки власними силами. Хто сам стояти не може, того другі самостійним держати не в стані» [28, с. 32].

Питання критики тих чи інших політичних концепцій повинно здійснюватися не на догоду особистим інтересам окремих політиків чи політичних груп, а повинні бути зумовлені доцільність їх для загальної справи визволення українського народу. Н.Григорієв цю проблему коментує так: «у всякій громадській справі необхідна критика. Обов'язок кожного громадянина перевіряти правдивість громадського чину й висловлювати свою думку про нього, підтвержуючи, що видається корисним, і застерігати від того, що видається шкідливим. В критиці, як і у всякому ділі, вагу й правдивість має не хто кого критикує, а якими аргументами орудує, правдивість яких залежить не від того, хто їх уживає. Правда є правдою навіть в устах неучка, а брехня не стає правдою навіть в устах професора. Кожна справа стає доброю чи злою не від того, хто її робить, а від того, як і до яких наслідків доводить» [28, с. 25].

Окремо стояли «стосунки» з монархічно-консервативним середовищем, яке теж стало об'єктом нищівної полеміки та критики. Так, у статті з красномовним заголовком «Скоропадчики», що є прикладом деструктивного ведення пресової полеміки, автор (захований за ініціалом «Г.») критикує не тільки політичні погляди опонентів, але й переходить на прямі обра-

зи, називаючи П.Скоропадського «ренегатом», «опудалом, яке ставили уже раз на українській землі, і яке так ганебно впало» [19, с. 161]. Дісталось не тільки колишньому гетьманові. В нездібності до державного будівництва було звинувачено і керівництво УСХД в особі В.Липинського та С.Шемета.

2.3. Проблематика публіцистики Української соціал-демократичної робітничої партії на еміграції

Якщо закордонні групи Української партії соціалістів-революціонерів були створені в результаті складної еміграційної дійсності, то інша, досить виливова партія українських соціалістів, – Українська соціал-демократична робітничача партія (УСДРП) – була заснована ще в грудні 1905 р. в Україні, як логічне продовження Революційної української партії (РУП).

У середовищі радикальної течії соціалістів, до якої належали УПСР та УСДРП, існували суттєві суперечності, які за часів української революції та подальших визвольних змагань в Україні гостро не проявлялися тільки тому, що обидві партії ставили собі за надзавдання проголошення і закріплення державної незалежності. Всі принципові програмно-ідеологічні та тактичні відмінності зумовлювались, в першу чергу, базовими теоретичними принципами, що ними керувалася кожна з партій. Основні розбіжності можна коротко охарактеризувати так: в середовищі УПСР домінувало переконання, що перехід від капіталізму до соціалізму не повинен займати великого проміжку часу і що без встановлення в ході соціальної революції диктатури «революційної демократії» такий перехід взагалі не може бути реалізований; представники ж УСДРП вважали, що соціалізм має вирости поступово й закономірно на ґрунті розвиненого капіталістичного способу виробництва. Вони прагнули уникати ультра-радикальних революційних гасел, а коли й говорили про революцію, то вкладали в це поняття не диктаторський, а загальнодемократичний та політичний зміст [64, с. 201].

Формування еміграційного партійного середовища було обумовлене історичним «шлейфом» УСДРП, яку вважали своєрідною «партією влади» ще з часів існування УНР. Тож і не дивно, що членами партійних осередків на еміграції ставали люди, які часто були колишніми урядовцями, чиновниками, службовцями різних закордонних місій УНР. Основна ж маса членів УСДРП вийшла на еміграцію в листопаді 1920 р. разом із залишками українського війська та урядом УНР.

Уже в перші місяці українські соціал-демократи сформулювали два основних напрямки подальшої діяльності в складних еміграційних умовах. Одна частина провідних членів УСДРП вирішила залишитися в середовищі екзильного уряду УНР на чолі з головним отаманом С.Петлюрою, що на їхню думку було єдиним реальним «гравцем» на полі визвольної боротьби.

Друга ж частина закордонних українських соціал-демократів була переконана в необхідності провадити незалежну політичну діяльність, яка б не ототожнювалася з еміграційним урядом. Ді цієї течії в УСДРП належали відомі українські громадсько-політичні та державні діячі І.Мазепа, П.Феденко, Б.Матюшенка, М.Галаган, В.Старосольський, О.Бочковський, М.Добриловський, О.Безпалко та ін. Ставлячи собі за приклад діяльність відповідних західноєвропейських соціал-демократичних партій, вони прагнули чітко слідувати у своїй діяльності концепції «демократичного соціалізму». З позиції наближення до діяльності зарубіжних партій ближче за інші стояла група І.Мазепи [78, с. 133].

Так, у статті «Готуємося до нового етапу боротьби» І.Мазепа бачив майбутнє і перспективу для УСДРП в нових, еміграційних умовах лише за умови лише як «працю поза центром УНР», «...орієнтація на центр УНР в сучасних умовах для нашої партії була б рівнозначна з орієнтацією на розбиття українських сил, на пасивність та невідготованість мас, іншими словами: на неминучу катастрофу» [51, с. 22]. Основною причиною такого ставлення до державного центру УНР було те, що «центр УНР опинився на еміграції після закінчення дуже непопулярного в масах союзу з Польщею. Внаслідок цього центр УНР, з одного боку, в великій мірі відштовхнув від себе українські маси, а з другого – опинився під впливом чужих сил» [51, с. 21]. Водночас Закордонна група УСДРП І.Мазепи, на відміну від Закордонної організації УПСР М.Шапвала, не ставила за мету поборювати еміграційний уряд УНР

і не займалася цим у подальшому, залишаючи за собою право критики непопулярних дій. Група соціал-демократів І.Мазепи ставилася до нього як до «одного із складових елементів українських політичних сил на еміграції... як до одного із політичних українських чинників і такої позиції мусить дотримуватися надалі» [51, с. 22-23].

Головним аргументом у полемічному дуалізмі «підтримувати чи не підтримувати» державний центр УНР соціал-демократи, устами одного із своїх лідерів І.Мазепи зазначали, що «укр. соц. демократія повинна свою політичну тактику будувати так, щоб її діяльність, відповідаючи умовам часу, посувала справу вперед, допомагала й зміцняла розвиток певних суспільних сил нації... Революційна партія не може утворювати собі фетиші, особливо там, де сьогодні нема і не може бути того, що мусіло бути». За словами І.Мазепи, треба аналізувати і досвід наших найближчих сусідів. Так, «ні одна Галицька партія вже давно не провадить співпраці з Галицьким законним урядом Петрушевича, якого взагалі в Галичині забули, як такого, що втратив вагу і значення. ... Російські політичні партії ніколи не гуртуються на еміграції коло свого законного уряду Керченського з тих же самих мотивів...». І як присуд була озвучена думка про те, що «абсолютно недоцільно гуртуватися навколо органу... який став політичним мерцем» [51, с. 23].

І хоча формулювання закордонними соціал-демократами власної політичної платформи йшло по лінії не ревізії, а уточнення попередніх програмних принципів УСДРП, такі зміни у платформі, зрозуміло, були. Вони стали адекватною реакцією на зміни в соціальній і психологічній картині партійної аудиторії, викликаними еміграційною дійсністю, а також не сприятливими внутрішньополітичними умовами в Україні, яка перебувала під більшовицькою окупацією, і зовнішньополітичною опінією навколо визвольної боротьби українців. Теоретична робота і дискусійно-полемічна практика здійснювалися в основному на сторінках партійних періодичних видань які виходили як в Західній Україні («Вільна Україна», «Соціалістична думка»), в еміграції таким органом став журнал «Соціал-Демократ», що видавався на циклостил в Подєбрадах. Цей орган об'єднав навколо себе потужне коло авторів – відомих громадсько-політичних діячів, відомих ще з України: І.Мазепа, П.Феденко, С.Гольдельман, В.Старосольський, М.Добриловський, В.Дорошенко, О.Бочковський та інших.

Шляхи визволення українського народу соціал-демократи шукали «не в інтервенціях чужих сил і не в ілюзіях нового «світового пожару», а в політичній організації мас». Щодо орієнтації на свої сили, то в цьому питанні УСДРП була послідовна. Так, І.Мазепа у статті «Шлях нашого визволення» писав з цього питання, наводячи як власне український досвід так і чужоземний: «...в 1919 р. після проти германського повстання Директорія перенесла головну і майже виключну увагу на переговори з Антантою та шукання допомоги з боку зовнішніх сил замість організації внутрішніх сил народу. Це відіграло в той час дуже деструктивну роль в нашій боротьбі. Приклад таких держав, як Латвія, Естонія, Грузія і ін., що створилися на наших очах, мусить бути для нас глибоко повчальним. Рятунок від російського насильства всі вони знайшли насамперед в своїх власних організованих силах. Ту чи іншу допомогу від інших держав вони уміло використали для переведення свого головного завдання – організації власних сил» [51, с. 6]. На їх думку, «лише неорганізованість, страшна політична й культурна відсталість українського народу довела до того, що ця багатоміліонна маса стала жертвою чужого насильства». І далі автор редакційної статті «Завдання моменту» пророкує, що «коли цього політично-організаційного завдання не виконає сучасне покоління, то можна сказати напевно, що Україна не стане вільною. Які б сприятливі міжнародні перспективи не склалися» [44, с. 6].

Тема мала продовження. У статті І.Мазепа під назвою «Проблема незалежної України», автор зазначав, що українцям не треба знову «по-хуторянському, примітивними шляхами шукати «допомоги» у різних держав...», нехтуючи організацією власних внутрішніх сил» [55, с. 14], хоча й погоджується з тим, що «в сучасних, дуже складних обставинах міжнародного життя ні один народ не може успішно провадити свою визвольну боротьбу ізольовано від світу... Тому, організуючи свої сили, готуючись до нового етапу боротьби за свободу, ми не маємо, не сміємо спускати з ока того, чим живе світ, і при яких лише умовах він не поставить перешкод нашій визвольній боротьбі» [55, с. 15]. Автор логічно підходив до думки про те, що для того, щоб зовнішній світ не заважав, а навпаки допомагав українській визвольній боротьбі, необхідно про основні її напрямки та засади йому розповісти, а тому «в цілях належної та солідної інформації світа ми му-

симо мати добре організоване українське пресове бюро за кордоном і поряд з цим давати систематичні огляди-підсумки сучасного життя на Україні в формі окремих книжок на чужих мовах і т.д. ... Треба мати солідно поставлені органи демократичної української преси для відповідного виховання нашої молоді, бо молодь буде рішати нашу визвольну справу» [55, с. 17-18]. Але головною метою еміграції повинні були стати створення національної єдності та встановлення демократичного порядку в Україні після того, як впаде більшовицький режим, що забезпечило б нам симпатії культурного світу.

Говорячи про завдання, які стояли перед еміграцією, О.І.Бочковський у своїй досить конструктивній статті «Еміграція й нація» (несовієтній уваги з нагоди «ювілею» першого десятиріччя української еміграції) продовжив аналізувати проблему, висуваючи ідею світоглядних засад української еміграції, які полягали в наступному: еміграція не сміє забувати, що вона є вільним представником поневоленого краю, еміграція ніколи не сміє бути угодовою по відношенню до своїх національних гнобителів, еміграція не сміє далі ніколи зв'язувати справу визволення свого народу з політичною чи соціальною реакцією, еміграція менш за все може розраховувати на чужу дипломатичну допомогу, еміграція мусить покладатися виключно на власні сили, еміграція мусить бути у контакті з Україною [7].

Створюючи часопис «Соціал-Демократ» і піднімаючи на його сторінках ті чи інші актуальні питання того часу, його автори ставили собі за мету політично-організаційну консолідацію тогочасного політичного покоління в політично оформлену силу, яка була би спроможна боротися за своє соціальне й національне визволення.

УСДРП всіляко декларувала необхідність політичного об'єднання українських еміграційних партій, «бо потребу такої консолідації не треба доказувати. ... Ми наближуємося до обставин, які неминуче поставлять перед нами вимогу коаліції певних українських політичних сил для спільної національно визвольної боротьби. ... Вже тепер ми мусимо готувати ґрунт для створення такої коаліції політичних сил» [56, с. 9]. Ця проблема виявилася набагато складнішою і соціалісти-демократи шукали оптимальний шлях в її вирішенні, бо «треба підходити до неї не з погляду інтересів тої чи іншої групи, як це дехто робить, а з погляду загальних інтересів нашої

визвольної боротьби». В умовах роздрібності партійних груп і осередків необхідно було шукати консолідуєчий орган, що «не мусить ставити собі завдань «національного проводу», який був би «органом не керування, а координування діяльності українських політичних угруповань шляхом їх добровільної згоди та порозуміння» [53, с. 6-7]. Так, І.Мазепа у своїй статті «Міжнародна ситуація та завдання українського визвольного руху» подав модель такого органу, який би ставив перед собою такі завдання:

- 1) організувати правильну та систематичну інформацію світу про українську справу,
- 2) дбати про вільний культурний та господарський розвиток українського населення на українських землях,
- 3) обговорювати різні інші питання загально-національного значення, зокрема питання національної честі та дисципліни,
- 4) добувати матеріальні засоби для переведення своїх завдань шляхом збірки пожертв тощо.

Діяльність органу консолідації мусила б здійснюватися на засадах довіри, а до складу його повинні входити «представники українських політичних партій та організацій, що стоять на засадах демократії, самостійності та соборності; представники краєвид національних рад, що організуються на взір головної ради, але автономно в своїх місцевих радах і окремі визначніші українські діячі, обрані шляхом кооптації» [53, с. 7-8]. Як бачимо, пропонувалися досить амбітні плани, які, як показує історія, так і не знайшли відгуку у керівництва тогочасних політичних партій, а тому реалізовані не були.

До речі, саме відсутність «програмової й тактичної» єдності між УСДРП, з одного боку, й обома гілками УПСР та ЗГ УКП – з іншого, призвела до того, що соціал-демократи виступили з різкою критикою виношуваних «лівими» есерами та комуністами планів створення на еміграції «радянсько-революційного» блоку.

Одним з базових принципів створення такого блоку проголошувалось гасло «диктатури трудових мас, організованих у «трудова рада». Ясно, що для українських соціал-демократів гасло встановлення будь-якої диктатури було неприйнятним. Полемізуючи зі своїми політичними опонентами у редакційній статті «Соціалістичної Думки», автор писав: «ім

здається, що російські комуністи не так, як треба, ведуть соціально революцію на Україні. На їх думку, цю революцію обов'язково мусять «завершити» українські соціалісти, звичайно методами кращими, ніж на це здатні Ленін і Троцький. Що російські комуністи у себе в Московщині не успішніше провадять соціальну революцію, як і на Україні, що система панування меншости над більшістю увійшла в суперечність з історичним розвитком суспільства, як в Московщині, так і у нас на Україні, – вони цього не хотять знати» [72, с. 3-4]

Принципова позиція соціал-демократів полягала в тому, що потреба консолідації сил українських демократичних сил на еміграції існує, і що необхідно «іти під прапором демократичної незалежної України», і треба бути готовим до «спільного консолідованого виступу в певний час. Потребу такої консолідації не треба доказувати. Ніхто не стане заперечувати, що без переведення відповідного об'єднання наших сил історія нашої минулої боротьби може повторитися» [56, с. 8-9].

Не вдалося дійти згоди в середовищі закордонних українських соціалістів і з приводу пропозації В. Вишницьком та М. Шаповалом у 1923-1925 рр. ідеї створення на еміграції «єдиного революційно-демократичного національного фронту», до участі в якому вже запрошувалися й соціал-демократи. Відповідь останніх на це запрошення була висловлена такими словами: «На жаль, ще й досі кандидати на політичне «об'єднання» мають різко протилежні погляди на основні питання державного устрою України. Тому ми не можемо інакше як тільки скептично поставитись до проектів про політичні союзи в сучасний момент» [43, с. 2-3]. Підтвердженням цьому є цікава інформація, поміщена в рубриці «Матеріали і документи» у квітневому числі за 1937 р., з якої ми довідуємося, що «останніми часами Винниченко став в опозиції супроти Москви і під гаслом «конкордизму» хотів би об'єднати українські політичні сили. Але Винниченко лишився й надалі комуністом і по давньому хиткою людиною, що живе політичними мріями. З цих мотивів члени УСДРП відмовилися від будь-яких політичних перемовин з В.Винниченко» [61, с. 16]. Чітка позиція партії щодо співпраці з В.Винниченко була сформульована І.Мазепою у статті «Шлях нашого визволення», де між іншим говорилося: «В нашій політиці не повинно бути більше Винниченківщини» з безкінечними хитаннями та неясністю, з політичним ділетантизмом, легковажною грою принципами та програмами» [56, с. 11].

«Соціал-Демократ» усіяло критикував ідеологію безпартійності, а також інертність та аполітичність певних кіл української інтелігенції: «Серед українського суспільства, особливо серед деяких відсталих «просвітянських» груп інтелігенції ще й досі панує дивне нерозуміння суті і форм політичної боротьби... не розуміючи, що таке партія і які її завдання, доказує, що найкраще, як би партій взагалі не було і виставляє ідеологію «безпартійности» [44, с. 6].

УСДРП наголошувала на національному характері української революції. Провідною ідеєю соціал-демократії була українська незалежна демократична республіка як союз робітництва та селянства: «Єдино реальний шлях визволення українського народу – це шлях активності та самодіяльності широких народних мас – робітників і селян – під прапором української незалежної демократичної республіки» [56, с. 7].

2.3.1. Критика комунізму, фашизму і націоналізму в публіцистиці УСДРП

Симптоматичним було те, що українські соціал-демократи подібно до української УПСР «шаповалівської» течії називали більшовицьку соціально-економічну систему не соціалізмом, а «державним капіталізмом». І часто порівнюючи більшовиків з фашистами, соціал-демократи знаходили багато спільного в їх методах досягнення мети, а тому питання протистояння цим двом силам завжди залишалося актуальним: «Де ж ті сили, які мали би стати на перешкоді цим «по-братимам» – одному в чорній сорочці, а другому в червоній косоворотці, які спекулюють на нову всесвітню різницю для того, щоб на згарищі культурного світу пекти свою фашистську чи більшовицьку картоплю?» [44, с. 3]. Проблемі становлення та скріплення фашизму в Європі приділялося багато місця на сторінках партійної преси. Так, О.-І. Бочковський у своєму огляді «Сучасна політична криза та безпека післявоєнного націоналізму» писав, що «італійський фашизм є своєрідним більшовизмом навиворіт», але «із всіх проявів фашизму гітлеризм є одним із найнебезпечніших. Є загрозою не тільки Німеччині, але цілої Європи». Фашизм, як продовжував автор, «базується виключно на демагогії, яка не зупиняється ні перед чим. Навіть тимчасовий успіх гітлеризму в Німеччині

приведе автоматично до горожанської війни, до перемоги одної з найгірших форм реакції, словом до погрому культурного європеїзму. Європа, що на сході загигає під задушливою диктатурою більшовизму, ледве чи витримає як що гітлеризм опанує остаточно Німеччину». Автор наголошує на необхідності протистояти фашизмові, який занадто швидко шукає і знаходить собі прихильників навіть серед демократичних країн Європи: «Національний фашизм, на жаль, захоплює навіть суто демократичні країни... він майже скрізь гуртується або навколо політично збанкрутованих провідників, або політичних славолюбів, що мріють про громадську кар'єру. Здебільшого це на 100% руйнівницький елемент, сила якого в негоці, а не в творчості. Спирається цей рух також на незадоволені, роз'ятрені маси, головню деклясованого міщанства, психологічно зневіреного, політично невиробленого, яке тому легко йде на демагогічні заклики фашистичного націоналізму, що обіцяє необмежені можливості при зміні існуючого ладу» [6, с. 19-22]. Ці думки, викладені О.Бочковським, не були лише констатацією проблем, що панували на політичному полі Західної Європи. Це було своєрідною «підводкою» під явище, що вже починало окреслюватися на українському політичному небосхилі. Цим явищем був український націоналізм у своїх організованих формах Української військової організації (УВО), а з 1929 р. – Організації українських націоналістів (ОУН). Називаючи українських націоналістів «фашистами», соціал-демократи закидали їм спротив проти скликання всеукраїнського національного конгресу для здійснення консолідації українських політичних сил: «українські фашисти розуміють, що кожда здорова консолідація українських сил спричинилася б до зміцнення демократичних українських сил і, навпаки, була б смертельним ударом для українського фашизму. Тому вони з такою ненавистю нападають на всіх тих, що виступають в оборону консолідації українських національних сил, в оборону демократії проти безвідповідальних диктатур» [56, с. 8].

Питаннями критики тактики ведення терористичної боротьби українськими націоналістичними групами «Соціал-Демократ» приділяв дуже багато уваги. Так, П.Феденко у статті «В атмосфері погрому» критикує і застерігає ОУН, наголошуючи на тому, що «ми не можемо йти шляхами примітивних рухів, мусимо протестувати проти проповіді теро-

ру, як системи політичної боротьби. Буває, що терор деморалізує ворога, але він неминуче розкладає й тих, що хапаються цієї небезпечної зброї. Терор, ведений тайними безконтрольними гуртками неминуче утворює атмосферу невідповідальності, отаманщини, а коли взяти на увагу, що й противник, далеко сильніший вживає свої проти акції, то не уникнути таким групам і впливів з боку ворожих агентів-провокаторів» [82, с. 6].

У іншій, доволі красномовно названій статті «Підготовка до революції» чи Дезорганізація національних сил?», І.Мазепа теж критикує засоби УВО для підготовки національної революції – «перманентний стан війни та неспокою в краю» [54, с. 8], підкреслюючи, що «насилені вчинки завжди антиреволюційні, коли вони замість того, щоб наближати нас до нашої мети, противно нас від неї віддаляють» [54, с. 13], а «найреволюційнішими засобами є лише ті, які швидше других наближають нас до нашої мети» [54, с. 12].

Що ж до дискусії з прихильниками націоналістичної ідеології, то вона проходила на сторінках «Соціал-Демократа» доволі жваво і більш-менш виважено: «Творці ідеології т.зв. українського націоналізму можуть щиро радіти: їх проповідь політичного примітивізму дала свої наслідки, але не на користь українського народу, а на користь його гнобителів» [54, с. 11]. Але коли справа заходила до персоналій ідеологічного протистояння, то говорити про виваженість чи толерантність вже не доводиться. Так, у анонімному огляді преси [41, с. 27-32] піддається ніпівній критиці ідеологи українського націоналізму Д.Донцов («Націоналістичний червонець») і Є.Коновалець («Дуче» Коновалець або новочасна Гальпурнія), «дістається» і друкованому органу ОУН «Розбудова Нації» («Чмирівська публіцистика або «чумачий» творить «ідеологію»).

«Націоналізм» Д.Донцова викликав шквал негативних оцінок практично в усіх без винятку соціалістичних виданнях, то ж «Соціал-Демократ» не став винятком, а відгукнувся дуже ґрунтовною науково-критичною статтею-рецензією І.Мазепи «Націоналізм» без національного змісту (З приводу книги Д.Донцова «Націоналізм»). «Якого ж національного ідеалу мисимо додержуватися в нашій дальшій визвольній боротьбі? Що саме мусить бути нашою провідною ідеєю в боротьбі за незалежність та кращу будучину нашого народу?...

Можна з впевненістю сказати, що навіть коли прийняти деякі засадничі думки автора «Націоналізму», то й то ніякого нового світогляду чи ідеалу нам шукати нема потреби» [50, с. 45]. Головною, фатальною суперечністю в твердженнях Д.Донцова І.Мазепа вбачав у тому, що той занадто захопився цитуванням західних мислителів, а «все своє, українське він, забракував безоглядно. Тому він залишився без відправної точки про яку говорив. Тому його «новий світогляд», «новий національний ідеал» повисли в повітрі і не мають під собою українського ґрунту. Автор ввесь час поринає в абстракції, на яких, розуміється, української ідеології не збудуєш», «тому не наслідкуванням чужих взірців деспотизму та варваризму», продовжує автор, «а плеканням власного ідеалу свободи і рівності ми можемо визволити свій нарід і вийти на історичну арену культурного людства для справжнього служіння своєму і вселюдському поступові». І підсумовує свої думки: «Як колись ідея християнства, український національний ідеал свободи і рівності є разом з тим ідеалом соціальним і вселюдським. Тільки ця дійсно велика й вічна ідея, що зв'язує наше сучасне з минулим, що з'єднує нас з кращими традиціями цілого людства, може запалити українські маси і повести їх на боротьбу за кращу свою долю, за свою національну й людську свободу» [50, с. 53-54].

Не на багато відрізнялася і офіційна позиція соціал-демократів у національному питанні. То ж, відомий єврейський і український громадсько-політичний та державний діяч С.Гольдельман у своїй статті «Міжнаціональні відносини на Україні та завдання соціалдемократії» зазначає, що «завдання соціалдемократії, якої партії міжнародного миру, порозуміння і співпраці, своєю критичною думкою кризь бруд той продертися, непорозуміння зясувати та усунути. Бо лише таким способом промостимо шлях до спільної боротьби проти національної та соціальної експлуатації, а це значить у першу чергу за національну волю на шляху до соціалізму всіх визискуваних, незалежно від національної приналежності» [21, с. 26]. Автор виділяє дві обов'язкові політичні засади, яких необхідно дотримуватися, «в протилежність до большевиків і в протиставлення до метод політичної боротьби міщанських партій»: «1) засоби хай відповідають меті... 2) мораль, чинна в індивідуальних відносинах, хай буде обов'язковою також для колективів» [21, с. 26].

Не зміг обійти увагою С. Гольдельман і українські партії національного спрямування, що були близькі до середовища державного центру УНР, називаючи їх «міщанськими партіями». Цим партіям він закидав те, що вони «отруюють міжнаціональні взаємовідносини напері і задалегідь, ще до перемоги. Вони готують собі цим способом слухняних, во ім'я «національної дисципліни» та «Сдино національного фронту», невірників серед пролетаріату та національно-монополюний ринок збуту і «голосуючу кобилку» – серед селянства» [21, с. 27].

Говорячи про загальні питання партійної тактики в національному питанні, автор переходить до аналізу доволі болючих українсько-єврейських стосунків, на яких тавром стояла «легенда про абсолютну, майже містичну ворожість жидів, яко нації, до українського національного визволення». А тому, завдання соціалдемократії – дати тон українсько-жидівській співпраці, який би поклав край подібним легендам, розрахованим на отруєння міжнаціональних відносин, як засобу національної боротьби» [21, с. 27].

2.3.2. Завдання еміграції і українська визвольна політика в публіцистиці УСДРП

Як і інші політичні партії, що опинилися в невідрадних умовах політичної еміграції, соціал-демократи активно розглядали проблеми і завдання, що стояли як перед їхньою партією, так і перед всією українською еміграцією. Так, у статті О.-І. Бочковського «Еміграція й нація» йдеться про те, що «еміграція ніколи не сміє забувати, що вона є вільним представником поневоленого краю, живим сумлінням закріпаченого народу. Тому її місією є: бути стихійним протестом проти кривд та несправедливості, що тягнуть над рідним краєм, ...соборництво мусить бути наказом для еміграції, ...еміграція не сміє бути угодовою по відношенні до своїх національних гнобителів. Робити угоду – це привілей краю і нації, ...покладатися виключно на власні сили, провадити культурно-наукову працю». І далі автор констатує велику прогалину, яку українська еміграція так і не заповнила протягом десяти років свого перебування в еміграції – «незадовільне використання світової преси для інформації чужинців про український рух» [7, с. 23-26].

На початку еміграційної «Одиссеї», коли повстанський рух в Україні був на підйомі, а стихійні селянські повстання піднімалися по всій її території майже щодня, УСДРП морально солідаризувалася з повстанцями, тим самим підтримуючи своє реноме «революційної» партії: «Ми ніколи не відкидали і не відкидаємо в принципі озброєної боротьби з окупантами, які об'єктивно несуть на Україну російський націоналізм і реакцію, оскільки ця боротьба була і є виявом волі та інтересів народних мас» [67, с. 8]. Але вже через кілька років, з огляду на нові політичні умови, центральний орган закордонного української соціал-демократії розцінив гасло всенародного повстання як таке, що не відповідає потребам моменту.

Дискутуючи про подальші напрямики визвольної політики, українські соціал-демократи констатували, що «найактивніший період української революції вже минув» [37, с. 2], чому прикладом могло слугувати і вирішення західними державами питання Східної Галичини на користь Польщі. УСДРП об'єктивно констатувало і той факт, що під впливом «нової економічної політики» більшовиків українське селянство відчувало позитивні зміни і його протестні настрої почали спадати, а загальний настрої можна було охарактеризувати як «пасивний і байдужий» [37, с. 3]. А тому стояло велике питання, «чи революційна ситуація, з голодом, загальним невдоволенням мас на владу в сучасних умовах приведе до революції» [44, с. 3]. А тому цю ситуацію, на думку І. Мазепи можна було переламати лише пропагандою і «підготовчою працею в такому напрямі», яким «зможемо викликати як найбільшу свідомість та активність мас на Україні, ... головне, щоб бути підготовленим до нового бою» [56, с. 7], бо, «єдино політична організація мас на Україні може підготувати реальний ґрунт для визволення українського народу» [51, с. 22].

УСДРП не виключала можливості утворення у звільненій від більшовиків і більшовизму Україні єдиної соціалістичної партії, яка б узагальнила всі особливості політичних платформ партій існуючих. Однак вони не бачили необхідності, на відміну від есерів, у розробці «специфічно української» соціалістичної ідеології. Ідеологічною основою єдиної соціалістичної партії, як писав І. Мазепа, буде «ідеологія європейського соціалізму»: «...після упадку більшовиків соціалістичний рух на Україні можливий, головним чином, у двох напрямках: як рух соціал-демократичний на взір західно-європейсь-

кого соціал-демократичного руху і як рух комуністичний у наслідок залишення після панування большевиків певних, хоч би й не сильних, большевицьких традицій» [52, с. 12].

Грунтовні ідеологічні, тактичні й політичні розбіжності між представниками закордонних УСДРП і обох течій УПСР призвели до того, що між цими партіями та групами не було встановлено скоординованих дій і стосунків. Першим кроком у напрямку встановлення між партійних стосунків став відкритий лист до групи соціал-демократів І.Мазепи з боку лідерів есерів П.Григорієв, М.Скидан і П.Богацький, які запропонували бути вище колишніх взаємних образ і «відновити діловий контакт» [36, с. 26] в умовах складної ситуації як в Україні, так і в зовнішньополітичних аспектах української політики. Це і стало першою реальною спробою створення, якщо не «єдиного», то наразі – об'єднаного соціалістичного фронту на шляху визволення України. Першою ж спільною акцією стала опублікована в січні 1934 р. в «Трудовій Україні» спільна заява про становище в Україні, основні якої були спрямовані на викриття злочинів сталінського режиму в Україні, де більшовицька диктатура, змусила до голодувати й помирати мільйони людей, а паралельно до цього проводить примусову русифікацію українських шкіл, видавництва, репресує і нищить українську культурну та наукову еліту, тим самим «послідовно відновлює стару, дореволюційну політику русифікації» [73, с. 13]. Головною тезою в ухваленому документі стало визнання того, що «для координації визвольних змагань всього українського соціалістичного руху та спільної боротьби з чужинецькими режимами насильства й «рідною» реакцією, фашизмом, клерикалізмом за створення Укр. самостійної соборної республіки трудового люду об'єднати всі укр. соціалістичні партії в соціалістичний блок» [81, с. 31]. На тлі фактичної відсутності співпраці між українськими еміграційними політичними силами ця спільна заява стала проривом у міжпартійних стосунках.

Результатом першого успішного контакту між партіями стало створення в 1934 р. у Празі за безпосередньою участю лідерів обох середовищ Українського соціалістичного клубу, створеного з метою проведення «товариських дискусій навколо актуальних питань міжнародної та української політики й соціалістичної ідеології» [73, с. 11].

Результатом багатьох «раундів» плідних політичних дискусій про напрямки української та міжнародної політики на сучасному етапі стало скликано у Львові Українського соціалістичного конгресу, в якому взяли участь як представники соціалістичних партій, так і представники правих партій, із т.зв. «петлюрівського» середовища», що підписали спільну заяву «Декларація українських політичних партій в справі проекту нової конституції СРСР».

І хоча контакти між партійними групами мали якусь позитивну динаміку протягом 30-х рр., усе ж до практичної співпраці справа доходила дуже зрідка. Серед окремих епізодів такої співпраці можна назвати протестну заяву, що була опублікована в листопаді 1936 р. у журналі «Тризуб» за підписами К.Мацієвича, Ф.Слюсаренка, І.Мазепи, П.Феденка, Н.Григорієва і М.Скидана [64, с. 210].

Однією з найбільш вдалих форм пропаганди українського питання та визвольної боротьби українського народу проти більшовицької окупації стала участь УСДРП у багатьох міжнародних між партійних з'їздах і конгресах. Як подає П.Феденко у своїй студії «Соціалізм давній і новочасний», «делегати УСДРП брали участь у Конгресах Соціалістичного Інтернаціоналу в Гамбурзі (1923 р.), в Марсеї (1925), в Брюсселі (1928 р.), у Відні (1931 р.) та в Міжнародній Соціалістичній Конференції в Парижі (1933 р.). В Конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу в Марсеї (Франція, 1925 р.), взяла участь українська делегація (І. Мазепа, О. Бочковський, Б. Матюшенко, О. Безпалко). Конгрес поставив на обговорення положення народів Східної Європи» [83, с. 216]

Так, на конгресі Соціалістичного робітничого інтернаціоналу, що відбувся 1923 р. у Гамбурзі, було підписано розповсюджено документ, підготовлений УСДРП, у якому, між іншим, йшлося про те, що «не можна мовчати перед фактом безоглядного економічного визиску та жорстокого національного терору, який провадить російське деспотичне правління на Україні, в Грузії та в інших окупованих країнах, віддаючи населення цих областей на поталу голодній смерті, він мусить осудити цю політику, як найгостріше» [35, с. 9]. Тим самим УСДРП сподівалася, що конгрес зверне свою увагу «також на нове насильство, а саме на Паризьку постанову послів великодержав з 14 березня 1923 р., якою визнано східні границі Польщі і таким чином санкціоновано насильний розділ

українських та білоруських територій між Росією та Польщею» [35, с. 10]. Тим самим декларувалася соборницька і самостійницька позиція партії.

Делегати УСДРП на конгресах інтернаціоналу та в пресі піднімали голос протесту проти національного гноблення і колоніального визиску України більшовицькою Москвою. З допомогою Британської трудової партії в 1923 р. УСДРП здійснила такі інформаційні видання для розповсюдження в західних країнах: «Голод в Україні» (мовами англійською та німецькою), «Большевизм і російська окупація України» (німецькою мовою, автор І. Мазепа) та «Національна й соціальна визвольна боротьба України» (нім. мовою, автор П. Феденко) [83, с. 217].

На іншому конгресі Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу, що відбувся в Марселі було ухвалено резолюцію з вимогою «права самовизначення для всіх народів, поневолених договорами 1919 року та рішеннями конференцій амбасадорів, а також для народів ССР, що здобули собі державну самостійність в час революції, як Вірменія, Грузія, Україна та інші» [83, с. 216].

Помітним на міжнародній політичній арені був голос УСДРП і з приводу польської «паціфікації» населення Західної України. Так, у листопаді 1930 р. в органі Соціалістичного інтернаціоналу «International Information», що виходив англійською, німецькою і французькою мовами у Цюриху, П. Феденком були опубліковані матеріали Українського протестаційного комітету під назвою «Терористичне панування Пилсудського в Україні», де між іншим говорилося: «Хто перелистує цей документ і погляне на ті фотографії, що його ілюструють, той входить у світ жаху, до якого можна прирівняти тільки небагато фактів з часів найчорнішого царату та його погромницьких героїв. Все те, що відбулося на всій території України, що належить до Польщі – на Волині, Холмщині, на Поліссі й Підляшші та особливо в Східній Галичині, – це, звичайно, тільки частина повної насильства боротьби, котру провів Пилсудський для встановлення свого необмеженого панування в Польщі. Але в Україні, де національна ненависть ще більше загострила цю боротьбу, і де, як видно, громадський контроль був далеко, відбулися такі жахливі діла, проти яких мусить підняти протест увесь цивілізований світ, в ім'я людяності та в інтересі світового мира. Як страшно тут лютували банди

Пилсудського, показує вже результат виборів до сойму й сенату, виборів, що в них Пилсудський здобув величезну перемогу в провінції, що майже суцільно заселена 7 мільонами українців. Якраз для цього є поясненням це звітлення про події в Україні перед виборами... Разом з Соціалістичним Робітничим Інтернаціоналом мусить увесь культурний світ домагатися, щоб негайно був зроблений кінець пануванню розбещеної солдатні Пилсудського в Україні» [83, с. 217-218].

Антиукраїнські репресії з боку польського уряду Пилсудського були гостро засуджені на засіданні виконкому Соціалістичного інтернаціоналу: «Виконавчий Комітет Соціалістичного Інтернаціоналу підносить свій рішучий протест проти кривавих насильств, котрі вчинив польський фашистський уряд над невинною безборонною українською людністю в час недавньої виборчої кампанії в Польщі. Зокрема Соціалістичний Інтернаціонал п'ятнує варварське нищення польською владою та військом українських кооперативів, освітніх установ та союзів. Виконавчий Комітет констатує, що український народ у Польській державі свого часу був позбавлений права на самовизначення та що польський уряд завжди порушував свої міжнародні зобов'язання як щодо українців, так і в відношенні до інших національних меншостей. Виконавчий Комітет звертає увагу робітників усіх країн на загрозову безпеку для європейського мира наслідком переслідувань національних меншостей у Польщі. Екзекутива звертається до тих членів соціалістичних партій, що беруть участь у праці Ліги Націй, з пильною проською – вжити увесь їх вплив для того, щоб українській людності під Польщею були забезпечені права, гарантовані міжнародними договорами» [83, с. 219].

Голод в Україні теж засуджувався на міжнародній соціалістичній конференції в Парижі у серпні 1933 р., на яку УСДРП подав меморандум про масовий голодомор, здійснений сталінським тоталітарним режимом в радянській Україні. «Меморандум подає факти про масове вимирання українського народу під російським комуністичним режимом і ствердив, що й деякі комуністи українського роду (названі були імена Скрипника, Хвильового і Стронського), котрі помагали свого часу Москві опанувати Україну, заподіяли собі смерть, на знак протесту проти нелюдського режиму Москви. Панас Феденко промовляв на цій конференції Соціалістично-

го Інтернаціоналу і подав учасникам конференції підтвержені свідками факти людоїдства, до якого довела політика уряду СССР Україну в той час» [83, с. 219-220].

Являючи собою непримиренного борця проти війни і фашизму, що їх перспективу і небезпеку добре усвідомлювала, УСДРП все ж виступала проти тактики Комуністичного інтернаціоналу, спрямованої на утворення єдиного фронту комуністів з соціалістами. Закордонні українські соціал-демократи підкреслювали, що «кожна співпраця Соціалістичного Інтернаціоналу з Комінтерном, як знаряддям російської державної політики, без передумови – відновлення демократії та свободи поневолених народів СССР, – означала б капітуляцію... перед московською комуністичною диктатурою» [39, с. 18]. Ця думка мала логічне продовження і в «Меморандумі УСДРП про небезпеку війни» від 24 лютого 1936 р. [60].

Засуджуючи сталінський тоталітаризм, соціал-демократи разом з тим були свідомі небезпеки, що її несла українському народові нацистська Німеччина, яка виношувала свої плани щодо України. Тому їх позиція щодо «вільного демократичного самовизначення проти всіх чужих сил, що тепер панують або хочуть запанувати над українським народом» була дуже актуальною.

Ця актуальність набувала особливого резонансу в умовах, коли в українському еміграційному середовищі почали з'являтися доморощені прихильники гітлерівського «плану» України, які сповідували фашистські «ідеали»: «Отруйний чад т.зв. «українського фашизму», який кружить голову деякій нашій молоді за кордоном ніякого серйозного впливу на Великій Україні не може мати. Будучи продуктом специфічних умов життя українського населення під польським пануванням... цей чад далі Збруча не піде. Всякі спроби сіяти його на Великій Україні будуть зметені могутнім рухом... в напрямі творення власної держави самим народом і для народу, а не для упривілейованих верств різних нових «диктаторів», хоч би й вбраних в український одяг» [57, с. 18].

Це був прозорий натяк не тільки на ідеологію організованого українського націоналізму, що набувала активного поширення на території Західної України, а й на дрібні українські «козацько-гетьманські» групи, що перебували на еміграції – «наші «націоналісти», які так захоплено поглядають на Берлін» [63, с. 57].

Те, що прихильників фашистського шляху України вистачало, ідеться і в одному з оглядів преси, де в інформації про новий «загально-громадський інформаційний орган «На Сторожі», читаємо: «На кількох шпальтах цей часопис розписує всіма фарбами Гітлера та його програму, зокрема вихваляє його антисемітизм та інші вибрики, від яких навіть Муссоліні відвертається з огидою. Гітлер має бути (не смійтеся, читачі!) спасителем України, бо ж він, виявляється, іде «проти большевиків, проти кожної Росії і Польщі, а за Україну» [42, с. 31].

Розглянувши основні аспекти національно-політичної дискусії, що відбувалася на сторінках періодичних видань різних груп закордонних українських соціалістів у міжвоєнний період, можна дійти висновку, що будучи вони були «продуктом» революційних подій та визвольних змагань в Україні 1917-1920 рр. Маючи досить помітний вплив на частину міжвоєнної еміграції, вони природно відбивали прагнення і сподівання певної частини українського суспільства.

Окресливши свої програмно-ідеологічні засади ще до революції 1917 р., ці партії, ніби законсервовані, намагалися й на еміграції не відходити від них. Цей «консерватизм» проявився не тільки в збереженні старих «краєвих» назв цих партій, а й у їхньому кон'юнктурному соціалістичному забарвленні.

2.4. Націонал-комуністи та В.Винниченко в міжпартійній пресовій дискусії

Організація і становлення за кордоном націонал-комуністичної течії в українському політичному спектрі істориками пов'язуються з постаттю В.Винниченка – одного з провідних діячів української революції та визвольних змагань 1917-1920 рр., багатолітнього лідера Української соціал-демократичної робітничої партії, громадського та державного діяча, письменника, редактора, журналіста і публіциста.

Усунутий у 10 лютого 1919 р. з посади голови Директорії УНР за ліві, близькі до більшовицьких, погляди, він виїхав за кордон, мотивуючи свій вчинок «ідеалами», які треба перед собою встановлювати: «Будь чесним з собою, себто: не ховай від себе самого правди, не лукав сам з собою, не бреш сам

собі, бо, збрехавши собі, обдуривши себе, ти буде здатний на злочинну, надзвичайно шкідливу для колективу брехню іншим. Отже, яка б не була та правдивість прикра (як для мене, так і для інших), я буду її триматись» [11, с. 8].

На початку 1920 р. у Відні ініціативною групою на чолі з В. Винниченком було створено Закордонну групу Української комуністичної партії (ЗГ УКП), що стало результатом проведення в Києві наприкінці січня 1920 р. установчого з'їзду Української комуністичної партії. До партії увійшли частину лівих елементів, що вийшли в результаті неодноразових розколів з УСДРП. «Ця група провадила зрештою свою власну політику, не оглядаючись на становище УКП в Україні» [75, с. 63].

Уже у лютому група розпочала видавництво свого друкованого органу – політичного, економічного і наукового тижневика «Нова Доба» під редакцією М. Пасічника, Г. Паламаря. На відміну від інших видань української політичної еміграції міжвоєнного періоду, часопис, виходячи протягом 1920-1921 рр. так і не зайняв помітного становища в еміграційному суспільстві того часу.

У своїх полемічних матеріалах, які друкувалися на сторінках «Нової Доби», В. Винниченко обґрунтував свій перехід на національно-комуністичні позиції, заявив про бажання взяти участь у соціалістичному будівництві. З одного боку «загрожуючи» з більшовиками, а з іншого – залишаючись українським патріотом із власним баченням шляхів відродження нації, В. Винниченко намагався поєднати в ідеологічному підмурівку ЗГ УКП ідею комуністичну з національною.

Опинившись на еміграції, В. Винниченко, розуміючи вагу і необхідність об'єднання розпорошених політичних сил, звертається з відповідною пропозицією до «лівої» Закордонної делегації УПСР на чолі з М. Грушевським. Було навіть підписано угоду про створення «радянсько-революційного блоку» із ЗД УПСР, але «блок» не спромігся довести заплановані дії до якогось логічного завершення – вже за кілька місяців було прийнято рішення про його розпуск.

Одним з найбільш неоднозначних кроків групи В. Винниченка і його особисто стали переговори з більшовицьким керівництвом в Україні і Москві, на які були винесені шість базових позицій: «самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посередне, але й

безпосереднє, активне національне визволення; незалежне військо; військовий і економічний союз та взаємна найтісніша допомога» [15, с. 336]. Цими позиціями, на думку деяких дослідників, В. Винниченко хотів перевірити щирість більшовиків по відношенню до перспектив його праці в їхньому уряді.

Виступаючи остаточно як «адепт» комунізму й більшовизму, В. Винниченко, напередодні своєї поїздки до Москви, опублікував у «Новій Доби» статтю, пізніше допрацьована та видана однойменною окремою брошурою, під назвою «Всесвітня революція», що започаткувала бібліотечку часопису «Нової Доби». У цій статті між іншим він говорив: «Ще недавно більшовизм, радянська влада, комуністичні ідеали господарства, здавалися в Європі страшними, дикими, абсолютно неможливими. І як помалу, але необхідно не тільки пролетаріат Європи, але й інші соціальні класи приходять до переконання, що тільки комунізм, себто тільки нові методи й засоби господарських і політичних відносин можуть урятувати людськість від нечисленного лиха, економічного зубожіння, упадку культури й творчих сил усього світу» [11].

Саме ці слова і дії В. Винниченка викликали море серйозної критики з боку більшості української політичної еміграції і звинувачень від зрадництва інтересів української визвольної справи до політичної кон'юнктурності. Передбачаючи подібну реакцію, В. Винниченко написав статтю «Лист до класово-несвідомої української інтелігенції», де так відповідав своїм потенційним і реальним опонентам: «Я не змінив своїх соціально-політичних переконань. ... я мав ті переконання, що соціальна нерівність є корінь усього зла в сучасному громадянстві. ... я вступив на шлях боротьби з цим злом, перебуваючи весь час в соціалістичній організації, поділяючи всі наслідки боротьби з існуючим ладом усього соціаліста в формі арештів, тюрми, вигнання з рідного краю...

Революція, особливо жовтнева, пролетарська революція 1917 р. в Росії давала змогу соціалістам згармонізувати себе, з'єднати в дію свої теоретичні переконання, стати цільними й справжніми соціалістами. Але українським соціалістам перешкодило національне питання, неправильне формулювання його як ними, так і руськими соціалістами... І от комунізм і є тою гармонізуючою лінією, яка об'єднує і національне з соціальним, і приводить людину до єдності думки й акції»

[12]. Саме цим листом В. Винниченко остаточно заявив про свій перехід на комуністичні позиції: «Я належу до російсько-українського, до комуністичного табору» [12].

Можна здогадуватися, що готуючи цей лист його автор був щирим у висловлених поглядах. Тут знову спрацьовувало життєве кредо В. Винниченка про «чесність з собою», що відбивалося в його свідомості поєднанням українського патріота і революціонера. Цієї позиції він дотримувався як палкий прихильник «всєбічного визволення» українського народу, що передбачало звільнення як національне, так і соціальне. «Вороги соціалізму заповідають, що моя належність до комуністичного світогляду носить часовий, нецирий, тактичний характер. «Винниченко змінив один раз свої переконання, може змінити та й напевне змінить їх і вдруге; один раз визнав свої помилки, визнає і ще раз» [12]. У подальшому все сталося точно так, як і писав В. Винниченко.

Рішенню повернутися на окуповану більшовиками Україну передував період написання одного з найвідоміших публіцистичних творів В. Винниченка – «Відродження нації», який можна розглядати як суб'єктивне інтерпретування української революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. У цьому творі В. Винниченко намагався показати свою виключну роль і принизити заслуги свого політичного опонента С. Петлюри. А тому «Відродження нації» можна розцінювати як своєрідну індульгенцію перед більшовиками. «Проте, – на думку І. Лисяка-Рудницького, – було б помилкою Винниченкову концепцію історії української революції зводити до таких прагматичних мотивів. Хоч він згодом пройшов світоглядну еволюцію, але своєї інтерпретації української революції він ніколи не змінював» [49, с. 62].

Треба сказати, що особисте ставлення до С. Петлюри зумовило загальну настанову В. Винниченка та очолюваної ним політичної групи і до всього петлюрівського середовища та Державного центру УНР. Особливо ситуація погіршилася після того, як у серпні 1921 р. було розпущено Раду республіки і вся влада перейшла в руки головного отамана С. Петлюри, у політичному житті української еміграції настала глибока криза. Від державного центру УНР поволі відійшли майже всі українські партії, за винятком закордонної групи соціалістів-федералістів, які на еміграції створили Українську радикально-демократичну партію. «Почалося найгірше: 128

зневір'я у свої сили, зневір'я у справу і взаємне обвинувачення партій. Шукали винного і легко його віднайшли: винен уряд, винен його найвищий провідник Симон Петлюра. Винен і за поразку і за договір 1920 року з поляками» [94, с. 20].

Причиною цьому послужило те, що національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції було представлене Державним центром УНР, який певний час користувався підтримкою з боку переважної більшості еміграційних партійних середовищ. Досить скоро центр перетворився на досить вузький за складом еміграційний уряд УНР, що був у підпорядкуванні С. Петлюри. Це й призвело до появи еміграційного політичного терміну «петлюрівщина».

Саме це й спровокувало шквал нищівної критики уряду УНР і особисто головного отамана С. Петлюри з боку «лівих» політичних опонентів, які закидали йому зраду інтересів України та відмову від боротьби за державну незалежність, хоча вже в перші дні перебування на еміграції, С. Петлюра писав, що боротьба за визволення України буде продовжена під прапором УНР: «Метою... є здобуття, затвердження і зміцнення нашим народом своєї власної, не залежної від чужинців і сусідів, Суверенної Української Держави. Більшість нашого народу уявляє собі Українську Державу, як Українську Народню Республіку» [69, с. 302]. Основним критиком політики петлюрівського Державного центру УНР став «лівацький» тижневик «Нова Доба», орган Закордонної групи Української комуністичної партії, що видавався під редакцією В. Винниченка та В. Левитського у Відні в 1920-1921 рр.

Так, у першому числі часопису було вміщено редакційну статтю авторства В. Винниченка (без підпису) [18, с. 53] «Два фронти», де він стверджував, що українство розкололося на два фронти, з яких один – революційний, у спілці «революційною Світською Росією», а другий – контрреволюційний – з Антантою, Польщею, Денікінінми, зазначаючи, що середніх позицій бути не може, – «або фронт революційний, соціалістичний або контрреволюційний, буржуазний; або Антанта з її слугами глядіаторами Денікінінми, Петлюрами, Петрушевичами, Мазепами, Пилсудськими, або революційна, соціалістична, радянська Україна в союзі з совітською Росією і в одному соціалістичному фронті всього світу», тим самим підтверджуючи своє гасло: [34] «або буде Україна соціалістичною, або нехай не буде ніякої».

Основним закидом петлюрівському Державному центру було підписання Варшавського договору, та повне незрозуміння його стратегії і тактики. На думку В.Винниченка, «петлюрівські хитруни кажуть: ми, мовляв, скористуємось поміччю поляків, а потім, як з їхньою допомогою здобудемо владу й організуємо свою силу, виженемо й їх, і їхніх помічників. Яка примітивна, чисто-петлюрівська «хитрість»! І як чудесно польська шляхта розуміє й оцінює цих «дипломатів», говорячи устами свого міністра Патека: «Ніхто з Петлюрою в Польщі як з політичним діячем не балакає. Ми дивимось на його, як на отамана бандитів, яким можна скористуватись у боротьбі з большевиками» [5].

2.4.1. Демагогія і маніпулювання як основа політичного світогляду В.Винниченка

Статті, розміщені в «Новій Добі» вже тоді мали елементи маніпулятивних технологій – закликаючи до єдності і «єдиного фронту», одночасно жорстко робилися акценти на поняттях «ми-вони» і «ворог-друг». А завдяки В.Винниченку вони пабули ще й брутальності та лайливості.

Так, у передовиці «Українська державна влада» вміщеній у «Новій Добі», В.Винниченко починає активно застосовувати некоректну політичну лексику. Головною мішенню став його давній опонент С.Петлюра, якого він називав «нікчемним чоловічком, типичним маленьким міщанином, нічим не видатним, слабовільним і полохливим суб'єктом, випхнутим хвилями й непорозуміннями революції на гребінь національного руху, що став ідейним виразником і представником усіх домагань і прагнень нещасного українського міщанства, вигнаного в закуток української землі власними революційними масами народу. Цей хоробливо-славолюбний маніяк, забрюханий по вуха в крові погромленого єврейства, малограмотний в політичних справах обиватель, готовий на всяку реакційність, аби зберегти собі владу, цей чоловічок являється тепер головою міщанської української влади, він є голова Директорії, тої смішної, жалюгідної «Верховної Влади». І треба признати, що кращого, типічнішого представника маленького міщанства з усім його нахилом до реакційності, з упаданням перед великою буржуазією, з жагучим бажанням переймати всі зовнішні парадні штуки цієї кляси, з

непереможним устремлінням до панування і паразитизму та з цілковитою нездатністю до якоїсь позитивної роботи, – трудно знайти» [79]. Приписуючи С.Петлюрі всі можливі гріхи, В.Винниченко так характеризував «петлюрівщину»: «...без території, без війська, без засобів, без певної лінії, з одною орієнтацією: на поміч від реакції Заходу та на ті рештки державних мільярдів, які лишилися за кордоном від грабінництва, марнотрацтва й злочинного господарювання отаманщини, за яке вона ще має йти під суд». Нічого не коштувало В.Винниченкові називати цю владу «безвідповідальною, безконтрольною, погромницькою, зрадницькою, міщанською, задрипаною по антантських і польсько-шляхетських передпокоях» [79], бо більшість з цих означень можна було закріпити і за ним.

Між іншим, треба відзначити, що хто-хто, а В.Винниченко знав про ставлення С.Петлюри до єврейських погромів, а тому робити подібні закиди не повинен був, бо саме з такого «закидів» створився міфічний образ Петлюри-погромника, що, врешті, призвело до трагічних пострілів у Парижі.

Це ж «обильовування» політичних опонентів було продовжено в статті «Українська держава», де, між іншим, С.Петлюру названо «шкодливим і паскудненьким глadiatorом-рабом Антанти», бо, на думку автора, той хто «мобілізує сили для боротьби з радянською Україною, з соціалістичною революцією, – той є зрадник своєї нації, той є ворог української державности, той є злочинець супроти свого народу» [79].

Некоректні натяки на невисокий зріст С.Петлюри у Винниченка часто перетинаються з акцентом на його походженні: «Одного маленького банковського чиновника-бухгалтера силою стихійних обставин без усяких заслуг з його боку було випхано на високу посаду. ... це душевно хвора людина, це вже маніяк. Його дрібна вузька псіхіка настільки струсне на незвичними їй подіями, що в ній уже відбувається той процес душевної хвороби (mania grandiose)» [59].

Крізь зуби згадуючи про політичні успіхи С.Петлюри, складається враження, що В.Винниченко між рядками пропускає: «На його місці повинен бути я і тільки я!».

Взагалі постать В.Винниченка є доволі трагікомічною в історії нашої політичної думки. Він так і не змірився з тим, що після виходу з Директорії УНР і подальших «вихильсів» у бік більшовицького режиму, його фактично було викинуто на «смітник історії». Він так і не змірився з тим, що С.Петлюра

став символом боротьби за Українську державність, а його «видатного письменника і публіциста» забули. Чого варта його брошура «Перед новим етапом (наші позиції)», видана в Канаді 1938 р., де В. Винниченко у черговий раз намагається применшити роль С. Петлюри у визвольній боротьбі і прикрасити свою: «Наприклад, С. Петлюра в Москві видавав на російській мові журнал «Українская Жізн» і закликав до оборони російської держави, українські робітники без дозволу начальства, ризкуючи розстрілом при арешті, видавали по своїх тайних друкарнях відозви, в яких закликали бити, валити прокляту тюрму народів «Єдиную Неделімую», оту саму російську державу. І коли царська жандармерія та поліція ганялися по всій Росії та Україні за членами ЦК УСДРП, коли мені доводилось міняти щомісяця помешкання, паспорт і колір свого волосся, тікаючи від жандармського полювання за мною, в цей час С. Петлюра в «Українской Жізни» умовляв царських жандармів, що українцям треба дати нац. полегшення» [13, с. 16].

Закидаючи С. Петлюрі політичну безсоромність та безнадійність його політики, В. Винниченко, в той самий час, їде на переговори до більшовицької Росії, тим самим підтверджуючи відданість своїй політиці «чесності з собою» і своєму реноме політичного авантюриста.

Треба відзначити, що «Нова Доба» «вславилася» своєю анонімною лайкою не тільки проти С. Петлюри і петлюрівщини, дісталася й галичанам. Чого варта стаття «Бараняче чорносотенство» [4], присвячена відомому громадсько-політичному діячеві С. Барану та офіційному часопису диктатора ЗУНР С. Петрушевича «Український Прапор».

«Лист до класово-несвідомої української інтелігенції» В. Винниченка став популярним тлумаченням «ідеології» ЗГ УКП, замішаний на особистому, часто абсолютно упередженому, світосприйнятті. Автор у всьому протиставляє «комунізм» і «капіталізм»: «доля нації залежить від кінцевих результатів цієї світової сутички й боротьби, – тільки в тому: хто переможе – комунізм чи капіталізм» [12].

І. Лісяк-Рудницький не вважав В. Винниченка «оригінальним політичним мислителем, писання якого мали б самостійну науково-теоретичну вартість... Проте Винниченкова публіцистика цікава й заслуговує на увагу. Її значення, передусім, у тому, що в ній ясно виражені ті ідеї, якими він керувався в своїй практичній діяльності» [49, с. 61]. Ідеологічна заикленість призведе

ла до того, що «розум Володимира Кириловича відмовлявся сприйняти просту соціологічну істину, що «пані й буржуї» не тільки «розкошують», але теж виконують певні потрібні суспільні функції. Якщо Україна не мала залишитися в стані аморфної етнічної маси, але мала стати новочасною нацією й державою, вона мусіла розвинути диференційовану суспільну структуру, спроможну виконувати всі складні функції, що невід'ємні від існування нації й держави» [49, с. 66].

Претендуючи на роль політичного і національного лідера, він мусів мислити більш перспективно, розглядаючи як позитивний чинник у боротьбі за державність і соціальну диференціацію суспільства. На думку В. Трошинського «саме тодішня недиференційована структура українського суспільства й визначала в багатьох відношеннях соціальну поведінку політиків. Це не значить, звичайно, що В. Винниченко діяв у тих умовах якнайдоцільніше. Однак і в цьому випадку на перемогу української державності навряд чи доводилося б розраховувати. У всякому разі поразка державника С. Петлюри, не кажучи вже про мінімальний вплив на маси таких державників, як М. Міхновський і В. Липинський, переконують саме в цьому. Певно, тут необхідно враховувати й несприятливі для державницьких прагнень національно свідомої частини українського громадянства зовнішні фактори» [78, с. 111]. Світ поділився для В. Винниченка на «чорне» і «біле». Історія ж показала всю помилковість його поглядів, що й змело його у подальшому з української політичної арени.

Невтішні результати переговорів з більшовицькими лідерами в Україні та Москві й повернення В. Винниченка на еміграцію стали причиною написання ним від імені ЗГ УКП відкритого листа «до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки» під назвою «Революція в небезпеці!». У цьому листі він висловив свій протест проти радянської «системи абсолютного централізму» («принцип «єдності», бюрократизації й милітаризації всіх радянських установ, підприємств і всієї влади» [14, с. 465]) та заявив, що «національна політика Російської комуністичної партії на Україні це політика єдиної і неділимій Росії»: «...говорити про національно-культурну самостійність при цій умові неможливо. Це буде тільки одною декларацією, а в дійсності пануватиме й культура й мова тої національності, яка управляє економікою. ...українська мова як була, так і тепер лишилася мовою нерівноправною» [14, с. 468].

В. Винниченко у цьому документі писав: «... вважається, що Укр. Соц. Рад. Республіка є самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклараціях. В дійсності ж політика абсолютного централізму керівників революції звела не тільки державну самостійність України, але навіть її самодіяльність нанівець. Тут так само все, що можна, централізовано. Особливо в сфері економіки. Промисловість, транспорт, робітничий ринок, продовольча справа, фінанси – все це залізними дрютами прикуто до московського центру, звідси даються пакани й директиви... Декларативно й офіційно існує Правительство УСРР. Але воно не є виборне, не є навіть сформоване КП(б)У, а призначене Політбюро ЦК РКП. Це є бюрократичний апарат московського центру, який мусить провадити дані йому директиви в душі загального принципу найстрогішого централізму...»

Вся економічна політика по методу абсолютного централізму приводить до голого викачування з України її матеріальних ресурсів...

Щодо національного питання, яке на Україні займає важку роль, то тут помічається те саме, що в інших галузях життя... Коли всі апарати уряду й влади обсаджено присланими з московського центру елементами, коли вони залежать тільки від того центру і зносяться тільки з ним, то яка ж може бути мова про їх українізацію?» [14, с. 466-467].

Навіть побачивши всі невідрадіні перспективи розвитку України під комуністично-більшовицьким режимом, В. Винниченко заявляв: «однак я не перестаю бути комуністом, не перестаю прагнути визволення працюючих і пригноблених класів від усякого гніту» [14, с. 469] і продовжує й далі відмовлятися від орієнтації на «буржуазні» країни: «Всяка орієнтація на Антанту, Польщу чи на яку будь іншу буржуазну силу є зрада укр. народу, народу селян і робітників. Тільки його власними силами може бути здобуте справжнє визволення як соціальне, так і національне» [14, с. 470]

Аналізуючи ідеологію ЗГ УКП і особисто В. Винниченка, можна констатувати той факт, що їх позиція розходила з більшовицькою тільки в питанні національної політики. «Але він не припускав думки, що ця політика впливає з самої природи режиму. Навпаки, він заспокоював себе тим, що вона суперечить принципам самовизначення народів та пролетарсь-

кого інтернаціоналізму, які чейже проголосила Жовтнева революція. Тому він був схильний тлумачити більшовицьку практику в Україні як болочче непорозуміння» [49, с. 67].

Переглядаючи причини ситуації, що склалася в проведенні національної політики більшовиків в Україні, В. Винниченко, з притаманною йому відвертістю «списав» на «націоналістичну жадність і тупість зголоднілих, лютих кацапів». «Не віриться мені в таку залюбленість кацапських комуністів у світовий соціалізм, – вони його віддадуть за свій імперіалізм. Хай не буде соціалізму, зате Росія матиме Україну, не советська, не соціалістична Росія, а яка-будь, хоч би й монархічна, аби з Україною» [15, с. 336].

Критика більшовицького неоімперіалізму, українських і російських більшовиків стали головними темами публікацій «Нової Доби». Тільки в шести числах цієї газети, що вийшли відразу після повернення В. Винниченка з переговорів із більшовицьким урядом, було опубліковано п'ятнадцять статей і заміток проти РКП та КП(б)У [71, с. 140]. Доволі показовою в цьому контексті була інформація «Терор на Україні», у якій наводилися такі факти діяльності більшовиків в Україні: «Про крах політики офіційної партії К.П.(б.)У. на Україні свідчить нечуваний терор, який розвела ця партія, хочаби цим способом оборонити свої хиткі позиції. Понище подаємо новий декрет Раковського, який перевищає дотеперішні декрети шефа Чрезвычайки, Держинського. Ось він:

1. Кожний, хто противиться світській владі, буде негайно розстріляний.
2. Близьких свояків бунтівників треба забирати як закладників і поміщати в концентраційні табори.
3. Села, які підпомагають бунтівників постачанням коней, підвод і дають військову поміч попадають в виїмковий стан і на них накладається слідуючі кари: а) конфіскація припасів живності, б) грошева контрибуція, в) конфіскація майна, г) бомбардування села, д) цілковите знищення села.
4. Припоручаю начальникам тилу і всім представникам світської влади зробити спис сіл, контрреволюційних гнізд і переводити в них повищі міри.
5. Рівночасно з придушенням контрреволюційних повстань, приказую начальникам тилу приступити до розоруження населення.

6. Приказую безперестанно брати закладників в цих місцевостях, де підготовлюється буржуазне повстання. Закладниками беруться із багатого і впливово населення, за підозрілого в помочі бандитам. (На Україні всяке невдоволення і процес селян проти накиненої їм з московського центра, чужої їм влади, уважається контрреволюцією і «буржуазним» повстанням. Ред.)
7. Закладників треба відправляти в найближчий військовий штаб, в чрезвычайку або в революційний трибунал для суда над ними.
8. Припоручаю сповістити населення, що в разі участі селян в повстанні проти комуністів (розумій: проти присланого з Москви на Україну бюрократичного зброю. Ред.), або взагалі в якій небудь ворожій акції проти совітів (неіснуючих!) закладників розстріляється» [77].

У статті «Століпінщина», автор намагався показати розвиток національної політики московських більшовиків в Україні, що здійснювався за принципом: «Або ви, тату, поїдете в ліс за дровами, а я зостанусь вдома, або я зостанусь вдома, а ви поїдете в ліс за дровами». А також активно використовувалася «Катеринославська точки погляду (Яковлева, Епштайна і др.): Немає ніякої України, є тільки південь Росії» [76].

Як не намагалася ЗГ УКП обережно «розігрувати» національну карту, все ж деякі матеріали, що друкувалися в «Новій Добі» зверталися до неї. Так, у статті «Українська Комуністична Партія (УКП) і Комуністична Партія (більшовиків) України (КП(б)У)» подається інформація про національний склад КП(б)У: «... національний склад цієї партії перістий, з переважною більшістю єврейського елементу; можна без помилки сказати, що 60 проц. КП(б)У є євреї, 20-25 проц. руські і процентів 10 українців (рештка тих боротьбистів, що злилися з КП(б)У...» [80]. Цю тему продовжує більш детальний матеріал про національний склад РКП «Істинно-русская» «партія» [46].

Така «нова» політична позиція В. Винниченка не знайшла розуміння навіть в ідейно близьких колах Закордонної делегації УПСР. Тож не дивно, що за таких обставин подальша діяльність ЗГ УКП з тими цілями, які були проголошені В. Вин-

ниченком під час створення цієї групи, була не можлива. У жовтні 1921 р. В. Винниченко прийняв рішення про розпуск Закордонної групи української комуністичної партії та припинив видання її друкованого органу «Нова Доба»: «Подається до загального відома, що постановою Закордонної Групи УКП на засіданні 5 жовтня 1921 р. групу розв'язано. Цим самим з оцим числом перестав виходити і орган групи «Нова Доба» [45].

Для того, щоб залишатися на політичному «плаву» В. Винниченко налагоджує тісну співпрацю з середовищем М. Шаповала, тобто з тим крилом УПСР на еміграції, яке, залишаючись вірним постулатам «трудової демократії» й радянської влади, водночас провадило активну ідейно-політичну боротьбу з більшовицьким режимом. Але всі ідеї В. Винниченка про «єдиний революційно-демократичний національний фронт» так і не справдилися, бо через особисті амбіції «союз» з «шаповалівською» течією УПСР був не тривалим – у 1925 р. відбувся розрив і з ними.

Нестійкість переконань і політична короткозорість В. Винниченка призводять до того, що під впливом політики українізації, яка на той час активно впроваджувалася більшовиками в Україні, він знову робить спробу порозумітися з більшовиками і навіть закликає емігрантських «лівих» соціалістів повертатися в Україну. І ця «затія», як всі попередні, закінчилася нічим.

В. Винниченко, залишаючись за своїми переконаннями якщо не комуністом, то, беззаперечно, дуже «лівим» соціалістом, мав найбільше розходження з більшовиками тільки в питанні національної політики: він по своєму мріяв про незалежну Україну, але завжди активно виступав проти будь-яких національних утисків по відношенню до неї. Саме В. Винниченку належить афористичний вислів: «російська демократія закінчується на українському питанні».

Унаслідок чергового розчарування в комуністичній владі В. Винниченко фактично залишає політичну арену вже назавжди, як остаточно зблуканий політик.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Аналізуючи тематику партійної публіцистики «лівого» спектру міжвоєнної політичної еміграції можемо виділити її основний напрямок, який зосереджувався в моделюванні майбутнього державного устрою України.

Беззаперечно приймаючи той факт, що майбутній державний лад в Україні буде існувати у вигляді Української соціалістичної радянської республіки, есери вибудували певну «Програму УПСР», в основу якої були закладені тези про те, що:

- виразником волі, суверенітету і прав нації є тільки його трудова верства,
- кожна нація повинна мати право на розбудову свого вільного життя і сподіватися на підтримку з боку інших націй, що входять до соціалістичних,
- всі національні соціалістичні республіки повинні прагнути до об'єднання між собою і створення всесвітньої федерації соціалістичних радянських республік, творячи між собою військовий та економічний союз,
- виразником волі, суверенітету і прав нації є тільки його трудова верства,
- кожна нація повинна мати право на розбудову свого вільного життя і сподіватися на підтримку з боку інших націй, що входять до соціалістичних,
- всі національні соціалістичні республіки повинні прагнути до об'єднання між собою і створення всесвітньої федерації соціалістичних радянських республік, творячи між собою військовий та економічний союз,
- майбутня Україна буде прагнути до об'єднання всіх етнографічних українських земель в єдине державне тіло, проте, вона може бути перетворена на федеративну республіку, складовими частинами якої можуть стати ті її землі, що мають територіальні особливості,
- кожна національна меншина повинна мати право всюди і повсякчасно користуватися своєю рідною мовою, плекати національну культуру.

Говорячи про державний та політичний устрій майбутньої держави, «ліві» есери вбачили його в демократичній республіці, парламенті, загальному виборчому праві, у дотриманні всіх демократичних свобод, зазначаючи, що всі ці постулати можуть бути втілені після того, як мине період диктатури, як перехідного етапу до безкласової, соціалістичної демократії.

Як ми можемо побачити з історії, всі ці сподівання були примарними та ідеалізованими. Це наочно стало видно після того, коли зрозумівши безперспективність очікування від більшовиків якихось демократичних реформ, «ліві» соціалісти-революціонери змінили і власні орієнтири, стверджуючи, що на теперішньому етапі можливо і немає потреби в демократії, а більше – в диктатурі пролетаріату і формі цієї диктатури – радянській владі [92, с. 45-46]. Тож, всі намагання бути авангардом демократії варто розглядати лише як складову партійної демагогії, що не мала під собою реального ґрунту.

Окремо треба відзначити і той факт, що саме М.Грушевський розпочав ту вакханалію звинувачень і прямих образ у «лівій» пресі, що була вилита як особисто на С.Петлюру, так і на очолюваний ним Державний центр Української народної республіки. Цю форму полеміки взяли на озброєння інші представники «лівої» української еміграції – В.Винниченко, Н.Григорієв, М.Шаповал, М.Чечіль, М.Шраг. Але саме М.Грушевський чи не перший вдався до відвертої, неприхованої демагогії, навішування ярликів, тим самим проклавши дорогу до безкінечного процесу внутрішнього розбрату і ворожнечі, що призвело не тільки до «газетної війни», але й не дало можливості сформуванню об'єднаної потужної сили, яка б могла беззастережно репрезентувати українську еміграцію на міжнародній арені напередодні Другої світової війни і бути тим дороговказом для українців під більшовицькою окупацією.

Критикуючи позицію своїх опонентів, що політично орієнтувалися на Захід, визначивши для себе лише вектор орієнтації на більшовицьку Росію, ліва течія української міжвоєнної еміграції в черговий раз підтвердили тезу про моральну неготовність частини української політичної еліти до побудови власної самостійної держави, так і залишаючись автономістами.

Деяко іншою була позиція «правих» соціалістів-революціонерів на чолі з М.Шаповалом. Спрямувавши свою партійну пропаганду на молодь, лідери партії в короткий час здобули

доволі багато прихильників. Незадоволені складними морально-психологічними та матеріальними еміграційними умовами, схильні перекласти всю повноту відповідальності за такий стан речей, а також за поразку українських визвольних змагань на уряд УНР і особисто С.Петлюру, вони легко підтримували пропоновані радикальні гасла, що їх висували М.Шаповал і його сподвижники.

Проте, на відміну від «лівого» крила УПСР М.Грушевського, «праві» с.-р. М.Шаповала дійшли висновку про неможливість співпраці з комуністами.

Програмні принципи цієї течії ґрунтувалися на тому, що українському народові необхідно визволитися як від соціального, так і національного поневолення:

- більшовицький «державний капіталізм» було названо головною формою соціального поневолення українського народу,
- духовною ж формою поневолення українців та їх денационалізацією було продовження русифікаційних процесів, започаткованих ще царськими урядами, але під дещо «підфарбованими» іншими гаслами.

Дискутуючи у пресі над шляхами вирішення поставлених проблем, М.Шаповал був переконаний, що визволення українського народу може бути здійснене лише шляхом соціальної революції.

Ці принципи і було покладено в основу не тільки політичної платформи «шаповалівської» УПСР, але й стали основними аргументами в політичній дискусії, що розгорнулася в пресі у 20-х рр. ХХ століття. Виступаючи у цій дискусії, М.Шаповал поборював як своїх «колег»-опонентів з ЗД УПСР, так і представників ліберальних, монархічних та націоналістичних політичних течій. Тобто можна простежити багатовекторну опозиційність («проти всіх») фактично до всіх політичних сил в еміграції.

Література

1. Айолло Гр. Національна проблема на сході Європи // Нова Україна. – 1923. – Ч. 12. – С. 45-53.
2. Бараняче чорносотенство // Нова Доба. – 1920. – Ч. 4. – 27 березня.

3. Безнадійні надії (Винниченко В.) // Нова Доба. – 1920. – Ч. 4. – 27 березня.
4. Бочковський О.І. Сучасна політична криза та небезпека післявоєнного націоналізму // Соціал-Демократ. – 1932. – Ч. 10. – С. 16-24.
5. Бочковський О.І. Еміграція й нація (неювілейні уваги з нагоди «ювілею» першого десятиріччя української еміграції) // Соціал-Демократ. – 1931. – Ч. 7. – Січень. – С. 19-26
6. Винниченко В. Всесвітня революція // Нова Доба. – 1920. – Ч. 7. – 17 квітня
7. Винниченко В. Єврейське питання на Україні // Нова Україна. – 1923. – Ч. 7-8. – С. 20-31.
8. Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт // Нова Україна. – 1923. – Ч. 1-2. – Січень-лютий. – С. 56-71.
9. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К.: Вид-тво «Криниця», 1991. – 128 с.
10. Винниченко В. Лист до клясово-несвідомої української інтелігенції // Нова Доба. – 1920. – Ч. 13. – 29 травня.
11. Винниченко В. Перед новим етапом (наші позиції). – Торонто: Накладом Видавничого Товариства «Вперед», 1938. – 62 с.
12. Винниченко В. Революція в небезпеці! (Лист Зак. Групи У.К.П. до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки) // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. В 3 т. / Упоряд. Гунчак Т., Сольчаник Р. – Нью-Йорк; Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.
13. Винниченко В. Щоденник. Том перший 1911-1920 / Під ред. Г.Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський Інститут Українських Студій; Комісія УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В.Винниченка, 1980. – 500 с.
14. Винниченко В. Щоденник. Том другий 1921-1925. / Під ред. Г.Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський Інститут Українських Студій, 1983. – 700 с.
15. Від закордонної делегації Української партії соціалістично-революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. Відень, 3 серпня 1921 р. // Борітеся-Поборете! – 1921. – Ч. 9. – С. 1-8.

О. Богуславський

16. Володимир Винниченко: Анотована бібліографія / Упоряд. В.Стельмашенко. – Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, 1989. – 760 с.
17. Г. Скоропадчики // Нова Україна. – 1925. – Ч. 2-3. – Червень-липень. – С. 160-162.
18. Галаган М. З широких шляхів на вузьку стежку // Нова Україна. 1925. Ч. 4-6. Серпень-жовтень. С.44-60.
19. Гольдельман С. Міжнародні відносини на Україні та завдання соціал-демократії // Соціал-Демократ. – 1930. – Ч. 5. – С. 26-29.
20. Гр. Наш. Петлюрівщина // Нова Україна. – 1925. – Ч. 1. – С. 3-26.
21. Григорій Н. «Сеньори, сніміте маски» (Відповідь багнотворцям) // Нова Україна. 1926. – Ч. 8. – Листопад. – С. 81-88.
22. Григорій Н. Во ім'я правди // Нова Україна. – 1926. – Ч. 7. – С. 23-25.
23. Григорій Н. Єдиний національний фронт // Нова Україна. – 1923. – Ч. 2. – С. 87-110.
24. Григорій Н. З приводу злочинства // Нова Україна. – 1926. – Ч. 5-6. – С. 52-55.
25. Григорій Н. Недовірки // Нова Україна. – 1925. – Ч. 7-8. – Листопад-грудень. – С. 10-30.
26. Григорій Н(аш). На політичні теми // Нова Україна. – 1925. – Ч. 4-6. – С. 18-42.
27. Грушевський М. В першій делегації Української партії соц.-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч. 3. – Листопад. – С. 47-59.
28. Грушевський М. Відкритий лист Мих. Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х.Г. Чаковському // Борітеся-Поборете! – 1921. – Ч. 10. – С. 1-8.
29. Грушевський М. Між Москвою і Варшавою // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч. 2. – С. 1-18.
30. Грушевський М. На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції) // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч. 4. – Листопад-грудень. – С. 1-21.

Розділ 2. «Лівий» погляд на майбутнє України: публіцистична дискусія в комуністичних і соціалістичних виданнях української еміграції

31. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч. 1. – С. 1-47.
32. Два фронти (Винниченко В.) // Нова Доба. – 1920. – Ч. 1. – 6 березня.
33. Декларація УСДРП на соціалістичному конгресі в Гамбурзі // Соціалістична Думка. – 1923. – ч. 11. – С. 9-10.
34. До справи консолідації українських соціалістичних сил // Соціал-Демократ. – 1934. – ч. 15. – С. 22-28.
35. До хвилі (редакційна) // Соціалістична Думка. – 1921. – Ч. 10. С. 2-3.
36. Друга Конференція (24.-26. квітня 1920. року, в Празі) // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч.1. – Вересень. – С. 59-60.
37. Єдиний фронт між соціалістами та комуністами й українська соціал-демократія // Соціал-Демократ. – 1935. – Ч. 16. – С. 17-18.
38. Жуківський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – Ч. 1. – С. 96-124.
39. З преси // Соціал-Демократ. – 1931. – Ч. 9. – С. 27-32.
40. З преси // Соціал-Демократ. – 1933. – Ч. 13-14. – С. 30-32.
41. З приводу «єдиного фронту» (редакційна) // Соціалістична Думка. – 1923. – Ч. 12. – С. 2-3.
42. Завдання моменту (редакційна) // Соціал-Демократ. – 1929. – Ч. 1. – С. 1-7.
43. Заява (Редакційна) // Нова Доба. – 1921. – Ч. 13. – 22 жовтня.
44. «Істинно-русская» «партія» // Нова Доба. – 1921. – Ч. 10. – 5 марта
45. Конференція закордонних членів УПСР // Трудова Україна. – 1932. – Ч. 7-8. – С. 42-44.
46. Костюк Г. Про другий том «Щоденника» // Винниченко В. Щоденник. Том другий 1921-1925. / Під ред. Г.Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський Інститут Українських Студій, 1983. – С.11-22.
47. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Сучасність. – 1980. – Ч. 9. – С. 60-77.

48. Мазепа І. «Націоналізм» без національного змісту (З приводу книги Д. Донцова «Націоналізм» // Соціал-Демократ. – 1933. – Ч. 13-14. – С. 29-54.
49. Мазепа І. Готуємося до нового етапу боротьби // Соціал-демократ. – 1930. – Ч. 4. – С. 12-25.
50. Мазепа І. Марксизм і форми соціалістичного руху на Україні // Соціал-Демократ. 1933. ч. 12. С. 11-17.
51. Мазепа І. Міжнародна ситуація та завдання українського визвольного руху // Соціал-Демократ. – Ч. 15. – С.3-11.
52. Мазепа І. «Підготовка до революції» чи дезорганізація національних сил? // Соціал-Демократ. – 1931. – Ч. 8. – С. 6-21.
53. Мазепа І. Проблема незалежної України // Соціал-Демократ. – 1930. – Ч. 6. – Червень. – С. 4-19
54. Мазепа І. Шлях нашого визволення // Соціал-Демократ. – 1930. – Ч. 5. – С. 5-14.
55. Мазепа І. Шляхи упадку большевиків і доля демократії на Україні (З приводу нової книги К. Каутського) // Соціал-Демократ. – 1931. – Ч. 7. – С. 17-19.
56. Мандрика М. На польській роботі («Уряд УНР») // Нова Україна. – 1928 – Ч. 1-3. – Січень-березень. – С. 1-11.
57. Маніак бухгалтер (Винниченко В.) // Нова Доба. – 1920. – Ч. 4. – 27 березня.
58. Меморандумі УСДРП про безпеку війни // Соціал-Демократ. – 1936. – Ч. 17. – С. 4-8.
59. Нова акція В. Винниченка // Соціал-Демократ. – 1937. – Ч. 19. – С.16-17.
60. Нова Україна (Редакційна) // Нова Україна. – 1924. – Ч. 1-3. – С. 1-3.
61. Новий «гетьман» України // Соціал-Демократ. – 1933. – Ч. 13-14. – С. 56-57.
62. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). – Керівник тому В. П. Троцинський. – К., 2003. – 720 с.
63. Програма національна / Програма Української Партії Соціалістів Революціонерів (УПСР) // Борітеся-Поборете! – 1921. – Ч. 6. – Лютий. – С. 22-27.

64. Програма політична / Програма Української Партії Соціалістів Революціонерів (УПСР) // Борітеся-Поборете! – 1921. – Ч. 6. – Лютий. – С. 17-22.
65. Радченко А. Про нашу платформу // Соціалістична думка. – 1923. – Ч. 10. – С. 7-8.
66. Резолюції партійних конференцій У.П.С.Р. за кордоном / Борітеся-Поборете! 1920. Ч. 1. С. 51-60.
67. Ряст О. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1956. – 480 с.
68. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20-30-ті рр. ХХ ст.): Історико-бібліографічне дослідження / Наук. ред.-консультант М. М. Романюк. – Львів, 2002. – 308 с.
69. Сапга М. Винниченко і Чаковський // Вітчизна. – 1990. – Ч. 11. – С.131-141.
70. «Соціалістичний бльок» і наша тактика // Соціалістичної Думки. – 1921.- Ч. 1. – С. 3-4.
71. Соціалістичний контакт // Трудова Україна. – 1934. – Ч. 1. – С. 10-14.
72. Сріблянський М. Кінець легенди // Нова Україна. – 1927. – Ч. 12. – грудень. – С. 57-65.
73. Стахів М. Українські політичні партії в соціологічній на- світленні. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Українська вільна громада в Америці, 1954. – 104 с.
74. Століпінщина // Нова Доба. – 1921. – Ч. 2. – 8 січня
75. Терор на Україні // Нова Доба. – 1920. – Ч. 43. – 29 грудня
76. Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище./НАН України. І-т соціології: Відп. ред. В.Б.Євтух. – Київ: Інтел. – 1994. 260 с.
77. Українська державна влада (Винниченко В.)// Нова Доба. – 1920. – Ч. 3. – 20 березня.
78. Українська Комуністична Партія (УКП) і Комуністична Партія (большевиків) України (КП(б)У) // Нова Доба. – 1921. – Ч. 4. – 22 січня
79. Український соціалістичний конгрес // Трудова Україна. – 1934. – Ч. 12. – С. 30-32.

80. Феденко П. В атмосфері погрому // Соціал-Демократ. – 1931. – Ч. 7. – С. 3-8.
81. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. – Лондон; Париж; Мюнхен: Наше слово, 1968. – 229 с.
82. Чечель М. Чому припинив своє існування революційно-радянський бльок? // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч. 2. – Жовтень. – С. 55-60.
83. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – 118 с.
84. Шаповал М. Еміграція і Україна // Нова Україна. – 1925. – Ч. 4-6. – Серпень-жовтень. – С. 1-18
85. Шаповал М. Єдиний національний фронт на культурному ґрунті // Нова Україна. – 1923. – Ч. 7-8. – С. 35-40.
86. Шаповал М. Завдання української еміграції // Нова Україна. – 1926. – Ч. 1-2. Січень-лютий. – С. 1-20
87. Шаповал М. Складка сил. (З приводу «єдиного фронту») // Нова Україна. – 1923. – Ч. 3. – С. 57-67.
88. Шаповал Микита // Енциклопедія українознавства в 11 т.: Т.10. – Мюнхен: «Молоде Життя», 1984. – С.3788.
89. Шраг М. Відродження Закордонної Групи Української Комуністичної Партії // Борітеся-поборете! – 1920. – Ч. 4. – Листопад-грудень. – С. 39-43.
90. Шраг М. До ревізії нашого партійного програму // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч. 3. – Листопад. – С. 44-47.
91. Шраг М. Начерк основ і форм сучасних та майбутніх поєднань держав // Борітеся-Поборете! – 1921. – Ч. 7. – Лютий-березень. – С. 1-10.
92. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К.: Юрінком ІНТЕР, 1998. – 352 с.

РОЗДІЛ 3. ПОЛЕМІКА В ПРЕСІ КОНСЕРВАТИВНО- ГЕТЬМАНСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У 20-30-х рр. ХХ ст.

Революція і визвольні змагання 1917-20 років призвели до відродження на політичній арені міжвоєнної еміграції організованого українського консерватизму.

Як ідеологічна течія, що обґрунтовує особливу цінність традиційного ладу і передбачає збереження традиційних форм життєдіяльності народу, консерватизм можна було прослідкувати в політичному житті України ще задовго до початків діяльності В.Липинського та його однодумців. Це і спроби декого з гетьманів надати своїй владі монархічно-спадкового характеру, і намагання надати ідеологічної платформи малоросійському дворянству, з його почуттям «територіального» патріотизму в боротьбі за збереження «прав і вольностей». Це і галицький греко-католицький церковний консерватизм, що вимагав створення окремого «руського» коронного краю, до якого повинні були увійти землі, що входили до складу Австро-Угорської імперії.

Однією з нових партій консервативного напрямку, що дала про себе знати з початком революційних подій 1917 р. стала Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), засновниками якої були відомі полтавські громадські й політичні діячі М.Боярський, М.Макаренко, С. і В.Шемети, В.Шкляр та ін. Ідеологом партії став видатний український історик, соціолог і публіцист В.Липинський.

Однак в умовах протицарського, загальнодемократичного напрямку революції і національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр. монархістська ідея не мала і не могла мати скільки-небудь широкої підтримки у населення. Орієнтована на монархічно-консервативну ідею, спираючись головним чином на окупаційні німецькі війська, Українська Держава гетьмана П.Скоропадського здобула досить незначне коло прихильників у тодішньої української політичної еліти, а ще менше – у суспільстві. На більшу популярність та підтримку серед широких кіл населення могли сподіватися лише ті політичні сили, які проголошували соціалістичні й демократичні програми. Ця ситуація була зумовлена не одним роком

проведення інформаційної та пропагандистської роботи з боку відповідних партій як в середовищі тогочасної інтелігенції, так і в колах робітників і селян. Саме з такою об'єктивною картиною були змушені рахуватися ідейні опоненти демократичних шляхів створення і розбудови української державності. Після остаточної окупації України більшовиками та встановлення ними радянської влади, частина демократів-хліборобів опинилась на нелегальному становищі, а ще частина встигла емігрувати на Захід.

Як потужна політична течія український консерватизм сформувався вже на еміграції. Так, 1920 р. у Відні було засновано Український союз хліборобів-державників (УСХД), що згодом був перейменований на Український союз гетьманців-державників (УСГД). Ця організаційна структура була створена за участю Д.Дорошенка, М.Кочубея, В.Липинського, А.Монтрезора, Л.Сідлецького, О.Скорописа-Йолтухівського, С.Шемета і засвідчила прагнення певних кіл української еміграції, здебільшого представників заможної хліборобської верстви, дати власну відповідь на причини поразки української державності, а головне – запропонувати свої шляхи і методи її відродження. Теоретичну ж основу української державності з погляду консервативно-монархічної думки розробили В.Липинський, С.Томашівський і В.Кучабський.

3.1. Пошук національної ідеї в «Листах до братів-хліборобів» В.Липинського як основи нового світогляду

Розроблена В.Липинським в «Листах до братів-хліборобів» ідеологія української трудової монархії надала українському консерватизмові нового обличчя і нового звучання, що вигідно протиставляло його демократам, республіканцям і націоналістам. Ця праця друкувалася в неперіодичному органі УСХД «Хліборобська Україна» протягом 1920-1925 рр., а в 1926 р. вийшла окремою книгою [8].

Говорячи про свою книгу у «Вступному слові для читачів з ворожих таборів», В.Липинський за допомогою однієї фрази декларує самокритичність і незаангажованість: «Не претендую на великого творця. Не вважаю себе, як кожний скупис-інтелігент, «українським генієм» [8, с. XIX].

«Листи до братів-хліборобів» написані у доволі поширеній для публіцистики другої половини XIX – початку XX століття формі відкритих листів, адресованих широкій громадськості з акцентуацією уваги на подіях визвольних змагань 1917-1920 рр. Говорячи про форму твору, автор зазначає, що «книга ця сама в собі становить цілість. Через зазначені вище умови вона написана спіралью: від низчого до вищого, від більш відомого, до менш відомого, все вертаючи до цих самих проблемів і освітлюючи їх все з інших і все вище положених пунктів. Перлі дві частини, неначе вступ. Вони писані безпосередньо по катастрофі (тому найслабші, бо серце ще занадто було переповнено горечю) і трактують проблеми нашого державного буття в зв'язку з біжучими подіями і політичними ідеями та діями української соціально революційної, демократичної і республіканської інтелігенції. Дальші дві частини (III і IV), пайваліпці, подають теоретичні основи нашого світогляду, нашої політичної ідеї та організації. Врешті стаття: «Покликання «Варягів» чи організація хліборобів» єсть полемікою – такою, якою повинна була-б бути вся наша полеміка, коли-б, як в данім разі, ми все мали діло з чесним і лицарським іннокодумцем. Крім того, вона загальну теорію нашу прикладає до реальних українських умов і вказує, яка ідея політична і який метод організації надаються в цих умовах до боротьби за Українську Державу» [8, с. XLVI- XLVIII].

В.Липинський так охарактеризував свої «Листи» – «це не тільки політична програма, а перш за все світогляд» [8, с. XLIII]. А вирішення тих завдань, що перед ними стояли він бачив у «...впливі на зміну способу думання, світогляду, української провідної верстви. Замість способу думання пасивного «фаталістичного» – мовляв, Україна сама зробиться – я хотів дати спосіб думання активний, динамічний: що і як ми, Українці, повинні робити, щоб була щоб здійснилась Україна... Не для самохвальства це пишу. Всякі похвали, а тим більше само похвали, до часу поки ми, Українці, не створили України, вважаю річчю що найменше передчасною» [8, с. XLIII].

Досить цікавою видається точка зору автора на проблеми державного будівництва України з позицій геополітики, зовнішньополітичної орієнтації: «Основною ріжницею України від Москви єсть не мова, не племя, не віра і не апетит селянина на земельку панську – одним словом не всі ознаки культурно-національні і не гасла соціальні, а інший, витворений

віками устрій політичний, інший (класократичний, а не охлократичний, як даліше в цій книзі вияснено) метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства – тих що правлять до тих ким правлять. І тільки опираючись на цю різницю політичну... можна від Москви відділити Київ і можна в окремій Державі Українській перетворити малоруське плем'я в Українську Націю.

Другий висновок. Позаяк в Україну українотворчі активні елементи приходять з Європи, а не з Азії, і позаяк ціле українство, як рух державно-національний, єсть дитиною культури європейської, не азійської, то щоб зреалізуватись, народитись, воно мусить перш за все одрізати пуповиння од своєї матері: Заходу і Польщі. Без політичної сепарації від Польщі не може бути України... Доки Україна політично не одсепарується від Польщі, всі йдучі з Польщі або через Польщу українотворчі елементи, чуючи за собою піддержку Варшавської метрополії, не будуть в стані вповні зукраїнізуватись, тобто злитись в одну цілість з малоруською народньою масою і перетворити цю племінну масу в націю...

Одсепаруватись од Польщі, але так, щоб не утопитись в руським морі – ось проблем, остаточного розв'язання якого не знайшло українство в протязі тисячі літ» [8, с. XLIV].

І далі В.Липинський підсумовує: «Дві річі унеможливили завжди розв'язання цього проблему: війна з Москвою і московська поміч. Війна з Москвою розбиває українське громадянство на дві, взаємно себе побороючі, частини. Малоруські, українобайдужі низи, що завжди в лиці своїх представників не хотіли», не хочуть і не будуть хотіти воювати з Москвою. І українотворчі верхи, що із зневаги до Москви, і без помічі низів, потопають там, звідки вони колись культурно чи і фізично вийшли: в Польщі, або на дальшій Заході.

Поміч московська в боротьбі з Польщею робить те саме, хоч і іншим способом. Москва ніколи, і ні при яких умовах не дасть свою поміч Україні проти Польщі на те, щоб сотворити Україну. Вона допоможе Україні побороити Польщу але на те, щоб одночасно знищити і Україну» [8, с. XXV].

Теза про те, що свою державу треба будувати самим українцям, а не чекати на зовнішню допомогу, йде червоним рядком у всіх «Листах»: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли

ми самі нацією не схочемо бути» [8, с. 67], «... не буде ніколи Великої України, доки українськими руками не буде переможена «Україна» підла і мала» [8, с. XXXV].

Актуальною і на сьогоднішній день є думки В.Липинського про перспективу створення Української держави, яка могла б лише тоді «1. Коли боротись за Державу Українську захоче сильніша – краще зорганізована і більш між собою солідарна – частина тієї старої правлячої верстви, що до того часу правила Україною в імені і при помічі метрополії. Без цього Україна від метрополії не відділиться і останеться колонією...

2. Коли цю сепаратистичну частину місцевої старої правлячої верстви піддержити всім своїм впливом на народ українська інтелігенція. Без такої піддержки ця сепаратистична частина не зможе прийняти народню мову та з народом в одну культурно-національну цілість об'єднатись, і не зможе устояти в боротьбі з частиною, яка буде держатись метрополії.

3. Коли завдяки цій піддержці інтелігенції настане сполучення в одну нову українську провідну верству старих українських панів з тими новими активними провідниками, які виділятимуться з народніх мас. Без такого сполучення не повстане нова українська провідна верства, а значить не повстане і Держава Українська. Старі пани будуть заслабі і законсервативні, а нові – замало досвідчені і зареволюційні, щоб бути в стані одні без других Україною правити.

4. Коли витворена зі старих і нових панів нова українська провідна верства прийме такий метод організації, що виховає в ній благородство і рицарськість... Без виховання в собі прикмет рицарських, українство останеться на віки такою мішаниною хамства і рабства, яка до ніякої організованої акції, а значить і до здобуття Держави Української, не буде здатна.

5. Коли завдяки виховуванню в собі прикмет рицарських, нова українська провідна верства потрапить в безмірно тяжкій боротьбі за свою владу на своїй Землі заховати єдність і побороити первородні гріхи українства: анархію і зрадництво. Без цього, при першій труднощі, вона кинеється сама на себе і знищить себе у внутрішній усобиці.

6. Коли об'єднана і солідарна нова провідна українська верства потрапить власними руками – не кличучи собі на поміч ані Москву ані Варшаву – здавити внутрішній український бунт опришків і дейнеків. Він підніметься з хвилиною,

коли вони побачать, що Влада Українська не потурає анархії і злодійствам більше ніж влади метропольні. Без такого здавлення українського бунту українськими руками, Держава Українська останеться на віки – нездійснимим «сном про власну силу».

7. Коли нова українська провідна верства потрапить скласти відносини між державою і громадянством – тими, хто править і тими, ким правлять так, щоб уникнути: а) апархії і камства від переваги громадянства над державою; б) застою і рабства від необмеженої влади держави над громадянством. Без цього Держава Українська, не ріжнячись нічим від держав метропольних – московської і варшавської – буде лише дорожче ніж вони громадянству коштувати. Тому воно постарасться її при першій нагоді повалити, а само під владу метропольну повернути.

8. Коли нова українська провідна верства потрапить вивести Україну з її трагічного положення між Польщею і Московою так, щоб, одділяючись од Варшави, не утонути в Москві, а одділяючись од Москви, не утонути в Польщі. Без цього Україна останеться на завжди або недорущеною Польщею, або недо-польщеною Русю і вся боротьба за незалежність українську кінчатиметься завжди новим поділом України між Польщею і Московою» [8, с. ХLI-XLII].

Головним аргументом В.Липинського в «Листах до братів-хліборобів» у пошуку шляхів побудови власної держави є створення моделі української національної ідеї, що для нації, «роз'єднаної політично, ідейно й культурно» є надзвичайно важливим завданням: «Щоб не загинути на віки вона мусть створити свою державу, свою одну національну державну ідею таку, яку в формі національно-державної незалежності мають Москалі, Поляки, Чехи, Угри..., й одну національну культуру таку, що об'єднує кожну націю на цілім світі в одно тіло» [8, с. 43-44]. В.Липинський стверджував, що «тільки господар української землі, тільки українська монархія може об'єднати українську націю» [8, с. 47], а «український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно обєднати нашу етнографічну масу, тоб-то створити Українську Державу і Українську Націю» [8, с. 72]. А головною передумовою цього процесу є об'єднання та організація зусиль УСХД як політичної сили, що зможе виконати поставлені перед нею завдання.

Називаючи «недержавність» «національною недугою» українців, В.Липинський знаходить корені цієї проблеми, які полягали в «географічному положенні», що призвело до суттєвих культурних відмінностей між окремими територіями України. «Ріжниця між Східною (Візантійсько-Московською) і Західною (Римсько-Польською) Україною, далі ріжниця між лівобережною Гетьманщиною і Слобожанщиною, Правобережжям, Запорозькими землями, Кубанню, Галичиною, Буковиною, Закарпатською Руссю і Кримом настільки великі, що з ними всякий український політик-державник мусть дуже поважно рахуватись... Соборність може бути досягнена тільки гармонійним взаємним перехрещуванням двох сил: доосередкової сили – матеріально і морально авторитетної, єдиної і все-національної – центральної державної влади, і відосередкової сили як найширших автономій поодиноких українських країв, спаяних в одну цілість цією сильною державною владою» [8, с. 422].

Другим коренем української «недержавності» автор вбачав у найкращих в Європі чорноземах та надзвичайно придатних природнокліматичним умовам: «Легкість боротьби з дуже сприяючою людині природою розвивала в людях, які від кількох поколінь жили на Україні, лінєвство і нездатність до постійного, довгого і методичного зусилля. Внаслідок цього вироджувались і не могли розвиватись такі політично творчі організаторські прикмети, як дисципліна, послух, громадська солідарність, здатність до жертв і самопосвяти... Легкість збагачування розвивала в українських людях погорду до труда і нахил до всякого роду... спекуляцій» [8, с. 422-423].

Наступною причиною української «недержавності» було «неусталеність раси». Під цим терміном В.Липинський розумів «споконвічний брак расової єдності серед людської громади, що живе на Українській Землі» поєднаний з відсутністю, навіть спроб, об'єднати українців якоюсь спільною політичною ідеєю, що призвело, на думку В.Липинського, до «повного браку патріотизму і зненависти до своїх власних земляків» [8, с. 424].

І останньою причиною «недержавності» В.Липинський вважав «перевагу в нашому характері емоціональності (чутливості) над волею та інтелігентністю». На думку В.Липинського, «нації ситі, з первагою емоціональності в своєму характері, мають більший нахил до романтизму ніж ідеалізму. Між

тим держава може бути сотворена тільки поривом ідеалістичним, а не романтичним: поривом, в якому стихійне чуттєве хотіння скристалізувалось у ясно окреслену ідею і в якому на здійснення цієї ідеї скеровані всі сили розуму та волі» [8, с. 427].

Негативну роль причин української «недержавності» можна було подолати за рахунок усунення «неуміння українських людей, без огляду на те, за кого вони себе вважають, і як вони себе національно називають, здобути та zorganizувати на своїй землі свою власну владу і цю владу своїми власними силами удержати» [8, с. 429].

З приводу головної причини поразки українських визвольних змагань 1917-1920 рр., а в тім і державності, В.Липинський сказав: «Погубила нас сварка і брак єдності між нашими провідниками. І всякий повинен знати, що така сварка і брак єдності нас погубить знов, як настане наше слідуюче політичне Різдво» [10, с. 151]. Підсумовуючи цю думку, В.Липинський констатує: «Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об'єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись і тому розуміється така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла» [8, с. 16]. Не важко провести паралелі з тих часів до ситуації в нашому сьогоденні.

Відстоюючи не демократичний, а монархічний, як єдино можливий, шлях розвитку української державності, В.Липинський був переконаний, що демократія як метод для державного будівництва в Україні не підходить: «Я не вірю, щоб Україну можна було сотворити голосами «плебісциту». Не вірю, щоб держава наша повстала шляхом демократичним: – шляхом «свободного виявлення волі більшості» [10, с. 8]. Хоча ця думка В.Липинського водночас має і підстави, і є дискусійною.

Проблема національного проводу також розглядалася В.Липинським. Так, у суспільстві завжди знайдеться активна меншість, яка може організувати, підняти і керувати масами; є також і пасивна більшість (маси), якою спрямовують і керують. Активну меншість В.Липинський називав «національною аристократією». При цьому він уточнював, що вживає цей термін для «не в тім насмішкватім значенню, ... а в означення тієї групи найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманічами нації» [8, с. 131]. Далі В.Липинський відзначав, що ця «на-

ціональна аристократія» стоїть на чолі нації, «і що нація їх провід признає і, під їх проводом організована» [8, с. 131]. Одним з нюансів «національної аристократії» як явища було те, що вона не була постійною величиною. Автор вважав, що на кожному етапі процесу розвитку суспільства відбувається постійна зміна «аристократій», тобто її прилаштування під мінливу дійсність з тим, щоб вона відповідала її рівню розвитку.

В.Липинський чітко розрізняв поняття національної та родової «аристократії». На відміну від родової аристократії, національна повинна бути середовищем людей різних соціальних груп, які здатні до державної праці, і на яких можна покласти обов'язки державного будівництва.

Як стверджував В.Липинський, пріоритетними ознаками, що їх повинна мати «національна аристократія» були її матеріальна спроможність та моральний авторитет. Ним була закладена дилема, що і до теперішнього часу не має практичного вирішення: як поєднати моральність і фінансово-економічну спроможність у «національній аристократії» так, щоб після цього вона була державотворчою?

Загальновідоме обережно-негативне ставлення В.Липинського щодо ролі інтелігенції і її участі у державному будівництві і владі зокрема. Тож, досить цікавими і актуальними видаються його означення поняття інтелігенції: «Здеяслована інтелігенція, тоб-то число людей в нації, не зайнятих війною та обороною нації і не зайнятих витворюванням матеріальних, необхідних для життя цінностей» [8, с. 146].

Руйнівна політична роль інтелігенції починається разом зі «словесним шарлатанством», що «в життю нації починається допіру з хвилиною, коли ця інтелігенція – замість критикувати старих правителів або вчити і організувати нових – намагається сама правити націями; коли вона в цім правлінні займає місце заляканих нею воляків і продуцентів, коли вона сама, не маючи потрібної за для цього матеріальної сили, намагається стати національною аристократією» [8, с. 147-148].

Її позитивне значення для нації можливе лише тоді, коли вона виконує роль «духовників і фахово-освічених помішників національної аристократії», або «коли її позиційна і критикуюча роля, завдяки добрій організації національної аристократії, викликає лише потрібні реформи з боку тієї правлячої аристократії і коли інтелігенція своєю політичною організацією опозиційних елементів допомагає до народже-

ня нових верств аристократії з посеред незадоволених правлінням старої аристократії нових продукційних класів, то тоді ця ідейна політична праця інтелігенції не приносить шкоди нації, навпаки, вона дає той необхідний і нормальний фермент, який підтримує життя і розвиток нації» [8, с. 147].

У постійній боротьбі, що відбувається між конструктивними і деструктивними силами, що є в нації, інтелігенції, «що рветься до проводу в політичному житті нації, припадає роля ідейних вождів опозиції; вождів тих нових, виворонених економічними життями нації, громадських сил, які незадоволені методами правління і організації дотеперішньої національної аристократії. Така здекласована, не володіюча засобами війни і продукції, не зв'язана своїм способом життя ні з яким класом, а через те не маюча нічого до страчена і тому більше дражлива на всякі несправедливості громадського життя, інтелігенція, що рветься до влади, все зосередковує свою політичну діяльність на найбільше покривджених і найбільше незадоволених правлінням тієї чи іншої національної аристократії частинах нації» [8, с. 147]. В.Липинський відводить для інтелігенції роль постійних «вождів і організаторів ... незадоволених елементів нації».

Говорячи про інтелігенцію, яка прагне влади, або вже її отримала, В.Липинський зупинявся на тих небезпеках, що можуть чекати на націю: «Своєї власної матеріальної сили у здекласованої інтелігенції, яка ані не завойовує, ані не продукує хліба та товарів, бути не може. Хтось в нації мусить її своєю зброєю, своїм ризиком та своїми жертвами од інших націй і од внутрішніх руйників захищати, своєю матеріальною продукуючою працею годувати і зодягати, її правління все залежатиме од іншої матеріальної сили, все залежатиме од волі тих, хто маючи ту матеріальну силу, правити-б інтелігентам дозволяв» [8, с. 147]. І далі В.Липинський підходить до думки про те, що саме відсутність матеріальних засобів призводить до корупції влади, яка є моральною хворобою націй і першою ознакою її занепаду і виродження: «Правлячі інтелігенти, щоб правити, мусять запобігати ласки, мусять підлещуватись і підроблюватись під тих, хто їм дає можливість правити. Правителі, що не мають в собі самих матеріальної сили, щоб кравити; правителі, що правлять з чужої ласки; правителі, що своїм облесливим підхлібством деморалізують тих, ким вони правлять» [8, с. 148].

Гасло «йти з народом», що проголосили інтелігенти, – говорить далі В.Липинський, – було доказом не їх «народолюбства», а присущого всім політикуючим здекласованим інтелігентам матеріального безсилля, яке примушує їх підлещуватись до своїх мандатодавців... Цим самим матеріальним безсиллям пояснюється пізніше лівіння ... інтелігентів і їх безконешне політичне зрадництво та перебігання з одної «партії» в другу. Ті, що правлять, маючи потрібну для цього власну матеріальну силу, можуть бути собою, можуть здержувати ворожі їх ідеям сили, можуть вренгі, коли треба, вернутись до своєї продуктивної праці і одмовитись на якийсь час од політичної влади. Але ці, що не маючи власної матеріальної сили, живуть з політики, мусять руками і ногами держатись за політичну владу, примінюючи свої «політичні ідеали» до потреб «політичного моменту». Чим більше політичне неморальна політикуюча одекласована інтелігенція, тим більше вона має даних удержатись при владі» [8, с. 149].

Говорячи про державний устрій взагалі, і можливий державний устрій майбутньої України, В.Липинський стверджував, що він може бути одним з трьох типів, «що в своїх головних рисах повторюється стало і незмінно у різних націй в різних добах їх існування»: охлократія, класократія, демократія [8, с. 191].

Охлократичний метод, «організації аристократії такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не виворонила міцно спаяних по способу своєї матеріальної продукції і по своему расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформенну, економічно і расово нездиференціоновану юрбу (= охлос, звідси: охлократія), та тих, що правлять цєю безкласовою юрбою при помочі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації» [8, с. 191]. Типовим різновидом охлократії В.Липинський вважав більшовицьку владу, а також ідеологію «інтегрального» націоналізму Д.Донцова, одного зі своїх найбільших опонентів у національно-політичній дискусії.

Класократією В.Липинський називав метод організації аристократії такої нації, яка в процесі свого матеріального і расового розвитку вже виразно поділилась на органічні класи, що володіють власними засобами виробництва та мають етнічну спорідненість і спільну історичну традицію [8, с. 192].

Зрештою, демократичний метод організації національної аристократії можливий тоді, коли нація під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом зовнішньополітичних і економічних впливів класово і расово настільки вже перемішалась, що «замість поділу на органічно спаяні класи, появився хаотичний конгломерат демократично «рівних» індивідумів-одиниць, взаємно собі зовсім чужих, взаємно себе ненавидячих і зв'язаних в одно національне ціле тими останками національної і державної організації, що була витворилась під пануванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії» [8, с. 192].

Демократія, як метод організації національної аристократії, «створячи форми республіканського життя», зі слів автора «Листів», теж має багато негативних ознак, серед яких найнебезпечнішими є надання «повної волі імперіялізмові численній, але розпорошеній і незорганізованій демократичній аристократії», яку вона нічим не обмежує від «її жадности до багатства і до влади – і тому творить хаос» який не призводить до повної руйни тільки завдяки залишкам консервативних, «здержуючих» сил [8, с. 273]. До сьогодні актуальним є таке визначення демократії В.Липинським, яким він апелював до своїх опонентів із табору еміграційних демократичних партій: «Демократія, яку Ви практикуєте, це не народ і не добро народу, а метод Вашого інтелігентського правління при допомозі обстрікування народу. Анонімний фінансовий капітал дає Вам гроші, а народ – картки виборчі. За гроші Ви у народа купуєте картки, а лякаючи народом, Ви виманюєте гроші. І це зветься демократія – правління народу!» [8, с. XI]. «Історія наша, – продовжував думку В.Липинський, – наша вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху, демагоги по тактиці й кар'єристи по духу ... – на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, щоб між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змоглиб місце старої вирізаної аристократії заняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидуючий, злобний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодиноці іноді й гарні, здібні й чесні люде, всі разом творили руйнуюче розкладове тіло, якому на ймя – демократія» [8, с. 36].

Виходячи з вищезазначеного стає зрозуміло, що єдиною відповідною нормальному розвитку нації моделлю організації державної влади, В.Липинський вважав класократію. Переконливості своїм словам В.Липинський надає і тим, що до основних ознак і охлократії він додає диктатуру: «При охлократії влада голови державного апарату – дідичного (спадкового. – О.Б.) (Монарха), або недідичного (диктатора, чи диктаторської установи, складеної з кількох осіб) – завжди необмежена, завжди самодержавна, абсолютистична, а разом з нею необмежена влада над пасивними масами і цієї, зорганізованої в державному апараті і рабські підданої його голові, охлократичної аристократії, яка іменем цього голови... править» [8, с. 272]. Охлократія руйнує політичну рівновагу, перехиляючи її на бік пасивності та політичної інертності мас. Проголошуючи «єдність з народом», на пасивність якого спирається охлократична влада, вона убиває в зародку будь-яку ініціативу державотворчих сил нації.

3.1.1. Критика українського націоналізму як складова публіцистики В.Липинського

Концепція класократичної трудової монархії В.Липинського стала альтернативою ліберально-демократичним, соціалістичним та націоналістичним ідеологіям. То ж і не дивно, що автор «Листів до братів-хліборобів» не щадив у полеміці й дискусіях своїх політичних опонентів. Зокрема, на ідеологічному ґрунті у В.Липинського виникли серйозні особистісні розходження з Д.Донцовим.

То ж і не дивно, В.Липинський, у своїх «Листах», особливої критичі піддає ідейно близький до монархічно-консервативної концепції український «інтегральний» націоналізм та його ідеолога і найбільшого пропагандиста Д.Донцова. За однією з версій, це було пов'язано з тим, що твори Д.Донцова були просякнуті занадто аморальним агресивно-насилницьким пафосом побудови української держави, але інша версія передбачала більш реалістичні мотиви – теорія Д.Донцова, набуваючи популярності в молоді, тим самим забирала цю аудиторію у консерваторів.

У В.Липинського «національна аристократія» це не тільки віддані патріоти, а й найкращі представники усіх класів та усіх національностей України, це фахівці у своїй

галузі. У той самий час як для Д.Донцова ця ж «національна аристократія» це еліта професійних революціонерів-фанатиків, організована за національним принципом. Якщо для В.Липинського класократична еліта повинна бути не тільки матеріально продуктивною і незалежною, але й моральною, «лицарською», то для націоналізм Д.Донцова пропонував «для досягнення мети придатні всі засоби», що є аморальним по суті. Тобто головні розбіжності між концепціями В.Липинського і Д.Донцова полягали у методах досягнення мети.

В.Липинський небезпідставно критикував донцовський націоналізм, бо вбачав у ньому велику небезпеку, що випливала з диктаторських устремлінь націоналістів, через «репрезентовану ними національну зненависть» [8, с. XV]. Автор листів закликає націоналістам «з під прапора» Д.Донцова те, що «голосними, але порожніми фразами ці люде з холодними як лед серцем і розпаленими самолюбною амбіцією мозком... будять «націоналістичний фанатизм» [8, с. XVIII].

«Аналізуючи діяльність «груп, що репрезентують націоналістичну українську охлократію», В.Липинський стверджував, що саме ці «творять і українську охлократію більшовицьку. Це – матеріально непродукуючі і бажаючи необмеженої диктаторської влади над всіми іншими елементами нації войовники-непродуценти. Кажучи конкретно: – це ті військові і ті революційні не на словах, а на ділі інтелігенти, які по своєму походженню належать до категорії нових панів і які, ненавидячи більшовиків, так само як більшовики ненавидять українських панів старих, консервативних. Тому вони не хочуть Гетьмана. Бо монархічна традиційна влада Гетьманська мусіла-б спиратись не тільки на них – панів нових, революційних – а й на панів старих – консервативних. Вони хочуть «вождя народу» з диктаторською владою. Тоб-то хочуть такого диктатора, якого на верх винесли-б репрезентована ними «народня революція» і який-би правив тільки при помочі них, панів нових, усунувши зовсім од влади і винищивши панів старих ...» [9, с. 334].

Вся різниця між цими націоналістичними і комуністичними охлократами полягає в тому, що «охлократи-націоналісти, замість матеріалістичної ідеології соціалізму, вживатимуть, для здійснення тих самих хотінь необмеженої диктаторської влади, такої самої матеріалістичної ідеології націоналізму. Гасло «бий буржуя» буде замінене гаслом «бий жида,

Ляха і Кацапа». І Україна з країни, призначеної тільки для правовірних комуністів, має під пануванням «національної диктатури» перемінитись в країну, призначену тільки для правовірних Українців, – при умові, розуміється, що цю правовірність буде окреслювати пануюча по диктаторськи якась «істинно українська» військово-інтелігентська – по партійно-комуністичним чи фашистським зразкам зорганізована – націоналістична партія» [9, с. 334].

До чого може призвести націоналізм в умовах боротьби за українську державу, В.Липинський намагався показати на прикладі генерала Ю.Тютюнника, «одного з не найгірших типів українських націоналістичних охлократів, і одного не з останніх кандидатів в «українські Наполеони» показує, що і тепер така тактика може мати успіх. Цей приклад показує також в що кінці обертається охлократичний український націоналізм. Раз він служить «Ляхові» проти «Кацапа і жида», потім інтернаціональному «жидові» проти буржуазного «Ляха і Кацапа», а скінчиться він певне тим, чим кінчився завжди: службою «Кацапові» проти «жида, Ляха і ... України» [9, с. 337].

Націоналізм охлократії від націоналізму демократії відрізнявся тільки зовнішньою атрибутикою, «мірою напруження», а не якісно. Націоналізм, який призначений для війни, мусить бути виразніший і яскравіший від націоналізму, призначеного для виборів. «крім того, охлократи краще ніж демократи розуміють, що мас українських не можна підняти на боротьбу самими тільки гаслами культурно-віросповідними: ці маси в не підуть в бій за «українську мову» і «українську націю» [9, с. 335].

Але така позиція В.Липинського щодо моделі «інтегрального» націоналізму Д.Донцова не була нігілістичною по відношенню до націоналізму взагалі. У «Листах» поняття «нація» ототожнюється з поняттями «державна» і «патріотизм». Різниця у підходах розуміння терміну «нація» у В.Липинського виглядає так: «До української нації через українську державу – через об'єднуючі всіх мешканців України державні політичні гасла – кажемо ми. До Української нації через соціалізм і соціальну зненависть – кажемо ви, українські соціалісти. До української держави через український націоналізм і (репрезентовану групою інтелігентів) національну зненависть – кажемо Ви, націоналісти» [8, с. XV].

Ця думка була утлумачена В.Липинським в його листі до В.Шемета, де, між іншим, говорилося: «Націоналізм буває двоякий: державотворчий і державоруйнуючий – такий, що сприяє державному життю нації і такий, що це життя роз’їдає. Прикладом першого може бути націоналізм англійський; другого – націоналізм єврейський, польський і український. Перший є націоналізм територіальний, другий – націоналізм екстериторіальний і віросповідний. Перший називається патріотизмом, другий – шовінізмом» [12].

Ці думки були продовжені в тлумаченні «патріотизму» і «шовінізму» В.Липинським: «Бути патріотом це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного й політичного співжиття людей, що живуть на українській землі, а не мріяти про витоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом – це значить шукати задоволення не в тім, «щоб бути українцем», а в тім, щоб було честю носити ім’я українця. Бути патріотом – це значить перш за все вимагати гарних і добрих учинків від себе, як від українця, а не перш за все ненавидіти інших тому, що вони «неукраїнці». Врешті бути патріотом – це значить, будучи українцем, виховувати в собі перш за все громадські, політичні, державотворчі прикмети: віру в бога і послух його законам, тобто духові вартості; далі – вірність, твердість, сильновольність, дисципліну, пошану до своєї традиційної влади (монархізм), загалом кажучи лицарськість – тобто політичні вартості. Натомість бути шовіністом – це значить прикривати свою духовну пустку (безрелігійність) і своє руйніцтво: отже, зрадництво, кар’єризм, здекласованість – фанатичними вигуками про «нецьку Україну», про «рідну мову», про «ми українці!», про клятих «москалів і ляхів» і т.п.» [12].

Саме виходячи з цього, В.Липинський не приймав також і націоналізму демократичних партій, що гуртувалися навколо державного центру УНР. Передбачаючи розвиток подій, він говорив, що націоналізм української демократії знов міг призвести у подальшому до руїни української державності: «Коли на Наддніпрянщині, по упадку большевиків, наші демократи зможуть спекулювати на націоналізмі українським, то демократи всеросійські на цих-же самих основах зможуть спекулювати на націоналізмі всеросійським. І в такій спекуляції з цих двох демократій переможе завжди ця, яка матиме за со-

бою більшу піддержку, пануючого у всіх демократіях, золота... Така піддержка не може бути більшою у демократії української» [8, с. 331].

Виходячи з небезпек, які можуть загрожувати українській державності від вже існуючих націоналістичних ідеологій, В.Липинський запропонував власну модель «територіального патріотизму», що вкладала у поняття «нація» всіх громадян держави з її поліетнічним населенням.

Не сприймаючи ні соціалістичний, ні націоналістичний шлях, В.Липинський пропонував свій «політичний цемент», що міг стати тим об’єднуючим чинником для українського народу. «Цементом політичним... ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини, а не Ваш соціалізм – зненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не Ваш націоналізм – зненависть місцевих «Українців» до місцевих «не-Українців». Тільки наше гасло протиставляє всю Україну всій – тій чи іншій – метрополії. Тільки наше гасло може повернути проти метрополій їх головну на Україні опору: місцеві – польську та російську – «нації», і місцеві польські та російські правлячі та посідаючі верстви» [8, с. XVI].

Вищенаведена цитата говорить про політичну передбачливість В.Липинського, який за багато десятиліть до теперішнього дня зміг спрогнозувати шляхи пошуку національної ідеї і подолання міжетнічних антагонізмів у середині українського суспільства. З іншого боку ці ж думки В.Липинського дають підстави не погоджуватися з деякими критиками його поглядів, які закидали йому не тільки антидемократизм, авторитаризм, але й фашизм.

3.1.2. Візія майбутньої держави в публіцистиці В.Липинського

Переходячи до концепції організації майбутньої держави у В.Липинського варто зазначити, що у своїх «Листах» автор не зовсім чітко окреслив тип української монархічної держави, яка виглядала хоч дещо фантастичною, але не без здорового глузду; але саме цей момент став у подальшому головним об’єктом критики політичних опонентів. «Ми Української, а не чужої Держави бажаючи, хочемо свого Господаря Землі Нашої мати. Тому ми «гетьманці», тому ми оце будуче

Гетьманство-Господарство в формі наслідственої монархії собі уявляємо. Але ми не хочемо розуміється старого царського самодержав'я, цієї півазіятської демократичної деспотії, що себе в хвиликах небезпеки все при помочі юрби – погроми рятувала. Не хочемо теж, щоб отой наш будучий Господар Великий був Гетьманом самих тільки «панів» чи самих тільки пролетарів «робітників». Не хочемо, щоб він мав свій «двір» з непотрібними двірськими чинами, камаріллями, нічого нероблячими родичами, апанажами, фаворитами і т. д. Не хочемо, щоб це був часовий диктатор, залежний від тої партії, що його на чолі держави винесла, залежний од чрезвычайок, комісарів і своїх товаришів – все непевний, чи за його спиною не стоїть товариш-конкурент, і в результаті, коли він не зуміє самому стати наслідственным монархом, оставляючий по собі ще більшу руїну, іде більший не порядок.

Натомість той Господар – Монарх, якого ми хочемо, повинен стояти понад класами, понад партіями, понад цілою Землею і понад цілою Нацією. За свої діла він повинен нести відповідальність і перед своїм власним потомством, перед своєю сімєю, перед своїм сином-наслідником так, щоб за будучину нації, на чолі якої він стоїть, відповідала своєю будучиною і його сім'я.

Він не «перший дворянин» і не «перший пролетарій» – а Господар національної Праці. Працюючи сам, як людина, що стоїть на чолі армії й державної адміністрації, він працює цілою нацією охороняє на зовні й забезпечує потрібний їй порядок і спокій унутрі. А як, у яких формах буде виконуватись ця праця – про це хай рішають між собою, зорганізовані в свої професійні організації, в свої «Ради», самі працівники: творці хліба, товарів і техніки, науку й штуку, як авангард техніки, сюди ж включаючи» [8 с. 42-43].

Свідомий того, що побудувати власну державу є складне завдання, В.Липинський говорить про це: «Так тяжкого політичного завдання, як здобуття Держави Української, нема на цілім світі. Тільки дуже сильні люде можуть ступати на державницький український шлях. І дуже міцно зорганізовані. Коли б всі Українці бачили ту страшну скалу, яку хочуть зрушити, то зрозуміли б, зденеровання їх всіх впливає з безмежної трудности завдання. А зрозумівши це, менше б між собою бешкетували, тісніше б в одну громаду об'єдналися і природою цієї скали постарались би всіма силами пізнати» [8, с. XI].

Досить дискусійною, і такою, що зберегла актуальність і до тепер, є думка автора «Листів» про право власності на землю, тим більше, що переважна більшість політичних соціалістичних сил була проти такого права. В.Липинський ставив це питання досить гостро у площині – «Чи може без приватної власності на землю існувати нація?».

Чи в стані така нація, що не зв'язана з землею мільонами своїх хліборобів, які вросли в цю землю корінням дідичної приватної власності – витворити в собі поняття «батьківщини», поняття рідної своєї землі?

Чи така «соціалізована» нація в момент небезпеки не перекочувала-б собі просто на інші пасовиська, на «нові вольности», так як це зробили в XVIII віці ідеалізовані нашими есерами общинницькі і не зв'язані приватною власністю зі своєю землею запорожські січовики?

Чи інстинкт оборони од чужинця своєї землі (іменно інстинкт, бо, як знаємо, неможна нікого «уговорити» покласти свою голову за вітчизну) може зародитись і вирости у нації, якої ядро не тільки не матиме інстинкту земельної власності, а навпаки буде лише придумувати різні способи, якби «найкраще» роздавати землю?

Чи для нації хлібороб, що поляже а не поступиться своєю межею, не більше цінний, ніж якийсь демократичний «каюційся дворянин», що готов всіх «для святого спокою» своєю землею наділяти? І якби на Україні колись прийшли до влади селяне-хлібороби, то по своїй психології чи здатні вони були-б робити такі територіальні уступки сусідам, які роблять наші демократичні інтелігенти?

Чи може виробитись національна традиція (без якої не буває нації) там, де земля не держиться століттями в одній сім'ї, там, де не переходить вона, а з нею її історія і любов до неї, з батька на сина? І чому наше національне відродження не почалось на землях общинницького Запоріжжя, або серед нащадків Запорозжців, скажім десь на общинницьких станицях Кубані, а почалось воно власне на так ненавистній нашим соціалізаторам городській, приватне власницькій, Гетьманській Україні серед осілого земельного козацтва і в Україні Західній серед осілої земельної правобічної шляхти?» [8, с. 172-173].

Говорячи про майбутню суверенну Україну, В.Липинський не міг обійти питання стосунків з Білоруссю і Росією. Саме ці його думки були піддані нищівній критиці з боку всіх націона-

нально-демократичних сил. На думку В.Липинського, в разі, коли в усіх цих державах «прийшла перемога класократії», то «ці три національні, класократичні держави, не страшні одна другій – бо органічно звязані зі своєю рідною землею і зі своєю власною національною продукцією (а не з охлократично-кочовничим грабуванням чи демократично-колоніальною «експанзією») – заключити союз) між собою і спільними силами вратувати свої «великі і обильні» землі як від охлократичного, так і від демократичного розвалу...» [8, с. 329-330]. Зупиняючись на тому, що «союз» не є «федерацією», В.Липинський пише: «Федерація для недорозвинутої нації означає завжди факт, що її національна аристократія абдикує зі своїх прав та обов'язків; що вона не умеє сама дати собі раду зі своїми пасивними масами; що вона не в стані сама, без чужої допомоги, правити ними; що вона не має сили зорганізувати їх в окрему, незалежну націю. Без витворення власної сильної аристократії не може бути Української Нації. Отже коли ми хочемо бути нацією, ми мусимо здобути державну незалежність і мусимо відкинути всяку федерацію, бо федеративні гасла деморалізують зародки нашої аристократії, загрожують процесові її зросту, зміцнення та внутрішньої консолідації. Натомість політичний союз з Білоруссю і Великою Руссю це категоричний імператив закордонної політики нашої будучої Держави, нашої будучої правлячої національної аристократії. Тільки активною політикою в справах «Руського Сходу» Україна зможе забезпечити собі – здобути її внутрішніми силами – незалежне державно-національне існування. Пасивне становище приведе нас неминуче до руйні, до нового загарбання нас активнішими в цьому напрямі націями» [8, с. 329].

Роль України в цьому «потрійному» союзі В.Липинським визначалася як провідна, бо тільки тоді вона змогла б зберегти свою державність: «Україна, як окрема незалежна національна держава, мусить або загинути, або стати на чолі великого грядучого руху – органічного і національного відродження всіх трьох Русей: їх героїчного зусилля скинути з себе як смердюче яро східних кочовничих охлократичних орд так і брудну лапу облесливої і розлагаючої, сьогодні тріумфуючої західної демократії» [8, с. 329-330].

Одним із перших кроків для здобуття і закріплення Української державної незалежності повинен був стати міждержавний союз із Росією: «Політичний союз з Москвою в нашій

політиці зовнішній, це тільки один бік шляху до незалежності України від втручання Москви в нашу політику внутрішню... Отже політичний союз з Москвою в політиці зовнішній це тільки частина акції, що прямує до політичного незалежності України від влади Москви. Щоб таке українське незалежнення державне могло дійсно статися, рівнобіжно мусить розвиватись і друга частина цієї акції: мусить бути, під прикриттям союзу з Москвою, створена своя власна місцева Українська Влада власними українськими силами без московської допомоги». Не можна сказати, що й сам автор не мав сумнівів щодо цього «проекту»: «Можна такий союз заключити, а одночасно власну українську державність стратити» [9, с. 569].

В.Липинський прекрасно розумів, що творення такої влади без боротьби з Москвою не обійдеться, а тому що боротьбу можна було «виграти тільки тоді, коли будем її вести во ім'я наших спільних зовнішніх – як наших так і московських союзних інтересів: коли українську Гетьманську Армію, обороняючи незалежність України від Москви, Москва не зможе бунтувати проти Гетьмана, бо це буде союзна Армія. Нашу державну незалежність від Москви ми зможемо відстояти наприклад во ім'я нашої спільної з Москвою оборони перед експлуататорськими, у відношенні до нас, тенденціями Західної Європи і во ім'я активної політики в напрямі скріплення, у відношенні до інших політичних союзів, союзних сил наших держав. І навпаки: ми нашу незалежність стратимо, коли, отуманені хвилевими пристрастями, дамо себе уживати як знаряддя до; розбивання політичної відпорності Сходу Європи і коли оборона політичних інтересів цього Сходу (і інтересів наших в цім числі) перейде неподільно в руки Москви. Розуміється, шлях воєнного кивання на Москву українським пальцем, схованим в чийсь чужім чоботі, вимагав-би од нас меншого напруження всіх сил, ніж шлях одвертої союзної політичної ривалізації з Москвою. Але власне тому, що це шлях по лінії найменшого опору, він нам власної держави не дасть, а потягне нас, як тягнув і досі, в політичну безодню вічно бунтуючих і вічно битих «хохлов». Союз з Москвою в політиці зовнішній, без московської допомоги в політиці внутрішній, або – політичний союз, з захованням політичної суверенності – ось формула державницької української політики супроти Москви» [9, с. 365-366].

Звертаючись до «тверезомислячих» представників опозиційних монархістам сил, «у кого єсть хоть трошки політичного розуму, єсть хоть дрібка політичної порядности і честности і у кого нема способу політичного думання, характерного для інтелігентських українських агентів чужих держав», В.Липинський писав, що «союз між державами московською і українською (необхідний. – О.Б.) во імя скріплення нашої державної суверенности, а не про поміч Москви для здобуття собі влади на Україні, що неминуче привело-б до знищення нашої української державної суверенности». Необхідними передумовами для проведення цієї української державницької політики В.Липинський вбачав у: «1. творенні під прикриттям зовнішнього союзу з Москвою власної Української Держави, тобто власної Української Влади власними силами; 2. визнанні суверенности Держави Української Державою Московською, що може статися тільки тоді, коли Українці покажуть себе здатними сотворити свою власну Владу власними силами, без московської допомоги» [9, с. 366].

Це питання було і залишається спірним і неоднозначним у сприйнятті, бо державний устрій країн не пішов у річці консервативної думки, та й В.Липинський не врахував факт того, що історична традиція і військова сила російського імперіалізму завжди перемагатиме здоровий глузд.

У концепції державного будівництва В.Липинського окремо піднімалося питання релігії і церкви в житті народу. Виходячи з позицій політичних, а не догматичних, В.Липинський намагався задати тон в цій дискусії: «Думаю, ми порозуміємось скоро і добре без всяких демократичних способів переконування, без прийнятих у демократичних газетах в релігійній і всякій іншій дискусії лайок та взаємного очорнювання» [11, с. 9]. Виступаючи з критикою позицій соціалістичних та демократичних сил, В.Липинський, виходячи зі своїх переконань, закидає їм проповідування «повної «свободу переконань» для кожної одиниці і вважають, що про правдивість чи неправдивість цих переконань мають вільними голосами вирішати самі горожане, при чім за правдиві і добрі приймаються хвилеві переконання більшости «свобідних одиниць» [11, с. 12]. Основною причиною неприйняття цими колами релігії і церкви є те, що вона «своїми обов'язуєчими всіх наказами моралі обмежує свободу; релігія, яка не дозволяє свобідно ошукувати, брехати, визискувати, граби-

ти; релігія, яка наказує слухати авторитетів і здержувати свої егоїстичні, зажерливі інстинкти; релігія, яка проповідує найбільше зусилля в боротьбі зі злом і кличе до жертви та посвяти для цілої громади, не може бути приємна такого типу організаторам державного життя і тому вони всіма силами стараються її вплив обмежити, державне громадське життя з під її контролюючого і обмежуючого впливу увільнити і зробити з неї, до нічого таких державних політиків не обов'язуюче, приватне підприємство» [11, с. 13].

В.Липинський переконаний, що мусить бути абсолютно інша настанова щодо цих інституцій: «Єсть врешті політики, які вважають, що влада світська, влада політична мусить бути в руках людей світських, посідаючих необхідну для влади силу матеріальну; але щоб виконувати добре своє організаційне, державне завдання вона мусить слухати наказів релігії, визнавати авторитет влади і сили духовної і цей авторитет всіма силами піддержувати. Такі політики думають, що в громадському життю не можна обійтись без церкви і без Бога» [11, с. 13]. Автор прекрасно розуміє, що релігія і церква можуть стати допоміжними силами побудови здорового державного життя, яке не можна засновувати лише на «терорі, або одною лише «свободою»: – одною всеобмежуючою державною й духовною поліцією, або одною необмеженою і анархічною грою на людських розумах, інстинктах та матеріальних інтересах – неможливо» [11, с. 14]. Іншою небезпекою, що її вбачав В.Липинський, було те, що «...кожній людині – отже і тим, що правлять і тим, якими правлять: і сильнішим і слабшим – вроджений інстинкт егоїстичний, інстинкт поширювання себе, побільшування своїх прав і своєї влади. Щоб збудувати і зберігти державу треба ці інстинкти егоїстичні обмежити, однаково як у тих, що правлять, так і у тих, ким правлять. Бо необмежений егоїзм правлячих веде до руйнуючого державу зловживання владою і силою. Знов необмежений егоїзм тих, ким правлять, веде до таксамо руйнуючого бунту, до анархії. Одним із політичних способів обмежування цих егоїзмів єсть, як вчить досвід історії, правова, тобто обмежена сама одним всенациональним законом і цим законом однаково всіх обмежуюча, монархія. Але, як вчить той самий досвід, одних лише політичних, світських засобів для обмежування людських егоїзмів не вистачає. Зроблене людьми, людьми може бути легко попсоване і знищене. Тільки понад всіма людьми

стоячий, для всіх людей однаковий і однаково їх обов'язуючий Божий закон громадської моралі і тільки авторитет влади духовної, яка цей Божий закон береже і за його виконанням стежить, в стані обмежити людські егоїзми, однаково як сильніших так і слабших. Тільки релігія і церква в стані своєю владою духовною, владою «не од мира цього», примусити сильніших та здатніших вживати свою більшу силу та здатність не тільки для себе а й для добра слабших. І тільки вона, обмеживши владу сильніших обов'язуючими всіх законами громадської моралі, в стані привчити слабших авторитет влади визнавати» [11, с. 14].

Проблемі розмежування духовної і світської влади в майбутній Українській державі, В.Липинський теж давав свій коментар-бачення: «Розуміється такого обмежуючого руйнівницькі егоїзми, значить організуючого і об'єднуючого громадського впливу, релігія і церква не може мати ні тоді, коли вона стає в державі послушним знаряддям в руках тих що правлять, ні тоді, коли вона переходить в стан «приватного підприємства», з яким ніхто в державі – ні ті, що правлять, ні ті, ким правлять – зовсім не потребують рахуватись. В першій випадку вона сприяє руйнівним державу егоїстичним зловживанням правлячих, губить в той спосіб авторитет і падає разом зі світською владою. В випадку другій, позбавлена авторитету владою світською, вона не в стані мати організуючого впливу на громадське життя. Така безавторитетність влади духовної веде в решті і в першій і в другій випадку до повної анархії, з початку в людським думанням і поняттях про громадське життя, а згодом до анархії і в ділах громадських, в державі. Тому то політики, про яких тепер мова, не хочуть ані робити з церкви і релігії знаряддя своєї світської, матеріальної влади, злі викидати релігію з політичного державного життя, зробивши її справою приватною. До релігії та церкви належать, на думку цих політиків, справи духовного і морального характеру. В цій сфері держава мусить авторитет релігії та церкви визнавати; його своїми актами покорити перед владою духовною піддержувати; про моральну і духовну санкцію, про благословення церкви для своїх діл державних дбати; накази церкви та релігії в сфері духовній однаково обов'язуючими для всіх – від монарха до останнього горожанина держави – визнавати і ніколи авторитету церкви та релігії не використовувати для переведення своїх власних політичних замислів

там, де для їх переведення власної, світської, політичної сили та здатності не вистачає» [11, с. 14-15]. Тим самим автор пропонує не відділяти церкву від держави і визнавати світською владою авторитет влади духовної.

Дискусія про проблему єдності національно-визвольних сил, актуалізована в соціалістичній та ліберально-демократичній періодиці міжвоєнної української еміграції в Європі, також піднімалася і В.Липинським. Так, у статті «Покликання «Варягів», чи організація хліборобів? (Кілька уваг з приводу статті С.Х. Чикаленка «Де вихід?»)», В.Липинський висловив думку, що такий фронт можливий лише за двох умов: «1. Коли існує єдиний національний провід і коли регулятором та мірилом національної єдності служить факт визнання цілою організованою і дисциплінованою нацією цього єдиного проводу. 2. Коли, при відсутності такого єдиного проводу, єсть один спільний національний ворог, один спільний об'єкт зненависти, який оцим спільним і єдиним для всіх членів нації почуванням об'єднує їх і заміняє спільною емоцією брак спільної організованості, дисципліни, політичного розуму і волі» [9, с. 307]. Про реальну ж перспективу створення «єдиного фронту» з поміж еміграційних партій, В.Липинський категорично заявляє, що «створити єдиний позитивний національний фронт між ідейними творцями і руйніниками, розуміється, неможливо. Такий фронт можливий тільки тоді, коли в ньому поступ бореться з сильним консервативним опором і коли в цій боротьбі ясно вирисовуються творці і опадають та демаскуються руйніники» [9, с. 310].

3.2. Дискусія про майбутню державу в публікаціях гетьманської періодици

Однією з найбільш дискусійних та неоднозначних стала стаття генерала П.Залеського «Завдання розумного і честного Правительства на Україні».

Цю статтю можна вважати сконцентрованою думкою тої консервативної частини еміграції, яка була пов'язана з гетьмансько-монархічним середовищем, але за духом своїм не була українською, висловлюючи позицію відновлення великої Росії і України в її складі.

Розпочавши свою статтю тезою про те, що «всі заколоти по людських громадах, всі так звані «революції» виникають перш за все і головним рибом – через велику нерівність в умовах існування людей і через впливаючі звідци велике накопичення задрості, злоби, злиднів і одчаю» [4, с. 261], автор намагається знайти методикуну уникнення подібних потрясінь в майбутньому, звинувачуючи революційні сили в тому, що вони «граючись ідеями свободи, рівності й братерства, ідеями праці, громадськості, республіки, федерації й само означення – вони створили дійсне пекло бесправства й безпринципності, безпорадності» [4, с. 262].

На думку автора, форма державного устрою та правління в країні не мали суттєвого значення, головним було те, як влада могла підтримати необхідний порядок та створити умови життя: «Росія була самодержавною монархією, та не було в ній доброго ладу: тяжко жилося більшості, а загальний, державний апарат виявився далеко не в порядку. Стала вона республікою, – зробилося ще гірше: життя обернулося в якийсь бедлам, людина в звіря, державний апарат – в «чрезвычайку»... Отже не в формах правління суть, а в його діяльності, в його діячах, в тих умовах життя, що вони утворюють» [4, с. 262-263].

П.Залеський переконаний, що завдання державного управління полягає в тому, щоб «як найкраще, як найвигідніше за для всіх використати всі засоби, сили й здібності краю (території й народу), ...найбільше справедливо і з найбільшою користю за для спільного діла поділити ті блага, ті прибутки, що їх одержує країна, ... регулювати закони діяльність людей, вкорочуючи апетити одних, спонукаючи других, допомагати третім; захищаючи кожного від насильства й сваволі з боку когось другого» [4, с. 263].

Для того, щоб виконати ці завдання в сучасних умовах, на думку автора статті, необхідно було в основу державної концепції покласти такі основні принципи: «1. Принцип приватної власності. Без нього людина не буде працювати продуктивно, не стане «творити», не буде удосконалюватися в роботі... 2. Принцип громадських свобод: недоторканність особи, помешкання, свобода слова, сумління, зборів і друку. 3 Принцип піддержування корисної для всіх праці. 4. Принцип державної необхідності даного моменту, що обмежує перші два принципи такими рамами, яких неодмінно вимагають виключні умови даної країни в дані часи» [4, с. 263].

Говорючи про майбутню державу, та її уряд, П.Залеський піднімав такі першочергові завдання, що перед ним стояли в надзвичайно складних умовах суцільної руїни: «Якщо ви покликані створити запально-людське культурне життя в країні, де довгий час панувала анархія й сваволя каторжників; де люде відучилися працювати й здеморалізовані аж до втрати людської подобі – то тут не можна здійснювати відразу і в повній мірі всі основи громадської свободи (таку помилку зроблено на Україні в 1918 році за часів Гетьманства)... Всі переміни треба робити поволі, і навіть здійснювати більшовицький нарост треба буде дуже обережно, щоб не пошкодити й здорових частин народнього організму» [4, с. 264].

На його переконання, перш за все, треба було нагодувати голодних, «при допомі нових грошей і кадру енергійних та розумних виконавців треба створити сіть своїх агентів на місцях для передачі наказів Правительства й переведення їх в життя» [4, с. 264], проведення земельної реформи, «себто передачі землі працюючим на ній хліборобам на правах вічної й спадкової приватної власності» [4, с. 265], відновлення «культурного життя краю: працю, промисел, торгівлю, шляхи, просвіту, суд, упорядкування життя по селах і містах, охорону державного ладу, експлуатацію державного майна, фінанси, народне здоровля і охорону безпечности державної (військо)» [4, с. 265-266].

Досить актуальним є погляд П.Залеського на особистий приклад влади: «Не можна одно говорити, а друге робити. У всякому разі не повинно будти різкої різниці між вчинками й словами. Ось через що керманичи народніх мас – духовні й всякі інші – повинні вести скромний трудовий образ життя, уникати розкошів, бенкетування, брехні й розпущености і не потурати в цьому іншим» [4, с. 269]. Автор переконаний в тому, що ці слова не були пустою балаканиною, бо «це гірка необхідність повторювати старі істини Всім відомо, що розкішне життя викликає задрість у бідаків; я якщо до того це життя ще й легкомудне, то до задрості долучається й справедлива критика. Проповідь насильства над багатими й маючими ніколи-б не мала успіху, як-би в ній не було долі гіркої правди» [4, с. 269].

Цікавим є погляд автора статті, на роль преси в сучасному житті, особливо з розвитком грамотності серед народу. Досить критична позиція автора мала всі підстави – мала кількість об'єктивних і чесних видань, бо «більшість їх, жи-

вучи на кошти певної організації, має виключно партійні цілі. Так само серед робітників преси, на жаль, є багато запаморочених, несовісних і продажних душ» [4, с. 269].

Закликаючи майбутню владу «мати пресу під своїм доглядом», П.Залеський, проте, не мав на увазі цензури – «дорогого і складного апарату, який в той-же час здійснює відповідальність з того, хто пише, а перекладає її на цензора». На думку автора, цензуру краще скасувати: «Хай пишуть, що хочуть. Але попередити, що за брехню і за капости, шкідливі для загального діла (ті, що пишуть дуже добре розбираються в оцих питаннях) – дістанеться й редакторів, й писаці і друкарні» [4, с. 270]. Пропонуючи скасувати цензуру, П.Залеський натомість пропонував створити моніторингові структури: «Тоді можна обмежитися малим штатом людей, які-б читали газети та інші друковані видання. Крім того, по друкарнях і редакціях можна мати своїх агентів» [4, с. 270].

Говорячи про державну інформаційну політику, автор переконаний в тому, що завданням урядових структур є правильно інформувати населення за допомогою преси: «Все, що приходить зверху, повинно бути чесне і правдиве. Якщо Правительство або його агент не можуть через щось сказати правду, то краще мовчати, ніж говорити, що «все гаразд», чого в дійсності немає, а завтра тікати, нікого не попередивши. Взагалі Правительство та його агенти повинні бути чесні у всьому. Чесна політика – найкорисніша» [4, с. 270].

Говорячи про силові структури: поліцію та військо, генерал Залеський переконував, що їх функції ні в якому разі не повинні перехрещуватися: «Військо не слід без крайньої потреби вживати на допомогу поліції: військо мусить пильнувати свої діла. Політичне життя в нормальній державі не повинно зачіпати війська» [4, с. 278]. Розбудовуючи військо, треба в першу чергу дбати про його якість, бо «військо повинно бути гордощами нації».

Ця стаття викликала гостру полеміку не тільки в таборач політичних опонентів, а й дала поштовх для жвавої дискусії в гетьманському середовищі.

Так, В.Липинський відгукнувся на цю статтю генерала Залеського реплікою «З приводу статті генерала Залеського», в якій він сформулював тип «українця-державника», який послугується не загальноживим принципом «шлях до держави полягає через націю», а навпаки – «дійти до нації через державу».

В.Липинський виправдовував цю категорію колишніх імперських служак, яких обставини привернули до гетьмансько-консервативної ідеї, і які не позбулися мрії відновлення «єдиної-неділимой Росії», тим, що вони мають всі ознаки державників, бо «мають державний інстинкт, досвід влади і потрібні фахові знання». На його переконання, люди з цими рисами набагато більш потрібні, ніж «національно-свідомі» українці, бо «тільки коли українська ідея національна домагається, а не заважатиме будові держави» можна буде говорити і про їхню роль у цьому процесі.

Такими були основні напрямки національно-політичної дискусії, що її провадив на сторінках журналу «Хліборобська Україна» у 1920-1925 рр. В.Липинський, і яка лягла в основу ідейно-політичної платформи українського консервативного руху.

До кристалізації теоретично-концептуальних і програмних засад монархістсько-консервативного руху долучився не тільки В.Липинський, який зробив основну роботу. Серед інших визначних ідеологів і пропагандистів цього руху необхідно назвати відомого українського історика, публіциста і політика С.Томашівського.

На прикладі публікацій у еміграційній періодичній пресі можна зробити висновок про те, що у поглядах цих двох теоретиків-державників було як багато спільного у тому, що стосувалося класократичного устрою суспільства, так і децю відмінне. Якщо говорити про розбіжності в їх поглядах, то вони, на думку В.Троцинського «були запрограмовані вже тим, що В.Липинський походив зі Східної України, а С.Томашівський ... – з Галичини. Це не могло не позначитися на їхній ментальності, а отже, й на їхніх способах думання, перш за все уявленнях про шляхи й засоби відродження української державності» [21, с. 166]. Хоча треба уточнити, що В.Липинський походив теж з Західної України, бо народився на Волині.

Треба відзначити ту роль, яку відіграв С.Томашівський у висвітленні історично-теоретичних умов монархізму, які він виклав у своїй статті «Влада й культура», опублікованій в «Хліборобській Україні».

Аналізуючи історичний ряд античних республік-монархій, автор намагався збудувати яскравий підмурівок української монархічної традиції, в якій він вбачав поєднання античного республіканства і аристократичної, монархічної форми правління: «Що республіканський лад й аристократич-

не правління – поняття споріднені і близькі одно одному – це правда, яка пробивається продовж усеї історії. Що власть грецьких тиранів і римських імператорів споріднена з демократичною течією і то оба ці поняття зливаються часто у формі деспотичного абсолютизму одиниць чи олігархічних котерій – це правда, здобута історичним досвідом та одночасно виходить, що ані монархічна ідея (не змішуйте її з абсолютизмом!) не суперечна з аристократичною, ані республіканська не тождна з демократичною. Навпаки, греко-римська аристократія, яка створила й удержала всю т. зв. класичну культуру, мала в собі чимало; монархічних елементів: їхні держави – то були своєрідні монархічні федерації, яких початок бачимо вже під Троєю, у Гомера. Грецькі і римська, аристократичні республіки витворилися з примітивних монархій не шляхом революцій, а мирних еволюцій, які не усували, тільки асимілювали монархічну власть» [19, с. 309].

Ми взяли для свого дослідження доволі дискусійні ідеологічні й політичні статті С.Томашівського, що друкувалися в берлінському часопису «Українське Слово» в 1921-1922 рр., і видані окремою збіркою під назвою «Під колесами історії» у видавництві «Українське Слово» 1922 р. На жаль, нам не вдалося розшукати оригінальне видання, тому користуємось виправленим і доповненим виданням, здійсненим нью-йоркським видавництвом «Булава» 1962 р.

Уже в «Передмові» до видання, автор зазначає, що головною метою цих його статей було викликати зворотну реакцію: «Коли мої статті друкувалися в «Українському Слові», я одержував з одного боку устні й письмненні признання, із другого – до мене доходив відгомін люти і мстивости деяких «ображених» (з яких ніхто одначе не мав відваги стати до відкритої чесної полеміки!)» [20, с. 22].

Проводячи політичну дискусію між представниками різних ідеологічно-партійних таборів у пресі, на думку С.Томашівського, необхідно виходити з принципу: «Кожний, хто б він не був, що в теперішній тяжкій і переломовій хвилині намагається підкопати авторитет уряду, є в очах громадянства звичайним злочинцем», бо «у критичних моментах національного життя, коли у грі доля всього народу, ціле свідоме й політичне зріле громадянство повинно стати за своїм урядом, хоч би він багатьом був не до вподоби, хоч би він поми-

лявся в цьому, чи в тому; що опозиція проти нього не повинна йти так далеко, щоб разом із урядом вивернулася вся національна справа» [20, с. 33-34].

Одна з найбільших фундаментальних розбіжностей у поглядах С.Томашівського і В.Липинського полягала у цілком протилежному розумінні ними проблеми взаємовідносин між нацією і державою. В.Липинський дотримувався формули «до української нації через розбудову української держави», про що вже йшлося вище, а С.Томашівський, навпаки, шлях до держави вбачав через розбудову і консолідацію нації. Ці свої думки він виклав у статті «П'ять листів автора (Про сучасне політичне положення української нації, про його причини та про способи, як вийти з нього)», що була за своєю архітектонікою та технікою викладу написана подібно до «Листів до братів-хліборобів» В.Липинського і які можна розглядати як дискусійну відповідь останньому на деякі проблемні питання. У цій своїй статті між іншим він говорив: «доки ми не будемо справжньою (хоч і бездержавною) нацією, поти зайва, а навіть шкідлива, річ ганятися за державним ідеалом» [20, с. 99].

С.Томашівський писав, що «державна» – ось те слово, яке загипнотизувало нашу суспільність, з якої 0.999 не тямить нічого відносно дійсного значення і ваги цього слова... невже державність сама по собі має бути цілю національних змагань і національної політики? А вжеж що ні! Державність то тільки форма, в якій національні сили найкраще можуть розвинути-ся» [20, с. 98].

Виходячи з того, що український народ знаходився в одній з найскладніших і найдраматичніших ситуацій у своїй історії, питання української державності мусило відійти на другий план, бо «коли ж ся форма недосяжна, то треба звернути всі зусилля не в напрямі погоні за недосяжним, а тільки на творення реальних вартостей економічних, культурних, соціальних, моральних, які дозволили б нам, коли прийде слухний час, здати інакше іспит національно-політичної зрілості» [20, с. 98].

Продовжуючи розмірковувати про готовність народу і його політичного проводу до державної незалежності, С.Томашівський зазначав, що «наша державна нездібність лежить не в недостатній свідомості і хотінню, а тільки в тім, що ми до держави не підготовані культурно, соціально й економічно... Виходить, що нам потрібно чогось іншого, ніж «держав-

ного ідеалу», а се – підготування до нього... Одним словом, нам потрібно плекати тепер не державний ідеал, тільки національний; а ці два поняття не тотожні» [20, с. 99].

Розмірковуючи над причинами поразки визвольних змагань, він вважав, що головною з них було те, що для ліберально-демократичних і соціалістичних сил («руїників»), які на той час були при владі, «державна то були «вони» [20, с. 100-101]. Говорячи про те, як «легко було Українцям зберегти власну державність і як злочинно-легкодушно дали вони себе взяти під колеса безпощадної історії» [20, с. 59], С.Томашівський приходив до невтішного висновку: «І Наддніпрянці, і Галичане, діставши в руки владу, не тільки не вміли користуватися нею, зберегти її, а всякою глупотою, божевіллям і зловживанням запропастили й те позитивне, що було» [20, с. 103]. На думку автора основні причини поразки полягали у «державній безкультурності». Тому С.Томашівський ставить питання: як можна прищепити «державну культуру»? і сам відповідає: «теоретичними балачками й морально-політичними казаннями» [20, с. 102].

Розмірковуючи про завдання, що стояли перед українським суспільством на тому етапі, С.Томашівський говорив: «Нам бажалося ... закликати земляків до цього, щоб вони визбувалися останків політичного романтизму, наївної віри в чудеса і спасення з чийсь там ласки; щоб вони оцінювали події, обставини, сили і майбутні можливості не по власним симпатіям, і бажанням, а по реальній дійсності та до цієї останньої пристосували свої організаційні заходи, свої практичні програми, свою органічну творчу працю. Пора опереткових повстань, дів'яцьких заговорів, «дипломатичних» самодурств минула. Настав час, щоб настали ум, зціпити зуби, засукати рукави і стати до позитивної праці, щоб націю виховати, зорганізувати і збагатити, заки вибе нова година всенароднього діла! Значинаємо нову сторінку української історії – історію Нової України» [20, с. 60].

Окремо стояло питання ставлення у публіцистиці до політичних опонентів, яке не відрізнялося виваженістю, а тим більше – об'єктивністю. Так, у статті «Петлюра (політичний некролог)», С.Томашівський безапеляційно заявляв, що у суспільстві було штучно створено «петлюрівську легенду серед народу», і його популярність серед народу «не є мірилом громадянської стійкості», бо коли такий тип державного дія-

ча затримається в політичному середовищі «то Петлюра стане між «національними героями» нашої історії, такими як: Кормильчичі, Булоховці, Пушкарі, Ханенки, Гонти, Довбуші, Махни і т.ін., та разом із цим не буде української нації. Щоб вона була, чи радше – щоб вона витворилася, жила і розвивалася, задля цього тип Петлюрівця мусить зникнути із нашого громадянства; антитеза Петлюрівця – тип, який набуде всі ці прикмети і цінності, якими дотеперішній відрізняється від представників справжніх культурних народів».

Наша неосвіченість мусить уступити місце знанню, наш егоїзм – самопожертвуванню, наша самоволя – дисципліні, наше інтриганство – особистій і громадській чесноті, наше доктринерство – справжньому знанню народу і його життя, наша демагогічність – громадському вихованню, наш пайдократизм – пошані авторитету, наше фразерство – позитивній діяльності, наша поверховність – солідності, наш демократизм, радикалізм, соціалізм й анархізм, мусить бути замінений пізнанням і зрозумінням дійсних політичних, культурних, соціальних та господарських цінностей і розв'язуванням законів» [20, с. 49-50].

Треба відзначити, що гетьманська преса не набула широкого розвитку, а тому й не стала трибуною для широкого ведення національно-патріотичної дискусії в середовищі міжвоєнної української еміграції. Переважна більшість публікацій, що з'являлися на її сторінках мали скоріше лайливий характер супроти політичних опонентів, у яких часто зводилися особисті інтереси і непорозуміння, ніж відбувалася цивілізована дискусія.

Певний внесок в дискусію навколо ідеологічного та політичного обґрунтування позицій українського монархізму внесли й такі провідні діячі цього руху, як М.Кочубей, К.Залозецький, А.Монтрезор, Д.Дорошенко (М.Забаревський), О.Назарук, І.Гладилович, Б.Гомзин та інші.

Одним із найближчих співробітників і соратників В.Липинського М.Кочубеєм було доповнено і конкретизовано теоретичні думки В.Липинського щодо класової організації української трудової монархії, а також погляд на органи самоврядування в українській монархічній державі. Але основною його заслугою перед монархічним українським рухом є його дискусійні статті у редактованому та друкованому ним місячнику «Думки Гетьманця», що виходили у 1930 р. у Дальгемі (Бельгія).

Так, у відповідь на статтю «Чим слаба гетьманська концепція» [23], де були поставлені критичні запитання «чому гетьманці, маючи українську державну програму не мають жадної сконкретизованої програми визволення», М.Кочубей відповідав: «згідно державній концепції, головне завдання організації визвольної боротьби полягає в тому, аби скеровувати її доцільно до збільшення сил та відпорности українського і краєвого суспільства чужим впливам. Одночасно державна гетьманська концепція не виключає і самих найактивніших методів боротьби дружньо до терора включно. Але разом з тим вона виключає емоціональну національну рухливість – «лізти, аби лізти» [6, с. 2].

Виступаючи за використання терору, як методу ведення визвольної боротьби, М.Кочубей роз'яснював позицію гетьманського руху в цьому питанні: «Чи відповідає терор нашим завданням на теренах Краю в сучасному? Якщо подивитися на протиурядовий терор з загальної точки погляду, то легко встановити: терористичні акти самі по собі ніде й ніколи не сприяли організації громадянства, його єдності і добробуту. Навпаки. Терористичні акти, як що і не умисно, і з цілевого боку, фактично мусили бути скеровані на виховання в пасивній більшості інстинкту нищення, який дуже легко звертається і проти того, чого нищити не треба – власної опірної сили.

Тому терористичні протиурядові акти могли б бути виправдані там, де або загальною метою є дезорганізувати громадянство, що підтримує владу, або там де громадянство позбавлено можливості організуватися та організувати свою продукцію». Всього цього в Галичині не відбувалося, то ж могла з'явитися небезпека того, що українці на окупованих Польщею території «рятуючи себе від репресій, з початку одиниці, а потім і цілі частини ... будуть стремити уникнути таких репресій і тому будуть шукати того, чи іншого компромісу з окупаційною владою... будуть шукати не тільки ласки, але і захисту від своїх же... Тому від терористичних актів буде в першу чергу страждати не тільки українське громадянство, але і сама цілість його організації та організація його моральних і матеріальних сил» [5, с. 1-2]. Автор переконаний, що терор доцільно було б провадити в УРСР, «де неможлива ніяка незалежна від уряду організація громадянства та організація його продукції. Але там навпаки бачимо ми угодовство,

яке мабуть в значній мірі зобов'язано неумінню в свій час зв'язати оружну боротьбу з організацією громадянства на органічних підставах» [5, с. 3].

Досить активним було продовження дискусії представників консервативної течії з представниками організованого українського націоналізму. Так, М.Кочубей у статті «Депо про суттєву різницю між гетьманцями і націоналістами», стверджував, що основні різниці полягають у методах та підходах до будівництва держави. «Цю проблему націоналісти намагаються вирішити з точки погляду організації переходового, по їх термінології революційного, моменту, та з погляду суб'єктивно-націоналістичного почуття, яке по їх розумінню здатне витворити національну диктатуру, що забезпечить силу Українській Державі.

Таким чином концепція націоналістів охоплює тільки оден період, який відноситься до моменту завоювання влади... хибя цієї концепції полягає у тому, що: 1) не можна ставити вирішення всієї проблеми будови Держави в залежність від схематичного вирішення окремого моменту; 2) тим більш не можна приймати за самоціль тимчасові засоби організації в час переходового періоду; 3) так само не можна рахувати сталими психологічні настрої, які не тільки легко переходять з одної області в другу, але й викликаються різними причинами соціального, економічного або політичного характеру; 4) нарешті, ані диктатура, ані психологічні настрої напрямку для органічного усталення і розвою національно-державної творчости і чину вказати не можуть» [5, с. 1]. На думку М.Кочубея, «хибно намагатися обернути саме життя в аналогічну схему. Треба залишити державній концепції її місце – дисциплінувати думки та бути компасом в організації українського державно-національного творчого буття. Без цього, як і у націоналістів цілі переплутаються з засобами» [5, с. 3]. Порівнюючи гетьманську концепцію будови з концепціями політичних опонентів, автор стверджував, що «націоналісти намагаються схематизованою думкою схематизувати життя, а... демократичні кола – не схематизуючи, себто не дисциплінуючи своєї думки, хочуть залишити життя керуватись самою собою будь якою випадковою схемою» [5, с. 3].

3.2.1. Гетьманська Україна в дискусії між С.Чикаленком і В.Липинським

Досить неочікуваною підтримкою гетьманському руху стала стаття відомого українського громадсько-політичного діяча і мецената С.Чикаленко «Де вихід?», що була опублікована в незалежному, але доволі близькому до петлюрівських кіл віденському тижневику «Воля».

Поруч із військовими, економічними та політичними причинами «нової Руїни», С.Чикаленко вказує іще на одну, притаманну українській інтелігенції та політикуму рису, пов'язану з «даремним і дразливим самообвинуваченням, самоопльовуванням».

Еміграційні умови давали ще більш гіпертрофованій погляд проблеми: «Тут, на еміграції, наші люде розбіглися думками, в них нема такого одностайного захоплення однією думкою, одним поривом, одним гаслом, як у народу на Україні, а тому й нема такої особи, на якій спинилися-б очі. Тут люде поділилися на гуртки, на групи і замість того, щоб збільшувати книжковий запас, цей культурний капітал для України, всю свою енергію, папір та гроші витрачають на гризню між собою, на полеміку-лайку в своїх органах, нікому на Україні не потрібних, а тут тільки скандалізуючих українську націю. Один гурток в своїм органі виступає проти боротьби з московською комуністичною владою і закликає до кооперації з нею. Другий – стоїть за будівання своєї комуністичної республіки, яка була-б в федеративному зв'язку з такою-ж московською і всіх інакомислячих лає... «по комуністичному» [22, с. 100].

Автор переконаний, що треба залишити в минулому таку практику, і в момент найбільшої скрути для держави об'єднати свої зусилля, «покинути оті партійні та особисті чвари, ворожнечу, інтриги та однодушню, «односердне і одностайне» взятися за справу виходу з того становища, в яке збігом обставин попала Україна».

Найбільшу проблему С.Чикаленко вбачав у тому, що всі еміграційні політичні партії та групи, які виступають під гаслом самостійної Української держави, «устрій якої кожна з цих груп, чи партій, уявляє собі по своєму».

Так, на думку С.Чикаленка, найбільшою і ідейно потужною силою є тільки «хлібороби-державники», на чолі з В.Липинським, які «твердо й виразно стали на точці погляду, що

українську Державу може збудувати й оборонити від сусід тільки «діничний» Гетьман-Монарх. До дуже логічних та переконуючих аргументів В.Липинського, («Хліборобська Україна I-IV»), одного з найліпших знавців гетьмансько-козацького періоду нашої історії, можна хіба додати тільки те, що справді, не можна збудувати й оборонити держави з республіканською формою там, де нема своєї національної буржуазії і майже нема інтелігенції і де 80% людності не може прочитати навіть виборчих списків» [22, с. 101].

Але автор статті переконаний і втому, що є великою помилкою передавати гетьманські клейноди в руки П.Скоропадського, який, на його думку, «довів хіба те, – як не треба будувати держави». Автор припускає, що може «П.Скоропадський тепер вже не «Малоросійський Старшина», яким був за часів свого гетьманування, що він став тепер зовсім свідомим самостійником і що помилкою було його скидати з гетьманства та ще саме тоді, коли в кабінеті вже мало не більшість міністрів були свідомі давні українські діячі, але ще більшою помилкою – виставляти його кандидатуру на Гетьмана-Монарха тепер, коли так попована його репутація у всіх шарах та верствах української людності, що за ним може піти хіба якась невелика купка. А тому й кандидатуру П.Скоропадського на визволителя і будівничого України треба теж відкинути, як і попередні» [22, с. 101-102].

Але всі ці аргументи автора не на користь кандидатури П.Скоропадського не передбачали відмови від ідеї гетьманщини: «Не можна відкидати самої ідеї Гетьмана-Монарха, яка тепер, як кажуть приїзді з України люде різних світоглядів, набірає все більше й більше популярности. Народ на Україні, що за цих чотири роки бачив та перетерпів всякі влади і всяке безвладдя, прагнучи ладу, при якому можна було-б жити, не ризикуючи кожної хвилини своїм життям, спокійно оратися, інтуїтивно приходять до думки, що йому треба «тата», «хозяїна», «хоч палиці, з надітою короною», хоч «Гетьмана, за якого хоч і били шомполами, та не розстрілювали», тоб-то, до тієї-ж думки, яку так блискучо обґрунтував історик В.Липинський» [22, с. 102].

С.Чикаленко повністю погоджується з ідеями В.Липинського про те, що «тепер тільки монарх зможе дати бажаний спокій, тільки монарх зможе збудувати українську державу та оборонити її від сусід, а тому треба спішити поставити свого

монарха в своїй державі, поки ще не настав всеросійський царь, до якого неминуємо врешті приведе централістично-самодержавна комуністична влада, бо тоді Україна з московського комуністичного ярма, знов попаде в московське царське, хоч може трохи й легше за те, що було до революції» [22, с. 102].

Автор переконаний і в тому, що «українській інтелігенції, вихованій на демократизмі, на мріях про державу «без холопа і без пана», з виборними гетьманами, чи на соціалістичних принципах, не легко позбутися мрій республіканську форму держави. Ми не мали своїх царів, королів, чи навіть і великих князів, бо російська школа привчила нас думати, що й Владимир Святий не наш; у нас не було отої сучасної мішури двірської та родовитої аристократії, бо вся вона стала чужою нам, а тому нам якось ніяково, навіть соромно й подумати про свого монарха, а тим часом, хто вдумається в наше минуле і тверезим оком гляне на сучасне, той побачить, що колись до татарщини ми мали свою державу, бо мали своїх монархів, а в новіші часи і досі не мали й не маємо, бо не мали й не маємо своїх монархів» [22, с. 102].

Але українським монархом, на переконання Є. Чикаленка, не може бути ні П. Скоропадський, ні С. Петлюра, «ні хтось інший свій, бо на своєму ми, по своїй недисциплінованості, не об'єднаємося, не помиримося, а знов тільки якийсь Варяг, як в старовину; якийсь чужоземний королевич, що матиме за собою піддержку якоїсь держави, прийде з своєю гвардією, привезе своїх, а не московських, «фаховців» чи «спеців» і поведе політику понадклясову, понадпартійну і зорганізує державу з неграмотних хліборобів, як це зробили в наші часи чужоземні королевичі в Греції, Румунії, Болгарії, а приклади культурних народів, як Фінляндці, Прибалтійці, Чехи та інші, що зорганізувалися в республіки, до нашого неграмотного народу не підходять» [22, с. 102].

І хоча стаття не мала глибоких теоретичних викладок на підтримку консервативної ідеї, тим більше, що її автор прагнув до сполучення республіканської і монархічної концепції, тим не менше вона зробила багато для реклами і популяризації цієї ідеї. Треба відзначити і те, що сама постать Є. Чикаленка у ролі пропагандиста гетьманської ідеї вже була значним «трофеєм» для консервативного табору.

Треба зазначити, що стаття Є. Чикаленка і ті питання, що були в ній підняті викликали широкий резонанс не тільки в таборах опонентів гетьманців.

Так, В.Липинський відповів на неї ґрунтовною статтею «Покликання «Варягів», чи організація хліборобів? (Кілька уваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка «Де вихід?»), уже на початку якої, хоч і означив свою повагу до Є. Чикаленка, все ж висловив і слова незгоди з його думками і твердженнями: «ми одначе ріжнимось з ним, як в самій концепції українського монархічного ладу, так і методи, яким має бути заведений цей лад» [9, с. 312].

Як і можна було передбачати, основний момент, в якому відрізнялися погляди В.Липинського та Є. Чикаленка на монархічний устрій майбутньої держави полягав у відмінності поглядів на особу гетьмана: Є. Чикаленко пропонував запросити «варяга»-іноземця, а В.Липинський пропонував ідею «свого» монарха.

Наводячи слова Є. Чикаленка про те, що українським монархом не може бути хтось свій, а лише якийсь «варяг», В.Липинський стверджує, що подібні ідеї і думки «єсть теорією повної зневіри і розпуки. Бо тільки коли прийняти за доказане, що Українці, по своїй фатальній національній вдачі, на своєму Монархові, піддержаному власними українськими консервативними силами – тоб то на своїй власній національній владі – ніколи не помиряться, коли вони самі з себе не в стані ніколи такої влади витворити, можна весь тягар створення Української Нації і Держави перенести на «чужоземного королевича і його гвардію» [9, с. 317].

В.Липинський задавався питанням: а що буде, коли такий «королевич» не з'явиться в історії України, або, якщо і з'явиться, то не захоче творити Української держави? «Який розумний Варяг захоче ставати для Українців своїм, захоче українізуватися, коли Українці мають таку основну і незмінливу національну вдачу, що правити ними не може свій, бо на своєму вони ніколи не помиряться» [9, с. 317]. Таким чином В.Липинський підводив до основного свого аргументу – якщо все залежить від однієї сторонньої людини, то до чого тоді воля української нації, і чи є вона?

Каменем спотикання між В.Липинським і Є. Чикаленком у площині того, хто би міг бути гетьманом України – «варяг» чи «свій» лежали не стільки і не тільки теоретичні, програмні розбіжності. Головною причиною такої бурхливої реакції В.Липинського стала постать архикнязя В.Габсбурга-Лотрінгена, більш відомого в українських колах як В.Вишиванов-

го. Саме він, «людина королівської крові» – «іноземний королевич», колишній полковник Українських січових стрільців, був одним з претендентів на гетьманську булаву, а тому був прямим конкурентом П.Скоропадському.

Тож, не дивно, що В.Липинський накинувся з агресивною критикою на «поривів новоявлених «монархістів» з «Соборної України» (заснований В.Вишиваним, тижневик «Соборна Україна» виходив у Відні під редакцією Р.Амона та В.Андрієвського як орган Головної управи Українського національного вільно-козацького товариства у 1921-1922 рр.). На його переконання ідея «поставити» варязького гетьмана мало за мету дискредитувати та знищити працю УСХД: «Під прапором власне «варязького монархізму» розпочалося звичайне українське демократичне руйнування хоч невеликого і не ідеального, але посідаючого вже своєю традицією і вже реально існуючого, во ім'я «Ідеального» і нового, але утопічного і безгрунтового будучого» [9, с. 329]. В.Липинський стверджував, що «методи роботи і аргументи редакторів «Соборної України» нічим, хіба тільки більшою хаотичністю і нелогічністю, не різнилися від методів цілої української демократії» [9, с. 329].

Основним питанням державного буття або небуття української нації, В.Липинський убачав у тому, «щоби з того матеріалу, який ми вже оддічили по нашій історії сотворити свою власну національну владу, встановити свого Монарха, завершити повну національну асиміляцію нащадків Варягів старих і в той спосіб твердо задовбати в голову всім Варягам новим, що Україною може правити тільки свій. Тільки тоді всі ці майбутні Варяги стануть дійсно Українцями і будуть творити українську державу і українську гвардію, а не правити як досі Україною при помочі чужої держави та чужої гвардії. І тільки тоді розпочатий вже процес народження нашої нації буде завершений і ми перестанемо бути нацією недорозвинутою, яка не може ані зовсім вмерти ані вдруге народитися» [9, с. 319].

Тож, не дивно, що одним із провідних питань, які піднімав В.Липинський було питання «власних сил». Саме власними силами український консерватизм повинен був упоратися з «руїницькою» діяльністю української демократії та місцевою російською та польською реакцією, яка, на думку В.Липинського, спільними зусиллями з українською демократією прагне знищити Україну.

Власне, неприпустимість ідеї Є.Чикаленка про те, що українською монархією повинен опікуватися Державний центр УНР на чолі з С.Петлюрою, стало лейтмотивом статті «Покликання «Варягів», чи організація хліборобів».

В.Липинський, із властивою йому безкомпромісністю у ставленні до демократично-республіканських партій, писав: «Не буду тут говорити про те, чи наша демократія взагалі в стані «вигнати» з України яких би то не було «гнобителів». Чи власне демократія здатна довести до якогось позитивного результату визвольний рух нації, що не має ані одідиченого по попередніх стадіях розвитку власного державного апарату, який би ця демократія могла опанувати, ані власної, чи матеріально заінтересованої в існуванні уукраїнської республіки чужої фінансової буржуазії, заінтересованої в нічим необмеженій спекуляції на республіканським устрою даної нації – ніяка демократія перемогти не може» [9, с. 324].

Треба відзначити, що ставлення гетьманців до соціалістичних та ліберально-демократичних сил на чужині було відверто неприязним, у силу того, що вони «розклали думки і волю» державно-продуктивних суспільних верств. Так, В.Правобережець у статті «Замітки на полях демократичної преси», що була друкована в «Хліборобській Україні» аналізуючи і порівнюючи погляди М.Грушевського під час революції та визвольних змагань в Україні і його ж погляди, відображені у статтях, опублікованих у журналі «Борітеся-Поборете!», приходять до думки, що М.Грушевський зрікся своїх державницьких переконань на користь соціалістичних гасел. На думку автора, якщо політичні діячі такого масштабу не могли «втримати» незалежність України і тим самим не надали авторитету демократичним гаслам, то «Чи українська демократична культура в лиці своїх авторитетів уважає потрібним існування власної держави, чи ні? Чи ця культура є культурою національної організованості, чи національного анархізму? Бо бажання мати ідеальну державу, та ніякої іншої, це і є вульгарний анархізм, який в часах загального розвалу може проповідувати теоретично у Відні проф. Грушевський, а реалізувати практично на Україні Махно» [14, с. 176]. Тим самим слушно ставилася проблема політичної, ідеологічної і моральної неготовності деякого з українських лідерів до державного будівництва, що неминуче мало призвести до краху визвольної боротьби під їх проводом.

Окремо в національно-патріотичній дискусії, що точилася в тому числі на сторінках гетьманської преси, стояло питання відношення до італійського фашизму, який саме став на ноги в той час. Треба відзначити, що гетьманська публіцистика, хоч і не мала прикладів пієтету до цієї політичної течії, проте певні позитивні ноти можна простежити в статті В.Липинського «Покликання «Варягів», чи організація хліборобів?», де він віддаючи належне Б.Муссоліні, писав: «Муссоліні, наприклад, тільки тому не викликав страшною катастрофи і не зруйнував Італії, що не повалив італійської монархії. Як справжній патріот і політичний творець, а не руйнік, він скорився перед символом і персоніфікацією єдності національної, перед репрезентантом національної традиції і сучасності: італійським Монархом» [9, с. 336].

Саме завдяки монархії, на переконання В.Липинського, Б.Муссоліні зберіг цілісність нації, її органічну структуру, «він не розвалив дотеперішньої національної будови, а почав її тільки досконалити» [9, с. 336].

На думку В.Липинського, всі українські кандидати «на чоло нації» повинні стати українськими Муссоліні, завданням яких було б стати «чесними слугами персоніфікованої і репрезентованої Гетьмано-Монархом Нації і Держави, а не трагікомічними головними і не головними отаманами, президентами, військовими диктаторами» [9, с. 336].

3.2.2. Дискусія про національне питання в українській консервативній публіцистиці на еміграції

Не можна оминати увагою і досить гостре національне питання, яке набуло особливої актуальності саме у важких еміграційних умовах. Пошук винуватців, пошук ворогів не обмежувався в середині еміграційного середовища – необхідно було знайти «цапа-відбивайла», на якого можна було навісити усі невдачі українців.

Треба зазначити, що В.Липинський в жодному зі своїх творів не зупинявся на національному питанні спеціально. Можна припускати, що причиною такого ставлення було і власне, «неукраїнське» походження автора «Листів до братів-хліборобів».

Проте, аналіз окремих нюансів проблеми, ми можемо спостерігати як у публікаціях В.Липинського, так і в інших представників монархічно-гетьманського середовища.

Так, питання українсько-єврейських стосунків, загострене під час єврейських погромів в Україні та після «ритуального» вбивства С.Петлюри євреєм С.Шварцбартом в Парижі, стало «наріжним каменем» для політичних платформ усіх політичних партій.

Так, у «Хліборобській Україні» була опублікована ґрунтовна стаття одного з лідерів УСХД М.Тимофієва під назвою «Жиди і народне господарство України», у якій він, поруч з аналізом історії питання, зупинився також на сучасному йому стані. Ця стаття стала чи не поодиноким офіційним документом УСХД, в якому з'ясувалося ставлення Союзу до єврейського питання в Україні та українсько-єврейським стосункам.

Головною проблемою в українсько-єврейських стосунках була величезна кількість міфів і стереотипів, які діяли в обох середовищах.

Одним з таких міфів було те, що «уряд завжди хоче громи-ти Жидів, а робітниче-селянська людність повстає на їх захист». Автор вважав, що «історично немає більшої неправди, як таке твердження», «ми скрізь і завжди бачимо цілком відворотні з'явища – низи населення, під проводом революційної опозиції кидаються на Жидів, уряд їх захищає» [18, с. 287].

Іншою проблемою при аналізі єврейського питання є міф про «всесвітню єврейську змову», який розповсюджує антисемітська література, і до якого підходять часто безкритично. Переоцінюючи єврейські сили і можливості численними інформаціями про «всякого роду «сіонських мудреців», розшифровується роля Жидів в міжнародній політиці, приводяться довгі списки міродатних в різних країнах і сферах діяльності Жидів» [18, с. 288]. Автор переконує, що не можна погодитися з такою переоцінкою, бо «сили ці букли в дійсності такими мізерними, такими внутрішньо нікчемними, що очевидно не могли б відіграти ніякої ролі взагалі» [18, с. 289].

Піднімаючи питання українсько-єврейських стосунків, М.Тимофієв вважав їх «неормадними, нестерпними, більш нестерпними ніж коли б то було раніше... В повітрі носить-ся слово «погром» і єсть чимало елементів на Україні, що готові вжити, а по-де-куди і вживають цього випробуваного способу боротьби» [18, с. 295].

Автор статті переконаний, що проведення погромних акцій та фізичне знищення євреїв не може стати «ліками для українського народного господарства – воно не знищить причин нашої квоності. Причина ся лежить не в Жидах, а в нас самих – в нашому традиційному неумінню налагодити самі певні галузі народного господарства, в слабості у нас державного інстинкту і такту, в неумінню організувати господарську боротьбу в достойний спосіб і в звичці всі господарські суперечки та невдоволення виражати в формі винищення ворожого майна і його власників, з тим, щоб потім знова їх кликати собі на допомогу» [18, с. 296].

Автор перестерігає: «Нігде в світі Жидів не вирізували так ґрунтовно, як на Україні і нігде в світі вони не розплоджувалися і не живуть в такій кількості, як на тій же Україні», а тому для всіх, хто прагне пов'язати початки відбудови України з «етнічними чистками», радить: «Цей метод боротьби вже в ході історії довів свою непридатність і зрозуміло чому так. Всяка будова свого вимагає в першу чергу дроблення нових цінностей – господарських і духових, вимагає організації, знання, посвяти, праці, творчого підйому, відданости, позитивному ідеалові. Боротьба проти чужого руйнуванням цього чужого може дати позитивні наслідки лише в тому випадку, коли на місце його одразу ж ставиться своє, краще. Коли ж цього не робиться – крім збільшення загальної руйни і злиднів така боротьба нічого зі собою не приносить» [18, с. 296].

Головну причину існування «єврейського питання» в українській внутрішній політиці автор вбачає в неорганізованості української маси, відсутності власного позитивного господарського і політичного ідеалу, відсутності творчого підходу як у процесі державотворення взагалі, так і в формуванні внутрішньої політики. Якби всі означені моменти були присутні, то не існувало б і «Єврейського питання» у тій взаємозагрозливій формі, яка існувала.

Не заперечує автор і того, що у цій проблемі є дві сторони і не можна всі звинувачення навішувати лише на українців. М.Тимофіїв упевнений, що роль самих євреїв у стихійних погромних настроях надзвичайно велика: «Доводиться одверто сказати, що, аби Жиди самі хотіли спровокувати погроми – вони не змогли б зробити цього краще, як ведучи і продовжуючи свою дотеперішню політику на Україні» [18, с. 296].

Основною хибкою такої політики була відверта орієнтація на перемогу російської революції в Україні, замість того, щоб пов'язувати своє життя з перемогою української державності. Цієї ж політики дотримуються і всесвітні єврейські організації, які виступали з відверто антиукраїнських позицій.

Піднімаючи питання єврейських погромів, автор зазначає ті труднощі, що лежать у їх запобіганню і які полягали в «1. анархістичности і здеморалізованости широкої маси та слабости у нас творчих і організаційних елементів; 2. жадності нашого жидівства до політичної влади, його глибокій безпринципності і нездібності до того, щоб для свого ж добра добровільно одмовивсь од дуже сумнівного і недовговічного «част» панувати над сильнішою від нього і зневажаючою жидівство українською масою; 3. в жадності закордонного жидівства до грошей, в устремлінню його до кольоніального визиску України, в його політичному засліпленні мрією про панування, оперте на большевицькій охлократії, в нездібності його, нарешті, на справжню, у великому масштабі організовану жертву для спасення українського жидівства» [18, с. 298].

Автор упевнений в тому, що у вирішенні проблем будь-якої складності між обома народами визначальне значення має дух, який керує ними в даний період: «Почуття взаємної зненависти, злоби і помсти зникнуть в той момент життя на Україні – однаково і одночасно як в господарстві, так і в політичній і культурній області – коли і Українці і Жиди відчують, що вони живуть в одному народно-господарському організмі і зрозуміють, що від здоровля цього організму залежить їх обопільний добробут. Коли людей охопить творчий порив будувати собі свої цінності, а не руйнувати чужі, творити свою культуру, а не нищити чужу» [18, с. 298].

Виступаючи оптимістом, автор переконує, що в періоди загального підйому життя і моралі у всіх життєздатних націй загоювалися всі рани, що були нанесені в часи занепаду, деморалізації та злоби, а Україна якраз повинна скоро увійти в такий період: «Коли не станеться такого загального морального підйому, коли не зміцниться в ближчий час творча національно-державна українська сила, яка візьме твердий провід в українському політичному і господарському життю і воно буде далі гнити, як і досі, – коли Жиди не зрозуміють, що їх доля зв'язана органічно не з чужими силами на Україні,

а з самою Україною, з її продукцій ними чинниками і не зроблять з того відповідних практичних висновків – прогноз наш сумний. Тим більше сумний, що в ньому нема навіть цікавості новизни – більше як 800 літ топчеться ця справа на тому ж місці, не зробивши ні кроку наперед, і ні Жиди, ні Українці за ці 800 літ також ні трохи не змінили способів своєї примітивної акції і реакції на події» [18, с. 299].

Підсумовуючи аналіз дискусії, що точилася на сторінках української еміграційної монархістської преси, можна ствердити, що поява тієї чи тієї політичної ідеології зумовлюється об'єктивними історичними, соціальними, психологічними факторами. Головним чинником у цьому процесі була наявність певних зацікавлених соціальних груп, що мала інтелектуальні сили для вироблення відповідної політичної ідеології. В силу того, що в середовищі української еміграції сили прихильні до консервативної гетьманської ідеї знайшлися, публічний вихід на політичну арену українського монархізму був цілком обумовленим і закономірним. Український монархізм міг стати лише швидкоплинним епізодом ідеологічних пошуків порівняно невеликого середовища міжвоєнних українських емігрантів, якби не було інтелектуального доробку В.Липинського. Саме завдяки йому він розвинувся у специфічну, але чітко оформлену концепцію державотворення.

Заснований ще у 1920 р. Український союз хліборобів-демократів (УСХД), що його очолював В.Липинський, став політичною групою, що мала на меті втілення у життя засад української державності, окреслених статутом цієї організації. Основними характерними ознаками внутрішньої будови УСХД стало те, що він відкидав принципи «партійности, голосування, виборів» та іншу непотрібну «демократичну» атрибутику, оскільки, це призвело б до розвитку партійного «кар'єризму, демагогії, безвідповідальності, самопоборювання, самороз'єднання і самоослаблення» [15, с. 264].

Важливим питанням, що ним керувався В.Липинський було те, що про обрання на еміграції нового гетьмана як голови української монархічної держави не може бути й мови, оскільки таку державу потрібно було ще створити. За доцільне було визнано і те, що до повернення на батьківщину не можна було називати особи, яка б стала українським монархом. Це, на думку В.Липинського, усунуло б «небезпеку боротьби

претендентів». «Персоніфікація української монархічної ідеї задалегідь, вже на еміграції, не дала і не дає розвинутися умовам, необхідним для перемоги цієї ідеї» [7, с. 7].

Непокоїла В.Липинського і загроза внутрішньої боротьби серед українських гетьманців, можливість появи у лавах організації «елементів пасивних», що були б лише баластом для руху, «кар'єристів», що «побувавши на чаї у «Яснопольського», були «на ти» з якимсь «графом»... і тим підготовляли собі шлях для дальших політичних викрутасів на дикім полі українським» [7, с. 8]. Проголосивши ці небезпеки, В.Липинський знайшов собі ворогів у середовищі недавніх друзів і соратників з оточення П.Скоропадського, що призвело до розколу організації. А зенацька смерть В.Липинського 14 червня 1931 р. не дала можливості здійснити все заплановане.

3.2.3. Шляхи національної ідеї в публіцистиці українських гетьманців-націоналістів

4 вересня 1920 р. в Берліні було засновано іншу організацію українських гетьманців-націоналістів, що була названа Українським національним козацьким рухом (УНАКОР) (через деякий час організація була перейменована в Українське національне козацьке товариство (УНКТ) і яку очолив І.Полтавець-Остряниця, генеральний писар гетьмана П.Скоропадського часів Української Держави 1918 р. Після еміграції за кордон І.Полтавець-Остряниця проголосив себе «гетьманом-військовим отаманом» українського козацтва.

У перші роки своєї діяльності УНКТ розвинув «бурхливу» діяльність, яка, однак, не принесла активного поширення пропонованої ідеології в еміграційному суспільстві, у першу чергу, через свою виразно профашистську спрямованість і непопулярність пропонованих ідей та гасел. Для того, щоб виправити це становище, уже в лютому 1923 р. у Мюнхені (Німеччина) почав виходити офіційний періодичний орган УНКТ «Український Козак». Так, у редакційній статті «Вертаємось до часів Козацької Слави» були проголошені головні гасла організації: « а) Нація, б) Національна держава і в) Національна традиція», – підкреслюючи, що саме ці «льовупги» повинні бути вище тої або іншої форми правління [1], які трансформувалися у загальновідомі гасла доби «Самостійної

Україні» М. Міхновського: «Бог і Єдина Суверенна Україна», «Україна для Українців, – геть чужинці», «Українська Національна Народньо-Козацька Річ Посполита», «Земля, право, свобода і влада Українському Козацькому Народові».

Головними ж завданнями організації стали відродження національних традицій народу, виховання здорової і «самоповажачої» себе нації. Для досягнення своїх завдань лідери УНКТ пропонували забути деякі «застереження...», а на їх місце поставити: 1) Націоналізм, 2) Національний соціалізм, Козачество, як самооборона нації та, 4) Ловка, розуміюча тактику сьогодняшнього дня, дипломатія; що покривація одним словом диктатура і домінація народньої партії до часу, поки Держава буде створена і зможе виявити без каліченої революцією демократії та жидівської меншости свою дійсну волю» [1]. Тим самим УНКТ проголошував безпринципність своєї політичної діяльності, расову нетерпимість та неабияку прихильність до фашистської ідеології. Останнє підтверджує наявність у логотипі газети т.зв. «побратимського ознаку» УНКТ – зображення козака на тлі розчерків блискавки та українського тризуба в лавровому обрамленні на тлі великої свастики.

Говорячи про національно-державницькі пріоритети і тактику своєї боротьби за українську державність, лідер УНКТ І.Полтавець-Остриця зазначив їх у програмних документах товариства, авторство яких, на думку істориків, належить саме йому. Так, єдиною умовою до устрою майбутньої української держави була її відповідність національному змісту, до чого могла лише відмова від партійних та особистих інтересів. З огляду на вище означене в основу програми УНКТ було закладено принципи об'єднання всіх українських земель в єдину Українську Державу, на основі самовизначення народів, визнання світовими державами суверенних прав українського народу, усунення чужоземної окупації на всіх його землях, створення «єдиного національного фронту», для зміцнення державних прав «українського козацького народу», захист українського народу від панування чужинців та експлуатації, забезпечення українському народові вільного політичного, економічного та культурного розвитку, повернення до праці всіх українських активних, національно-свідомих сил, котрі завдяки національній руїні були відсунені від участі в державному будівництві, спри-

яння молодим «козацьким кадрам», аби «обминути старі, мертві авторитети, котрі своєю партійністю, та нездібністю привели українській нарід до повного національного та державного занепаду, а його землі – до посідання ворожою силою» [16]. Як видно, всі постулати мали загальний, скоріше декларативний характер.

Деякі пункти «Статуту» мали відверто нацистський і расистський характер. Так, можна уявити до яких би наслідків призвело створення «Національної Диктатури» та введення в дію законів про українське громадянство, які передбачили те, «що городянином може бути лише козак, а козаком – лише українець по крові, без різниці віросповідання... Жиди не можуть бути зовсім городянами Української Держави» [16].

Але, попри таку декларативність і національну нетолерантність, деякі пункти «Національно-політичної мети УНКТ-ва» і дотепер викликають інтерес. Серед них треба відзначити питання функціонування преси: «щоб полегчити створення Української національної преси ми жадаємо: 1. Щоб керівники та співробітники часописів, котрі видаються на українській мові, були українськими городянами. 2. Щоб не українські часописи видавались, тільки з дозволу державних установ, причому вони не можуть друкуватись на українській мові. 3. Щоб фінансування українських часописів і вплив на них виходив лише від осіб українського походження (Українських городян), і порушення цього, мало би наслідком припинення виходу часописів і негайну висилку за межі України осіб (не городян), котрі пробували впливати на часопис. 4. Часописи, направлені проти загального добра і спокою городян, недопустимі. Ми також жадаємо припинення виходу в світ всякої літератури, котра політичне, морально, духовно і національне розкладає нашу молодь та громадянство... Переслідування законом всяких політичних інсинуацій і провокацій проти Українського Народу й державности, розповсюджуємих через пресу» [16].

Маючи штаб-квартиру в Німеччині, «козацький рух» налагодив зв'язки з німецькими націонал-соціалістами, а його лідер І.Полтавець-Остриця взяв на «озброєння» і їхні програмні постулати. Окрім ідеологічних запозичень, організація визнавала, що «існує за рахунок ... національних світових організацій, рідних йому по духу, як приміром італійські фашисти чи інші націоналісти. Головною ж підтримкою

У.Н.К.Т-ва є те, що воно являється складовою частиною світового національного центру, відкіль більш усього черпає силу для визвольної боротьби» [2].

Про активну співпрацю з німецькими націонал-соціалістами говорив і факт розміщення інтерв'ю генерального писаря УНКТ О.Бантиш-Каменського з редактором органу НСДАП «Völkischer Beobachter» А. Розенбергом. У цьому інтерв'ю майбутній керівник зовнішньополітичного відділу НСДАП і міністр окупованих східних територій розглядаючи програмні засади боротьби націонал-соціалістів на чолі з А.Гітлером у Німеччині заявив, що «всі, хто ставить особисті інтереси нижче народніх, ідуть сьогодні за Гітлером». Він також з'ясував ставлення до України і перспективи українського руху: «Ні з Україною, ні з повставшими державами на терені Росії. Німеччина ніколи не мала непоборимих розходжень і особливо з першою. Війна ж 1914 р. була хибною, по відношенню як до України, так і до інших, повставших на терені Росії держав, і ми віримо, що коли впаде большевицька влада і з під неї звільняться національні держави, то тісний союз між ними і Німеччиною зявляться вимогою життя.

Ми також твердо вірим, що тяжка національна боротьба Українського Народу за своє право, в недалекому часі завершиться повним і конечним успіхом, за котрим здійсниться і всі його мрії [13].

УНКТ намагалося знайти контакт з «Хліборобами Державниками, з групою В.Вишиваного і навіть пробували досягнути порозуміння і стати до допомоги урядові УНР», але всі названі організації, на свою честь, від подібної співпраці відмовилися. Питання співпраці чи «єдиного фронту» з іншими політичними силами міжвоєнної української еміграції, хоч і були внесені в «Тактику УНКТ» [17], але вже не стояли на порядку денному: «По відношенню до Української еміграції за виключенням Галицьких Січових організацій, армії У.Н.Р. та інших суто національних гуртків, У.Н.К.Т – во ставиться, абсолютно індиферентне, позаяк гадає, що будівники такого змісту як Винниченко, Порш, Петлюра, Вишиваний, Скоропадський та інші, в майбутньому Україну до добра не доведуть, як то показало їхнє минуле. От-же, У.Н.К.Т - во покладає свої надії лише на Народ, та ті національно-активні молоді сили, які її стануть на чолі його визвольного руху та принесуть з собою нові національно-провідні ідеї» [2].

Виходячи з того, що представники «козацького руху» не бачили для себе політичних однодумців і союзників, то було оголошено, що УНКТ не буде вступати в публічні дебати з жодною з політичних організацій на чужині: «От-же, наколи-би хто, хотів знати правду про нас та про нашу роботу та зауважає, що крім «Українського Козака», вони про це ніде не довідаються тому, що по за ним ми не маємо ніяких інших нашіх чи інспіруємих нами органів преси.

За всякіж провокації, що росповсюджуються політичними спекулянтами ми не винні і за це на себе відповідальности не берем і ні в які перетрактації з ними на майбутнє вступати не будем, бо гадаємо що настояще оповищення конкретно зясовує нашу мету і завдання. Кому ж охота вірити брехням, та їх росповсюджувати, хай цим займається, коли має час, ми ж – люде праці» [2].

Відзначаючи, що «козацький рух» УНКТ не мав значного впливу в середовищі міжвоєнної української політичної еміграції в Європі, слід сказати, що моральна шкода, якої він завдавав ідеї українського консерватизму, а також і всієї українській визвольній боротьбі, ставши на шлях відвертої профашистської орієнтації, була досить відчутною. Про це говорив В.Липинський свого часу і про це йшлося вище у нашій праці [7, с. 8].

Та після смерті В.Липинського, очолюваний ним УСХД продовжив свою діяльність, хоч і зазнав відчутних коливань у програмних документах організації. Так, у лютому 1931 р. у «Бюлетені гетьманської управи» з'явився звіт «Десять літ праці гетьманського центру на еміграції», в якому не тільки було підбито підсумки десятирічної діяльності гетьманськомонархічного руху на еміграції, але й окреслювались його нові завдання на сьогодні і на перспективу. Особливої уваги було приділено уточненню деяких принципових питань організаційного і програмного характеру. Зокрема, у ньому йшлося щодо форми влади у майбутній Українській державі. Її було визначено як конституційну монархію на чолі з гетьманом П.Скоропадським «і яка переходять дідично до його наслідників» [3, с. 7]. Пророчі слова В.Липинського набували свого звучання.

Керуючись у своїй програмі принципом «територіального патріотизму», гетьманське середовище зобов'язувалося забезпечити всьому українському народові рівні права, незалежно від національності та конфесійної приналежності, в тому

числі найважливіші економічні права громадян: «відновити знищений більшовиками принцип індивідуальної власності, вільної праці і вільної індивідуальної ініціативи в господарстві; провести широку аграрну реформу в напрямку поширення і зміцнення селянського господарства» [3, с. 7].

Дотримуючись принципів, проголошених В.Липинським у «Листах до братів-хліборобів», гетьманський центр вважав за необхідне створення союзу України, Білорусі та Росії, що «забезпечив би їм найкращі умови внутрішнього розвитку і відновив би їх колективний міжнародний вплив» [3, с. 6], виходячи у цьому питанні не з позицій поновлення Російської імперії, а розбудови рівноправного союзу трьох незалежних держав.

Підсумовуючи вищесказане, треба зазначити, що український консерватизм викристалізувався як ідейно-політична доктрина саме у 1920-1930-х рр. ХХ століття. Попри внутрішню складність і недостатню організованість він відіграв значну роль у житті української нації як ідея збереження національних традицій, мови, культури, освіти, захисту релігії та церкви, відродження історичних форм державності. Його принципи розглядалися як наріжний камінь побудови нової незалежної Української держави, характерними рисами якої були б міцність, стабільність та порядок.

Аналізуючи націотворчу діяльність українського монархічно-гетьманського середовища на еміграції в міжвоєнний період, треба зазначити, що ідеологія монархізму як політична течія хоча і проявляла себе досить енергійно, все ж набути широкої популярності не змогла. Основною причиною політичного неуспіху гетьманського руху стало те, що він відстоював досить непопулярні ідеї, часто асоційовані з перебуванням гетьмана П.Скоропадського при владі, а тому ще добре збережені у пам'яті безпосередніх учасників тих подій, що волею долі опинилися на еміграції.

Консервативна ідея з усіма її проявами призвела і до різного її бачення, що знайшло відображення у ідеологічних концепціях В.Липинського, С.Томашівського, В.Кучабського та ін. Але незважаючи на це, їхні консервативні доктрини все ж мають багато спільних рис: визнання домінуючої ролі держави в житті суспільства, монархічна форма правління, елітаризм, національна ідея як основа буття нації, пошана до традицій, релігії, моралі тощо. Всі вони обґрунтовували власні консервативні концепції державотворення, спираючись на

історичні традиції, виділяти головні чинники у побудові держави і таке ін. При цьому, найбільш традиційною у плані дотримання усіх консервативних засад була доктрина В.Липинського. Треба відзначити, що не зважаючи на роки, низка концептуальних положень, що їх запропонував В.Липинський стосовно здійснення ефективної національної політики в державі, забезпечення соборності Української держави через федералізацію окремих земель України, але з сильною центральною, гармонізація взаємодії держави і церкви, не втратили своєї актуальності і сьогодні.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Як потужна політична течія український консерватизм сформувався саме на еміграції. Український союз гетьманців-державників (УСГД), заснований 1920 р. у Відні, здебільшого з представників заможної хліборобської верстви, був покликаний не тільки дати власну відповідь на причини поразки української державності, а й головне – запропонувати свої шляхи і методи її відродження. Теоретичну ж основу української державності з погляду консервативно-монархічної думки здебільшого розробили у своїх публіцистичних творах В.Липинський, С.Томашівський і В.Кучабський.

Розроблена В.Липинським в «Листах до братів-хліборобів» ідеологія української трудової монархії надала українському консерватизмові нового обличчя і нового звучання, що вигідно протиставляло його демократам, республіканцям і націоналістам.

Головним завданням і УСГД, і власних творів В.Липинський бачив у «впливі на зміну способу думання, світогляду, української провідної верстви» [8, с. XLIII].

Говорячи про причини поразки Визвольних Змагань 1917-20 рр., В.Липинський був упевнений в тому, що «погубила нас сварка і брак єдності між нашими провідниками. І всякий повинен знати, що така сварка і брак єдності нас погубить знов, як настане наше слідуєче політичне Різдво» [10, с. 151].

Головна проблема, з якою, на думку В.Липинського, не впоралося українське суспільство у цей короткий період державності, – це випрацювати таку державну систему і її внут-

рішню і зовнішню політику, за яких можна було б «одсепаруватись од Польщі, але так, щоб не утопитись в руськім морі» [8, с. XLIV].

Уважаючи «недержавність» найбільшою «національною недугою» українців, В.Липинський знаходить корені цієї проблеми, які, на його переконання, полягали в «географічному положенні», що призвело до суттєвих культурних відмінностей між окремими територіями України. Різниця ці є настільки суттєвими, що з ними всякий український політик мусить уважно рахуватись.

Ще однією причиною «недержавності» є споконвічний брак єдності серед громадян, що живуть в Україні, поєднаний з відсутністю, навіть спроб, об'єднати українців якоюсь спільною політичною ідеєю, що призвело, на думку В.Липинського, до «повного браку патріотизму і зненависти до своїх власних земляків» [8, с. 424].

І хоча в більшості своїх ідей В.Липинський мав багато спільного з представниками інших ідеологічних течій, це не заважало йому виступати з жорсткою, а часто і нищівною критикою своїх опонентів.

Особливій критиці піддає ідейно близький до монархічно-консервативної концепції український організований націоналізм та його ідеолога Д.Донцова. Можна припустити, що це було пов'язано з тим, що твори Д.Донцова були просякнуті занадто аморальним агресивно-насилницьким пафосом, проте, варто шукати більш реалістичні мотиви – концепція націоналізму, запропонована Д.Донцовим, набуваючи популярності в молоді, забирала цю аудиторію у консерваторів.

Тут необхідно віддати належне політичній прозорливості В.Липинського, який зміг спрогнозувати шляхи пошуку національної ідеї і подолання міжетнічних та регіональних антагонізмів у середині українського суспільства. Все це дає підстави не погоджуватися з деякими критиками його поглядів, які закидали йому не тільки антидемократизм, авторитаризм, але й фашизм.

Піднімаючи питання майбутньої Української держави, В.Липинський у своїх «Листах» не зовсім чітко окреслив майбутню українську монархічну державу, яка виглядала хоч і дещо фантастичною, але не без здорового глузду.

Досить дискусійною, і такою, що зберегла актуальність і до тепер, була думка автора «Листів» про право приватної власності на землю, тим більше, що переважна більшість тогочасних політичних соціалістичних сил була проти такого права. В.Липинський ставив це питання досить гостро – «Чи зможе без приватної власності на землю існувати нація?».

Але чи це найголовнішим дискусійним питанням залишалося питання зовнішньої політики і зовнішньої орієнтації. В.Липинський був щирим прихильником потрійного союзу України, Білорусії та Росії. Наголошуючи на тому, що союз не є федерацією, автор був упевнений, що тільки в такому форматі можна подолати складні часи, які б очікували на Україну після звільнення її від більшовиків та початку внутрішньої розбудови. Проте, це питання було і залишається спірним і неоднозначним у сприйнятті, бо В.Липинський не врахував факт того, що історична традиція і військова сила російського імперіалізму завжди перемагали здоровий глузд. А тому саме ця позиція В.Липинського викликала найбільшу полеміку в пресі з боку представників національно-демократичного, право-соціалістичного та націоналістичного таборів.

Проблема єдності національно-визвольних сил, актуалізована в соціалістичній та національно-демократичній періодиці міжвоєнної української еміграції в Європі, також піднімалася в публіцистиці В.Липинським. Він висловив думку, що такий фронт можливий лише за двох умов: «1. Коли існує єдиний національний провід і коли регулятором та мірилом національної єдності служить факт визнавання цілою організованою і дисциплінованою нацією цього єдиного проводу. 2. Коли, при відсутності такого єдиного проводу, єсть один спільний національний ворог, один спільний об'єкт зненависти, який оцим спільним і єдиним для всіх членів нації почуванням об'єднує їх і заміняє спільною емоцією брак спільної організованості, дисципліни, політичного розуму і волі» [9, с. 307]. Проте, можливість створення єдиного політичного фронту з ідейними опонентами В.Липинський виключав.

Треба відзначити, що на відміну від національно-демократичного, соціалістичного та націоналістичного таборів, українське консервативно-монархічне середовище не спромог-

лося розвинути належної системи пресового інформування. Тож, у 20-х рр. в Європі діяли лише два відносно потужних часописи: «Хліборобська Україна» (Відень) та «Українське Слово» (Берлін). І якщо «Хліборобська Україна» асоціювалася з В.Липинським, то в «Українському Слові» з'являлися публіцистичні матеріали представника галицьких консерваторів – С.Томашівського.

І хоча в більшості ідеологічні концепції В.Липинського і С.Томашівського були близькими, все ж мали і свої розбіжності, викликані регіональними особливостями.

Головним принципом, який повинні були сповідувати всі свідомі представники української нації, на переконання С.Томашівського, було те, що «кожний, хто б він не був, що в теперішній тяжкій і переломовій хвилині намагається підкопати авторитет уряду, є в очах громадянства звичайним злочинцем», бо «у критичних моментах національного життя, коли у грі доля всього народу, ціле свідоме й політичне зріле громадянство повинно стати за своїм урядом, хоч би він багатьом був не до вподоби, хоч би він помилявся в цьому, чи в тому; що опозиція проти нього не повинна йти так далеко, щоб разом із урядом вивернулася вся національна справа» [20, с. 33-34].

Головні ж, концептуальні розбіжності між В.Липинським і С.Томашівським полягали у цілком протилежному розумінні ними проблеми взаємовідносин між нацією і державою. В.Липинський дотримувався формули «до української нації через розбудову української держави», а С.Томашівський, навпаки, шлях до держави вбачав лише через розбудову і консолідацію нації.

Розмірковуючи над готовністю народу і його політичного проводу до державної незалежності, С.Томашівський зазначав, що «наша державна нездібність лежить не в недостатній свідомості і хотінню, а тільки в тім, що ми до держави не підготовані культурно, соціально й економічно... Виходить, що нам потрібно чогось іншого, ніж «державного ідеалу», а се – підготування до нього... Одним словом, нам потрібно плекати тепер не державний ідеал, тільки національний; а ці два поняття не тотожні» [20, с. 99].

Досить неочікуваною підтримкою гетьманському руху стала стаття відомого українського громадсько-політичного діяча і мецената С.Чикаленка «Де вихід?», що була опублікована в незалежному, але доволі близькому до петлюрівських 202

кіль віденському тижневику «Воля». Саме ця стаття викликала бурхливу полеміку між її автором і В.Липинським, яка стала чи не поодиноким прикладом цивілізованої дискусії в пресі того часу.

І хоча стаття не мала глибоких теоретичних викладок на підтримку консервативної ідеї, тим більше, що її автор прагнув до сполучення республіканської і монархічної концепції, тим не менше вона зробила багато для реклами і популяризації цієї ідеї. Треба відзначити і те, що сама постать С.Чикаленка, відомого громадсько-політичного діяча, мецената і редактора, у ролі пропагандиста гетьманської ідеї вже була значним «трофеєм» для консервативного табору.

Окремо в розділі пропаганди консервативно-монархічної думки стояла преса т.зв. Українського національно-козацького товариства (УНКТ). Але відверте копіювання німецького націонал-соціалізму, призвело до того, що «козацький рух» УНКТ не мав значного впливу в середовищі міжвоєнної української політичної еміграції в Європі. Також слід зазначити, що моральна шкода, якої він завдавав ідеї українського консерватизму, а також і всій українській визвольній боротьбі, ставши на шлях відвертої профашистської орієнтації, була досить відчутною.

Треба відзначити, що гетьманська преса не набула широкого розвитку, а тому й не стала трибуною для широкого ведення національно-патріотичної дискусії в середовищі міжвоєнної української еміграції. Переважна більшість публікацій, що з'являлися на її сторінках, мали скоріше лайливий характер супроти політичних опонентів, у яких часто зводилися особисті порухи та інтереси, ніж відбувалася цивілізована дискусія.

Література

1. Вертаємось до часів Козацької Слави // Український Козак. – 1923. – Ч. 1. – лютий.
2. Від Українського Націон. Козацького Т-ва // Український Козак. – 1923. – Ч. 14. – 16 жовтня.
3. Десять літ праці гетьманського центру на еміграції // Бюлетень гетьманської управи. – 1931. – Ч. 12. – С. 3-8.

О. Богуславський

4. Залесський П. Завдання розумного і честного Правительства на Україні // Хліборобська Україна. – 1924-1925. – Кн. 5. – С. 261-278.
5. Кочубей М. Чи ми проти терору, як методу визвольної боротьби в Галичині // Думки Гетьманця. – 1930. – Ч. 3. – С. 1-3.
6. Кочубей М. Чим слабка гетьманська концепція // Думки Гетьманця. – 1930. – Ч. 2. – С. 1-5.
7. Липинський В. Вступне слово // Збірник Хліборобської України. – 1931. – Зб. 1. – С. 3-13.
8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1919-1926. – 580 с.
9. Липинський В. Покликання «варягів», чи організація хліборобів? (Кілька уваг з приводу статті Є.Х.Чикаленка «Де вихід?») // Хліборобська Україна. – 1924-1925. – Кн. 5. – С. 296-376.
10. Липинський В. Про українську державність. Вельми важливий документ-лист до редактора «Українського Голосу» в Перемішлі // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня Р.В. 1918: Збірник статей і документів / Упоряд. М.Королишин. – Торонто, 1978. – С.151-152.
11. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – Філадельфія: Америка, 1925. – 111 с.
12. Націоналізм, патріотизм і шовінізм (лист п. В.Липинського до п. Б.Шемета, писаний у Райхенау 12.XII.1925 р. у відповідь на поставлене питання) // Батьківщина. – 1992. – Листопад-грудень.
13. Основи Націонал-Соціалістичного Німецького Руху // Український Козак. – 1923. – Ч. 5. – 1 травня
14. Правобережець В. Замітки на полях демократичної преси // Хліборобська Україна. – 1920-1921. – Зб. 2-4. – С. 175-183.
15. Статут і Реглямент Українського Союзу Хліборобів-Демократів // Хліборобська Україна. – 1920-1921. – Зб. 2-4. – С. 260-269.
16. Статут Українського національного козацького Товариства // Український Козак. – 1923. – Ч. 5. – 1 травня.

Розділ 3. Полеміка в пресі консервативно-гетьманського середовища української еміграції у 20-30 рр. XX ст.

17. Тактика Українського національного козацького Товариства // Український Козак. – 1923. – Ч. 5. – 1 травня.
18. Тимофієв М. Жиди і народне господарство України // Хліборобська Україна. – 1922-1923. Кн. 4. – С. 237-299.
19. Томашівський С. Влада й культура // Хліборобська Україна. – 1922-1923. – Кн.4. – С. 303-311.
20. Томашівський С. Під колесами історії. – Нью-Йорк: Видавнича корпорація «Булава», 1962. – 111 с.
21. Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. / НАН України. І-т соціології: Відп. ред. В.Б.Євтух. – Київ: Інтел. – 1994. – 260 с.
22. Чикаленко Є. Де вихід? (Лист до редакції) // Воля. – 1921. – Ч. 3/4. – 23 квітня. – С. 99-105.
23. Чим слабка гетьманська концепція // Український Голос. – 1930. – 8 червня.

РОЗДІЛ IV. **НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ПРЕСИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА**

Після того, як збройна боротьба українського народу за незалежність у 1919 р. досягла апогею, Українська Народна Республіка опинилася в кільці фронтів. Якщо з півночі наступали російські більшовицькі частини для підтримки т. зв. «Української Соціалістичної Радянської Республіки», то на півдні точилися бої з Добровольчою армією генерала А. Денікіна, який прагнув до відновлення «єдиної і неділимої» Росії. У той самий час на заході України Польща завдала нищівної поразки Українській галицькій армії Західноукраїнської народної республіки й змусила відступити її за Збруч, а з південного заходу – у Бессарабії та на Буковині – наступали ворожі румунські війська.

Директорія на чолі зі С.Петлюрою та уряд УНР докладали надзвичайних зусиль для організації захисту республіки. Але всі ці заходи не принесли очікуваних результатів і сподівань.

У середині листопада Директорія розпалася, уряди УНР і ЗУНР покинули територію України. Восени 1919 р. західноукраїнський уряд диктатора С.Петрушевича та його прибічники місцем своєї діяльності обрали Відень. На початку грудня знекровлені частини української армії й керівництво УНР були змушені перейти кордони Польщі, де й були інтерновані. А вже на початку травня 1920 р. вся Дієва армія перейшла польський кордон і відповідно до т. зв. Варшавського договору С.Петлюри з урядом Польщі взяла участь у радянсько-польській війні проти більшовицької Росії, що було, на думку урядовців, передумовою для продовження боротьби українців за власну незалежність.

Підписання Варшавського договору було дуже важливим кроком з боку уряду УНР, бо на території Польщі перебувало від 25 [93, с. 3] до 50 тисяч біженців [42, с. 4], інтернованих українців, які змушені були з політичних мотивів покинути батьківщину, у тому числі військові Армії УНР, урядові структури та керівництво УНР на чолі з С. Петлюрою.

Договір між урядами УНР і Польщі визнавав, як писав З.Книш, один з найбільших його критиків, «право України на незалежне державне існування» та «Директорію Незалежної Української Республіки, на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою, за Верховну Владу УНР» [65, с. 5]. Окрім того було підписано військову конвенцію, яка узаконювала перебування вояків Армії УНР на території Польщі. Окремим параграфом було прописано зобов'язання «не заключувати ніяких міжнародних угод, направлених проти України» для Польщі й «до того ж самого зобов'язується Уряд УНР супроти Польщі» [65, с. 6]. Також поляки обіцяли підсилити українські частини зброєю й амуніцією.

Загалом побут вояків Армії УНР у таборах був надзвичайно важким. Унаслідок цього занепадала морально-психологічна атмосфера. Державний центр УНР робив усе можливе для полегшення перебування вояцтва в таборах інтернованих та розгортання організаційної і національно-патріотичної роботи в них.

Але на перешкоді цьому стали зовнішньополітичні обставини. Після того, як 12 жовтня 1920 року в Ризі було досягнуто перемир'я між Польщею і більшовицькою Росією, яке і припинило більшовицько-польську війну, розв'язуючи проблеми спільного кордону. Для Української Народної Республіки ця одностороння угода, підписана недавнім союзником – Польщею – означала розрив українсько-польського договору. Ризька угода приголомшила всю українську політичну еміграцію і стала яскравим свідченням того, що в політиці на перший план завжди ставиться власний державний інтерес.

Підписання більшовицько-польської угоди призвело до офіційної ліквідації всіх державних структур УНР таких, як Рада Міністрів, Вища Військова Рада, Рада Республіки, дипломатична місія у Варшаві, хоч і не зупиняло їх роботи. Так, Рада Республіки, створена на початку 1921 р. у Тарнові, робила все можливе для збереження боєздатності війська, що перебувало в таборах інтернованих, і продовження збройної боротьби за відновлення української державності. Проіснувавши всього сім місяців, вона залишилася помітним явищем в історії української еміграції, ставши прикладом можливості консолідація політичних сил.

Після того, як у серпні 1921 р. було розпущено Раду Республіки і вся влада перейшла в руки головного отамана С.Петлюри, у політичному житті української еміграції настала глибока криза. Від Державного центру УНР поволі відійшли майже всі українські партії, за винятком закордонної групи соціалістів-федералістів, які на еміграції створили Українську радикально-демократичну партію. «Почалося найгірше: зневір'я у свої сили, зневір'я у справу і взаємне обвинувачення партій. Шукали винного і легко його віднайшли: винен уряд, винен його найвищий провідник Симон Петлюра. Винен і за поразку і за договір 1920 року з поляками» [119, с. 20]. З цієї кризи Державний центр вийшов лише після того, як у січні 1922 р., коли А.Лівицький сформував новий Кабінет міністрів.

Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції було представлене Державним центром УНР, який певний час користувався підтримкою з боку переважної більшості еміграційних партійних середовищ. Досить скоро центр перетворився на досить вузький за складом еміграційний уряд УНР, що був у підпорядкуванні С.Петлюри.

Саме ці події визначили подальшу долю Державного центру УНР, а також спровокували шквал нищівної критики уряду УНР і особисто головного отамана С.Петлюри з боку політичних опонентів.

Вже в перші дні перебування на еміграції, С.Петлюра заявив, що боротьба за визволення України буде продовжена під прапором УНР: «Метою... є здобуття, затвердження і зміцнення нашим народом своєї власної, не залежної від чужинців і сусідів, Суверенної Української Держави. Більшість нашого народу уявляє собі Українську Державу, як Українську Народну Республіку» [84, с. 302].

4.1. Публіцистика С.Петлюри про завдання української еміграції як основа концепції боротьби за відновлення української державності

Проблема боротьби за самостійну Українську державу стала чи не головним завданням української міжвоєнної еміграції, а тому досить широко дискутувалася на сторінках періодичних видань. Так, С.Петлюра у своїй програмній статті

«Сучасна українська еміграція та її завдання», яка вийшла під псевдонімом «О.Ряст» окремою брошурою 1923 р. в Щипйорно, окрім загально-статистичних відомостей про географію розселення та склад міжвоєнної політичної еміграції, писав: «Політичні думи, культурно-освітні стремління і організаційні змагання до утворення власної держави української нації повинні наскрізь проінняти і українську еміграцію, яка в спеціальних умовах свого перебування на чужині, здебільшого в європейських державах, мусить тут виконати відповідальну частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми української нації, а власне, ту частину, що її народ наш під окупаційною владою доклати не може, а яка, проте, має величезне значення в справі будівництва Української Держави» [84, с. 303]. Лейтмотивом статті стала думка про консолідацію всіх еміграційних сил: «В свідомості нашого народу відбувається великий процес перегляду і рєвізії тих шляхів, що ними нація до здійснення своїх державних ідеалів доходить; цей процес іде в парі з муравлиною працею: 1) консолідації національної волі; 2) усунення всього того, що зміцненню її перешкоджає, до роз'єднаності її приводить; 3) витворення реальних, дійсних, а не показних чинників державного будівництва України» [84, с. 303].

С. Петлюра пропонує переглянути ті напрямки, згідно яких і повинна провадити свою працю еміграція, переглянути ті шляхи, якими вона йшла досі, «щоб здійснити політично-соціальні і державні ідеали українського народу, перевірити своє дотеперішнє поступування в справах, що тичаться будівництва української держави, і чесно поставитись до тих висновків, які логічно випливають з цієї критичної роботи над собою: коли знайдеться помилка, то слід направити її, коли відчується фальш чи неправда, то знайти в собі мужність визнати її і на майбутнє уникати» [84, с. 304]. Важливим напрямком, на думку С.Петлюри, було піднесення національної свідомості українського народу. Це завдання покладалося на плечі української інтелігенції: «...збудження національної свідомості українського народу та покликання його до чинної боротьби за власну державність, як таку державність, що дає найбільше забезпечення його політичним, і соціальним, і культурно-освітнім змаганням, очевидно, не могло не бути помилкою, часом великих, часом і трагічних по своїх наслідках» [84, с. 304].

Досить відвертим є намагання С.Петлюри скласти з себе та свого оточення відповідальності за помилки та прорахунки припущені у внутрішній та зовнішній політиці: «Коли підходити до оцінки цих помилок, що їх допустились і вожді нашого народу, і окремі партії політичні, з погляду історичного, – то їх почасти можна визнати за неминучі і непоборимі. Не завжди вина в історичних помилках цілковито падає на окремих осіб, хоч якою б сильною, значною була їх участь в тих чи інших історичних подіях. Окремі особи примушені діяти, пляни свої чи свого громадянства переводити серед певних несприятливих обставин і з такими даними фінансовими, моральними, мілітарними засобами, з такими співробітниками, що при всіх зусиллях їх не в стані вони бувають подолати сил супротивних». На думку автора «слід обачно поставитись до так званих «помилки» провідарів українського державного руху і ролі в ньому окремих осіб та поодиноких політичних діячів. Ми звичку погану засвоїли од інших – плюгавити своїх визначних людей, не шанувати ні їхньої праці, ні знання ними нашої державної справи, ні самопосвяти їхньої для неї. Часто-густо таким поводженням з ними, до того ж не завжди справедливим і обґрунтованим, ми шкоду завдаємо самим собі, бо відшмаємо визначних людей од співробітництва з нами, вливаємо до їхньої свідомости певне знеохочення і невіру, – а в результаті такої необачности знесилюємо наші можливості, забуваючи, що не так багато маємо людей, що відповідали б усім вимогам, з якими підходити до державного чи політично-громадського діяча треба» [84, с. 304-305].

Наступна теза, що її констатує С.Петлюра, була певною мірою притаманна всій західноєвропейській політичній думці того часу, бо вона вкладалася рамки т.зв. вождізму: «Слід берегти тих діячів наших, що мають сталеву волю, ясність думки, здатність до праці, тактовність в обходженні з людьми, політичну освіту, широкий масштаб в роботі і чесно ставляться як до своїх обов'язків, так і до державних грошей. Об'єктивна оцінка безкорисної діяльності цих людей з боку громадянства, неминуче зв'язана з пошаною та довір'ям до них, дасть їм моральні сили з подвійною енергією для загальної справи працювати і наочно skutки своєї роботи громадянству показати» [84, с. 305]. Але на відміну від націоналістів, з їх безкритичним ставленням до постаті вождя-провідника, С.Петлюра пропонував зовсім іншу концепцію, яка, навпаки, таку

критику передбачала, тим більше, що роль критика покладалася на пресу: «Це не значить, що діяльність наших політичних та державних діячів повинна, проходити без критики чи під покровом тайни якоїсь. Навпаки, чим більше світла буде, безсторонньої критики, любов'ю до справи продиктованою, тим більше і користи для справи буде, тим ціннішою буде державному чи політичному діячеві та допомога, що ця критика принесе йому. Він її потребує, вона органічно необхідна для нього. На превеликий жаль, такої критики наш державний діяч досі майже не мав. Українська преса політична, а так само й практика політично-громадянських угруповань позначалась в цій справі рисами тенденційного гуртківства, обмежености і сектантства.

Дуже часто, замість об'єктивної оцінки своєї діяльності, наш державний діяч зустрічав з боку згаданих джерел критики повне нерозуміння своєї праці, наумисність, а то й злобу неоправдану. Ще частіш якась негативна дрібна риса чи помилка даного діяча роздувалась до неймовірних розмірів, а позитивніші, цінніші риси і заслуги його забувались до такої міри, що ніби витворювалась ілюзія повної невідповідности його до тієї праці, за яку він, з волі того ж таки громадянства, брався... Спокійна, об'єктивна оцінка тих наших державних діячів, що працюють для загальної справи за кордоном, переведена з додержанням до них вимог обачности, дасть нам більш-менш певний критерій, з яким повинні до цієї відповідальної і тендітної справи приступати» [84, с. 305].

Говорячи про українську еліту на чужині, С.Петлюра вкладав у позитивний тип українського політика і державного діяча такі риси: «...працює не для власної амбіції і слави, а для добра держави, коли в праці цей він уникає сепаратизму, а шукає зв'язку і контакту з іншими, коли при цьому уміє він підпорядковуватись державній дисципліні і авторитетним директивам та побажанням урядового характеру, коли одночасно з цим він виявляє певну сталість в переведенні програмових завдань державних» [84, с. 306]. Негативний тип державного діяча і політика, за С.Петлюрою, мав такі риси, за якими досить легко можна було побачити постаті двох колишніх лідерів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. в Україні – М.Грушевського і В.Винниченка: «Коли ж серед нас знаходяться «діячі», що цих рис не виявляють, а натомість, претендуючи на ролі провідарів нації чи державних мужів її, показують, що нездатні до цього, бо швидко

мінюють свої погляди, свою тактику, замість сталості політичної шараштаються від однієї концепції чи тактики до другої, замість витримки і рівноваги позначають свою працю імпульсивністю, необміркованістю або доктринерством, то ясна річ, що таких претендентів на державних діячів не можна визнати за людей, вартих довір'я громадянського і права керувати політичною думкою нації або верховодити державними справами її. Зрозуміло через що: такий діяч занадто дорого коштує і нації, і її громадянству. Він як мала дитина грається з покладеними на нього обов'язками, не почуває відповідальності за зроблені ним легковажно вчинки і з легкою душею та серцем, як метелик якийсь, перелітає від ілюзії праці, яку ніби він провадив, до певної бездіяльності. Не більшу вартість з погляду державного уявляє й той претендент на державного мужа, що замикається в вузьких межах нежиттєвої доктрини, намагаючись пав'язати її громадянству, якому тісно в цих шпорах перебувати, бо живе життя вимагає од нього не мертвих формул і тупого малювання збанкрутованих методів, а чуйного реагування на нові, змінливі вимоги і потреби. ...Не кожний письменник чи учений, хоч би в своїй галузі перед усім народом нашим і мав аж он які заслуги, хоч би силу силенну книжок понанисував та слави великої собі за це зажив, – може бути добрим міністром, навіть повітовим начальником, а тим паче на чолі уряду стояти. Будівництво Української Держави менше од усього походить на писання книжок з красного письменства, або минувшої історії, чи публіцистики. Воно вимагає від державного діяча великого знання техніки будівництва держави, прозорливості майбутнього, уміння орієнтуватись у складних обставинах сучасного життя, як українського, так і міжнародного, почуття міри і такту, а найпаче систематичної, невтомної, так званої «чорної», праці, до якої не кожний здатен» [84, с. 306-307].

Дуже важливим інститутом державотворення С.Петлюра вважав військо, а тому стверджував, що його дієвість можлива лише за умови «коли, при всіх інших сприятливих обставинах, так зване «заплля» армії є організоване в спосіб, що зміцнює моральну сталість дієвої армії. Єдність народніх настрів, спільність політичної думки, твердість уряду і сталість – це ті умовини, що забезпечують моральний дух армії. Де сила хоч однієї з цих умовин захитана, там державна влада не може бути певною, що армія до кінця виконає свої обов'язки, бо по-

чуття відповідальності за них буде виснажене у неї власне розкладовим впливом дисгармонії в чинності зазначених вище факторів моральної сили армії» [84, с. 307-308].

Говорячи про причини поразки визвольних змагань, С.Петлюра жодним чином не покладав вини за це на армію, яка, на думку автора, «відчувала на собі хибі нашого державного верховодячого органу та його виконавчих апаратів на місцях. Армія знала, що українське громадянство не сконсолідувалось, не з'єднало всіх своїх сил для організації боротьби і не уявляє єдиного національного фронту, який своєю єдністю, согласованістю і вищою державною дисципліною давав би образ самопосвяти громадянства і підпорядкованості його державним інтересам, що їм так загрожувала смертельна боротьба з ворогом...» [84, с. 308]. Партійна та особиста недисциплінованість державних мужів стали причиною цієї поразки: «...неконсолідованість, невідпорядкованість окремих партійних угруповань єдиної ідеї, – ідеї виборення власної державності, брак державної дисципліни у окремих осіб і партій відіграли ролю фатуму в історії нашої боротьби» [84, с. 308].

Виходячи з цих позицій, С.Петлюра змалював тогочасний стан і перспективи державницьких устремлень українського народу. Справедливо вважаючи, що боротьба за державність це справа цілої української нації, а не лише певного соціального класу чи партії. «Це лихо, – на думку С.Петлюри, – буде переслідувати нас доти, доки наші партії не зрозуміють і серцем не відчують тяжкої науки нашої історії новітньої... Цей шлях і для нас є єдиним, бо він забезпечує найменшу затрату сил, жертв, енергії з найбільшими позитивними наслідками.

Отже, пріоритет державності над партійністю, загальнонаціональних інтересів над класовими та груповими, партійними мусимо ми на еміграції зрозуміти і відчувати як категоричний імператив, як одну з головних умовин нашого державного будівництва!» [84, с. 308-309].

Окремим питанням у статті «Сучасну українська еміграція та її завдання» було ставлення українського еміграційного громадянства до діяльності уряду УНР. На думку автора, уряд в межах можливого виконував свої функції, а через свої дипломатичні представництва давав наочний доказ представникам іноземних урядів у організованості нашої нації і її підготовленості до самостійного державного життя. В той самий час, як

писав С.Петлюра, наше еміграційне громадянство... часто не давало своєму законному урядові тієї допомоги і підтримки моральної, якої він не раз од нього потребував і яка значно скріпила би виступи нашого уряду, перед окремими державами, організованими зв'язками їх, а то й перед Лігою Націй. Займаючи в цих справах вичікуюче становище, ставлячись іноді з певним застереженням до таких виступів, українська еміграція, чи окремі елементи її, ясна річ, шкодили не урядові, а загальній нашій справі, даючи цим доказ своєї державної нерозвиненості і незрілості. Ледве чи сприяло це поліпшенню нашого становища серед чужинців, яким може імпонувати тільки організованість, державна дисциплінованість і одностайність тих, що претендують на власну державність і на признание її іншими. Брак цієї організованості, роз'єднаність, сепаратні нескоординовані виступи окремих об'єднань чи груп громадських в справах державних, що вимагають єдності і конкретизації змагань, міг викликати тільки здивування або шкідливе для нашої справи легковажне трактування її з боку тих, до кого ці виступи звертались. Коли серед нашої еміграції почути можна іноді голоси, що обвинувачують нашу офіційну дипломатію за порівнюючи незначні здобутки її роботи, то значну частину вини в цій справі несуть на собі і ті елементи цієї еміграції, які або своєю державною невихованістю псували працю офіційної дипломатії, або допускалися просто недопустимих вчинків, що честь і самоповагу нації, особливо в умовах еміграції, понижують» [84, с. 310].

Виступаючи з ідеєю об'єднання і консолідації всіх державотворчих політичних сил навколо еміграційного уряду УНР, С.Петлюра писав: «Коли деякі асоціації і зв'язки нашого еміграційного громадянства стали на шлях консолідації і організованих виступів в справах, що торкаються моральної атмосфери життя еміграції, то зрозуміння ними ширших обов'язків, які покладає на них сьогоднішній стан нашої державної справи, обов'язке їх виявити більше ініціативи і енергії в напрямку скооперованої з офіційними нашими установами праці і встановлення контакту в таких заходах, які провадяться ними для тієї головної мети, що стоїть сьогодні перед українською нацією взагалі, а перед еміграцією її за кордоном зокрема. Роз'єднаності і сепаратизму праці тут не може бути. Той, хто кличе до цього, несвідомо працює над нашим

ослабленням і загибеллю і не дає собі звіту в злочинності свого поводження. І не треба ніколи забувати, що наша діяльність, все наше сьогоднішнє життя проходить на очах чужих людей, які з інтересом приглядаються до нас, їм незаних і невідомих...» [84, с. 311-312].

Критикуючи еміграційні громадські організації, С.Петлюра закидав їм те, що «подсудні комітети намагаються дати життя даної колонії невідповідного напрямку, закрашуючи його в фарби певної партії, притлумляючи натомість моменти державності і загальнонаціональної єдності. Така тактика окремих комітетів чи навіть поодиноких осіб не може довго тягарем лежати на громадянстві, і воно, в інтересах державних, очевидячки, знайде в собі і здоровий розум, і мужність край оцюму негативному і деструктивному явищу покласти» [84, с. 313].

С.Петлюра прекрасно розумів, що «коли б там, на Україні Великій, відчули розбіжність політичної думки серед нашої еміграції, брак єдиної волі в праці цілого громадянства на чужині, то це боляче відчула б наша нація і гостро засудила б нас за нашу дріб'язковість та малий розум в справах великої і державної загальнонаціональної ваги» [84, с. 313].

Серед найважливіших завдань української еміграції, С.Петлюра вважав проведення інформаційних заходів і кампаній у країнах розселення для привернення уваги чужинців до державних змагань українців: «...еміграція не має права губити ні одного слушного, принагідного випадку до замані-фестування своїх національно-державних постулятів в формі резолюцій, спеціальних меморіалів і делегування на відповідні з'їзди міжнародні чи конгреси та конференції представників своїх» [84, с.314], і продовжує далі «мусимо шукати собі прихильників в кожній країні, особливу увагу звертаючи на те, щоб відповідна праця наша в цьому напрямку не обмежувалась окремими угрупованнями партійними» [84, с. 315].

Щодо роботи серед міжнародних наукових об'єднань, участі в європейській пресі й журналістиці та організації лекцій на українські теми, то подиву гідні слова С.Петлюри, які на десятки років випередили свій час: «Що ширше розвинемо нашу діяльність у цій галузі... тим швидше розвіємо упередження до нашої проблеми і тим чинних прихильників її серед чужоземців придаємо!» [84, с. 319].

На думку С.Петлюри, досить важливим полем діяльності еміграції, для інформування західного світу, могла стати журналістика: «самим незораним облогом, а навіть не розпочатим майже оранкою лежить перед українською еміграцією поле європейської журналістики, преси і літератури, ще дуже мало використане українськими літераторами... Зфальшовані навмисне всілякими ворогами нашої державної справи, відомості, які безкритично приймаються європейськими органами преси од ворожих нам телеграфних агенцій і з легкою вірою друкуються там для затуманювання європейського читача» [84, с.317].

Критикуючи українських публіцистів за бездіяльність в справі пропаганди державницької ідеї, не зміг С.Петлюра обійти і постать видатного українського публіциста Д.Донцова «одного з найталановитіших сміливих публіцистів та ідеологів української державности, виступи якого тепер особливо б були на часі і безумовно дещо нового, яскравого додали би до освітлення нашої проблеми перед європейським громадянством» [84, с. 318], а тому «вся наша еміграція в міру своїх сил повинна знайти собі дорогу до європейського слова друкованого і використати трибуни його для пропаганди, обґрунтування і всестороннього з'ясування ваги української проблеми, не яко проблеми, що торкається одного тільки народу нашого, а як такого питання, проволіканням з позитивним вирішенням якого гальмуватись буде справа усталення політичної рівноваги Європи, а натомість підживляться буде балканізація її, з усіма, що випливають звідси, висновками» [84, с. 318].

Не міг С.Петлюра оминати й справи відношення до російських більшовиків. Можна лише подивуватися його передбачливості та знанню західноєвропейської ментальності. «Боротьба проти «Великої, єдиної Росії» емігрантськими засобами може вестися тільки систематичною, постійною і переконливою інформацією: «Доказати європейцеві необхідність визнання за українською нацією прав на її самостійне державне життя, це значить найщільніше підійти до справи фактичного поділу колишньої московської імперії... Всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування ... поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу... Проводячи певну працю в тому напрямку, ми повинні скомпрометувати ідею реставрації великої Росії, ... натомість виставляючи план поділу її, як

найбільш доцільне розв'язання остогидлої, неспокоїної справи, що все таїла в собі погрозу й небезпеку для Європи, що й тепер таїть у собі ті ж тенденції» [83, с. 318]. Рівночасно він вважав, що слід вести «Боротьбу проти ідеї федерації», яку дехто з європейських політиків вважає найкращою розв'язкою. «Практика переведення ідеї федерації Росії сучасною московською владою, найкраще доказує нежиттєвість цього методу, штучність цієї форми, ... необґрунтованість і політичну та економічну наївність» [84, с. 322].

Розглядаючи «Відношення до перекінчиків», або тих, що добровільно йдуть на співпрацю з російськими більшовиками, С.Петлюра зазначає, що «слід пам'ятати, що такої «еволюції» в поглядах наших перекінчиків громадянство українське, що під більшовиками перебуває, не пошанує, а оцінить його так само гостро-суворо, а може й глузливо, як оцінило воно свого часу «ракетну еволюцію» Винниченка, коли він поспробував поїхати в ролі «переконаного комуніста» до Троцького і Раковського для того тільки, щоби скорше од них утекти, переконавшись в неможливості співпраці з ними. Коли ця наївна подорож Винниченка коштувала йому компрометації... то новітні прочани до більшовицької Каносси нічого крім презирства і недовір'я до себе викликати не зуміють ні в Україні, ні на еміграції» [84, с. 324].

У липні 1923 р. в журналі «Табір» було вміщено однойменну статтю С.Петлюри під псевдонімом «О. В'яст». Це була фактично редакційна стаття, хоча сам автора до редакції журналу прямого стосунку не мав. Окрім деяких тез, присвячених напрямкам діяльності журналу, стаття містила завдання і думки щодо подальшого розвитку не тільки військових справ, але й всього українського громадянства за кордоном.

Розмірковуючи про роль армії в державі, С. Петлюра зазначає, що «свою роллю в державі армія виконує доти, доки в цій боротьбі гору беруть державні моменти і не захитується самий пріоритет державности» [83, с. 53]. Вся наша історія просякнута ситуаціями, коли через взаємну боротьбу за «столи» та «волості», державність занепадала і знеславлювалася. «З цих історичних згадок випливає «наука» і для наших часів, повчаючий сенс якої полягатиме в недопустимості повторення подібних експериментів над армією все одно, чи ініціатива їх походить від політично засліплених угруповань чи від окремих, хворих на честолюбство, осіб» [83, с. 53].

Вся українська військова справа, кожна проблема української політики мусила бути переглянута з позиції інтересів підготовки нації до оборони державності.

Для широких кіл громадянства науково-теоретичне умотивування явища війни є конче необхідним з огляду на певну пацифістську пропаганду, що її проводять проти війни і деякі українські емігрантські політичні кола, «тим самим створюючи атмосферу морального розкладу, в якій слабнуть військово-громадянські чесноти, каламутяться патріотичний настрій і заламується почуття відпорности супроти ворога» [83, с. 68]. У зв'язку з цим буде «провадитись і розкладава праця крайніх соціалістичних угруповань (комуністи і споріднені з ними партії), що в звичайних заходах державної влади та громадянства в справах оборони намагаються знайти симптоми «імперіалізму», «мілітаризму» тощо, і опозиційними виступами в пресі, на різних зборах та конференціях збільшують розкладові засоби пацифістичної пропаганди». Саме через діяльність цих сил «серед певних кругів громадянства починає наростати почуття страху й огиди до війни, тенденція до уникнення військового обов'язку, «шкурництво» і інші нездорові егоїстичні явища, що під бучними гаслами «перекування мечів на рала», «всесвітніх арбітражних комісій або перекурчених заповідей християнської релігії прикривають здебільшого простацькі вигоди персонального животного егоїзму і ... «породжують лінь, байдужість, розбещеність, жагу до наживи і егоїстичні нахили» [83, с. 68]. Серед молодого неконсолідованого українського громадянства, що «напилося» розкладовими впливами ніби мирного («війна проти війни!»), а на ділі безоглядно завойовницького в найогидливішому значенні слова комунізму, такі нахили, довго ще після занепаду його, будуть давати себе знати, як давали вони себе відчувати в недавню минулі часи 1918-1920 рр.» [83, с. 53]. Супроти такої пропаганди мусять бути висунуті науково-умотивовані оцінки війни, як найбільш творчого в житті народів чинника, ... не кажучи вже про значення її, як джерела, що з нього пливають найвищі вартості людського духу – лицарство, самопожертва, солідарність, буйна творчість, – або як соціально-педагогічного знаряддя для виховання найбільш численних людських з'єднань, що утворюються і підпорядковуються єдиній волі для досягнення великих цілей» [83, с. 68].

Після того, як Державний центр УНР був змушений перенестись до Парижу, він отримав незрівнянно більшу, ніж у варшавський період, свободу дій. Маючи в українському еміграційному середовищі Франції набагато більше прихильників ніж у Польщі, Державний центр почав розвивати дедалі активнішу діяльність. Одним із проявів цієї активності стало заснування восени 1925 р. у Парижі журналу «Тризуб». який редагував В.Прокопович і до діяльності якого активно долучався С.Петлюра. Тижневик став основною трибуною для ознайомлення широких мас української еміграції з ідейно-політичними засадами і основними цілями діяльності Державного центру УНР, а також трибуною для проведення дискусій з політичними опонентами на теми стратегій і тактик у боротьбі за українську державність.

У передовиці «Розпочинаючи видання...», вміщеній у першому числі журналу «Тризуб», С.Петлюра висловлює «profession de foi» очолюваного ним Державного центру УНР: «В українську державність ми віруємо, українську державність ми сповідуємо, в її неминучості ми переконані» [80]. І знову не можна не дивуватися чіткості у визначенні напрямку журналу. Переходячи до перспектив та напрямків практичної політики, автор вірить у неминучість повторення збройного конфлікту «незалежно від форми влади в Росії», бо «всі вони ... однаково не миряться з існуванням державної незалежності України ... Між царською Росією і сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони уявляють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіалізму... Всі ці форми «братнього» співжиття ми на протязі історії добре на собі зазнали і відчули... Своє бажання і свою волю – бути господарем власної землі – український народ тепер твердо виявив ...» [81].

Озвучуючи завдання перед різними групами української еміграції, С. Петлюра не ставить їх у диктаторській формі – «до виконання!», це радше спроба накреслити, з'єднати воедино всі ідеологічні та державницькі прагнення українців-емігрантів. Тож у іншій своїй статті «Перед широким світом» С.Петлюра (підписана псевдонімом «В.Марченко») повертається до проблеми розширення зовнішніх зв'язків, що була розпочата ним у статті «Сучасна українська еміграція та її завдання». В ній автор закликає наших учених, зокрема з Праги й Подєбради, вийти зі своєї партійної «мушлі» до ши-

рокої громадськості, і з вузько-українського середовища, – у міжнародне: «Досі наша професура, здається, не виступила, як національно-наукова корпорація, перед широким світом ... Зазначене явище в діяльності нашої професури має свої причини, які його не так виправдують, як пояснюють ... Відгук української наукової праці мусить перейти поза межі тієї країни, де ці школи функціонують ... Сьогоднішні професори, доценти... з власного досвіду знають, як багато заважив у вирішальну добу нашої боротьби факт невідповідного, перекрученого і викривленого знання нашої доби справи відповідальними чинниками Європи, а в тому числі і науковими. Ще й сьогодні всякі «несотворені» речі і думають, і випісують різні чужоземні вчені, коли торкаються української справи... На нашу професуру в цій сфері... спадає частина відповідальної праці, якої за неї ніхто не виконає... Сьогодні професор виступає не лише перед своєю студентською аудиторією, його кличуть експертом в державних справах ...» [61, с. 6].

Все це, на думку автора, повинно спонукати українських науковців та професорів на еміграції до зваженої власної позиції, бо до їх думки прислухаються тисячі співвітчизників на чужині.

Отже, завданнями еміграції, на переконання С.Петлюри, є копітка праця над засвоєнням усього корисного, що дісталося нам як в історичну спадщину, так і засвоєне в нових еміграційних умовах.

Дискусія на сторінках періодичних видань про завдання української еміграції у боротьбі за самостійну Українську державу з часом тільки розширювалася.

4.1.1. Пріоритети української еміграції в дискусійних публікаціях національно-демократичної преси

Треба відзначити, що не тільки С.Петлюра піднімав проблему завдань, що стояли перед українською еміграцією. Вже від перших днів перебування на чужині цим питанням завдалася вся інтелектуальна і політична еліта еміграції. Так, на шпальтах позапартійного, але близького до кіл Державного центру УНР, щоденника «Українська Трибуна», що виходив у Варшаві під редакцією О.Салківського з травня 1921 по

березень 1922 р., з'явилася велика стаття відомого українського громадського діяча та письменника М.Левицького «Чого нам треба (Негайні чергові завдання)», у якій він, у формі роздуму, з'ясовував які першочергові завдання стояли перед еміграційним українським суспільством, яке «дожидалося слухного часу і змоги для повороту на зруйновану батьківщину і нової будівничої праці». Автор був переконаний, що «в цей час, щоби не бути цілком пасивними, не йти за водою, куди течія понесе, повинні ми збирати і нагромаджувати потенціальну енергію, перевіряти свої сили, зміцнювати й поповняти їх, на скільки це можливо в умовах еміграції, лагодити те, що не зовсім добре, чистити те, що брудне, щоби вернутися на батьківщину найкраще підготовленими до тої великої творчої праці, яка нас там чекає» [48]. Найголовнішим завданням першого, підготовчого періоду праці української еміграції М.Левицький бачив у докладному перегляді «старих помилок і гріхів», такому собі катарсисі, – «на власних бо помилках люде найкраще вчать, але то тільки тоді коли, коли вони визнають, що помилились і хочуть надалі уникнути того». Оглядаючи становище української еміграції перших років, автор з гіркою констатує, що підмогою «нам у тій трагічній «Комедії помилок», яка може коштувати нам навіть нашої незалежності, міг-би бути софізм, що «не помиляється тільки той, хто нічого не робить... Вбога це втіха і краще було б не дурити себе нею, а просто в очі, констатувати чесно свої помилки, покаятися в них і прикласти всіх сил, щоби увійти в «землю обітовану» очищеними і не вертатись на ті блудні шляхи, що довели нашу батьківщину до руїни, а нас до вигнання». Найбільшим «гріхом», що призвів до новітньої великої Руїни та до занепаду державності, автор вважає відсутність державницького мислення, а втім і невірне розуміння патріотизму, яке віддавалося в угоду особистим інтересам, бо «всякий «щирий український патріот» вважає, що йому належить щонайменше портфель міністра в українському уряді» [48], або ефемерним партійним ідеалам та вибігаючи з цього «безсмертну» тезу «Хай краще не буде України, ніж вона має бути не соціал-демократичною» [48]. Тому не видається дивною думка автора про те, що для державницької роботи краще кликати «варягів», не заражених хворобливим ура-патріотизмом, партійно не заангажованих, до того ж добрих фахівців, «що працюватимуть по совісті, бо «найнявся-продався» [49].

Висловлюючи думку про те, що партійність теж є болючим бичем тогочасних політичних середовищ, автор з цього приводу писав: «Не вбилась ще Україна в державні колодки, а вже партій політичних і міністерств має куди більше за всяку иншу державу на світі». Аналізуючи методи партійного будівництва М.Левицький подав доволі цікаву схему, яка, на жаль, не змінилася й до сьогодні, і яка є однією з причин багатьох невдач державотворення в Україні тоді й сьогодні: «Збереться двоє троє індивідуалістів-патріотів, не задоволених програмами старих партій або що їх ті партії не схотіли прийняти до себе, – і закладають собі свою партію. Це надзвичайно легко: до ініціативної групи з 2-3 чоловік, що складає проєкт програму, приєднується ще двоє або троє «своїх» людей, здебільшого приятелів, собутильників або підвладних урядовців, скликають загальні збори з 5-6 чоловік, обирають «самі себє і друг друга» в центральний комітет партії, видають десь відозву і від імені партії домагаються і місць у Раді Республіки і портфелів у кабінеті, та ще не одного, а не менше двох, дарма, що серед них нема людей, здатних навіть на посаду діловода в якомусь відділі канцелярії» [49].

Иншу проблему автор угледів у історично закладеному українському політичному «самоїдстві»: «Не треба вважати на те, що засліплені своєрідним патріотизмом і партійністю люди обливають помиями С.Петлюру. Це вже одвічна традиція наша, специфічно українська: і кошового в Січі як обирали, то в сам перед обсіпували його сміттям. Обливаючи помиями всякого, хто був би поставлений нині на верху державної влади, наші патріоти навіть найвищої марки прикривали б фіговими листками патріотизму й партійности не що инше, як свій егоцентризм». Бо найперше, що приходило (і приходило досі) в голову політичних опонентів: «– Чому ж Петлюра, а не я? – сказав би відомий письменник, колишній прем'єр і голова Директорії. – Чому Петлюра а не я? – сказав би старий професор, колишній голова Центральної Ради. – Чому Петлюра а не я? – повторили б один за другим прями й не прями нащадки колишніх гетьманів, прадідів великих правнуки погані» [49].

Критикуючи такий стан речей в громадсько-політичному секторі української еміграції, автор висловлює певні практичні побажання: «1. В урядовий апарат не треба вносити політики й партійности. Політика його повинна бути одна: найкраща, найпродуктивніша праця для збудування незалежної й самостійної

України. Такий апарат буде чисто-діловий і найкорисніший. Політику і партійну боротьбу, коли без них ніяк жити не можна, нехай веде парламент чи відповідна інституція. 2. Скоротити число міністерств і штати їх до можливого мінімуму, щоби не було ніяких синекур і дармоїдства. 3. Нині-ж переглянути й «пересилати» всіх урядовців, починаючи з Міністрів і кінчаючи кур'єрами і поставити всякого на те місце, якому він відповідає своїм знанням, здібностями, освітою і стажем. 3. Очиститись од кримінального елементу, від ворогів явних і замаскованих, призначивши для цього слідчу комісію чи сенаторську ревізію всього державного апарату; цій комісії надати необмежені права, а вибрати в неї людей найдостойніших, з бездоганим минулим, незалежних ні від кого, українців старої марки, що на українстві кар'єри собі не робили. 5. Коли-б після цього скорочення міністерств і штатів по генеральній очистці їх од усього кримінального, шкідливого та ворожого до нас виявилась-би недостача власних інтелігентних сил, то закликати на вільні посади спеціалістів-чужинців, але не прихильників «єдиної-неділимой» [50]. На жаль, по жодному з означених пунктів робота ніколи не проводилася.

Виходячи з цього, автор змальовує іще одну проблему існування української еміграції, яка полягала в «огидному нахилі до немилосердної критики всього і всіх та до опльовування «самих себе і друг друга». Констатуючи, що здорова, об'єктивна критика є корисною і потрібною, «але біда що наша критика всього і всіх рідко буває здорова, а ще рідше об'єктивна і ніколи доброзичлива. Критикує всякий українець, хоч-би і дуже мало тямив те, що критикує і та критика здебільшого буває злісна і уїдлива... Що ж до її злісності, то в основі її лежить той таки хоробливий патріотизм і егоцентризм. «Нема правди на світі, тільки в Бога та в мене трошки» [50]. Актуальності цим думкам додають такі дрібні штрихи, що ними автор «домальовує» реальну картину: «Що менш інтелігентна людина, то більш авторитету вона собі набірає, то охотніше все критикує», або те, що «більшість українців уважають себе за Цицероні, а де-котрі з тих Цицероні слабкують на «словесне недержаніє» та те, що «через нашу некультурність ми не шануємо інтересів своїх сограмадян і безсовісно крадемо в них дорогу річ – час, тоб-то опізнюємося», «слабуємо ми й на феноменальне ледарство, на вахлацьке й хуторянське відношення до своїх обов'язків поруч із дійсно феноменальною

працездатністю і щирістю» [50]. Резюмував свій матеріал М.Левицький думкою про те, що еміграції ще треба багато працювати, «підтягувати» самих себе, щоб позбутися тих шкідливих прикмет, «щоб очиститися від «усякія скверни». бо «пора схаменутися і зрозуміти, що ті самі чинники, які зруйнували стару самодержавну Росію, не здібні збудувати молоді демократичну Україну» [50].

Тема проблем, що виринали в середовищі української еміграції і боротьби з ними неодноразово продовжувалася, часто повторюючись. Так, у статті В.Садовського «До емігрантських перспектив» було підняте питання: з чим повертатимемося в Україну? Оскільки витворивши «національно-політичні святощі» у процесі революції та державного будівництва в Україні, «розвинувши» їх в еміграції, існувала небезпека, що після повернення на батьківщину вони будуть непридатні для вжитку в нових умовах, а тому національно-державне будівництво матиме ті ж проблеми, що їх має теперішнє еміграційне середовище. Тож, «існує серйозна небезпека, що еміграція в обсягу творення національно-політичних вартостей, на українській території опиниться поза бортом життя» [86]. Треба підкреслити, що ця проблема найбільше піднімалася в публіцистиці української еміграції, що може стверджувати здоровий глузд і самокритичну оцінку її представників.

На відміну від інших авторів петлюрівського середовища, відомий діяч української еміграції Я.Токаржевський-Карашевич, у статті «Дійсність та химери (до сучасного політичного моменту)», що з'явилася в паризькому тижневику «Тризуб», пропонував досить цікаву схему зовнішньо пропагандистської діяльності української еміграції, яка, на відміну від інших, не була такою агресивною по відношенню до політичних опонентів: «Нехай український монархіст йде до монархістів та здобуває їх симпатії, нехай есдек мобілізує близьких йому соціалістів, нехай есер старається зблизитися до сфер йому близьких серед тих народів, де приходить йому жити... Але всі повинні залишати після таких зустрічей вражіння дійсних членів своєї нації, нації здорової, яку вже ніяка сила в російську неволю не зажене, нації, яка розуміє всю політичну необхідність радикального і раз на завжди відмежування від Росії та всього, що є російським. Лише тоді можемо сподіватися, що при виконанню всіх далеко йдучих

планів, ми зможемо мало по малу вибороти собі місце суб'єкта, а не лише народного збіговиська, яким проти його волі, як хочуть, діляться та розпоряджаються» [106, с. 12-13].

Одним із напрямків діяльності української еміграції, спрямованої на визволення України, була і розбудова мережі таких патріотичних громадських організацій як «Просвіта», «Січ», «Пласт», гаслом яких повинно стати: «Добути, або дома не бути» [45, с. 22].

Проблема конструктивних завдань, які повинні були замінити банальну негачію і критику більшовицького режиму в Україні, стала темою статті В.Садовського «Перед новим етапом». На думку автора, «робота антибільшовицького табору була насамперед критичною, а не творчого характеру. Слід визнати, що позитивної роботи пророблено, порівнюючи, мало», а тому саме на цьому й треба зосередити свою роботу. Інша проблема, яку необхідно було розв'язувати, була пов'язана з відсутністю ідеологічної програми для українського селянства, бо ж українська нація у переважній більшості, як на той час, складалася з представників хліборобської верстви: «мали ми багато селяно-фільських ідеологій, але ні одної селянської» [87, с. 6].

Питання ідеологічної підготовки української еміграції неодноразово піднімалося на шпальтах преси. Так, у постійній рубриці-огляді «З життя і політики» в «Тризубі», її автор В.Садовський (В.С.) зазначав, що «питання про необхідність ідеологічної підготовки української еміграції до близьких майбутніх подій, нічого не втрачає на своїй актуальності і на своєму значінню. Воно стоїть на порядку денному й знято з нього бути не може» [8, с. 21].

Конструктивними видаються і думки з приводу творення партій та встановлення міжпартійних комунікацій, у яких «треба брати за зразок європейське життя і досвід... міняючи існуючі остатки партійних груп, в кінець здеморалізовані нездоровою атмосферою останніх літ» [87, с. 7], що і було продовжено, поширено й розвинуто В.Садовським у іншій публікації під назвою «Про наші конструктивні завдання»: «Моменти негачії переважають у нас над моментами конструктивного змісту; звертається передовсім увага на знищення і боротьбу з тим, що є, занедбується необхідність знати, що треба збудувати замість зруйнованого і вміти здійснити намічений план» [88, с. 3].

Окремо стояли проблеми завдань військової еміграції, що їх іще на початку 20-х рр. піднімав у своїй публіцистиці С.Петлюра, який, як більшість еміграційного суспільства, вірив у швидке повернення на батьківщину. Початок кінця 20-х – початок 30-х рр. приніс із собою зміну геополітичних акцентів на карті Європи й усього світу, тож, проблема знову набувала неабиякої актуальності.

Більшість таких оглядів були переважно присвячені аналізу причин поразки визвольних змагань 1917-1920 рр. та внесення відповідних коректив завдання на майбутнє: «Нашим завданням є можливе поширення живим, а головне друкованим словом відомостей, як про сучасний наш національний рух, так головним чином освітлення тих надзвичайно тяжких умов, в яких провадилася боротьба 1919-20 рр., щоб з'ясувати причини її теперішнього неуспіху, не зважаючи на героїчні зусилля українського народу» [118, с. 12]. Подібним духом був просякнутий і матеріал К.Харитона «Деякі підсумки перебування на еміграції» [112].

Хоча були й виключення з правил. Так, у іншій статті «Війна майбутнього» з циклу «Наші чергові завдання», що появилася в тижневику «Тризуб» під ініціалами «Ш.П.» (криптонім П.Шандрука), між іншим йшлося про необхідність підготовки до майбутньої війни. Автор виявив неабияку політичну передбачливість, коли писав: «Для нас цілком ясно, що в майбутній війні, – очевидно війні народів, війні, яка по своїй гвалтовності та жорстокості, по величезному напруженню моральних і фізичних сил та матеріальних засобів її учасників, пересягне всякі розрахунки згори, – ми відіграватимемо не останню роль» [116, с. 9], а тому військовій еміграції мусила готуватися бодай теоретично, аналізуючи методи сучасної війни з іноземних фахових джерел.

Грунтовна стаття Ю.Науменка «Завдання нашої військової еміграції» продовжила досліджувати проблему. Автор переконаний, що в часі визвольної боротьби, поруч з досконалим адміністративним апаратом, поруч з необхідними реформами політичного та соціального характеру, не можна випускати з поля зору існування національної армії, як головного чинника боротьби за української відродження держави. В умовах еміграції, як зазначає Ю.Науменко, коли не всі державні інститути діють, треба трохи завітати подумки наперед, а вже сьогодні робити щось для того, щоб коли прийде слух-226

ний момент можна було б створити дїездатне військо. Тож, одним із завдань еміграції було «зберегти нашу військову організацію, щоб бути готовими взяти активну участь в майбутній боротьбі» [66, с. 15]. Чи це буде повстання в самій Україні, чи збройний виступ якоїсь з держав проти СРСР, чи переворот в центрі СРСР, «в кождім разі наша військова еміграція мусить бути готовою і на таку можливість. Завданням її буде опанувати цей стихійний вираз гніву народного, зробити його плановим та запобігти поширенню анархії, а разом з тим надати повстанчому рухові характер якогось національний» [66, с. 17]. Але найважливішою була боротьба з прихильниками «єдиної й неділимої Росії», яка «буде провадитися всіма можливими способами і, можливо, то при неофіційній допомозі де-яких впливових чинників. Цю боротьбу повинні ми за всяку ціну виграти, не допускаючи відділів російських на Україну та ліквідуючи осередки руху реакційно-реставраційного на місцях» [66, с. 17].

Питання перемоги у майбутній війні з більшовизмом піднімалося й надрукованому в «Тризубі» рефераті І.Косенка, що був прочитаний на урочистій академії пам'яті головного отамана С.Петлюри, влаштованою українською громадою в Ліоні. Автор писав: «Питання укр. нац. перемоги є питанням подвійного характеру. Треба перемогти самих себе і ті обставини, які склалися» [43, с. 4]. До «обставин» І.Косенко відносив внутрішні проблеми української нації: «політичні (сепаратизм), економічні (диспропорція між індустр. і с.-господ), соціальні (відсутність вищих клас), релігійні (дворелігійність), культурні (малограмот.), національні (меншості) і т.д.» [43, с. 7].

Десятиліття перебування за кордоном, українська еміграційна публіцистика зустріла низкою публікацій, присвячених аналізу як причин так і наслідків еміграції, а також висунула нові завдання, що були зумовлені внутрішніми і зовнішніми реаліями.

Так, у своїй досить ґрунтовній «ювілейній» статті «Завдання еміграції», О.Шульгин порушував цю проблему. На його думку, основними ґрунтовними завданнями української еміграції були і залишалися: підтримка зв'язку з Україною, організація здорових сил на еміграції, зносини а міжнародними чинниками, пропаганда безпосередня і через пресу української національної ідеї, підготовка праця до створення військова,

загальна підготовка до повернення в Україну, вироблення конституційно-адміністративних, економічних і соціальних планів, зважаючи на сучасний стан речей в Україні і з урахуванням тенденцій державної і соціальної культури Європи. Всі ці завдання, на переконання О.Шульгина, були прерогативою Державного центру УНР, а тому весь матеріал розглядав проблему завдань еміграції через призму його діяльності.

Констатуючи, що основні дії еміграції спрямовані на розвиток науки, освіти, культури, пропаганди, автор переконує в необхідності розвитку громадських організацій та партійного життя.

Але попри певні успіхи існували й проблеми, пов'язані з тим, що «принаймні половина людей зостається не організованою, «дикою» [121, с. 6].

Переконаючи про необхідність посилення зовнішньої пропаганди, автор зазначав, що, «найкращих результатів дає пропаганда живим словом, зустрічами з видатнішими представниками різних країн, публічними викладами то-що. Але цим шляхом можна зацікавити тільки невелику кількість представників даного народу. Отже, ніщо не замінить друкованого слова. Потрібні статті і замітки в чужоземних газетах та журналах, свої журнали, газети, бюлетені і нарешті брошури і книжки чужинців про Україну і наші власні публікації» [121, с. 6]. Але для здійснення цих завдань необхідне фінансування, а тому автор, як голова Української головної еміграційної ради, закликав до утворення національного фонду пропаганди.

Початок 30-х років відбив характерні риси в розвитку української еміграції, що було пов'язано, в-першу чергу, з втратою ілюзій на швидке і безболісне повернення на батьківщину. Тож, переважна більшість публікацій не мала вже урапатріотичного забарвлення, зосереджуючись на конкретних аспектах того чи іншого виду діяльності. Переважно, нею стала культурна робота та освіта.

Так, цій проблемі була присвячена стаття Б.Лисянського «Українська політична еміграція і національно-культурна праця», де він висуває завдання підготовки професійних кадрів для збройної, дипломатичної, громадсько-політичної та національно-культурної діяльності, а також загальної роботи на культурному полі, що неодмінно призвело б до «політичного виховання мас, поглиблення їхньої громадсько-політичної свідомості та здібності до громадської організованості та дисципліни» [52, с. 4].

Тема була продовжена в публікації «Треба вчитися» Г.Пороховського, у якій піднімалося питання необхідності вивчення чужих мов, та й всьому корисному, що чужина могла показати українським скитальцям. До того ж, на думку автора, «нема такої школи, нема такої професії, такої посади, такої праці, де б люде були звільнені від політичної освіти. Всі лікарі, вчителі, інженери, всі урядовці мусять політично виховуватися, бути активними в політиці, мусять нести політичні гасла в народ, боротися проти ворожої пропаганди... Двадцять років не прицепили нам поняття, що така система є потрібна в сучасних умовах боротьби» [72, с. 12], а також у статті «Політична освіта і українська еміграція» [77].

Практикуючи публікацію «журналу в журналі», тижневик «Тризуб» у 1938 р. розпочав друкувати матеріали під титулом «Наша жінка на чужині». Матеріал «Завдання української жінки на еміграції» був компіляцією з реферату Н.Лівицької-Холодної, що був зачитаний свого часу на зборах Союзу українок-емігранток у Польщі. Треба констатувати той факт, що загальна атмосфера авторитарно-тоталітарних 20-30-х рр. XX століття повністю відбилася в цьому матеріалі. Авторка хоч і виступає проти вжитку принципу трьох «К» («Kinder, Küche, Kleider») у відношенні до жінок, все ж залишила українській емігрантці лише «працю у власних рядах, піднесення культурного рівня української жінки, її національне усвідомлення та виховання, приготування ї до свідомого та сумлінного виконання своїх обов'язків в родині та в громадському житті» [36, с. 28].

Справі повернення в Україну була присвячена стаття К.Мацієвича «Перед поворотом на Україну» [63] та репліки на неї «З чим повертаємось?», що була підписана криптонімом «Гл. Л.». У цих матеріалах було піднято чи не найважливіше питання готовності до цього української еміграції, бо ж «не тільки зі зброєю в руках мусить повертатися додому українська еміграція... мусить принести з собою і багато моральної зброї, багато наукових цінностей, які б допомогли українському народові як найменш болюче, як можна здоровіше пережити перехідні часи по поваленні окупації, щоби допомогти батьківщині як найскорше почати жити здоровим нормальним державним життям» [16, с. 13]. Треба відзначити, що ці матеріали підняли дуже важливі питання економічного характеру, майбутнього державного облаштування, партійного

життя, які треба було впорядковувати відразу після повернення в Україну. Але до того моменту їх треба було опрацювати, розробити і обговорити з широкою громадськістю, щоб було «з чим повертатися».

4.1.2. Завдання еміграційної української молоді у боротьбі за державність

У публікаціях петлюрівської преси окремо стояло питання залучення до боротьби української молоді. Чи існувало цілісне бачення молодіжної політики в колах, близьких до Державного центру? Якщо так, то які основні напрямки такої політики можна визначити? Які завдання ставили перед молодшим поколінням українців на еміграції політики?

Поза межами УРСР у міжвоєнній době саме поняття «молодь» було тісно пов'язане з існуванням студентських організацій. Треба відзначити, що українське еміграційне середовище декларуючи розуміння важливості залучення молоді до державницьких справ, не спромоглося створити бодай спеціальне періодичне видання для молоді, а тому його замінили не чисельні студентські журнали, завданням яких «було передовсім утримувати зв'язок між розпороченими громадами та інформувати в усіх студентських справах, а також висвітлювати проблеми українського високого шкільництва (читай – молоді. – О.Б.)» [127, с. 63].

Усі без винятку політичні середовища і групи намагалися залучити в свої прихильники представників молоді та студентство, розуміючи, що це і є та сила, яка і буде у подальшому активно продовжувати боротьбу за державність: «Старша генерація з щирим серцем бажає притягнути до нашої державної праці нашу молоду генерацію, з глибокої душі прагне передати тій молодій генерації весь свій життєвий, громадський і політичний досвід, а з другої сторони вважає konieczним використати юнацький запал, ініціативу й енергію для державної праці так, щоб із нашої молоді незабаром дозріли вже свідомі своєї відповідальності перед Нацією політичні й державні діячі» [11, с. 16-17].

Середовище Державного центру УНР усвідомлювало важливість цієї роботи, а тому залучували молоді до своїх організаційних структур, тим самим намагаючись збудувати перехід

від одного покоління до іншого. Таке опікування молоддю було також надиктоване і протидією надзвичайно активним націоналістичним групам, що діяли в ті роки в еміграції, і які основну ставку робили саме на молодь, приваблюючи її радикальними гаслами та ідеями силової акції в боротьбі за відновлення незалежності Української Держави.

У вже згадуваній статті «Сучасна українська еміграція та її завдання» можна простежити деякі аспекти молодіжної політики, хоча С.Петлюра прямо й не піднімає цих питань.

Так, у розділі «Заопікування студентами», С.Петлюра зазначає, що молодь відчула «той обов'язок, що на нього Батьківщина в цей момент поклала і ретельно за науку взялась, щоб використати примусове своє перебування за кордоном з найбільшою користю для національної справи. Цей напрям і настрої ... не можна не привітати: він свідчить про зрозуміння і сучасного моменту в долі нашої державности і тих завдань, які спеціально ставить перед ними програма будівництва української державности. А програма ця вимагає великої кількості свідомих, інтелігентних і працездатних будівничих, між іншим, і науково підготовлених до творчої державної праці» [84, с. 334]. Автор акцентував увагу на тому, що головним завданням старшого покоління повинні були стати «допомога матеріальна й моральна» [84, с. 335] для молоді. На жаль, подальша історія засвідчила, що ставлення до молоді часто було відверто меркантильне – вимагаючи від неї моральний і фізичний максимум, в заміну пропонувався абсолютний мінімум. Складні умови боротьби повинні були «списати» такі неузгодженості.

Найбільш активно у питанні завдань, що стояли перед еміграційною молоддю, виступив український паризький тижневик «Тризуб», який у своїх, відносно чисельних, публікаціях не оминав, а й навіть провокував розгляд проблеми. Так, у одній з редакційних статей було зазначено: «Нація живе зміною поколінь. Зміною поколінь живе також і еміграція... Але в той-же час росте покоління, яке в майбутньому буде нашою зміною. З глибокою радістю слідкували ми весь час за зростом і розвитком тих молодших від нас, що або дітьми вийшли з України в наших рядах, або вже й народилися на еміграції. Від кількох років доходить до нас голоси тої молоді, яка вже дозріла настільки, що хотіла б приступити до активної праці та виповнити наново наші ряди [11, с. 16]. Це ба-

жання вдихнути новий струмись у стосунки з молоддю призвело до того, що редакція «Трибуна» створила «видання у виданні» під назвою «Трибуна молоді» «де б вона [молодь] могла вільно і без обмежень висловлювати свої думки про засадничі питання нашої визвольної боротьби, нашого державного життя і міжнародної політики. ... хочемо, почути правдивий голос нашої молоді, вислухати всі її ідеологічні міркування у зв'язку з нашою визвольною боротьбою, хочемо вислухати її думки про майбутність України, хочемо їй дати змогу виявити вповні свою ініціативу» [11, с. 16]. Автор статті був переконаний, що питання батьків і дітей на еміграції не сміло повставати, бо «це питання може зродитися тільки в умовах стабілізованого життя, в замирених часах, коли ідея визвольної боротьби стратить свою гостроту і, навпаки, виринуть на перший план дрібні питання побуту. Тепер же і батьків, і дітей в'яже в одну цілість свята національна справа і ідея Великої, Могутньої Української Держави» [11, с. 17].

Тему було продовжено у публікації М.Данька «Сучасні завдання української молоді», в якій він висловлюється про причини існуючого концептуального непорозуміння у стосунках «батьки-діти» на еміграції: «Недуга ця безумовно московського походження. Полягала вона перед усім в протиставленні між західними поступовими і революційними ідеями та наскрізь реакційною національно-московською дійсністю. Діти жили ідеями, а батьки дійсністю. Оскільки між старими та молодими у нас на еміграції подібне порівняння в окремих випадках і трапляється, то треба признати, що справа маєть тут властиво навідрізок. Деякі батьки живуть ще справді старими ідеями, привезеними на чужину з батьківщини, а діти живуть вже сучасною дійсністю» [27, с. 11].

Часом цю «сучасну дійсність» варто було розглядати як одну з найбільших загроз для української молоді того часу: розвиток і «процвітання» більшовизму та фашизму на тлі невдалих державницьких змагань українців та невідрадних соціальних еміграційних умов, штовхали молодь у радикальні політичні середовища. Пропоноване певними політичними силами гасло «Наш союзник – ворог наших ворогів», на думку М.Данька не зовсім відповідає сучасному моменту. Автор констатує те, що ідеологія «боротьби на два фронти проти більшовизму і проти фашизму» [27, с. 11] є ознакою тих, хто

«виніс на чужину спорохнявілу «ідеологію». Хоча з іншого боку автор констатує те, що «незвичайно вартісною прикметою ідеології нашої молоді є монізм світогляду, єдність «критерій всіх фактів, процесів і гасел» [27, с. 11].

Треба віддати належне й тому факту, що автор статті сам був «продуктом» свого часу, який розглядав усі процеси лише через вузько-партійну шпательку. Тож і по дивно, що всі можливі заслуги перед молоддю він покладає лише на «уряд УНР на чужині», що дає «національно-політичну основу для чинності нашої молоді, законний своїм правовим становищем, спадщиною національного героїства Симона Петлюри, своєю довголітньою працею на чужині і повагою, якою користується у держав ворожих до Москви», хоча «з причини перебування на чужині не може український уряд поставити до розпорядженості українській молоді властиво майже ніяких матеріальних засобів для її національної акції» [27, с. 12].

Виходячи з того, що матеріальних засобів для проведення молоддю активної діяльності немає, то однією з найпростіших але й найважливішою формою національної роботи української молоді на еміграції, на думку М.Данька може стати «співробітництво молоді в національній пресі, якою вона невдоволена. Поправа цієї преси залежить в такій-же мірі від поліпшення її змісту, як від її поширення. Перші дописи з табору нашої молоді доводять, що вона справді може причинитися до поліпшення, а в першій мірі до поживлення змісту преси» [27, с. 13].

Цю свою думку М.Данько продовжив у статті «Українська преса і молоді», у якій він, стверджує, що на тлі «могутнього зростання боротьби поневолених націй СРСР, а також протикомуністичного порозуміння великих держав... зростають у великій мірі чергові завдання українських політичних чинників серед українського громадянства по цей бік кордону та на міжнароднім терені», а тому головним знаряддям політичної боротьби стає преса, констатуючи, що «у націй недержавних значіння преси безмірно більше» [28, с. 3].

Автор говорить, що «намагання збільшити розміри «Трибуни» і піднести якість його змісту робилося звичайно і робитися далі. Дещо в цім напрямі вже досягнуто, але головню відносно якості змісту, зокрема завдяки притягненню нових співробітників з поміж української молоді» [28, с. 3].

Розмірковуючи про те, що могло б дати новий струмінь у тактику визвольної боротьби, автор підводить до думки, що в сучасних умовах «потрібні не якісь нові організації, їй маємо мабут і так забагато. В сучасних обставинах потребуємо лише одну партію, що об'єднувала б всі активні сили нації з національним урядом на чолі. Отже й завданням української молоді було-б лише витворення активних осередків в існуючих вже еміграційних організаціях та поза ними... Для здорової мобілізації сил української молоді потрібні не безкінечні говорення про потребу «чинної боротьби та числення лише на власні сили», а справжній розвиток власних сил шляхом чинності» [28, с. 4].

На думку М. Данька, «конкретною основою цієї чинності найкраще могла-б бути акція піднесення власної преси, в данні разі акція підтримання «Тризуба» та українських інформаційних видань в чужих мовах, шляхом придбання нових передплатників та зібрання засобів на видавничий фонд. Українське громадянство, а в першу чергу сама молодь потребує чину, визвольного чину, наскрізь реального, про який свідчили-б дати і числа. Він потрібний не лише самий по собі, з погляду практичного, а й для того, щоб піднести дух, збільшити віру у власні сили тих живих ще елементів українського громадянства, що не загрузли безнадійно в багні аполітичності» [28, с. 4].

Актуальним є твердження автора і про те, що «небагато українців вважає себе професорами, не будучи ними, але дуже багато українців, що вміють водити пером по паперу уважають себе письменниками і журналістами, а ще більше їх уважають себе по старому «демократичному» звичаю політиками чи принаймні «громадськими діячами». Перекопувати їх, що журналістика та політика являються в Європі такими ж фахами як і всі інші, була-б річ безнадійна» [28, с. 5].

Продовжуючи питання завдань, що ставилися перед українською молоддю на еміграції, А. Дублянський, автор надрукованої в «Тризубі» промови «Завдання нашої молоді», писав, виходячи, як і попередній автор, з вузько партійних інтересів: «Не маючи свого війська, недержавна нація, щоб не загинути мусить перейняти на себе всі прикмети, які характеризують воююча, а саме карність, слухняність своєму проводові. Нація, що зберегла цю прикмету, не є переможена. Готовий на кожний поклик свого проводу, сконсолідований й дисциплінований, тільки такий нарід може назвати себе нацією.

Тільки він навіть без зброї може бути страшний для ворогів, може сміливо йти вперед до свого утраченого ідеалу, до своєї державної самостійности... Ми молоде покоління мусимо це нарешті зрозуміти. Ми молоді державники вважаємо, що непризнавання чи багatelізування свого одинокого легального Уряду УНР на чолі з Головним Отаманом Паном Андрієм Лівичким, наступником Вождя Симона Петлюри, є звичайною зрадою. Не признавати свій Уряд, якого силою червоного кат усунув з Рідної Землі, це значить хоч може несвідомо, служити цьому катові. Не признавати свій Уряд, це помагати різним анархістам творити свої загумінкові «уряди» і розбивати єдність нашого народу» [31, с. 33-34]. А тому головним завданням молоді був визначений «цілковитий послух Урядові», що у контексті суспільно-політичних стосунків доби – явище абсолютно буденне.

Можна погодитися з А. Дублянським, що «не маючи ще своєї держави, не можемо й не маємо права, розбивати себе сварками, який буде устрій нашої держави» [31, с. 33-34]. Автор закликає до того, щоб молодь «думала над тим який це буде устрій, опрацьовувати й аналізувати форми устроєві...», але без фанатизму, без силового нав'язування своєї думки іншим, не вважаючи прихильників іншого устрою своїми ворогами, бо «теза «як що не буде України такої, як я хочу, нехай не буде жадної» – найбільший абсурд» [31, с. 34].

Віддаючи питання майбутнього державного устрою в руки політиків і державних діячів, автор підводить до думки, що для молоді на теперішній момент головним завданням є здобувати освіту і, користаючись нагодою перебування в західному світі, навчатися всьому, що після повернення в Україну могло б прислужитися більшому розквіту батьківщини, бо «державі потрібний і добрий адміністратор, економіст, професор і техник, бюраліст і т. д. і т. д. Державний апарат в сьогоднішні часи є дуже складний і вимагає сотки й тисячі осіб, що докладно знають свою працю, своє місце в цьому апараті. Без відповідних працівників, в державі може витворитися хаос, що може привести до згубних наслідків... Наша молодь повинна передовсім вчитися, вчитися й ще раз вчитися. Правда матеріальне наше становище є тяжке, але треба тільки сили волі, щоб нереломати цю перешкоду. Треба йти до освіти, треба різним особам виучувати різні ділянки науки, не вважаючи на всі перешкоди. Наше

примусове перебування в різних краях, в різних чужих осередках, мусимо використати для поглиблення нашого знання, для зазізнання з життям цієї держави, її мовою, її устроєм. Кожна хвилина змарнована тепер нами, кожний гріш виданий, на марно – є злочином супроти Нації нашої» [31, с. 34]. Злочином проти нації і майбутньої держави, автор вважає також бездумне та бездіяльне очікування повороту: «Чекати повороту на Рідну Землю, не маючи якогось фаху, не поглиблюючи тепер своїх знаннів рівнозначне з тим, що чекати на милостиню. Дармоїдів та марнотравців Українська Держава не буде потребувати. Нас там чекатиме велика праця, в якій без відповідної підготовки й знання вже тепер, не будемо могли сповнювати, як слід. Мусимо приглянутися, як працюють інші народи, мусимо мати своїх власних фахівців, що мусять здоганяти здобутки всесвітньої техніки, культури й науки. Мусимо офірпо працювати под собою й над своїми братами. Праця наша мусить служити не тільки нам, але передовсім для нашої нації» [31, с. 34].

Ще однією слабкою рисою українського суспільства, а також і причиною державницьких неуспіхів, автор вважає надзвичайно малу кількість активної національної інтелігенції «яку ми маємо треба безустанно побільшувати все новими й новими кадрами. А кадри ці – це власне наша, молодь» [31, с. 34].

А.Дублянський був переконаний, що тільки тоді, коли українську еміграційну молодь опанує державницька ідеологія, коли вона зможе відкинути всі партійні інтереси, коли можна буде знайти спільну мову з усіма українцями, незалежно від їх політичних переконань та конфесійної приналежності, тільки тоді можна перетворитися на потужну силу.

Підсумовуючи молодіжну проблематику в публікаціях «Тризубу», мусимо констатувати, що Державний центр УНР не мав чіткої і розробленої молодіжної політики, розглядаючи молодь лише як виконавців волі представників «старшого» покоління. Треба відзначити й те, що «старші» політики, по великому рахунку, розглядали молодь як «гарматне м'ясо» у боротьбі хоч і за високі ідеали української державності. Принципи партійності передбачали об'єднання «всіх і вся», в тому числі й представників молоді «під одним спільним проводом, одною вірою та одною думкою».

4.1.3. Зовнішньо-інформаційна акція Державного центру УНР

Важливим аспектом продовження успішної політичної боротьби було налагодження ефективного зовнішнього інформування зарубіжних політичних кіл з напрямками та завданнями українського руху. Проведення зовнішньоінформаційної акції могло стати для української еміграції «золотою акцією», з реалізацією якої її лідери сподівалися вирішити деякі геополітичні питання. Вона також давала шанс не розчинитися в еміграційному морі і продовжувати боротьбу за визволення своєї батьківщини, шукаючи, бодай моральну, підтримку і розуміння Заходу.

У питанні державницької пропаганди треба віддати належне головному отаману С.Петлюрі, який, практично відразу, після виходу на еміграцію розпочав активну зовнішню пресо-інформаційну роботу, спрямовану на репрезентацію перед світовим співтовариством наміри українського народу щодо державницьких змагань. Головними проблемами, що їх відразу ж почав на собі відчувати еміграційний уряд, була навколишня міжнародна атмосфера, пов'язана з початком нав'язування політичних і економічних контактів західних урядів з комуністичною Москвою. Обираючи між підтримкою державницьких змагань інших народів і величезним російським ринком, західна «демократія» як раніше, так і тепер обирає останнє. Тож, першим кроком західних держав у цьому напрямку була поступова ліквідація всіх дипломатичних представництв УНР в європейських країнах, що відбувалася на тлі потужної антиукраїнської більшовицької та білоемігрантської інформаційно-пропагандистської кампанії. Все це відбувалося на тлі, часто неперборних, труднощів у середовищі української еміграції, яка була поділена за політичними та регіональними ознаками, зневірена в перспективності подальшої боротьби під проводом тодішніх політичних лідерів та жахливими умовами еміграційного побуту. Як писав М.Лівицький: «Перші роки після виходу уряду й Армії УНР в екзилі були настільки тяжкими для української еміграції, що акція на міжнародному фронті була неможливою. Її почали відбудовувати аж в 1925/1926 рр.» [56, с. 35].

Іще 1920 р., перебуваючи у таборах інтернованих осіб у Тарнові (Польща), головний отаман С.Петлюра в меморандумі до міністра преси і пропаганди з'ясував завдання Міністерства преси й пропаганди щодо координації діяльності всіх урядових структур на еміграції для об'єднання зусиль у боротьбі з червоною Москвою, а також проведення зовнішньої інформаційно-пропагандистської кампанії: «Перше, на що повинно звернути увагу Міністерство, це всіма доступними йому засобами як слова друкованого, так і живого скріпити ідею єдності, державної єдності та державної дисципліни всіх сил Українського народу, що опинилися на чужій території після нашої військової невдачі... Треба всім громадянам нашої Республіки, що опинилися на чужій території, прищепити думку: В єднанні наша сила. Єдина воля дасть нам гарантію за щасливий вихід із нинішнього важкого становища. Не розбрат, а консолідація сил, перебуваючи на чужій території, є поручкою досягнення єдиної національної волі» [104, с. 331-332]. Викладаючи завдання, що стояли перед Міністерством стосовно зовнішньої пропаганди, С.Петлюра вважав, що вона повинна була стати результатом діяльності спеціальної державної установи, яка б мала прямі контакти як з державними структурами УНР на еміграції, так і громадськими організаціями та політичними партіями. С.Петлюра писав, що необхідно було скорегувати визвольно-державницьку діяльність всієї української еміграції таким чином, щоб «серед чужинців викликати до нас здоровий інтерес і пошану... Чи це будуть відомості про позитивні, чи негативні риси нашої практичної роботи над переведенням в життя нашої ідеї (в оцінці чужинців, їх преси, державних чи громадських установ), чи характерні аналогії та паралелі, чи навчаючі висновки з життя чужих націй та держав, – весь цей матеріал потрібно своєчасно систематизувати, в належний педагогічний спосіб до відомості належних урядових установ та громадянства подавати і для інтересів УНР вдживати» [104, с. 332-333].

Актуальним залишалося і ведення активної контрпропаганди, «бо од цього буде залежати успішність пропаганди, яку повинен провадити Уряд наш для того, аби досягнути поставлених перед ним завдань в міжнародній opinio», а відомостями, на основі яких повинна була провадитися кампанія, мусили бути: «1) бурхливий стан на Україні од народного невдоволення окупаційною більшовицькою владою, 2) про націо-

нальні повстання на Україні в знак протеста проти цієї влади та ненависти до неї з боку українського населення, 3) про неповність та неміцність становища на Україні більшовицької влади, 4) про ілюзорність надій, які покладають деякі європейські політики і Уряди в зв'язку з провізорично накресленим зав'язанням торговельно-комерційних зносин совітської влади на Україні, і впливаючи звідси шкідливість в найближчому майбутньому для народів тих держав, уряди яких так необачно йдуть на торговельне порозуміння з більшовиками, 5) про те, що українське селянство ніколи не дасть свого хліба совітській владі для вивозу з України, – всі такі і подібні їм відомості, розвіваючи гіпноз сили совітської влади і необхідність порозуміння з нею» [104, с. 333]. Необхідно було звертати увагу іноземних установ і урядів на брехливу більшовицьку пропаганду в таких її позиціях: «а) безпідставність, б) фальсифікація і в) свідомий обман тих інформацій, які більшовики так щедро посилають для Європи, гіпнотизуючи її думку, збиваючи її з пантелику і створюючи в свідомості європейських громадянських кол невірний образ дійсного стану речей як в Росії, так і особливо на Україні. Так само, – на думку С.Петлюри, – не слід забувати про виявлення перед Європою дійсних намірів більшовизма, які полягають в організації світової революції та накидання робітничому класу, підступним та насильственным шляхом, ідей комунізму, які він (більшовизм) часто утаює од уваги Європи, присипляючи її неспокої та рівновагу» [104, с. 333-334].

Які ж методи і форми треба було використовувати для проведення такої масштабної контрпропагандистської діяльності? С.Петлюра бачив їх у наступному – треба показувати «...ілюзорну силу та прикрашену дійсність більшовизма і його системи урядовання слід побивати фактами та цифрами, запозиченими із різних офіційних більшовицьких видань, серед яких можна дуже часто набрати дуже багато даних на сю тему, особливо з обсягу економічного життя совітської Росії, яскраво малюючи безвідрадність перспектив більшовизма на майбутнє. Може не зайвим було для більшої переконаності укладати належні схеми, картограми, порівнюючи таблиці, як більш агітаційний і промовляючий сам за себе матеріал (ось де можна найти коріння інфографіки і використання її в пропаганді. – О.Б.)... Для технічного переведення цієї справи необхідно, звичайно, користуватися не лише нашими державними

чи громадськими установами, на обов'язок яких покладається справа зносин з чужоземцями, але і всякими іншими установами чи організаціями, використовуючи їх уміло і зручно, все одно чи будуть вони нашими, чи обслуговують вони інтереси інших держав. Зв'язки з різними телеграфними агенціями, пресбюро, комітетами пропаганди, інформаційними установами, редакціями різних газет і органів і т.и. мусять бути зв'язані і в відповідний спосіб використані» [103, с. 334]. Головними інструментами ведення зарубіжної пропаганди по лінії МЗС УНР залиталися пресово-інформаційні підрозділи дипломатичних представництв республіки [5, с. 109].

Поруч з такою роботою по «освідомленню» чужинців про українські справи, на Міністерство преси і пропаганди покладалася обов'язок з національно-державного виховання українського громадянства, що опинилося на еміграції. С.Петлюра, розуміючи неоднорідність еміграційного українського середовища, вбачав три найбільш небезпечні групи, на які необхідно було спрямувати всю потугу внутрішньої пропаганди: «1) неюфіти з національно-державного боку, 2) непевні з погляду УНР і скоріше прихильні до гетьманської ідеології, 3) російські елементи, що вступили до нашої армії одні з мотивів заробітку, другі з мотивів розкладової роботи серед нашої армії... В відношенню до кожного з тих елементів повинно вживати і різних засобів до привернення їх симпатій до УНР, чи то до організованого паралізування їх злочинної праці, якщо ця остання зачинає себе виявляти в певних ознаках» [104, с. 335]. Для більш успішної такої роботи необхідно було підготувати відповідну полемічну літературу, яка б обґрунтувала національно-державну ідеологію та виховувало б в українському громадянстві обов'язок перед державою, національну дисципліну, національно-державну ідеологію та національну гідність і самоповагу. Те, наскільки відповідальними були ці завдання, промовисто говорять рядки з листа С.Петлюри до міністра преси і пропаганди: «Справі цій я надаю особливо велике значення, бо тільки від консолідації наших сил за кордоном залежить успішність всієї державної роботи» [104, с. 344].

Якщо об'єднати всі напрямки міжнародної інформаційно-пропагандистської діяльності Державного центру УНР на початковому етапі перебування на еміграції, то можна виділити такі основні її форми: «інформаційно-політичні заходи членів вищого керівництва Центру; пресово-пропагандистсь-

ку роботу по лінії МЗС УНР та його закордонних установ; інформаційну роботу за кордоном відомства преси і пропаганди УНР; діяльність окремих інформаційних установ за кордоном, що здійснювалася у взаємодії та в інтересах ДЦ УНР; інформаційно-пропагандистські заходи з боку українських самодіяльних організацій за кордоном» [5, с. 105].

Але акцентуючи увагу і зусилля на агітаційно-пропагандистській роботі, треба констатувати, що персонал, який був задіяний у ній був у край не підготовлений, тим більше, що не можна поєднувати інформаційну діяльність з пропагандистською роботою (досвід діяльності сучасної журналістики в Україні знов і знов підтверджує цю аксіому. – О.Б.).

Виходячи із загальних завдань, що стояли перед українською еміграцією, треба зазначити, що існувало два основних вектори інформаційної роботи в періодичних виданнях еміграції – створення відповідної громадської думки щодо необхідності зовнішнього інформування та боротьба зі зловорожими наклепами ворогів української державності. У листі до міністра закордонних справ УНР А.Ніковського, С.Петлюра писав, що «за браком преси своєї, не підготовляємо громадянства до розуміння ним певних ліній і фактів урядової політики, що є обов'язком кожного уряду, коли він не хоче панувати тільки за допомогою фізичної сили, мало звертаємо уваги на спростування неправдивих звісток і інсинуацій, що так щедрою рукою виливаються і на цілий уряд, і на окремих представників його з боку різних недисциплінованих угруповань українських і окремих політичних діячів, не кажучи вже про цькування з боку явних ворогів нашої державності» [51, с. 511]. На думку С.Петлюри, необхідно «виявити ініціативу в підготовці для загального вжитку українського громадянства, і тепер, і на майбутнє, такого літературного і наукового матеріалу, за допомогою котрого можна би було справу усвідомлення його в питаннях міжнародних відносин та виховання політично-державного поставити на справжній солідний ґрунт» [51, с. 512].

Однією з перших помітних публікацій, присвячених цій проблемі стала редакційна стаття «Ще одна пекуча справа» в часопису «Українська Трибуна», що виходив у Варшаві під редакцією О.Саліковського, в якій, між іншим, говорилося про те «...величезне значення, яке має для нашої національно-державної справи добра постановка інформації... Як що

цього не буде робитися, то мусимо ми бути готовими до великих розчарувань і несподіванок... Інформація – це зараз наша пекуча справа, міцними нитками звязана з щасливим поворотом на Україну» [125]. Газета хоч і була, як зазначалося у підзаголовку «непартійною», проте мала тісні контакти і часто представляла на своїх шпальтах офіційну позицію Державного центру УНР. Тож, у цій статті були проголошені і зовнішньо-інформаційні пріоритети Державного центру: «В своїй державній праці, яка зосереджується тепер за кордоном, нашому керуючому центрові приходиться на кожному кроці рахуватися з закордонними політичними чинниками і до того ж не тільки з офіційними. Чужоземна і російська еміграційна преса, а також і громадянство, відіграють не останню роль у поспіхах і поразках нашої дипломатії» [125]. Як варіант вирішення проблеми автор, а це скоріше за все був редактор О.Саліковський, стверджував, що спираючись на минулий, дореволюційний досвід українців, які для інформування російського громадянства створили в Москві часопис «Украинская Жизнь», а тому «щось подібного кінче необхідно утворити зараз, негайно, за кордоном. Якийсь український місяшник чи тижневик на російській мові обов'язково повинен видаватися в одному з центрів європейської політики, хоча б навіть для цього прийшлося скоротити дипломатичне представництво наше в яким будь з існуючих пунктів. Коли б була змога паралельно чи цілком незалежно від зазначеної часописі видавати й французький журнал, присвячений нашій справі, то пекуче питання нашої інформації за-кордоном можна було б вважати розв'язаним» [125].

Ці думки були підсумовані С.Петлюрою в брошурі «Сучасна українська еміграція та її завдання» [84] під псевдонімом «О.Ряст», яка побачила світ при кінці 1923 р. у табірній друкарні в Щипіорно.

Зупиняючись на «Організації виступів перед світом в справі наших державних домагань», С.Петлюра писав: «Певна акція, чи то в справах, дотичних становища еміграції, чи то в справах, що їх починає уряд перед другими урядами чи якоюсь міжнародньою установою провадити, мусить бути і морально, а де треба, і документально організованим способом підперта. Цю мету співпраці громадянства з урядом треба зробити живою, перманентною традицією діяльності

нашої активної еміграції. В сьогоднішніх умовах така співпраця особливо буде пожаданою, бо міжнародня опінія і верховодячих урядових кругів, і політично-громадських угруповань світу повинна мати докази, що справа самостійности української держави не є персональним домаганням окремих осіб, а постулятом цілої нації української, вимогою організованого для цієї мети всього народу українського. Неустанно працюючи в зазначеному напрямку, еміграція не має права губити ні одного слушного, принагідного випадку до заманіфестування своїх національно-державних постулятів в формі резолюцій, спеціальних меморіялів і делегування на відповідні з'їзди міжнародні чи конгреси та конференції представників своїх» [84, с. 314].

Дуже актуальні й ані трохи не застарілі думки знаходимо в розділах про працю еміграції на зовнішньому відтинку. У розділі «Праця в окремих державах» знаходимо такі думки С.Петлюри: «А проте не може обмежувати українська еміграція своєї праці в напрямку придбання прихильників нашої державної незалежности апеляціями тільки до асоціацій міжнароднього характеру. Не завжди цей шлях до мети провадить. Часто коротшою дорогою до неї буде послідовно-систематично проведена праця в межах даної країни чи певної групи держав і придбання серед її політичних та громадських кругів певних впливових друзів, прихильність яких до нашої справи, оперта на поінформованості в ній, може свій вплив, але уже більш забезпечений, організований на міжнародньому форумі мати» [84, с. 315]. Автор закликає шукати підтримку не в співзвучних політичних структурах, а «пробиватися в усі прошарки зарубіжних суспільств: «Ясною річчю є, що ми не використали б усіх можливостей, коли б шукали зв'язків та допомоги тільки серед співзвучних політичних партій і угруповань. Організоване життя нації не обмежується її політичними інтересами, а виявляється на різних ділянках і в різних галузях культурно-освітніх, наукових, релігійних, професійних, господарчих і всяких інших змагань. Скрізь воно пропливає організовано, скрізь направляється асоціаціями, інтереси яких та діяльність не є чужими, навпаки, дуже близькими і деяким колам нашого еміграційного громадянства. Отож ми поширили б межі своєї діяльності агітаційно-інформаційної, якби і в зазначених галузях певну активну працю розпочали» [84, с. 316]

Що ж до питань, присвячених роботі серед міжнародних наукових об'єднань, участі в європейській пресі й журналістиці та організації лекцій на українські теми, то подиву гідні слова С.Петлюри, що на десятки років випередили свій час: «Що ширше розвинемо нашу діяльність у цій галузі... тим швидше розвіємо упередження до нашої проблеми і тим чинних прихильників її серед чужоземців придбаємо!» [84, с. 319]. Вказуючи на певні прогресивні моменти, автор більше зупиняється на тому, що іще, в силу різних причин, було не зроблено: «В європейській пресі чимало інформаційних звісток надбати можна про українські справи, про заходи уряду нашого, про становище України під окупантською владою, про голод і повстанчі рухи на ній. Досить часто інформації ці мають правдивий характер, але досить часто друкуються й неймовірні брехні, провокації. Зфальшовані навмисне всілякими ворогами нашої державної справи, відомості, які безкритично приймаються європейськими органами преси од ворожих нам телеграфних агенцій і з легкою вірою друкуються там для затуманювання європейського читача. Та все ж коли біжучих хронікерських інформацій про українські справи не бракує органам європейської преси, то поважних артикулів, совісно і ширше опрацьованих розвідок з обсягу українського ми рідко коли можемо в поважніших європейських журналах і газетах надбати. Правда, суть певні перепони для «завоювання» цих органів в наших цілях, а проте й вони не є непереможними: при певній енергії і зручності їх можна подолати і таким чином використати ці великі можливості і джерела впливу на європейську громадську opiniю» [84, с. 317]. Серед негативних моментів С.Петлюра зазначав той факт, «що деякі з наших публіцистів, що так успішно виступали раніш на сторінках європейської преси, сьогодні не дають тут знати про себе. До таких належить Д.Донцов, один з найталановитіших сміливих публіцистів та ідеологів української державности, виступи якого тепер особливо б були на часі і безумовно дещо нового, яскравого додали би до освітлення нашої проблеми перед європейським громадянством» [84, с. 318].

Така спрямовуюча, напрямна брошура не могла не торкнутися й справи відношення до російських більшовиків. Цьому питанню присвятив автор декілька розділів й читаючи їх дивуємося його передбачливості та знанню західноєвропейської ментальності. Боротьба проти «великої, єдиної Росії» ем-

ігрантськими засобами могла вестися, на переконання автора, лише систематично, постійно і переконливо інформацією: «Доказати європейцеві необхідність визнання за українською нацією прав на її самостійне державне життя, це значить найцільніше підійти до справи фактичного поділу колишньої московської імперії... Всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування... поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу... Проводячи певну працю в тому напрямку, ми повинні скомпрометувати ідею реставрації великої Росії, ...натомість виставляючи план поділу її, як найбільш доцільне розв'язання остогидлої, неспокоїної справи, що все таїла в собі погрозу й небезпеку для Європи, що й тепер таїть у собі ті ж тенденції» [84, с. 319]. Рівночасно, на думку С.Петлюри, треба було вести боротьбу проти ідеї федерації, яку дехто з європейських політиків вважає найкращою розв'язкою [84, с. 322].

Розглядаючи «Відношення до перекинчиків», або тих, що добровільно йшов на співпрацю з російськими більшовиками, С.Петлюра зазначав, що «слід пам'ятати, що такої «еволюції» в поглядах наших перекинчиків громадянство українське, що під більшовиками перебуває, не пошанує, а оцінить його так само гостро-сурово, а може й глузливо, як оцінило воно свого часу «ракетну еволюцію» Винниченка, коли він попробував поїхати в ролі «переконаного комуніста» до Троцького і Раковського для того тільки, щоби скоріше од них утекти, переконавшись в неможливості співпраці з ними» [84, с. 324].

У іншій своїй статті – «Перед широким світом», – С.Петлюра (підписана псевдонімом «В.Марченко») повертався до проблеми розширення зовнішньої інформації і пропаганди, що була розпочата ним у статті «Сучасна українська еміграція та її завдання». Тож, у цій статті автор закликав українських науковців та діячів культури на еміграції слід використати для промоції української справи міжнародні наукові та культурно-мистецькі асоціації, щоби репрезентувати українську науку та ознайомлювати широкі кола громадськості за межами України з доробком національної культури; політикам-емігрантам слід брати активну участь у міжнародних політичних форумах та звертатися до чільних політиків про солідаризацію в справі боротьби за природне право України на самовизначення та незалежність та захист її від окупантів, що

нищать багатівкову культуру народу; організувати спеціальні семінари та прес-конференції, присвячені українській проблематиці з участю широких кіл представників закордонної журналістики. Слід постійно робити акцент на недоречності змушення України до федеративного співжиття з Росією, що побутує в європейському політикумі, що справа України є ніби то російською проблемою. Окремим питанням є проведення інформаційно-агітаційних кампаній супроти міжнародних акцій більшовицької Росії та України; необхідно показувати у вірному світлі події навколо підписання Варшавської угоди, що була історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом у ході військово-політичних подій нашої новітньої історії, а не штучним утворенням політичної нерозважливості чи злої волі, як дехто із наших опонентів намагається це показати. Негативні моменти були відомі уряду УНР, що підписував її, але не могли бути нейтралізовані чи зменшені через об'єктивні причини міжнародного характеру [61, с. 7-9].

Треба відзначити, що ця проблема з помір'я інших періодичних видань, близьких до Державного центру УНР, найчастіше піднімалася на сторінках тижневика «Тризуб».

Так, у статті «Наше чергове завдання», П.Шандрук, говорячи про нав'язаний Європі російський стереотип про Україну – «не було, нет і не будет», або що «Україна – его видумка немецкаво генерально штаба», зазначав, що «певні ширші кола європейського суспільства, яке безумовно співчуває нам у боротьбі нашої за державність, ще й досі мало поінформовані про ті засоби, якими ми розпоряджали, коли збройною рукою хотіли здійснити свої національні завдання», але це не повинно ставати перешкодою, адже «знайдуться при добрій волі різнородні можливості для піднесення при всякій нагоді нашої справи, для інформування чужоземного суспільства й через те створення певної opinio pro nostra національні завдання, а найголовніше освітлення минулих етапів збройної боротьби та засобів цієї боротьби» [118, с. 10]. Тож, на думку автора, «найближчим нашим завданням є можливе поширення живим, а головню друкованим словом відомостей, як про сучасний наш національний рух, так головним чином освітлення тих надзвичайно тяжких умов, в яких провадилася боротьба 1919-20 рр.» [118, с. 11-12].

Проблемами зовнішньої пропаганди переймалися не тільки знані державні, громадські, політичні або військові діячі, але й звичайні читачі. Так, у рубриці «Листи до редакції», було надруковано листа, підписаного псевдонімом «Український Емігрант», в якому автор наголошував: « Ми не маємо своєї щоденної, – я підкреслюю: – щоденної газети, того органу, який би регулярно, систематично говорив би про нашу справу, – говорив-би нам, нашим приятелям й ворогам, який-би щоденно будив нашу думку, об'єднував нас, роскиданих по цілому світу, кидав би гасла, підказував ідеї, підіймав до акції. ...ми – в центрі Європи, в таку надзвичайну епоху, можливо, на порозі таких важливих для нас подій – миримося з відсутністю того, що творить душу кожної громади, акції, руху» [110, с. 19-20]. І це в той час, коли, на думку автора, «до нас горнутья Донці, Кубанці, Терці, з нами затискає все тісніші звязки Грузія, Азербейджан, Горці півн. Кавказу: – Україна ходом подій висувається на чоло цілої визвольної акції на Сході Європи, і ми – без щоденної газети» [110, с. 20].

До завдань контрпропаганди можна віднести думки, що були висловлені в статті «Чи ми готові до боротьби з ворожою пропагандою», що з'явилася на шпальтах «Тризуба» в циклі «Наші чергові завдання». Там, між іншим, автор, який приховався під ініціалами «Р.С.», зазначав, що готуючись до боротьби а потім і падіння більшовизму в Україні, необхідно готуватися до того, що «ми, українці, будемо як і дотепер, але вже дійсно в «астрономічному» масштабі, об'єктом агітації, репресій, немилосердного терору», тим більше, що «в справі фізичної боротьби, маючи вже здається вистарчаючий досвід, мусимо відкинути м'якотілість, на терор відповідаючи ще більшим терором, остільки до боротьби з агітацією, пропагандою ми мусимо одверто визнати себе мало готовими, насамперед організаційно. А між тим маємо в цьому відношенні зіткнутися з правдивим chef-d'oeuvre'ом червоного цинизму й брехні. Єдиною й то безперечно дійсною методою провадження цього, такого важливого в наші часи роду боротьби, буде у відповідь на ворожу брехню щира правда, бо ж ніщо так не вибиватиме зброї з рук ворожих, як правда, правда щира, може іноді навіть невігідна для нас. В останньому випадку вона може бути належно витлумачена. Для такої боротьби, для такої праці, – назвемо її службою інформаційно-пре-

совою чи що, – необхідно підготувати відповідний персонал, організацію її добре обмислити, бо в майбутній боротьбі з ворогом цього роду зброя буде відігравати дуже поважну роль» [78, с. 4]. А для здійснення цих завдань, на переконання автора статті, необхідно розуміти, що «єдиною й то безперечно дійсною методою провадження цього, такого важливого в наші часи роду боротьби, буде у відповідь на ворожу брехню щира правда, бо ж ніщо так не вибиватиме зброї з рук ворожих, як правда, правда щира, може іноді навіть невідгідна для нас. В остальшому випадку вона може бути палежко витлумачена. Для такої боротьби, для такої праці, – назвемо її службою інформаційно-пресовою чи що, – необхідно підготувати відповідний персонал, організацію її добре обмислити, бо в майбутній боротьбі з ворогом цього роду зброя буде відігравати дуже поважну роль», бо «одним з перших, надзвичайно важливих завдань нашої такої служби інформаційно-пресової, на час боротьби очевидно змілітаризованої, буде інформування широких верств українського під окупацією, а бажано й московського (треба, щоб саме туди наша правда дотерла) громадянства про наші цілі, завдання, нашу акцію політичну, мілітарну то-що. В цьому властиво мала б полягати боротьба з ворожою пропагандою. Вибір персоналу, організація цієї праці мають стати черговим завданням покликаних до цього осіб, нашого державного центру» [78, с. 4-5].

Говорячи про необхідність пропаганди, В. Сальський в статті «Шляхи боротьби» зазначав, що «доля покляла на еміграцію завдання бути живим протестом проти окупантської московської влади на Україні і репрезентувати її визвольні змагання», що могло б стати «одною з підстав заховання державного центру УНР і успішної пропаганди при допомозі ж еміграції української національно-державної ідеї в Європі», а далі автор продовжує: «В хаос національної революції наша еміграція повинна увійти тисними рядами, міцно злотованими ідеологічно, мусить увійти фанатиками української державности» [94, с. 7].

Проблему необхідності пропаганди дуже чітко озвучив у своїй статті «Завдання еміграції» О. Шульгин, який спираючись на рішення Конференції української еміграції 1929 р. у Празі запропонував від імені Головної еміграційної ради створити «національний фонд на пропаганду за кордоном», завданням якого б стало «освідомити всі народи світу і перш

за все європейські держави, що мають свої інтереси на Сході, і зокрема на Україні, про нашу визвольну боротьбу, про наші національні цілі, про нашу країну, про наш нарід, про його минуле і сучасне» [121, с. 6]. Говорячи про те, що не відомо як складуться історичні обставини довкола України, автор не дає точної відповіді про те, в якій групі держав знайде український національно-визвольний рух в слушний час реальну підтримку, «а тим часом ми мусимо вести систематичну пропаганду по всіх великих політичних центрах. З чужого і свого досвіду знаємо, що найкращих результатів дає пропаганда живим словом, зустрічами з видатнішими представниками різних країн, публічними викладами то-що. Але цим шляхом можна зацікавити тільки невелику кількість представників даного народу. Отже, ніщо не замінить друкованого слова. Потрібні статті і замітки в чужоземних газетах та журналах, свої журнали, Газети, бюлетені і нарешті брошури і книжки чужинців про Україну і наші власні публікації» [1210, с. 7]. Відзначаючи успіхи в ділянці видавничої справи, автор писав, що вся вона припадає ще на часи роботи дипломатичних представництв УНР: «Дипломати УНР почали заводити особисті знайомства і приязнь з чужинцями, преса чимало за нас писала і десятки брошюр та книжок було видано в свій час. Але ця видавнича діяльність припадає головним чином на 1919 рік, пресова пропаганда продовжувалася довгий час, але приблизно три роки від 1922 до 1925, найгірші в історії еміграції, помічається майже повна перерва нашої пропагандистичній роботі». Далі автор відзначив досягнення української іміграції за останні роки: «В 1925 році з'являються знов і певні думки загального характеру про Україну на французькій мові. Це прилоги до французького журналу «Франс-Оріан» (Франс-Юкрен), які виходили протягом трьох літ по кілька разів на рік. При цьому ж журнали видруковуються і дві брошури – одна п. Токаржевського про Симона Петлюру і друга економічного характеру. У зв'язку з трагічною смертю Головного Отамана Симона Петлюри вийшла ще книжка О. Шульгина «L'Ukraine et le sauchemar rouge». Та вже в 1929 році вийшли дві брошури: одна видрукована комітетом допомоги голодним на Україні: – «La Famine en Ukraine» (10 ст.) та «La Societe des Nations et les refugies ukraiens» (одвертий лист О. Шульги-

на д-ру Нансенові та інші документи), видана вже Головною Еміграційною Радою. В Італії з'явилися одна за другою брошури п. п. Єремєєва і Онацького.

До цього додамо, що протягом останніх трьох років щомісяця виходить на французькій мові журнал «Прометей», що уділяє що найменше (5-8 сторінок великого формату українській справі, і де містять свої статті про Україну, як українські літератори, так особливо чужинці напр. кілька статей п. Евена, депутата і бывшего голови Паризької муніципальної ради, та д-ра Молін'є, депутата). Крім того тричі чи чотири рази на місяць українське пресове бюро в Парижі випускає свої літографічні бюлетені. Знаходяться замітки про Україну і незалежно від цих офіційних публікацій в різних газетах і телеграфічних агентствах, одно з яких (Офінор) систематично подає відомости про Україну, які мають широке розповсюдження в Італії, Швейцарії, Франції, Іспанії» [121, с. 7].

Автор чітко розумів, що вістря контрпропаганди і пропаганди треба спрямовувати проти антиукраїнських течій, «бо наша акція викликає контр-акцію наших ворогів і особливо росіян, які мають величезні зв'язки особисті і літературні майже у всіх європейських країнах» [13, 8]. А тому, на думку того ж автора, але в іншій статті «Де-же наші спільники в майбутній боротьбі. (Політика синтезу)», щоб зацікавити чужинців українською справою і щоб провадити свою ефективну зовнішню пропаганду «треба грати ... на державних інтересах великих народів: на боротьбі з большевизмом, на ідеї ослаблення російської всемогутности» [121, с. 4].

Найбільшої активності пропаганда необхідності проведення інформаційних кампаній в Європі у тижневку «Тризуб» набула напередодні II світової війни. На сторінках тижневика появилася низка статей, присвячених цій темі, автором яких був активний співробітник тижневика М.Данько. Так, у статті «Потреби української інформаційної акції в Європі» він розглядав проблему інформування на тлі ідеологічно-політичного «самопоборювання» в українському еміграційному середовищі, зазначаючи, що «відвічальним українським чинникам (ДЦ УНР. – О.Б.) не лишається нічого іншого, як поборювати руйнівні українські елементи на чужині в межах самого українського громадянства, а на міжнароднім терені на «українські» інтриги і демагогію відповідати лише

наскрізь позитивними чинами, плановою і систематичною національно-політичною акцією. При загальній убогості фактичної акції різних українських угруповань в Європі не є надто тяжким завданням відповісти на кожну брошурку з їх боку двома і трьома річевими працями, на кожну кореспонденцію кільки-кратною масою поважного інформаційного матеріялу, на кожне демагогічне урядження кількома систематизованими виступами» [26, с. 6]. Автор акцентує увагу на тому, що чужинці мало розуміються на тонкощах українських справ, а тому «українські суперечки можуть просто відштовхнути від України взагалі» [26, с. 6].

Іншим позитивом, на думку М.Данька, могла б стати потужна українська інформаційна кампанія, яка б дала можливість Європі з'ясувати, «що большевизм і московський імперіалізм тотожні, що «Совітської Росії» нема, а є лише Московщина та поневолені нею нації в межах держави, що носить фальшиве, але офіційне ім'я СССР, що сучасну кволість його спричинює лише боротьба чужих націй проти Москви і т. ін., розвіяли б одночасно і всі сумніви відносно того, що крім легального Уряду УНР на чужині ніякого іншого правного представництва України нема» [26, с. 6].

Ці думки були продовжені й розвинені в статті «Методи і засоби української акції в Європі», що нею продовжував тему М.Данько. Між іншим, він писав: «кожний поважніший політичний виступ в українській справі в Європі значить для українського населення значно більше, ніж кожна пропаганда принесена зовні на Україну» [26, с. 6]. Саме М.Данько, чи не першим, публічно запропонував провадити інформаційно-пропагандистські радіопрограми для України, бо «методи пропаганди уживані в добі царизму для доби радіо рішучо перестарші. Та й коли було вже уряджувано в Європі конкурс радіових авдіцій в арабській мові, то чому властиво не можна було б уряджувати їх в українській мові, тим більше, що московський уряд провадить через свою радіо пропаганду в усіх мовах. І хто знає, чи не було вже часом поставлено до розпорядимости українського національно-політичного руху де-які радіові станції, коли б акцію легального українського проводу було підтримувано всіми тими українськими національними силами, які було уживано на його поборювання та на акції, що з протимосковською боротьбою мають дуже мало спільного» [26, с. 6].

Говорячи про роль партій в проведенні зовнішньої пропаганди, М.Данько, в статті «Нація чи партія», констатує, що головною завадою на шляху виконання поточних інформаційних акцій в Європі стала «суперечність між нацією і партіями та впливаючий звідси невідчужливий зв'язок між Урядом УНР та українським громадянством по цей бік кордону, що унеможливує належний поділ праці», бо «зносини між державами, а відносно і між націями, належать до компетенції проводу нації, але ні в якому разі не партій» [24, с.].

Завершуючи тему міжнародної інформаційної акції української еміграції у статті «Європа і ми», М.Данько ставить риторичне запитання, що «чи з нашого боку було справді зроблено все, щоб дати Європі, а зокрема західним великим державам, належну уяву про істоту і сучасний стан нашої боротьби проти Московщини?» [22, с. 6-7]. Саме з цього матеріалу ми можемо довідатися, що 1938 року було розпочато «з рамени «Тризуба» справу поширення і зміцнення пресової акції в Європі шляхом збирання потрібних засобів на це. Акція ця продовжується і тепер. Для виконання тих величезних політичних завдань, які ставлять перед українською еміграцією сучасні події, а навіть і для звичайного посилення інформаційної праці чужими мовами, так потрібної тепер» [22, с. 7]. Говорячи про необхідність власної інформації, автор констатує той факт, що більшовицька пропаганда, попри всі зусилля дає свої сходи: «Московські агентури розвивають шалену пропаганду, щоб довести, що «фашистські» держави, знищивши СРСР, «чинник миру в Європі», та здобувши доступ до багатих джерел сировини і засобів поживи поневолених націй СРСР, зробляться панамі Європи і звернуть свою зброю проти Франції і Англії. Переглядаючи численні статті, спеціально французької преси, присвячені в останніх днях українській справі, треба, на жаль, признати, що ця отруйна пропаганда не лишається цілком безрезультатною» [22, с. 6].

Висвітлення проблеми зовнішнього інформування західного світу про перебіг української національно-визвольної боротьби проти більшовицької боротьби фактично було припинено 1939 р., коли, розпочата нацистською Німеччиною II світова війна змінила прерогативи і вектори української справи.

4.2. Дискусія про шляхи та методи визвольної боротьби в петлюрівській пресі

4.2.1. Проблема «єдиного фронту» в демократичній періодиці

Різні погляди щодо найкращого варіанту майбутнього державного устрою України, вибору оптимальної стратегії й тактики боротьби за українську державність, беззастережна і безкомпромісна полеміка розділяли представників різних ідеологічних течій еміграції. Але ця внутрішня боротьба все ж задекларувала і нові пріоритети – незалежно від поглядів і програм, українську політичну еміграцію об'єднувала ідея відновлення державності. Хоча тут же виникла інша проблема-питання: якою бути майбутній несаєкційній українській державі? Ця тривала полеміка стосовно способів і шляхів національного відродження, яка мала найбільшу активність в українському еміграційному інтелектуальному середовищі, в основному завершилася лише Актом проголошення незалежності України.

Але не тільки політичні прапори роз'єднували еміграцію. Значним чинником стало розмежування за територіальною ознакою, що негативно позначалося на всіх аспектах діяльності української політичної еміграції.

Тож зрозумілим стає те, що у процес консолідації здорових сил української еміграції починає втручатися громадський фактор. Саме цей епізод історії української еміграції про участь громадських організацій та національно-культурних установ у пошуку шляхів об'єднання залишається малодослідженим. Тим більшої актуальності набуває ця проблема сьогодні, коли перед Україною стоять подібні завдання.

Заклики «складки сил», або створення «єдиного національного фронту» лунали в політичних групах української еміграції від перших днів, але всі вони розбивалися об особисті та вузькопартійні інтереси політичних лідерів: небажаням поступитися меншим для досягнення чогось більшого.

Вожді української еміграції з усіх політичних таборів усіма засобами (в першу чергу – пресо-публіцистичними) намагались збудити емігрантську масу, постійно акцентуючи увагу саме на її «політичності». «Політичні думи, культурно-освітні стремління і організаційні змагання до утворення

власної держави української нації, – писав, наприклад, С. Петлюра, – повинні наскрізь проїняти й українську еміграцію, яка в спеціальних умовах перебування на чужині, здебільшого в європейських державах, мусить тут виконати відповідаючу частину загальнонаціонального і загальнодержавного програму української нації, а власне ту частину, що її народ наш під окупаційною владою доклати не може, а яка проте має величезне значення в справі будівництва Української Держави. Не марнотратним, не яловим повинно бути життя і перебування нашої еміграції поза межами батьківщини, а повним глибокого змісту та позиточних наслідків для рідного краю» [60, с. 9]. Хоча треба відверто сказати, що такого роду звернення українських вождів, далеко не завжди знаходили очікуваний відгук, оскільки більшість емігрантів турбували в першу чергу питання фізичного виживання.

Таке становище не могло продовжуватися довго – політичні середовища починають відчувати падіння рівня політичної активності українських емігрантів, які зосереджувалися на проблемі фізичного виживання у надзвичайно складних умовах чужини. Тож і не дивно, що саме українська інтелігенція почала втрачати надію і виказувати всі ознаки аполітичності. Ситуація ставала критичною. Єдиним виходом стало проведення «надполітичних» об'єднавчих заходів.

Так, у статті, присвяченій другій річниці загибелі С. Петлюри, А.Лотоцький писав «морально здорова частина нашої еміграції відчула з перших же часів свого перебування на чужині вагу об'єднання» [60, с. 14]. З його слів, С.Петлюра вказував на необхідність «створення нової громадянської організації, що завершила б організаційні зусилля цілого нашого громадянства, яке перебуває на чужині, шляхом покликання до життя центрального громадського органу, що об'єднував би діяльність локальних центральних організацій, а значить, через них і всієї нашої еміграції... Питання про утворення центрального громадського органу набрало такої ваги, що слід уже тепер думати про реалізацію його як в інтересах еміграції, так і цілої низки завдань, зв'язаних з національною доцільністю перебувань я її на чужині.. Координувати ці інтереси, надати їм певний план і послідовність з переведенню, відповідно до вимог цілої еміграції, а не тільки даної галузі, що перебуває в межах тієї чи іншої держави, сьогодні вже не можуть місцеві об'єднання. Завдання, що їх ставить саме життя

перед кожним окремим з наших еміграційних осередків, чато мають не місцевий характер, а загально емігрантський, а той національні й поскільки такі завдання гальмуються, постільки на такому стані річей терпить сама еміграція і та місія національна, яку вона самим фактом перебування на чужині мусить виконувати. Ось через що повинен бути покликаний до життя авторитетний громадський орган, що взявся б за налагодження справ загально емігрантського характеру і завершив би організаційні осягнення української еміграції. Ми сподіваємося, що вона знайде в собі стільки сили, щоби вивершити свою самоорганізацію» [60, с. 14]

Для здійснення такого об'єднання 25-26 червня 1929 р. було вирішено скликати в Празі установчу конференцію. «Ініціатива скликання конференції української еміграції належить, власне кажучи, центральним об'єднуючим установам української еміграції у Польщі, Франції, Румунії і Чехословаччині. Дійсно, Український Допомоговий Комітет у Румунії на своїй річній конференції перший підняв питання про скликання українського всееміграційного з'їзду, але ініціативу скликання з'їзду передав «Українському Об'єднанню» в Празі. Об'єднання вступило в зносини по цьому питанню з Укр. Центральним Комітетом у Польщі і Укр. Генеральною Радою у Парижі. Після обміну думками, вирішено було скликати не всеемігрантський з'їзд, а конференцію з представників організованої української еміграції, яка б прийняла на себе дальншу працю по організації еміграції в якості центрального об'єднуючого органу і в майбутньому скликала український всеемігрантський з'їзд» [111, с. 40]. Доволі розлогий звіт «Перша конференція української еміграції», надрукований в «Тризубі», від імені «Учасника конференції» містив не тільки вичерпну інформацію про учасників заходу, керівні органи, обрані під час його проведення, а є також важливим джерелом археографічної інформації про діяльність української еміграції міжвоєнного періоду в Європі. Найбільшої уваги заслуговує інформація про виступи представників українських громад з європейських країн компактного розселення українців. Так, серед статистичної інформації про чисельний та соціальний стан еміграції в різних країн поселення, яку оприлюднили учасники конференції, знаходимо доволі цікаву і красномовну: «Еміграція розпоршена по цілій країні, на різних роботах, переважно

сезонових, що одбувається досить тяжко на добробуті; невелика кількість осіла на землю, частина знайшла службу в державних і приватних установах. Загалом взявши, матеріальне положення еміграції досить тяжке, тому де-хто виїздить з Польщі до Франції» [111, с. 42] (з виступу М.Ковальського, делегата конференції від українських організацій Польщі). Д. Геродот зачитав доповідь про становище нашої еміграції в Румунії: «Заробіток – від 50-300 леїв денно, пересічно 100 леїв – 20 чеських корон. Інтелігентна праця мало доступна для загалу через незнання мови. Серед нашої еміграції помічається велике бажання переїзду в інші країни, в наслідок того, що в Румунії в останні роки обмежено емігрантам право руху і переїзду за пошукуванням праці» [111, с. 42]. Про проблеми українців-емігрантів у Франції говорив І.Косенко, який між іншим зазначив, що «тільки одиницям вдалося здобути інтелігентну фахову працю» [111, с. 42]. У Чехословаччині, зі слів доповідача А.Чернявського, «матеріальний мінімум існування еміграції задоволено, кваліфіковані робітники цілком прирівняні до чехів... Матеріальний стан студентів наших високих шкіл погіршав через зменшення стипендій і стане загрозливим, коли з 1 січня 1930 р. стипендії буде припинено. Вже й тепер є значна Група студентів без стипендій, яка дуже бідус. Приїзд на працю до Чехії наших емігрантів з інших країн – неможливий, як для кваліфікованих робітників, так і для чорноробочих і інтелігентів. Законом признано право на працю лише для тих емігрантів, які прибули до Чехії до 1923 року» [111, с. 43]. Про життя українців у Болгарії говорив Б.Цибульський, який озвучив доволі характерну особливість із життя емігрантів, яка мала відношення до українсько-російських стосунків: «Матеріальне становище незадовольняюче... В'їзд нових емігрантів заборонено... Обмежень в Болгарії немає жадних, перехід у болгарське підданство – легкий і дешевий. Надзвичайно тяжко на положенні української еміграції відбивається вороже відношення росіян, які шкодять українцям скрізь і всюди, де тільки можуть» [111, с. 43]. Подібними були виступи представників від Югославії та Туреччини. З цього, доволі похмурого і безперспективного переліку проблем виділялася інформація про життя українців у Бельгії, де існувало три громади, з них «найбільше численна в Брюсселі – 10 чоловік. Правне і матеріальне становище нашої еміграції в

Бельгії добре. Легко знайти працю, легко легалізувати свій побут в країні. Відношення влади і населення до українських емігрантів – як найкраще. Є можливість влаштувати на працю значну кількість робітників» [111, с. 43]. Саме така інформація якнайкраще може охарактеризувати те матеріальне та моральне становище, в якому перебували українські емігранти. Всі виступи можна було звести до єдиного знаменника: матеріальне становище незадовільне, велика потреба в культурно-просвітній праці серед еміграції та в проведенні національної пропаганди в країнах поселення.

Остання теза стала доволі гострою після виступу проф. К.Мацієвича, який зазначив, що «провідною думкою еміграції на міжнародньому форумі мусять бути ідея здобуття української незалежної державності та звільнення України від окупаційного режиму. Українська еміграція, незалежно від тих чи інших політичних поглядів, мусить стояти одноставно перед світовою опінією, дбати про співакцію перед чужинцями і осуджувати та поборювати всі ухили від провідної ідеї, що могли би давати чужинцям привід до сумніву, що український народ не прагне державної незалежності. Українська еміграція має використовувати пресу, давати систематичні інформації про Україну, про її визвольний рух, про сучасний стан і т. д. Вона повинна невинно провадити широку пропаганду утворення незалежної української держави, організувати громадські співчуваючі сили, активізувати українську ідею в напрямі захисту її на міжнародньому терені» [111, с. 44].

З приводу цієї доповіді розгорнулася жвава дискусія. Так, делегати з Польщі – проф. О. Лотоцький, ген. В. Сальський, М. Ковальський висловились за те, щоб у резолюції відзначити, що «українська еміграція все боролася і кров проливала під прапором Української Народньої Республіки за її незалежність. Не треба цього забувати і ховати, а треба одверто перед чужинцями маніфестувати ідею УНР» [111, с. 44], тим самим іще раз підтвердивши неготовність до конструктивного діалогу в середовищі української еміграції, відійшовши від вузькополітичних та партійних уподобань та переконань.

Натомість члени організаційної комісії, застерігали від занадто далеко ідучих та конкретних політичних резолюцій, вказуючи на те, що основні завдання конференції й тої Вищої еміграційної ради, яка на ній утворювалася, стояти на ґрунті оборони інтересів еміграції, а також на ґрунті захисту тільки

загально-національних принципів, під яким всі без винятку українські сили можуть об'єднатися, запропонували такий варіант резолюції: «конференція наказує своєму майбутньому виконавчому органу в своїй діяльності реально підтримувати пряцю державного центру УНР, а також і тих громадсько-політичних чинників, які стоять на засадах державної незалежності України, в їх загально-національних виступах» [111, с. 44].

Враховуючи можливі політичні непорозуміння в процесі організації об'єднуючого органу, було розглянуто й прийнято «статут нейтрального об'єднуючого органу», на підставі якого, конференція перетворюється в постійний орган «Українську Вищу Еміграційну Раду», що має своїм завданням об'єднання української політичної еміграції в цілях оборони національних, правних, і матеріальних інтересів, проведення широкої допомогової акції власними силами і при допомозі Ліги Націй та інших установ і організацій, задоволення культурно-просвітніх потреб та підтримки українських культурно-просвітніх інституцій за кордоном і, нарешті, спільної акції в загально-національних справах та ширшої пропаганди національно-державної ідеї на міжнародному терені. Головна Еміграційна Рада виявляє свою діяльність через пленум Ради і Президію Ради і Контрольну Комісію. Пленум Ради складається з делегатів од центральних емігрантських організацій, що об'єднують всі або значну кількість місцевих громад чи груп в одній країні, від краєвих громад, не об'єднаних в центральному органі, і від громад, які є одиницями організації в даній країні. Делегати обираються на зборах центральних об'єднуючих організацій, на конференціях чи з'їздах необ'єднаних громад і на зборах громад, одиницями організації в даній країні. В склад пленума Ради першого року її існування входять всі повноправні делегати 1-ої конференції, яка ухвалила статут. Президія Ради, в складі голови Ради, заступника, секретаря і 3-х до них кандидатів є виконавчим органом Ради; вона керує всіма справами Ради в перерві між сесіями пленуму. Контрольна Комісія в складі 3-х членів має звичайні контрольні функції. Президії дано право утворювати ріжні допомогові комісії шляхом кооптації найбільш активних осіб. Кошти Головної Ради складаються: а) з внесків од центральних і місцевих громад, б) з національного загального оподаткування б розмірі 10 амер. центів на рік з кожного емігранта, б) від прибутку з продажу національних марок,

вжиток яких визнано обов'язковим у зносінах емігрантів з їх центральними і місцевими установами, г) з пожертв і внесків спеціального призначення [111, с. 44-45].

Прийнявши статут, конференція на перший рік своєї діяльності визначила місцем перебування президії ради – Париж. Потім було переведено вибори до президії і контрольної комісії. Головою ради обрано проф. О.Шульгина (Париж), заступником його М.Шумицького (Париж), секретарем І.Косенка (Париж), першим кандидатом ген. О.Удовиченка (Париж), 2-м кандидатом ген. В.Сальського (Варшава), 3-м кандидатом Д.Геродота (Букарешт). До контрольної комісії обрано проф. А.Яковлева, проф. К.Мацієвича і проф. В.Садовського (всі в Празі).

Таким чином пленум Ради до найближчої конференції складається з таких осіб: М.Ковальський, ген. В.Куш, проф. О.Лотоцький і ген. В.Сальський (делегати від Українського центрального комітету в Польщі), М.Шумицький та І.Косенко (делегати під Генеральної ради Союзу українських еміграційних організацій у Франції), Д.Геродот і проф. К.Мацієвич (делегати від Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії), інж. Білодуб та проф. А.Яковлев (делегати від Українського Об'єднання в Чіхо-Словацькій Республіці), З.Мірна – делегат від Республікансько-демократичного клубу в Празі, В.Андрієвський – делегат від Союзу Українських еміграційних організацій в Південній Славії полк. Б.Цибульський – делегат Української громади в Болгарії, полк. В.Філонович – уповноважений Української громади в Туреччині і ген. О.Удовиченко – умандатований пленумом конференції» [111, с. 45].

Підсумовуючи результати праці конференції, автор звіту зазначає, що скликання першої емігрантської конференції є «фактом надзвичайної ваги і значіння для української еміграції. Нарешті справу об'єднання еміграції для захисту її національних, правних, культурних і матеріальних інтересів зрушено з мертвої точки, на якій вона до цього часу перебувала і нарешті переважаючи більшість української еміграції, організованої на місцях, об'єднана в Вищій Еміграційній Раді буде надалі виступати спільно і одноставно та захищати перед чужинцями як свої особисті, так і загально-національні інтереси своєї батьківщини і цілого українського народу. Треба лише побажати, щоб до утвореної Головної Ради зголоси-

лися і увійшли представники решти еміграційних організацій, які стоять на позиціях незалежності Української Державності і які з різних причин не були заступлені на конференції. Треба побажати щоб решта українських емігрантських організацій залишила на боці, для свого внутрішнього вжитку, різниці політичних поглядів, партійних доктрин та приєдналася до утвореного більшістю еміграції спільного національного фронту» [111, с. 45].

На думку Д.Геродота (псевдонім журналіста і громадського діяча української еміграції в Румунії Д.Івашина), який у своїй кореспонденції «На об'єднаній еміграційній конференції» зазначив, що «чи не найбільше значіння має той факт, що конференція, не зважаючи на виразно виявлені нею політичні настрої, зуміла стати по-над ними, утримавшись в межах культурних, матеріальних та інших загально-національних завдань і цим широко відчинила двері для організуваної, сконсолідованої національної праці та для об'єднання навколо неї всіх живих сил української нації» [14, с. 48].

Тема першої конференції української еміграції була продовжена на сторінках тижневика «Тризуб» у редакційній підбірці «1-а конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада», де були з'ясовані причини її проведення. Це, власне, і були ті матеріали, які планувалися до друку відразу після проведення заходів по проведенню конференції. Так, між іншим, у ній говорилося: «Той факт, що українська еміграція лише на десятому році свого життя в розсіянні за кордоном досягла можливості створити загально-національний орган свій, вказує на велику деконсолідацію, яку вона перейшла з часів національного пориву на Україні, але він же вказує і на те, що почався новий етап і народилося нове зрозуміння необхідності української єдності для досягнення вищої мети, якій мусять з цього часу безподільно присвятити себе і Головна Еміграційна Рада, і вся українська еміграція» [1, с. 10].

Одним із досягнень конференції стало прийняття статуту Української головної еміграційної ради (УГЕР), який, залишаючись на засадах надпартійності, визначав певні обов'язки української еміграції: «Українська еміграція добровільно і свідомо поставила собі на Конференції 25-26.VI.1929 нові завдання і створила нову організацію. З цього характеру добровільності випливає обов'язок підтримувати створене всіма силами і всіма засобами, які у еміграції мають в розпорядженні.

Діло, розпочате укр. нац.-політичною еміграцією на Конференції виходить по своєму значінню по-за межі безпосередніх інтересів української еміграції; воно є початком великої справи мобілізації цілого українства, розкиданого по всьому світу і досі так часто байдужого до справи.

Праця Головної Ради Еміграційної має наблизити нас до національного і державного унезалежнення українського народу. Майбутня історія скаже своє безсторонне слово про доцільність і результати еміграційної і визвольної боротьби. Це її право. Обов'язком же свідомої еміграції є не боючися того чи іншого присуду, йти своїм шляхом до мети, що видається такою високою та значною» [1, с. 21].

Значення першої конференції УГЕР полягало, між іншим, у тому, що з'явилася «внутрішня зв'язаність і можливість виступів на міжнародній арені єдиним фронтом» [1, с. 18]. Декларуючи принцип єдиного фронту, УГЕР все ж таки був дещо політично одноким, що і було з'ясовано в результаті дебатов після промови К.Мацієвича, і пізніше було навіть внесено до резолюції першої конференції: «Конференція наказує своєму майбутньому виконавчому органу в своїй діяльності реально підтримувати державний центр У.Н.Р. а також і тих громадсько-політичних чинників, які стоять на засадах державної незалежності України, в їх загально-національних виступах» [1, с. 14].

Робота конференції УГЕР планувалася як щорічна, але в силу технічних причин наступний, другий, з'їзд відбувся лише 24-25 вересня 1932 р. теж у Празі. Власне, цей з'їзд мало чим відрізнявся від першого за своїм регламентом: звіти, доповіді, дебати. Однією з перших резолюцій, яка характеризувала діяльність УГЕР за звітний період стала: «Удільючи абсолюторіум президії Головної Еміграційної Ради, пленум складає їй подяку за так корисну й многогранну діяльність і зокрема за те, що вона в своїй діяльності стояла на височині розуміння важливості для української справи виступів на міжнародній арені уряду УНР і підтримувала ці виступи» [114, с. 15]. На думку автора цього короткого звіту В.Чорницького, «загальні враження зі з'їзду вельми симпатичні, бо пройшов він діловито, без зайвих балачок і з максимумом корисної праці, в процесі якої не було забуто ні одного більш-менш важливого питання, нічого з того, вирішення чого може піти на користь цілій українській еміграції. Можна побажати лише, щоб такі важливі з'їзди еміграції

відбувалися частіше і щоб повчаючи результати їхньої праці було видруковано повністю та розповсюджено, як найширше. Ми певні також, що і ті, хто, з різних причин, критично ставляться до ідеї ширшої організації української еміграції, не відмовлять у визнанні Гол. Ем. Раді певних заслуг щодо законслідування еміграції і направлення її зусиль на творчий шлях» [114, с. 15].

Більш детально перебіг другої конференції УГЕР було висвітлено в публікації «Праця другої конференції Української Головної Еміграційної Ради». Основними пунктами роботи УГЕР були організаційні питання, які займали найбільше часу і людських ресурсів, бо досить важко було навіязати контакти з розпорошеним по всьому світові українством, до того ж подрібненим всередині партійно-ідеологічними суперечностями, а також загальнонаціональні акції, здійснені головною радою: «Президія знайшла можливим, керуючися загальними директивами конференції 1929 р., виступати з відповідними заявами в імені цілої Гол. Ради як перед українськими, так і перед чужинецькими організаціями. В цій своїй діяльності Президія мусіла рахуватися з перебуванням її членів по різних державах і дотримуватися відповідного такту, щоб не поставити в трудне становище наші організації на місцях. Найрішучу акцію виявила Головна Рада в справі протестів проти процесу СВУ у Харькові. Організовано було тако-ж колективні подання сенаторові Копеляндові. Відгукнулася, хоч і дуже стримано, Президія на події в Галичині, на які більш яскраво могли реагувати місцеві організації Гол. Ради у де-яких країнах. Свого часу випущено було відозву проти торгівлі з ССРСР. В 1932 р. Президія подала заяву на ім'я голови конференції по розбросенню п. Гендерсона, в якій цілковито підтримала ноту уряду УНР, подану 12 лютого 1932 р. В особі свого голови Президія брала участь в Драгоманівським святі в Женеві, а також фінансувала це свято. ...Президія не оминула і чисто репрезентативних виступів. Так, було висловлено співчуття Франц. урядові з приводу поведінки на півдні Франції, з приводу вбивства президента Думера, надіслано було привітання амбасад. Сп. Держав Америки у Парижі з приводу свята Вашингтона, чеському послові в Парижі п. Осуському – з нагоди 10 ліття Укр. Академії в Подєбрадах, як рівно-ж і в багатьох инш. випадках. Відповідно до цих виступів було випу-

щено різні відозви і брошури. Видавнича діяльність Голови Ради, за яку говорять дані, була чи не найбільше важливим виявом загально-національної роботи Ради.

В міру можливості надсилалися на місця книги, журнали, писані готові статті для уміщення; з приводу тих чи інших статей в пресі, секретаріят вступав в зносини з редакціями різних чужинецьких газет. Лавано було великі статті про Україну до чужих журналів. Постачано було матеріяли для надрукування статті інж. Сіре в технічному бельгійському журналі в Лувені. Оскільки в чужій пресі з'явилися неправдиві відомості про Україну, вони негайно при потребі спростовувалися. Так, напр. написано було До «Матен» з приводу статті Кеселя, до «Л'ямі дю Пепль» – відносно Горгулова, «Газети Польській» – те-ж у зв'язку з вбивством президента Думера, газеті «Діло» – в зв'язку з статтею про книгу Евена і т.д. ...прохано инші українські організації, видавництва і т. ин. надсилати куди треба їхню літературу і біжучі інформації» [73, с. 18-19].

Також було проведено доволі значну видавничу роботу: «Лист до д-ра Нансена п. проф. О. Шульгина (франц. мовою), брошура «1-ша конференція і Головна Емігр. Рада», брошура «Завдання Української Еміграції» проф. О. Шульгина, куплено 1050 прим. книги деп. Евена (франц. мовою), куплено 100 прим. книги проф. Дорошенка «Шевченко укр. національний поет», (франц. мовою), асигновано 500 фр. на видання брошури проф. Шульгина франц. мовою «До незалежности», дано допомогу пані Липовецькій на видання її збірки «Україна» (італійською мовою), видано 2 серії бонів для збирання національного податку, видано протоколи 1-шої конференції (40 прим.) і статутів (100 прим.). Замовлено збірник «Україна», кілька статей якого вже написано.

Крім цього видано відозви: З приводу процесу «СВУ» (українською мовою в «Тризубі») 500 прим. франц. мовою і 100 прим. англ. мовою окрем. вид.; Проти совітського торгу (1000 прим. франц. і 500 прим. англійською мовами); Відозва про збірку національного податку; Лист подяка сенаторові Копеляндові та відозва до української еміграції; Меморандум з приводу ростилів на Дністрі» [73, с. 19-20].

Окремо стояла справа національного податку, що піднімалася на конференції. Так, голова УГЕР О.Шульгин з цього приводу зазначав: «Важливі ті конкретні наслідки, які він дає, важливі самі ті гроші, так необхідні для справи нашої пропа-

ганді, але національний податок має і своє виховуюче значіння. Він показує степені, свідомості наших емігрантських мас, він символізує нашу єдність. Трудно широко і раціонально поставити збирання податку серед страшенно розпорошеної еміграції нашої. Але той факт, що перший тільки рік дав коло чотирнадцяти тисяч франків, зібраних по копійках, показує, що наша бідна, але жертвенна еміграція зрозуміла значіння податку. Нині, переживаючи дуже тяжкі часи, добу все-світньої економічної кризи, півголодній еміграції, цілком природне, ще тяжче уділяти копійку на національну мету, але ми віримо в те, що спільними зусиллями еміграція свій обов'язок виконає й нині» [73, с. 20].

Разом з тим, конференція підкреслила найголовніші завдання української політичної еміграції: «...закріплення й зміцнення своїх досягнень і позицій та далі піднесення авторитету існуючих організацій і установ української еміграції, а в першу чергу уряду УНР та Головної Еміграційної Ради.

Засобами до здійснення цього завдання треба уважати: 1) зміцнення та координація пресо-пропагандової праці української еміграції, та 2) єдність виступів українських на міжнародній арені по окремих країнах.

Тако-ж основним черговим завданням української еміграції конференція вважає а) підготовку для переможного повороту на Україну, при чому потрібно для цієї підготовчої праці втягти як найширші кола еміграції, а особливо молодші її сили; б) необхідне тако-ж систематичне Дослідження сучасного життя на Україні при допомозі наших наукових установ закордоном, всемірна підтримка яких конференція вважає обов'язком цілої української еміграції» [73, с. 22].

Серед провідників української еміграції в Європі переважало негативне ставлення до переселення політичних емігрантів за океан. Вважалося, що, з огляду на таку далеку віддаль, емігранти втратять зв'язок з Україною, асимілюються в нових суспільствах і перестануть існувати не тільки як політичні елементи, але й як українці. Іншою «небезпекою» була та, що в разі революційної ситуації в УРСР розпорошене по світу еміграційне українство не буде в змозі активно брати участь. У результаті спеціального обговорення цього питання, зокрема, на першій конференції УГЕР, переселення з Європи до Північної та Південної Америки з національного погля-

ду було визнане небажаним. Національно-патріотичні почуття виявилися сильнішими не зважаючи на те, в якій країні поселення опинилися українці, тож, можна констатувати, що побоювання стосовно втрати українськими емігрантами за океаном національної складової виявилися марними.

Третя конференція УГЕР, що збиралася 14-15 лютого 1934 р. у Празі засвідчила, що робота по об'єднанню та консолідації української еміграції продовжувалася, хоча і з великими труднощами організаційного і фінансового характеру. Основними темами, що були винесені на дискусію торкалися загальнонаціональних справ: загальна ситуація і голод в Україні; міжнародна ситуація (на тлі приходу нацистів до влади в Німеччині та їх реваншистської політики в Європі) та інформаційні акції української еміграції в ній, а також підготовка до проведення всеукраїнського конгресу.

Звітуючись перед делегатами третьої конференції УГЕР про ту роботу, яку рада провадила протягом звітного періоду: «Як тільки президія відчула перші признаки голоду на Україні, вона ще 20.VII. м. р. вислала конфіденційні листи до Ліги Націй і до Червоного Хреста; далі випустила коротку обіжну відозву французькою мовою до всіх гуманітарних установ світу; потім у вересні президія в особі свого голови виступила в Женеві разом з іншими українськими представниками. Перипетії цілої цієї справи вже широко розголошено і відомі вони з преси. Вважаючи голодову справу дуже важливою, президія присвятила їй спеціальну увагу і старалася відносно неї бути в повному контакті з іншими українськими організаціями. На цьому місці мусить вона скласти як найгарячішу подяку митрополитові Шептицькому і Рятунковому Комітетові у Львові, що в значній мірі допомогли Г. Е. Раді і цілій еміграції виконати їхній обов'язок відносно голодної Великої України. Президія Г.Е.Р., крім своєї акції, викликала ще акцію і своїх організацій. З її ініціативи повстали Комітети в Бельгії, Варшаві, Болгарії і у Франції. Президія перевела серед своїх організацій «день 29 жовтня», вислала телеграму Рузвельту для піддержання акції американських українських організацій і вислала делегата на конференцію у Відні 16-17 грудня, почала збирати адреси голодних на Україні, вислала подяку міністрові Мовінкелеві; заініціювала у Парижі ярмарок на користь голодних. Голодова акція еміграції безсумнівно мусить бути продовжена і поширена» [107, с. 6].

Так, під час доповідей, говорячи про ситуацію в Україні, Л. Чикаленко зазначив: «Становище це надзвичайно грізне. Всі дані, які надходять звідти, свідчать, що голод в 1934 р. мусить бути, а може вже й є ще гіршим за 1933 р. Але промовець мало вірить у те, що еміграція може матеріально прийти на допомогу голодним, її діло оповісти пре це світові, довести всім чужинцям правду. На це ми повинні головним чином витратити й наші кошти, однак не залишаючи у відповідних випадках і справи індивідуальної допомоги голодуючим. Розкриваючи світові очі на становище на Україні, ми найбільше прислужимося самим голодним, прискорюючи, може, тим кінець того пекла, в якому вони опинилися» [107, с. 6-7]. Було прийнято резолюцією конференції щодо голоду та ситуації в Україні: «Третя конференція Головної Імміграційної Ради в імені цілої організованої політичної еміграції України рішуче протестує проти влочинної політики, яка довела до голодної катастрофи на Україні, до вимірювання мільйонів її мешканців.

Протестує проти страшних репресій, спрямованих на всіх національно-свідомих громадян України, які з самопосягання мужне продовжують свою боротьбу за визволення батьківщини, приймаючи на себе страшні карни ворога.

Заслухавши звіт президії Головної Еміграційної Ради про її акцію в справі голоду та окремих доклад в цій справі, і маючи на увазі, що страшна катастрофа на Україні в 1933 році загрожує своїм повторенням ще з більшою силою, третя конференція наказує своїй президії продовжувати попередню працю серед чужинців, очолюючи протестаційну та допомогову акцію цілої еміграції, підтримуючи з окрема тісний контакт та порозуміння з рятуковими комітетами у Львові та Чернівцях, а тако-ж з міжнародними допомоговими комітетами у Відні та Парижі» [107, с. 2].

Голова УГЕР О. Шульгин, піднявши питання про міжнародну ситуацію в світі та Європі зокрема, наголосив на тому, що відбулося визнання СРСР з боку багатьох країн, а це дошкульно зашкодить українській визвольній справі, а також відмітив, що відбувається «охолодження відносин Німеччини й ССР, напружений стан на Далекому Сході. Ми переживаємо безперечно переходовий час. Коли зараз наше становище не поліпшилося, а може й погіршилося, то все-ж якісь перспективи з'являються і перед нашими очима. Лід починає танути, вода потекла. Чи потече вона на наш млин, побачимо.

...ми розуміємо, що співпраця з чужинецькими чинниками в свій час буде і неминучою, і бажаною, але передумовою цієї співпраці мусить бути визнання суверенитету українського народу на своїй землі та інтегральності принаймні тої території, що нині входить до складу совітської України, хоч вона й не охоплює навіть тих українських земель, що лежать в межах СРСР» [73, с. 7]. З цього питання теж було прийнято резолюцію конференції, за яку проголосували всі присутні делегати: «Заслухавши доклад про міжнародне становище, третя конференція закликає цілу еміграцію і все українське громадянство до духовної єдності та спільної боротьби за визволення батьківщини. З цілою силою протестуючи проти всіх можливих планів нового розподілу українських земель, конференція вимагає відтворення незалежної Української Держави. Разом з тим конференція підтримує заяву державного центру УНР на міжнароднім терені в справах боротьби та відокремлення України від Москви» [107, с. 3].

Розмірковуючи над необхідністю проведення пропагандистських інформаційно-видавничих кампаній в країнах поселень, конференція констатувала, що «безпосереднє президія не мала змоги вести пресову акцію за браком коштів, але посереднє, – через пресове бюро Місії у Парижі і почасти через агенцію «Офінор», – могла вона містити все, що було їй потрібно. Майже всі представництва Г.Е.Р. розвинули досить велику пресову діяльність. Особливо тут слід одмітити гідну ширшого признання пресову акцію п. інж. Ю.Яковлева в Бельгії, що глибоко заінтересував бельгійську пресу українською справою» [107, с. 7]. У видавничій акції констатувалися такі успіхи: «Видано коштом Г.Е.Ради мемуар про рабську працю і мемуар на Лондонську конференцію, підтримано журнал «Україна» італійською мовою, куплено невелику кількість видань п. Рандоне про Україну італійською мовою. Сприяла президія розповсюдженню книги про Україну франц. мовою п. Тісерана, видано 5000 екз. брошури «Єдиний Шлях». Видавничі акції Г.Е.Ради мусіла б бути значно ширшою, але, на жаль, вона обмежується браком грошей. Особливо відчувається недостача для нашої національної пропаганди літератури про Україну англійською мовою» [107, с. 7].

І ще одне питання було визнане ключовим на конференції – скликання всеукраїнського конгресу. Під час дебатів, проф. М.Славінський зазначав з цього приводу: «треба одкинути

всяку думку про те, щоб метою конгресу було створення нового «проводу». Провід у нас існує вже – це державний центр УНР. Конгрес – це маніфестація єдності перед цілим світом. Отже він буде корисним, коли наперед дійде до порозуміння між його учасниками і будуть дані ними гарантії, що жадної несподіванки там не можна чекати. На конгресі мусять бути зроблені певні декларації тільки при умові, що й інші учасники погодяться, щоб в тій чи іншій формі ці теми були зазначені в резолюціях конгресу... Стоючи на ґрунті національного ідеалу соборності, конгрес однак мусить поставити конкретні завдання: визволення Великої України з під московської окупації, декларуючи волю українського народу до відтворення незалежної держави з її історичним центром у Києві; так само на конгресі мусить бути поставлено справу забезпечення прав українського народу на вільний національний розвиток на всіх землях і територіях, де переважною компактною масою живуть українці. Мусить бути піднято протест проти голоду та інших економічних злиднів як на Великій Україні, так і на інших наших землях» [107, с. 7]. Ці тези знайшли відображення в резолюції конференції, яка стосувалася питання скликання всеукраїнського конгресу: «Конференція вважає справу скликання всеукраїнського конгресу актуальною і доцільною, але вважає, що він може дати позитивні наслідки для української справи при умові, коли наперед буде встановлено між представниками українських земель його склад, порядок скликання і компетенція. Одночасно з тим конференція вважає konieczним, щоб на конгресі було прийнято резолюцію в таких питаннях:

1. декларація волі української нації до відтворення незалежної держави з її історичним центром у Києві,
2. урочиста заява про права українського народу на вільний національний розвиток на всіх землях і територіях, суцільно українцями заселених,
3. протест проти голоду на Великій Україні та проти господарських кривд на інших українських територіях.
4. заява конгресу про те, що він підтримує змагання і заяви уряду УНР в його боротьбі за визволення Великої України з-під московської окупації» [107, с. 3].

У цьому питанні найбільш цікавим результатом третьої конференції стало звернення УГЕР до всіх політичних і громадських сил еміграції з пропозицією: «Для поліпшення стосунків між ріжними українськими течіями і направлення їх зусиль на конструктивні цілі, президія пропонувала б нинішній конференції видати звернення до преси і до всіх організацій про закінчення, так мовити, пакту не-нападу або перемир'я. Це корисно відбилося б на тоні нашої преси, на зносінах організацій і підняло б український загаль в очах чужинців. Такий пакт міг би бути і передумовою дальшого об'єднання і порозуміння всіх українських національних відтінків. Оскільки зараз ціле українство виступає фактично єдиним фронтом проти Москви, необхідно було б спробувати цей фактичний стан єдності перетворити і в ідейний» [107, с. 6-7].

Третя конференція була останнім громадським форумом такого рівня, що збирався у період між двома світовими війнами в Європі. Причин тому було декілька: відсутність необхідного фінансового забезпечення, все більше поширення політичних непорозумінь в середовищі УГЕР, але основною причиною стала напружена міжнародна атмосфера, що закінчилася початком II світової війни. Але питання, які піднімалися на конференціях Української головної еміграційної ради мали відгук у публікаціях в еміграційній пресі, зокрема в паризькому тижневикі «Тризуб». Проблема скликання всеукраїнського конгресу іще неодноразово піднімалася на сторінках часопису, але інтелектуальної дискусії не вийшло. Може в силу неготовності політичних сил до неї, а може й до проведення такого громадського форуму. Так, у статті «Про всеукраїнський конгрес» її автор, М.Славінський, зазначав: «До українського політичного обігу кинута думка про скликання всеукраїнського конгресу, і вона зараз широко дебатється в колах еміграції та в галицькій пресі. Дебати йдуть поки що в так званому дискусійному порядку. І це добре, що йде воно саме так, бо ідея – велика, але складна, і нерозважність та приспівування могли б дуже зле відбитися на її долі, на долі її прихильників, а може й на долі цілої української справи» [101, с. 3]. Автор погоджується з тим, що ідея проведення такого конгресу не нова для українського громадянства, бо «кожного разу, коли най нашою справою вставала велика небезпека, спонтанно виростала й благословенна ідея про

об'єднання розкиданих національних сил в одну цілість, про організацію єдиної національної установи, яка перед нами і перед світом була б виявом єдиного фронту нації, єдності її змагань» [101, с. 3]. Тому й не дивно, що саме в цей страшний для України час, коли українці під більшовиками гинули від голоду, в еміграції відродилася ідея «єдиного фронту». Але автор задається питанням, а «чи є у нас ота єдина всеукраїнська політична лінія? Будемо щирі з собою, у нас тої лінії немає. Не тому, що ми, мовляв, не здібні її встановити, а тому, що її встановлюють не теоретичні міркування і не конгреси, а час і політично-державна практика, яких нам досі в подостатку бракувало», а тому автор знаходить позитив уже в тому, що «це добре, що над цим питанням повстала дискусія, бо викликає вона багато думок, бо вентилує вона політичне повітря, яке в обставинах еміграції та країв подекуди дуже застоювалося» [101, с. 6].

Нажаль, сам всеукраїнський конгрес так і не відбувся. Політичні амбіції поборили політичну волю. Хоча хто знає, чи не змінив би він наступні політичні розкладки під час II світової війни?

Розглянувши проблему впливу громадських форумів на процес консолідації української еміграції, і підводячи під нею підсумок, мусимо констатувати наступне: попри намагання інтелектуальної еліти, яка запропонувала, а в подальшому і підтримувала ідею позапартійних «складок сил», такого об'єднання не відбулося. Далися ознаки не тільки різниці регіональні, але й політичні. Кожна з існуючих на той час політичних груп намагалася показати свою винятковість у боротьбі за спільний ідеал – незалежну Українську державу.

Завдання, які стоять перед пресою в подібних ситуаціях, полягають у тому, аби подати якомога більше різних думок, ідей, щоб із цього розмаїття народилася, якщо не істина, то узгоджений, толерантний до різних політичних ідеологій напрямок. Політично заангажована преса цього свого завдання не виконала. Не винятком був і петлюрівський тижневик «Тризуб», який відверто пропагував офіційну позицію Державного центру УНР, який хоч і декларував свою «надпартійність», але на практиці показував політичну «вузьколюбність».

4.2.2. Міжпартійна полеміка на сторінках пропетлюрівської преси

Одним із найбільш гострих аспектів публікацій петлюрівської преси торкався міжпартійної дискусії, яка набула чи не найгостріших, найбрутальніших форм у публіцистичних «сутичках» з політичними опонентами з монархічно-гетьманського табору.

Історик і соціолог М. Стахів у своєму огляді «Українські політичні партії у соціологічній наświetленні» зазначав, що «правдива партія визнає як теоретично, так і практично дискусію з іншими партіями, як засіб вияснення суперечних поглядів на суспільно-політичні питання в нації. Правдиві політичні партії відкидають насильницький спосіб вирішення політичних спорів в середині нації... Дискусія, – на думку М. Стахова, – це засіб своєї національної політики. Внаслідок того правдиві партії відкидають також свідоме очернення противних партій і обман виборців... Фальшиві партії відкидають принципіально, явно або скрито, чесний компроміс, дискусію з іншими партіями та переконання. Вони уважають себе непомилливими, а свої програмні тези непорушними догмами, які в потребі треба накинути іншим силою. ...всюку свобідну дискусію (свободу слова, преси) вони трактують тільки як засіб у боротьбі проти свобідної дискусії... Дискусію вони розуміють лише як агітацію має демагогічними засобами, перекрученням правди і просто вигадками» [103, с. 20-21]

Відомий український журналіст і громадсько-політичний діяч І. Кедрин-Рудницький у свої споминах «Життя-події-люди. Спомини і коментарі», говорячи про пресову дискусію в міжвоєнному періоді, зазначав, що «глибоко помиляється той, хто думає що часописи українських партій одні проти одних не виступали, а якщо й вели полеміку, то в скромних і пристойних межах та формах. В ім'я правди, хоч вона сумна і прикра, треба ствердити, що ... преса того часу не цуралася поганої демагогії і дуже гострих та різких полемічних виступів – з прерізними нагод... Завзята і неперемінлива полеміка велася, наприклад, довкола такої академічної проблеми, як гетьманат» [38, с. 239-240]

Першою кинулася «до бою» пропетлюрівська «Українська Трибуна» під редакцією О. Саліковського, таким чином реагуючи на заснування в еміграції Українського союзу хліборобів-державників. У статті «Гетьманці», автором якої був

М.Козак, між іншим ішлося про «розкладову» роботу російських монархістів, які, після захоплення Росії більшовиками, ставлять своїм завданням за всяку ціну знесилити російські демократичні та соціалістичні центри, щоб таким чином перешкодити їм захопити владу в Росії після ліквідації більшовицької диктатури, а це, на думку автора, мало відповідність і в українській еміграційній дійсності: «...ми певні, що українські хлібороби на чолі з п. Ханенком у Варшаві, хлібороби-державники з Відня та хлібороби-гетьманці з Берліну ... мріють про той колишній царський лад, який українські монархисти були відновили за часів скоропадщини» [41]. І хоча з інтонації статті видно, що автор не дуже вірить в якісь відчутні наслідки їхньої діяльності, проте на одному аспекті він акцентує увагу. «Розкладова робота і агітація хліборобів-монархістів проти української демократії, проти державного центру У.Н.Р., по таборах поміж старшинами і в пресі («Українське Слово») безперечно все ж почасти обезсилює консолідацію українських демократичних сил» [41]. З цих слів видно, що автор виступає з вузько партійними інтересами, завуальованими загальнодемократичною риторикою, що підтверджує й інша цитата: «Українська демократія має свій шлях в боротьбі за долю батьківщини, їй з ними не по дорозі і доведеться їм сидіти за кордоном, аж поки українські народні маси спільно з демократією не переможуть та не виженуть чужинців-окупантів» [41].

У іншій статті «Про наших монархістів», її автор І.Годорожій констатує факт того, що в нових для політичної діяльності еміграційних умовах утворилася певна закономірність у географічному розподілі за світоглядними засадами: «Осідком демократичних та уміркованих соціалістичних течій нашої еміграції є Тарнів, з сферою свого впливу на просторі від Львова та до Стрілкова. Всі ж інші осередки вже бувають зовсім іншими кольорами. Варшава характерна своїми хліборобами і не «демократами», і не «державниками»... Берлін з своїми германофілами-монархістами, хліборобами-державниками – найбільш правою течією українського громадянства; Прага – осідок есерівських груп різних відтінків, що ніяк не можуть чи не хочуть об'єднатись з демократією тарновської сфери» [19]. Як ми бачимо і цей автор висловлює певну виключність сил із середовища Державного центру УНР, вільно

навішуючи ярлики «не демократичності» – «не державності» своїм політичним опонентам та наділяючи їх якостями погоничів, що заганяють «українське громадянство на еміграції, як і на Україні, до ворожнечі з вузькою партійністю» [19]. Але попри такий тон статті, деякі висновки автора можна вважати конструктивними. Так, доволі реальними були його твердження щодо певного розчарування дрібної української буржуазії, що опинилася на еміграції, в політиці Антанти. А саме це розчарування штовхало її шукати політичну перспективу-вихід у консервативно-монархічній ідеї.

Ще певний час на сторінках періодики з'являлися критичні матеріали, присвячені консервативному середовищу та його ідеології, але біжучі проблеми дещо відтиснули цю тему і вона фактично «заглухла» до середини 20-х рр., коли вийшла друком праця В.Липинського «Листи до братів-хліборобів».

Саме петлюрівці найбільш гаряче заперечували можливість встановлення спадкової монархії в Україні, посилаючись на нещодавній невдалий досвід гетьманування П.Скоропадського, а їх організменник «Тризуб» став ареною запеклої ідеологічної полеміки. Так, на його сторінках було надруковано цикл критичних статей М.Славінського під спільним заголовком «Український монархізм», у яких розглядалися всі аспекти консервативної ідеології, починаючи від засад спадкової монархії [98], моделювання майбутньої Української держави та її влади [99] до критики поглядів гетьманців на націю [100].

Критикуючи погляди В.Липинського на державне будівництво, М.Славінський стверджує, що на питання: яку державу хотіли б встановити монархисти, відповісти вкрай складно, бо «на перешкоді стоїть сам В.Липинський, його спосіб думання та його манера письма... До кожного з наведених термінів він вкладає свій зміст, ні в чому не подібний до загального, визнаного, політичними науками змісту цих слів. Утворивши собі нову термінологію, він оперує нею, як неперушною догмою, що не підлягає критиці. І на цьому підкладі будує таку систему держави, якої ніколи і ніде не було в минулому, немає зараз і, мабуть, ніколи не буде в майбутньому» [99, с. 2]. Але найбільшою проблемою автор вважає те, що «В.Липинський вірує в свої думки, як в євангелля. Середній українець, повіривши таким речам, мав би завіситися» [99, с. 3].

Також важко було не піддати критиці ідеї В.Липинського щодо української інтелігенції, яку він «шанує так, як добрий господар шанує коня, що на ньому їздить, поросну свиню, що йому поросят має дати то-що» [98, с. 7]. Українська інтелігенція, зі слів М.Славинського, який коментував думки В.Липинського, політично маловартісна, «вона не визнавала й не визнає послууху щодо українських войовників-продуцентів тільки тому, що могла од них дістати матеріальну «піддержку в розмірах за малих в порівнянні з її за великими апетитами». Українська інтелігенція – причина причин всього лиха в нашій історії» [99, с. 7]. Говорячи про думки В.Липинського щодо інтелігенції, М.Славинський наводить такий його вислів: «Ми зненавиджені нею, бувші поміщики», на якому потім вибудовує подальші висновки: «Це правда, що українська інтелігенція не мала ніколи великої пошани до «папі», що сиділи ну українській землі. Не було за що їх шанувати навіть з чисто національного боку. Всі вони, за одинокими винятками, дезертували од рідного народу, збільшивши своєю соціальною силою могутність ворогів (у 17-му ст. ці дезертири дали Польщі короля; в 19 ст. вони подарували Великоросії геніяльного письменника. – М.Сл.)» [99, с. 4].

Щодо критики поняття нації в «Листах до братів-хліборобів», то автор статті зазначає, що з тверджень В.Липинського випливає, «що так званий масстат української нації може сіяти лише на чолі «дідизного гетьмана та великого князя», як звуть наші легітимісти майбутнього монарха України. На це можна одповісти коротко. По-перше: на Україні такого монарха не буде. По-друге: ми живемо в такі часи, коли навіть і в тих державах, де zostалися монархи, націю репрезентує не монарх, а масстат її вітає над цілим народом. Наші легітимісти не мають жадної рації сподіватися, що Україна стане якимсь винятком серед країн і націй цілого світу» [100, с. 10]. Та й взагалі, на думку М.Славинського, «не пасує до України класократична монархія В.Липинського. Що мали б ми робити з цєю завмерлою просвітньою монархією, розмальованою назверх невинуваними винаходами закуткової класової чи іншої думки? Наш народ – доброго європейського коріння, наше поле державне – запущене і многотрудне, – старовинним рало його не переорати. Нам потрібне нове європейське знаряддя, що надається до нашого ґрунту. Це – демократія» [99, с. 8].

Передчасна смерть В.Липинського 14 червня 1931 р. призвела до припинення агресивних випадів щодо його писань та пропонованої ним моделі державно-суспільного устрою. Треба віддати належне редакції тижневика «Тризуб», який був чи не єдиним періодичним виданням з протилежного ідеологічно-політичного табору, що належно оцінив заслуги покійного у некрологах та споминах «На смерть В.Липинського» О.Шульгина [122] та «Пам'яті В'ячеслава Липинського» В.Прокоповича [75], у якій автор писав: «Ми розходилися з В.Липинським – політиком і публіцистом. Але ніхто не може заперечити щирости його переконання, прямоти, з якою він одстоював свою думку, його глибокого патріотизму, палкої любови до України, великого темпераменту публіциста – талановитого, пристрасного, непримиренного, гострого, заслужив чималих на полі української історії. З цим можна було не погоджуватися, оперечатися, але це не перешкоджало поважати його щире переконання, цінити високо те позитивне, що зробив він своєю науковою працею для України. Боротьбі і сперечанням кладе край могила» [75, с. 4].

Після смерті В.Липинського вся увага і вогонь критики перекидається на постать колишнього гетьмана України П.Скоропадського та його прибічників.

Досить промовистою була стаття «Гра з вогнем (З приводу виступів п. П. Скоропадського)», в якій автор, говорячи від імені «республіканців», що «останніми роками ми не вважали за потрібне торкатися докладніше ні принципів, ні поступовання гетьманців, бо й діяльність їх загалом була досить академічна і ми не хотіли вносити без особливої потреби нової полеміки в українське життя, де і без того досить було різких суперечок. Цей млявий, скоріше теоретичний, рух ми залишали в спокою, не бажаючи використовувати навіть їх же внутрішніх сварок, де одні гетьманці на других виливали стільки помий. Ми вважали, що значно ліпше робити своє діло, йти своєю дорогою, ніж поборювати тих, що нічим, зрештою, не заважали нам в розвитку нашої акції» [85, с. 4]. Але ситуація, зі слів автора, змінилася після того, як у Великій Британії почав виходити англомовний журнал, присвячений українським проблемам під назвою «Investigator», який видавався силами, близькими до гетьманських кіл. Саме це видання стало каменем спотикання, бо на його сторінках все частіше з'являлися матеріали, які були присвячені не стільки

пропаганді України в англomовному світі, скільки політичній рекламі П.Скорopадського, до того ж, зі слів автора матеріалу, дуже небезпечною тенденцією було те, що П.Скорopадського іменували титулом «гетьман України» без додатку «колишній». А той факт, що П.Скорopадський проголосив себе «гетьманом» закордоном, не могло мати жодних політичних наслідків, «але виступи їх в імені П. Скорopадського назовні перед англійським громадянством безперечно приносять шкоду тим, що заважають в певній мірі тій великій праці, яку з таким напруженням провадить по цілій Європі і по цілому світі уряд УНР» [85, с. 6]. Але полеміку викликав той факт, що «своїх заявах перед чужинцями П. Скорopадський не посоромився говорити про уряд УНР і про його прихильників, як про «партію» якихось соціалістів, що при допомозі Польщі (тільки Польщі?) збираються відновляти на Україні «соціалістичні» експерименти» [85, с. 6].

Резюмуючи свій матеріал, автор схилився до думки, що «гра закордоном при наших тяжких обставинах в «гетьмани», гра перед чужинцями в «монарха» – це гра з вогнем, це не потрібне і зовсім зайве ускладнення нашої боротьби. Але ми певні, що і цей виступ буде тільки новим мильним пухирем, що щезне так само, як щезли й інші. Залишиться те, що органічно, істотно вийшло з нашого народнього життя, з боротьби за наше визволення і державність, залишається і залишиться уряд Української Народньої Республіки».

Не зважаючи на всі ухили тої чи іншої групи, ми віримо, що наш нарід, як і вільна його частина – наша еміграція, буде завжди йти своїм шляхом з твердою вірою в майбутнє, буде йти за своїм старим прапором, що мусить на цей грізний час єднати всіх – і правих, і лівих, і монархістів, і республіканців, і людей соціально поміркованих, і справжніх соціалістів» [85, с. 7].

Окремо стояло питання участі в пресовій полеміці. Так, у статті «Про одну полеміку», її автор Арнаутенко, зазначав: «Не можна обійти мовчанкою полеміки, що повстала між двома львівськими газетами «Діло» та «Нова зоря» на тлі міжнародних і літературних виступів прихильників п. П.Скорopадського, тим більше, то наші зауваження до цієї полеміки будуть разом з тим почасти і відповіддю на статтю «Гра на команду», вміщену в ч. 6 (18) газети «Хліборобський Шлях», те-ж у Львові, та спрямовану проти статті в нашому журналі під назвою «Гра з вогнем» [3, с. 10].

Але найбільш цікавим у цій статті є цитата з комуні кату В.Липинського, де він, між іншим, говорить: «Урочисто, як теперішньому так і будучим поколінням української землі заявити, що ні я, ні мої однодумці з таким «українським монархізмом», який робиться тепер п. Павлом Скорopадським і його прибічниками в Ванзее, ні в ділах, ні в помислах наших не мали, не маємо і не будемо мати нічого спільного. Колиб такий «монархізм» під проводом Павла Скорopадського, чи иншого подібного «гетьмана» мав коли небудь на Україні проявитись; коли «гетьманцями-монархістами» стануть звати себе люде, в яких довголітня політична розпуста і мандрівки по різних політичних партіях виснажили всю віру, всю ідейність, дисциплінованість, товариськість, і оставили в душі лише згарища, повні злоби, заздрости, перфідії і звичок до політичного куртіства: коли такі люди, через своє викоріпшення і озлоблення, підуть служити якомусь гетьману-отаману та стануть вимагати від громадянства для себе особливої пошани, формально за те, що вони «опора трону», а фактично за те, що вони по рабськи стукають каблуками перед «ясновельможним», то заявляю, що такий монархізм буде найгіршою формою правління, яку тільки Україна може мати і що прокляття за такий монархізм нехай не спадає на мою голову, бо я перед ним остерігав і проти нього боровся...» [3, с. 11]. Це був доволі болючий удар по середовищу гетьманців, який було нанесено їх ідеологом В.Липинським незадовго перед його смертю і що пов'язується з особистим конфліктом з колишнім гетьманом П.Скорopадським.

Рамки цивілізованої дискусії та полеміки так-сяк дотримувалися на сторінках «Тризуба». Автори не вдавалися до відвертої «чорнухи», використовуючи мовностилістичний арсенал дозволеної політично-публіцистичної зброї. Навіть у такому відверто протигетьманському матеріалі як «Гетьманці скорopадчики та росіяне», її автор, відомий журналіст, публіцист та діяч української еміграції в Румунії Д.Геродот (справжнє прізвище Д.Івашин), не вдається до недозволених методів ведення дискусії, бо це, на його думку, було б зайвою рекламою для «маленької політичної комахи зробитися великим політичним слоном».

На його думку, викликала сумнів інформація, розповсюджувана гетьманською пресою, про те, що «особа бувшого гетьмана Павла Скорopадського в українському національному

рухові є персоною найпопулярнішою та авторитетною, а українські монархисти-скоропадчики є організацією найміцнішою і впливовою як на еміграції, так і на теренах України. Зважаючи на те, що в дійсності справи стоять як раз навпаки, можна було б не звертати найменшої уваги на безнадійні спроби з маленької політичної комахи зробити великого політичного слона, коли б скоропадчики обмежилися лише саморекламою і не говорили б, що на Україні користуються великим впливом росіяне (бувши денікинці та врангелівці). Цього не наслідують навіть російські єдиноподільці» [12, с. 13].

Поштовхом до таких звинувачень стала публікація меморандуму «Ідеологічний рух серед емігрантів українців», у якому, між іншим, гетьманці, фальшуючи факти, виступають у ролі пропагандистів «єдиноподільської» концепції: «Успіх спроб утворити Українську Державу залежить від того, в якій мірі ці спроби будуть підтримані всім населенням України, серед якого, як відомо, мають великий вплив угруповання, що брали участь в «білому» загально-російському рухові (Денікин, Врангелі) та які відносилися байдуже до української незалежності. В році 1918-му ці консервативні угруповання підтримували владу гетьмана Павла Скоропадського, який поведився з ними більш лояльно, ніж перейнята шовінізмом інтелігенція, провідником якої був Симон Петлюра. Через це й нині гетьман може розраховувати на підтримку цих консервативних угруповань, на що не може розраховувати група республіканців, а тим більше ліва група» [12, с. 13].

Як бачимо з наведеної вище цитати з «меморандуму», роль російських пропагандистів в еміграції перебирали на себе гетьманці, при чому не зупинялися перед перекрученням та фальшуванням загально відомих фактів. Таким фальшуванням є твердження, про те що в Україні мають великий вплив денікинці та врангелівці, як також і теза про те, що росіяни «байдуже відносилися до української незалежності». Саме це і викликало найбільше обурення в середовищі «республіканського» Державного центру УНР. Також викликає запитання: чи можна розцінювати збройну боротьбу денікинців і врангелівців з армією УНР як прояв їхньої байдужості до української незалежності?

Тож, головною тезою звинувачень середовища наближеного до колишнього гетьмана П.Скоропадського стала їх проросійська пропаганда у якій вони наслідували представників

російської «білої» еміграції, які «в своїй антиукраїнській пропаганді серед чужинців оперували до цього часу головним чином такими аргументами: українці та росіяне – один нарід, а до того-ж українці в масі ніколи не хотіли й не хотять відділятися від Росії. Сепаратизм – це справа купки українських шовіністів, а де-коли до всього цього ще додавалося, що Україну та українців вигадали німці» [12, с. 13].

Посилаючись на «Промову Пана Головного Отамана» яка була надрукована в «Тризубі» ч. 11 від 12-го березня 1933 року, автор зазначає: «Час, панове, навчив нарешті нас ненавидіти ворогів України і любити чистим братерським чуттям тих українців-патріотів, які заслужили на те почесне ім'я. Нас не багато на еміграції, на жаль, не так багато активних борців за визволення. Мусило поважати і тих «лівих» патріотів, що в боротьбі за Україну мріють тако-ж про майбутній соціалістичний ідеал, і тих «правих» романтиків-патріотів, що не забули минулої давньої гетьманщини. Не тому ми, державники, мусимо боротися проти совітофілів чи шаповалівців, що вони – ліві, а в першу чергу тому, що вони орієнтуються фактично на єдину Росію, не тому поборюємо гетьманців, що вони реакціонери, а в першу чергу тому, що їхня ідеологія тягне Україну до «триєдиної монархії Російської» [12, с. 15]. У кінці статті автор резюмує, що «та українська монархична преса і ті монархичні угруповання, яким дорогі інтереси України, а не Росії, рішучо відмежуються від скоропадчини, яка веде виразну антиукраїнську пропаганду серед чужинців» [12, с. 17].

Проросійська, проімперська позиція українського монархичного середовища П.Скоропадського стали ідеологічною основою для розгромної статті С.Доленги «В річницю ганьби й сорому», що появилася в «Тризубі». Чого варті лише епітети та означення, якими рясніє стаття: «Московський генерал, який опинився на еміграції з п'ятном зрадника й ворога Українського Народу» [30, с. 38]. «оживлена якимись таємними силами інтрига – потворне підприємство, спрямоване на розклад живого українського організму – скоропадщина» [30, с. 38]. «скоропадщина справді стала багном і участі, в ній плямила кожне чесне ім'я українське» [30, с. 41], «спритно намагається вирости тепер на українському смітнику династія українських гетьманів Скоропадських» [30., с. 38], «породжена ганебними «традиціями» 1918 року, зв'язана з гниючими спогадами царату, заллутана в мерзотних інтригах своїх

провідників, опаскуджена безприкладним цинізмом, з яким ці провідники ведуть свою розкладову роботу, скоропадщина є боляком на тілі Українського Народу» [30, с. 46].

Лейтмотивом статті стала проблема українськості колишнього гетьмана, який «ні за що не схотів стати українцем, а залишився далі на еміграції «руським человеком»... Він і далі залишився знярядям російського імперіалізму в повному цьому слова значінні, що простував і простує до цілковитого знищення України!» [30, с. 41].

Щоб віднайти причини «малоросійськості» колишнього гетьмана, С.Доленга розглядає корені династії Скоропадських, згадуючи її від гетьмана І.Скоропадського, зазначаючи, що «для нас це постать символічна, бо саме від нього, від цього «основоположника» роду Скоропадських і починається «шатость малоросейская», оте «двоедушье», оте безмірне «служальство», прикметне для нашої дійсності протягом довгих століть, яке кинуло в тенетні спочатку російської державності, а потім і «великой русской культуры» сотки тисяч нашої шляхти, відрізало її назавжди від своєї нації й поробило покірними, відданими наймитами чужої ідеї» [30, с. 39].

Намагаючись знайти підсилення негативним рисам П.Скоропадського, автор посилався на В.Липинського, ідеолога українського монархічного руху, і який виступав «проти гетьмана, який зламав записяження, не додержує гетьманського слова й руйнує монархічні закони», виступає проти людини, яка «робить з монархізму карикатуру», протестує «проти ширення з гетьманського дому і з гетьманського відома ідеологічного й організаційного хаосу», поборює, одобрявану генералом Скоропадським «смердяковщину» його прибічників» [30, с. 40-41].

Таким чином, на думку С.Доленги, «відродження» П.Скоропадського на еміграції означало спробу відродження генеральної «малоросійської» лінії в українській історії, яка так само, як і в історичній перспективі, намагалася викривити лінію розвитку справжнього українського націоналізму. «Практично відродження скоропадщини означає гуртування всіх ворожих українській національній ідеї сил, отже передовсім елементів москвофільських, в галицькому того слова значінні, й малоросійських – в надніпрянському, – говорить С.Доленга, – і врешті тих нікчемних синів своєї нації, які на

національній ідеї українській лише жерують, а в даному випадку до скоропадщини потягнулися з суто-особистих мотивів, або, говорячи словами Достоевського, в ім'я «зависти, рабства и пищеваренія» [30, с. 46].

Досить болючою для Державного центру УНР була проблема Варшавського договору 1920 р. та втрати по ньому частини українських земель, бо саме ці події дали підстави політичним опонентам для звинувачення в «продажу» Галичини Польщі.

Саме на цей час припадає поступовий вихід Державного центру УНР із затяжної ідейно-політичної та морально-психологічної кризи. Паралельно розпочався процес вироблення аргументації для обґрунтувати правомірності й доцільності укладення в тодішніх військово-політичних обставинах Варшавського договору між УНР і Польщею. При цьому «відбиватися» доводилося на два «фронти»: з більшовицькими агітаторами та з «внутрішніми» критиками.

Позиція Державного центру УНР через звинувачення на його адресу в «продажу» України Польщі, що висувалися представниками радянської влади, була висловлена у відповіді С.Петлюри голові раднаркому УРСР В.Чубарю. у статті «Ловці душ», що з'явилася в «Тризубі», писав, що на відміну від голови уряду УРСР не збирається перекладати відповідальність про долю України з хворої голови на здорову, абсолютно відверто говорячи, що «уряд УНР пішов на тяжку жертву в інтересах державних, але він ніколи не відрікався від ідеї державної самостійності України, не кликав нації до відмовлення від її державного ідеалу або надщерблення його будь-якими федераціями з ким то не було, поведився в своїй діяльності оцінкою реальних сил і відносин як серед свого власного народу, так і на міжнародньому ґрунті, але не тяг свого народу в ярмо державної залежності і економічного поневолення перефарбованої на червоний колір і реституваної під новим державним титлом – «СССР» – Москви. Ця риса відрізняє уряд УНР від уряду УССР» [71, с. 9]. Як аргумент на свою користь, С.Петлюра наводить історичну аналогію: «За умову Б.Хмельницького під Зборовом українська історіографія не осуджує великого гетьмана. Він приневолений був її підписати з огляду на державні інтереси України. Такими ж державними інтересами продиктована була і умова 1920 року, підписана урядом УНР» [71, с. 9].

У цій самій статті С.Петлюра підняв іншу важливу проблему того часу – «українізацію». Говорячи про «українізацію», що її проводив більшовицький уряд в Україні, С.Петлюра закидає тогочасним «генерал-губернаторам» України: «Віддавши Україну в цілковите володіння історичному ворогові, ці покидьки нації намагаються викупити свій злочин перед нею запровадженням т. зв. «українізації»; ніби інтереси нації вичерпуються діловодством на українській мові або викладами на ній шкільного навчання. «Українізація» нікого на Україні обдурити не може. Там знають справжню ціну їй» [71, с. 10].

Те, що В.Чубар, зустрічаючись із комсомольцями, говорив про те, що існує уряд УНР, на думку С.Петлюри, вказувало на те, що «української душі уряд УССР не переборів і не перетворив по своєму викривленому образу та подобію. Що б він не робив над нею, якими б підступними засобами не користувався для того, щоб увійти в довір'я її, які б подачки він не кидав їй (в формі «українізації», напр.) купити її не зможе. Бо «душу» продають тільки покидьки нації, – сама вона – не підкупна. Ми думаємо, що навіть оті молоді «душі» комсомольців, по які особливо так полює уряд УССР, теж не опановані ним. В кожному разі не всі. Самий факт, що перед комсомольською аудиторією голова неправно-окупантського уряду примушений виступати з полемічними випадками на адресу легального і національного уряду УНР, свідчить про те, що й серед «молодих душ» не все стоїть гаразд, як хотілося б тим, що готують новітніх яничарів рідній нації» [71, с. 10].

Аналізуючи дискусію з «внутрішніми» опонентами з еміграційних політичних середовищ, можемо констатувати, що найбільш активним у ній був О.Шульгин. Детально з'ясувавши проблему Варшавського договору у своїй книзі «Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині», яка побачила світ у Парижі 1934 р., він був ще й автором цілої низки статей на цю й інші теми в українських еміграційних часописах. Так, позицію Державного центру УНР щодо причин підписання Варшавського договору, було викладено О.Шульгиним у його статті «Прокляті питання», надрукованої у «Тризубі»: «А коли за договором 1920 року послідувала і катастрофа того ж року, коли Симон Петлюра, а властиво наша держава була переможеною, піднявся страшний галас не

тільки серед галичан, а і серед наддніпрянських патріотів. Можна солідно доповнити стару приказку: «переможців не судять» словами «переможені завжди винуваті. Отже ми були переможені року 1920 і тому безсумнівно винні «во многих, многих гріхах» [124, с. 6].

Переконаючи своїх опонентів у тому, що насправді С.Петлюра не віддавав і не продавав Галичини. Разом з головою уряду А.Лівицьким було підписано договір, головним завданням якого було ціною нинішньої лінії українсько-польських кордонів визволити решту України, себто чотири п'ятих нашої території, і, нарешті, – і це саме головне – цим і тільки цим можна було урятувати державу. На той час це не вдалося. Але скільки не думатимемо ми тепер, – це було в основі своєї одиноким правдивим рішенням справи» [124, с. 6]. Бо ситуація на той час складалася «або-або». Хочеш відірвати Галичину («відірвати» – ще не значить «визволити») від Польщі східню Галичину, зрічися самостійності і навпаки» [124, с. 7]. По великому рахунку цей договір можна вважати авантюрою, бо гарантії здобуття державності за умов його дотримання ніхто не давав та й не питав. У тодішній ситуації Польща була єдиним можливим союзником. На жаль Варшавський договір не тільки не дав бажаних результатів, але й досить негативно позначився на авторитетові петлюрівського уряду на всі подальші роки.

Під час таких пресових дискусій ішлося про широке коло загальнополітичних, державно-правових, соціально-економічних і культурно-освітніх проблем, головні з яких озвучували прагнення принести на батьківщину народоправний устрій та демократичний лад, ставлячи в основу послідовну європеїзацію українського державного, політичного й суспільного життя. Це було тим більш актуально, що в той час демократія як політична практика державного устрою переживала тимчасову кризу. Тим більше, що 20-30 рр. у Європі стали періодом зародження та розвитку авторитарних і тоталітарних режимів. Піднесення цих сил, їхні методи опанування внутрішнім життям держави, а також зовнішньополітичні плани знаходили прихильність і серед української еміграції, а тому ставало об'єктом критики з боку петлюрівського середовища. Чи не основним об'єктом такої критики стало українське націоналістичне середовище, яке після 1929 р. оформилося в Організацію українських націоналістів (ОУН).

Говорячи про необхідність об'єднання всіх українських сил у боротьбі за власну державу, перетворивши цю тезу в політичне заклинання, без якого не обходилося жодне публічне зібрання чи пресовий виступ, представники петлюрівського середовища багато сил доклали до боротьби з українськими націоналістами. Це іще раз підтверджувало думку «боротьби всіх проти всіх», який активно застосовувався в еміграційних умовах.

Активна фаза анти-націоналістичних публікацій припала на другу половину 20-х рр., власне коли було створено ОУН, і коли вона розпочала активну проти польську діяльність на західноукраїнських землях.

Так, в одному з перших чисел «Тризубу», з'явився огляд-рецензія М.Славінського в рубриці «На теми дня», присвячений виходу першого числа журналу «Розбудова Нації». Треба сказати, що новий журнал викликав у автора матеріалу «цирі почуття та добрі наміри», тим більше, що в багатьох позиціях мета, методи і засоби, декларовані націоналістами в пресі збігалися із цими ж позиціями в програмі петлюрівського середовища. До того ж, постать С.Петлюри була на знаменах націоналістів.

Але були в автора і певні незначні зауваження щодо самого націоналістичного середовища. Так, він писав: «Нічого нового не дають наші націоналісти, бо і те, що вони прагнуть стати у кермі цілого національно-політичного життя, не маючи навіть програми». М.Славінський не міг погодитися і з відвертим ствердженням ефемерної політичної виключності націоналістів, та їх повного неприйняття всіх дотеперішніх методів політичної боротьби, зазначивши насамкінець, що «не було б вас самих, коли б у вас не було попередників, бо ви ж не з хмари звалилися» [97, с. 6-7].

Ці ж думки були висловлені в статті «Шляхи боротьби» В.Сальського: «Позитивною рисою цієї групи єть якраз національні позиції, але ці позиції не більш яскраві, як позиції УНР. Вся різниця між ними і УНР під цим поглядом полягає в тому, що свої національні постуляти в практичній політиці вони доводять до абсурду. Вони за боротьбу проти всіх тих держав, що посідають зараз українські землі, і урядові УНР, як і М.Шаповал, закидають приязнь з Польщею. В той же час самі не вказують реальних шляхів, якими мало б відбутися наше національне визволення. Взагалі що-до їхньої по-

літичної реальної програми, то можна сказати одне: її нема, а єсть низка гасел, більш подиктованих чуттям і молодечим запалом, ніж розумом. Треба визнати, що використовуючи патріотичні почуття наших, часом політично невироблених елементів, вони можуть впровадити дуже багато баламуцтва і тим спричинитися до великої шкоди» [92, с. 6].

Але такий «поблажливий» підхід до націоналістів змінився вже протягом року до абсолютного несприйняття та ворожості. Так, у замітці «Кайнова робота», автор якої вже не став показувати своє справжнє ім'я, заховавшись під криптонімом W., піддає критиці позицію націоналістів, спрямовану на зрив роботи О.Шульгина в Лізі Націй по переконанню світової спільноти в необхідності визнати право українців на їх національне ім'я (до того часу у графі національності записували «росіянин» або «поляк»). Автор зазначав, що «як би на чолі «проводу» не стояли люде, що у свій час (правда не всі!) все ж таки боролися проти Москви, то можна було б подумати, що вони виконують доручення ГПУ супроти української еміграції» [2, с.9].

Далі – гірше. У статті «В альбом «націоналістам», О.Шульгин у черговий раз говорив про необхідність «скупчення своїх сил на боротьбу за державність, за відбудову Української Республіки; боротися проти одного ворога, якого маємо, – проти Москви, проти її уряду, в даний мент червоного, за визнання державної незалежності України». Захищаючи уряд УНР від нападок з боку Є.Онацького та М.Сціборського, які продовжували звинувачувати його в зраді національних інтересів через передання Галичини Польщі, автор задається питанням: хіба це наші ідейні вороги? Виступаючи проти навішування на уряд УНР ярликів та звинувачення його у прозахідному «фільстві» та польському «васальстві». О.Шульгин, відповідаючи на ці закиди, зазначав, що «є одно слово, в яке все укладається: західники. Ми – західники, бо хто хоче самостійної України, той мусить бути послідовним і спиратися на Захід і в тому числі на ближчий до нас Захід. Хто цього не робить, той рано чи пізно, ми в цьому переконані і досвід нам про це говорить, примушений буде в тій чи іншій формі зріктися самостійної України» [120, с. 6].

Треба сказати, що створення програми Організації українських націоналістів, про що було проголошено у Відні на конгресі українських націоналістів, відразу ж стало об'єктом критики унерівського середовища. Адміністратор редакції

«Тризубу» Іл. Косенко, у своєму огляді «Програм Українських Націоналістів», розглядаючи окремі пункти, дійшов такого висновку: «Коли б за такою партією, що сама собі систематично не уявляє шляху до ідеалу, хтось пішов, довелось б тільки дивуватися і жалкувати загублену енергію. Дійсно гора породила мишу», на його думку взагалі не можна говорити про якусь програму. бо «є лише група з певним настроєм. Ясно вимальовується в цих настроях лише устремління шляхом гурткової виключності, що помилково називається національною диктатурою, дійти до влади, яка розуміється як право одних і обов'язок других, яка називається національною, а в засаді нехтує самим поняттям національної рівноцінності громадян, яка з пафосом викидаючи прапор соборності, єдності і т.и., в основі проти компромісного співжиття громадян і значить консолідації української національної держави» [44, с. 20].

Звинувачення націоналістів з боку петлюрівського середовища часом доходили до параної, коли, наприклад, М. Литвицький у статті «Політична спекуляція», прямо звинувачував їх у роботі на всіх ворогів УНР, у тому числі на... московських комуністів, як виразників російського імперіалізму [54, с.13].

Існували різні оцінки потенціалу ОУН в унерівському середовищі. Так, О.Шульгин виділяв дві. Одна з них – доволі доброзичлива, побляжлива – «діти» від політики», мовляв, хіба ж можна їх сприймати всерйоз їх наївну писанину і виступи. Інший погляд був дещо більш виваженим – якщо це і «діти», то небезпечні, бо в одній руці мають ножа, а в іншій вогонь, і хто знає, що їм прийде до голови [123, с. 17]. Саме небезпеці націоналізму було присвячено огляд суспільного життя в рубриці «З життя й політики», де, між іншим, говорилося: «для революційного примітивізму є аксіомою, що ознакою найбільш революційної тактики є визнання терору. Організаційні форми, в які вилився націоналізм, це є нелегальна революційна організація, яка визнає терор і яка збудована на основі централізації... Коли рух цей має своєю базою декласовану групу безробітної молоді інтелігенції, жадне порозуміння органічного характеру з ним неможливе» [10, с. 24-25], на невірне переконання автора, з новітнім націоналізмом можна боротися лише шляхом унормування соціальної бази, на яку він опирається, тобто знищення безробіття серед молоді інтелігенції.

4.2.3. «З чим повертатимемося?»: Дискусія про майбутній суспільно-політичний устрій України на сторінках демократичної періодики української еміграції

Серйозним свідченням того, що петлюрівське середовище в 20-х рр. остаточно пододало внутрішні та зовнішні кризові політичні явища, стали видимі зусилля його ідеологів по виробленню реальної політичної платформи, з якою передбачалось повернутися в Україну.

Одною з перших публікацій, де розглядалися «дії на майбутнє», стала стаття О.Саліковського «На історичнім роздоріжжю. (Із записів емігранта)», що була опублікована в «неперіодичному органі української еміграції» «Трибуна України». Основною проблемою статті стало питання «можливості-неможливості» федерації з Росією, як імовірної складової державного будівництва. Ця проблема виникла не спонтанно, а після того, як 30 грудня 1922 р. було проголошено створення СРСР, який передбачав вільну федерацію-союз.

Автор переконує, що більшість української інтелігенції в Україні, говорячи про федерацію, виступає за такий майбутній устрій: «1. Державність України. 2. Демократичний лад (Установчі Збори, парламентаризм, 4-членове виборче право). 3. Політичні свободи і гарантії їх переведення. 4. Національна рівність у правах. 5. Земельна реформа на основах трудових». І тільки після проведення в життя цих параграфів можливе таке тлумачення першого пункту: «Під першим пактом розуміється суверенність і свободний вияв волі українського народу. Федерування допустимо лише при переведенні певних політичних і навіть психологічно- побутових передумов, перш за все вимагається абсолютне виключення з арсеналу боротьби за новий лад примусу в якій-би не було формі. Федерація розуміється як добровільне співжиття вільних і рівноправних народів з невідмінним правом кожного влаштувати внутрішні справи по своєму. При згоді російської суспільності прийняти таке тлумачення, українські суспільні кола будуть підтримувати федерування з Росією» [90, с. 12].

Говорячи про громадське обговорення форм майбутнього державного облаштування України, все ж треба зазначити, що основною трибуною для обговорення був тижневик «Тризуб». Тим більше, що завдання тижневика – «розкривати зміст ук-

раїнської державної ідеології та вияснити шляхи і методи національного будівництва» було зазначено в редакційній статті першого номера: «Наша ідеологічна праця полягатиме в розгорненні і обґрунтуванні ідеї української державности. Паралельно ми будемо вияснити найдоцільніші шляхи національного будівництва в різних ділянках народного життя. Обидва ці завдання не можуть бути здійснені без правдивого вияснення сучасної української дійсности на всіх землях, заселених нашим народом» [81, с. 1-4]. Саме на його сторінках розміщувалися публіцистичні дискусійні виступи багатьох представників петлюрівського середовища.

До цієї дискусії долучалися найбільш знакові та відомі представники української еміграції, серед них і О.Шульгин, який у своїй статті «Завдання еміграції» чітко окреслив завдання уряду: «підготовка загальна до повороту на Україну, вироблення конституційно-адміністративних, економічних і соціальних планів, рахуючися з сучасним станом річей на Україні і з вимогою теперішньої державної і соціальної культури на заході Європи» [121, 2].

Так, В.Садовський, у статті «Про наші конструктивні завдання» ставив деякі питання подальшої діяльності української еміграції після «упадку большевиків». На його думку необхідно було позбавитися тих ілюзій, пов'язаних зі спадщиною ще російських часів – «той своєрідний російський інтелігентський блянкізм з його вірою в безмежну творчість революційної влади». Треба ж було дивитися на речі реально, бо «жадна влада в своїй творчості не може перескочити за ті соціальні умови, які існують довкола неї, серед яких їй доводиться працювати. І передовсім не форма влади рішає про ту роботу, яку вона може виконати, а розуміння владою тих завдань і обставин, серед яких вона працює і вміння їх використати» [88, с. 4-5].

Говорячи про створення реальної програми, яку може і повинен бути створити після можливого занепаду большевицької влади, автор наголошував на тих проблемах, «які на жаргоні революційних років формулюються виразом «здобутки революції». Події революційного десятиріччя внесли в народне життя цілу низку як позитивних, такі негативних моментів. Помилуються однаково і ті, які малоють все, що сталося на протязі революційного періоду чорною фарбою, і ті, які користуються для цього одним лише рожевим кольором:

«Маємо без сумніву цілу низку з'явищ і фактів, які мусять бути віднесені до «здобутків революції» негативного характеру. Безпритульні діти, хуліганство, поширення злочинности, поширення венеричних хвороб, зниження моралі – всі ці події і з'явища найтіснішим способом зв'язані з перебігом революційних подій, всіх їх може бути названо «здобутками революції» негативного характеру. Але поруч з тим є ціла низка подій і фактів, що сталися в результаті революції, які носять позитивний характер; досить хоча б згадати, проліквідацію великого землеволодіння [88, с. 5]. А тому, на глибоке переконання автора, не можна легковажити тими змінами, що сталися як громадсько-суспільному життю України, так і в психології окремо взятих представників української нації. Через це, ідея визнати всі реформи, акти і постанови большевицької влади в Україні виявом діяльності окупаційної влади і «зі скиненням цієї влади, з відновленням української державности мусять упасти всі її реформи, постанови і розпорядки большевиків: це є, мовляв, природний і логічний результат факту знищення окупації. Так думають певні емігрантські кола, вірніше такі існують настрої, оскільки ці погляди і думки не складають чого небудь оформленого, викінченого, зорганізованого» [88, с. 5]. На думку В.Садовського, такі настрої свідчили лише про відірваність тих людей, що перейняли ними, од України, про їх нездібність зорієнтуватися в фактах і подіях сьогодняшнього дня. А тому, «оскільки многогранним являється соціальне життя, оскільки події останнього десятиліття перевернули до гори дном всі соціальні відносини, остільки многогранною, ріжносторонньою, узявлюючою всю широту проблеми, мусять бути конструктивна політична програма, що має бути реалізованою при відбудові української державности. Коли ставиться питання про створенні конструктивного політичного програму, насамперед треба з'ясувати чи сама постановка цієї справи не пиляється річчю завідомо безнадійною і неможливою до розв'язання, чи не є більш правильним і доцільним говорити не про програм, а про програми» [88, с. 6].

Єдиний пункт, що міг б стати об'єднуючим для таких програм це «створення національної державности для української нації... Створення держави, яке вимагає виявлення максимуму національної енергії і творчости, енергії і творчости всіх її класів, в і даний історичний момент може бумі пере-

дено лише на основі тільки одної програми, одної схеми, які відповідали би міжкласовим відносинам в самій нації» [88, с. 7]. В інших питаннях треба було робити поправку на реальність.

Однією з таких поправок, яка до того ж врахувала всі попередні помилки більшості українських політичних партій, було те, що в майбутній українській державі влада мусила віддавати перевагу українському селянству, бо, на переконання автора, «досвід большевиків з очевидністю доводить що являється абсурдним кожен проект, кожна концепція державности на Україні, які не будуть мати за собою активної піддержки селянства» [88, с. 8].

Найбільш активно обговорювалися проблеми державного ладу після повалення комуністичного режиму. Насамперед, поставали дві основні концепції – демократія-парламентаризм і монархія. Саме між їх прихильниками і противниками у міжвоєнний період розгорлася гостра полеміка, бо для України «з її оригінальним соціальним та громадським складом українського населення потрібні якісь оригінальні державні форми, порівнюючи з тими, що вироблені загальнолюдським поступом. Чи не та-ж ідея лежить в основі концепції «Трудової Монархії»? Чи не вона-ж панує в різних політичних спекуляціях «українського радянства?»» [62, с.6].

На думку автора статті «Незалежність України та сучасна демократія» К.Мацієвича, для майбутньої України найбільш природною могла бути тільки «сучасна демократична організація національної держави з її послідовним народоправством та її систематичним соціальним реформаторством та не менше систематичним захистом слабших і занепадаючих в житті й боротьбі», залишаючись свідомим тих «дефектів, які має сучасна демократична державна машина, і треба признати, що в цій критиці є багато правди, але правди що-до окремих її елементів, скажемо, щодо просякнення в політично керуючі кола спекулятивних елементів, підпорядкований їх фінансовим магнатам... але це лише симптом часу і що сама система в собі ж має всі засоби та ресурси до очищення її від цих корумпованих та негідних елементів та поступового і систематичного її удосконалення. В одному ця критика, особливо маючи на увазі наші українські умови, має безумовно рацію, себ-то що-до необхідности забезпечити, з збереженням основ народоправства, більших можливостей чину для відповідальних і керуючих елементів, особливо в 290

моменти, коли обставини вимагають того, щоб поруч з відповідальністю, прийнятою в узаконеній формі, керуючі кола проявили максимум державотворчої енергії» [62, с.9].

Досить актуальними й на сьогоднішній момент залишаються думки К.Мацієвича про те, що українська політична демократія мусить усвідомити та зрозуміти значіння своєї місії – бути не тільки ідейним, але і активним чинником проведення засад європейського демократичного ладу в наше нове відроджене життя. У цьому важливому завданні вона могла б мати помічників, а для того «вона мусить для цього використати ту величезну армію наших інженерів всіх фахів, яка тут підготовлена; вона мусить притягти до цього тако-ж кадри старої еміграції з Нового Світу, рух якої до нашої батьківщини вже був намітився в перші часи революції і зник, через грабіжницьку політику совітської влади. Рух цей може відродитися і, коли він піде в річищі наших державних, організаційних планів, то тим самим ми матимемо для відродження нашої країни багатий і цінний людський матеріал господарчо-організаційного типу і при тому наскрізь проінтятий національними і державними аспіраціями» [62, с.12].

Автор не переконаний, що для України «нема шляху остаточного закріплення нашої державної самостійности по-за межами європеїзації України і то не тільки в формах державної та урядової організації, а й в переведеню засад сучасної європейської демократії в наше щоденне життя, в наше думання, в нашу працю, в нашу суспільну структуру» [1, с.12], а тому повністю підтримував відозву уряду УНР від 26 травня 1930 р., в якій говорилося про такий майбутній державний устрій, коли «наш нарід, селянство, робітники та всі його верстви жили в таких умовах, в яких вони живуть на Заході, та в яких вони мають право жити з огляду на їхню працю, на їхню важливу роль у вільній, демократичній Українській Державі... аби на Україні встановлено було такий державний, соціальний та господарський лад, що існує в інших демократіях світу» [37, с.131].

Концентрованим висловом ідей державного облаштування майбутньої України були висловлені у ґрунтовній статті К.Мацієвича «Перед поворотом на Україну». Автор зауважує, що «можливість військового конфлікту не тільки не є виключеною, але з кожним моментом стає все більш і більш реальною», а це в свою чергу «при тій напруженості внутрішніх

відношень, що під сучасну пору характеризує становище ССРСР, при тому катастрофічному положенні продовольчих засобів, яке фактично зараз знизилось до рівня голодування народних мас, при повній відсутності закордонного кредиту та загальному виснаженні економічних ресурсів... неминуче мусить перейти... війну горожанську». Цим просто необхідно було скористатися для визволення країни від більшовиків, хоча автор статті й зауважував на можливих кризових явищах: «Цілком зрозуміло, що поруч з таким розпадом єдиної державності та політичним усамостійненням окремих країн автоматично відбудеться і розпад спільного економічного життя, розпад тієї економічної та фінансової системи, що зараз має ще більш централістичний характер в порівнянні з часами царату... Цілком зрозуміло, що він проходить в умовах далеко менш сприятливих і буде більш утрудненим і більш болочим... Всі ці умови робитимуть процес усамостійнення економічного життя надзвичайно трудним і перешкоджатимуть скільки будь-якому правильному функціонуванню різних галузів промислового та виробничого апарату» [63, с. 14]. Але ці труднощі не повинні лякати, бо загальним «наслідком політичного унезалежнення України та її відділення від ССРСР прийде її економічна незалежність».

Автор статті також зупиняється і на тому, що на відміну від попередніх років, в Україні не існують різні класи населення. Такі соціальні верстви як селянство, робітництво та інтелігенція набули іншого змісту і це треба брати до уваги, розробляючи концепцію відбудови України.

Основний акцент було зроблено на ролі селянства у відбудовчих процесах. Декласування сільського населення, швидка урбанізація, призвели до протистояння «село-місто», що тепер має форму безмежної експлуатації містом села. Тож, таким чином припинення такої експлуатації мусить бути першим завданням нової влади в Україні. Цим була б закладена соціальна база для дальшої конструктивної державної праці. На глибоке переконання К.Мацієвича, «треба весь час дбати про те, щоби в селянських масах не було жадних сумнівів що-до можливої реставрації та повернення «панів», та щоб зараз би припинилася та немилосердна їх експлуатація, під якою вони весь час перебували. В цьому відношенні негайне встановлення політики вільного торгу та повна воля від примусової колективізації являться найнеобхіднішими заходами цієї пори» [63, с. 21].

Набагато складнішими були питання, пов'язані з робітництвом, «яке на Україні являється найбільш упривілейованим класом. Тут вимагатиметься багато такту та зручності що-до встановлення такої лінії, яка б відповідала державним інтересам з одного боку, а з другого – не ставила робітництво в своїй більшості у ворожу позицію до нової ситуації». Треба зазначити, що ці думки зберегли актуальність і до моменту здобуття незалежності Україною 1991 р., коли робітництво було в опозиції до національно-державних ініціатив української влади в перші роки.

Основним же позитивним нюансом у К.Мацієвича була думка про те, що «на перше місце треба поставити зросту національну свідомість усіх верств українського народу, голод населення по вільній, позитивній економічній праці, наслідки якої ніхто не буде руйнувати та грабувати, туга за вільним життям та можливостями вільно думати і говорити, голод релігійного почуття та прагнення свободи совісті і т. п. Всі ці неважкі сили при їх розв'язанні матимуть величезне значіння та вплив в напрямку державної та моральної консолідації країни і для переборення тих труднощів, що повстануть перед національною владою в цей період і яких буде тоді занадто багато» [63, с. 22].

Головною засадою майбутньої української влади, на переконання К.Мацієвича, повинно було бути створення національно-свідомого війська та адміністративної системи з метою «охорони внутрішнього порядку та забезпечення від зовнішніх натисків з боку Москви», а також скликання українських Установчих зборів. Автор переконаний, що повернення до нормальних засад та принципів сучасної європейської демократії може відбутися лише в порядку нового державного всенародно-авторитетного акту. На Установчі збори покладатимуться переважно економічні питання: проголошення приватної власності, перехід від націоналізованої промисловості до яких-то будь-яких форм, встановлення вільної торгівлі тощо.

Економічні питання були прерогативними у статті, серед них автор зазначає і такі:

1. «Першим актом нової влади мусить з'явитися розірвання цього валютного зв'язку і встановлення своєї валюти. Це зовсім не означатиме припинення користування тими совітськими знаками, які на той час залишаться на руках населення або в державних установах. Навпаки, вони повинні

одержати свою вартість, але при умові негайного їх општелювання і при рішучій забороні притоку нових знаків з Московщини. Поруч з тим мусить бути налагоджена своя хоч би тимчасова емісія».

2. «Мусить бути знесення всіх обмежень що-до вільного внутрішнього торгу (за виключенням може де-яких засобів продукції) і ліквідація системи ввезторгу. В наслідок останнього має бути негайно-ж налагоджений торговельний тимчасовий зв'язок з закордоном і в першу чергу з сусідніми країнами. Це дасть можливість на який час припинити зовсім приплив індустриальних виробів з Москви з тим, щоби його поновлення вже відбулося за більш нормальних часів, коли Україна мала б можливість при потребі відновити його, зваживши всі, інші можливості та оцінивши вигоди економічних зносин з Москвою з погляду незалежної держави».

3. «В сфері промисловості під час переходового періоду було б дуже, небезпечно приступати до яких будь поважних змін в існуючій її системі. Найважливішим і негайним являється подбати проте, щоби вона підтримувала продукцію та не розвалилася під впливом нових подій».

4. «Так саме обмеженою мусить бути втручання влади в земельні відношення. Основою його мусять бути такі головні засади: а) повна воля що-до колхозів, з тим, щоби доля кожного колхозу і розподіл його майна був вирішений його членами, при участі представників «сілради», до якої той чи інший «колхоз» належить; б) тимчасове впорядкування всіми земельними відношеннями селянства переводиться відповідними сілрадами і влада вступає лише тоді, коли справа має характер апеляції, або торкається відношень, що перевищують компетенцію сілради; в) недоторканість господарства та майна «радгоспів», з тим, що їх доля буде вирішена в зв'язку з загальним усталенням нового земельного ладу та остаточної земельної реформи».

5. «Велике значіння матиме для усталення нового ладу допомога Західної Європи, і тому треба буде негайно притягти її чинників до участі в українській справі, і то краще всього на ґрунті ділових економічних відношень по питаннях, які б ясно свідчили про бажання України вести свою політику на засадах, діаметрально протилежних большевицьким. З цією метою являлося б доцільним та користним засновання спеціальних комісій, при участі європейських експертів по

таких справах: а) вияснення державних боргів України та розмірів претензій з боку закордонних громадян до української держави; б) справа денационалізації промисловості та можлива участь в розвитку її закордонного капіталу; в) організація фінансової системи, емісійного банку, банків приватних та фіксація валюти української» [63, с. 23-25].

Продовження теми знайшло відображення у статті «З чим повертаємося?», у якій автор намагається довести необхідність «м'якого» варіанту розбудови нової демократичної влади в Україні, що допомогло би згладити можливі незрозуміння. Автор упевнений, що завданням нової влади повинна стати не повна руйна більшовицького минулого, а селективність, вибравність галузей, що підпадали б під реформацію.

Промисловість це й була саме та сфера, яка потребувала селективності реформ, бо в разі її зупинки могла наспіти економічна криза з усіма наслідками для нової влади: «Слід було б так зробити, щоб, зараз же по перевороті ця машина продовжувала працювати, безумовно, з відповідними змінами. Кажу змінами, а не цілковитим перероблюванням, цілковитим ламанням, бо чим лагідніші, непомітніші на перших кроках будуть ці зміни, тим легше це відіб'ється на всій машині, і без того пошарпаній, поношеній, визисканій, яку мусимо берегти, до якої мусимо поставитися, як добрі господарі-власники» [16, с. 7]. Автор пропонував дотримуватися принципу «найгірший лад є кращий за найліпше безладдя», по слугуючись ним під час відбудови України.

Головною проблемою автор вважав відсутність життєздатних теорій, що стосувалися принципових питань, пристосованих до життєвої практики, а на переходовий період навіть адаптованими до пострадянського життя

Критикуючи деякі позиції, запропоновані в статті К.Мацієвича «Перед поворотом на Україну», що стосувалися «потребу якоїсь ідеї, гасла, що мали б центральне та об'єднуюче значіння в напрямку консолідації сил визвольної боротьби коло прапору УНР», автор аргументовано задається питанням: «для чого це? Невже самого прапору цього не досить? Невже сам він не являє собою цієї ідеї?».

Іншим аргументованим закидом в бік К.Мацієвича стало питання необхідності скликання Установчих зборів: «Отже чи потрібні будуть установчі збори по поваленні большевиків на Україні? Тільки тоді, якщо вважати теперішній уряд на Ук-

раїні не за окупаційний, не примусовий, не через збройну силу накинутий, а за справжній уряд з ласки народу, якого скине революція внутрішня, утворюючи собі новий. Щоб зафіксувати цю зміну законного свого часу уряду на інший, безумовно потрібні були б установчі збори». На думку автора, про Установчі збори можна було б говорити, «б на Україні, разом з повстанням проти окупантів, трапилося б і повстання проти законного сучасного українського уряду, що перебуває на еміграції й що влади не втратив, не зрікся, коли б український нарід не бажав продовжувати свого політичного життя, розпочатого 1917 року, а хотів, перекресливши його, розпочати щось цілком нове, ще не вирішене, і коли б на цих зборах мусіли знову вирішуватися питання, чи бути Україні самостійною, чи федеративною, чи автономною, чи в союзі з якоюсь іншою державою, чи бути їй в формі УНР, чи У. Д. й т. д.» [16, с.9]. До того ж, у записку уряду УНР від 26 травня 1930 р. не було жодного слова про можливість і необхідність проведення Установчих зборів. Автор переконаний, що нова влада буде і без того демократичною – «на демократичності ж засновано гасло УНР. Слушного часу уряд скликає парламент, парламент законодавчий, який провадить, затверджує відповідне законодавство, додержуючися певних традицій, історії – попереду Україна, а потім демократія. Але це буде парламент України, парламент УНР, а не установчі збори, що теоретично мусять бути вищі і за УНР, і саму навіть Україну» [16, с.9-10], пропонуючи згадати гасло, запропоноване ще С.Пеглюрою – «нація вища над партію, держава вища над класи».

Зупиняючись на блоці економічних питань, що постануть перед новою владою, автор переконаний, що першим заходом такого уряду повинно бути вирішення «найцікавішого, найбільш важливого, може єдиного в історії земельного питання на Україні по поваленні большевиків». Саме в цьому питанні автор статті висловлює незгідність із тезами К.Мацієвича: «Головна риса рецепту автора це обмеження втручання влади в земельні стосунки на Україні по поновленні там уже своєї влади; отже долю кожного колгоспу й його майна мусять вирішити його члени за участю представників місцевої сільради; сільради впорядковують усі земельні стосунки, а влада виступає вже як друга інстанція» [16, с.11]. Вирішення майнових суперечок не повинні розглядатися як щось другорядне, не варте уваги, «і ось тут то еміграція і може дуже прислужити

тися своєму народові, задалегідь вирішаючи, розбіраючися в цих всіх комплікаціях. Відповідні наукові товариства, установи мусять утворити цілу струнку схему практичного, але закономірного вирішення земельного питання на Україні на перший перехідний час, поки не буде запроваджено вже потім остаточної земельної реформи» [16, с.13].

Узагалі, на думку автора, в Україну треба повертатися з виготовленими схемами, цифрами. До вирішення цих проблем можна і треба запрошувати європейських експертів. Бо «не тільки зі зброєю в руках мусить повертатися додому українська еміграція, щоб охороняти свою новоповсталу батьківщину, вона, в певній своїй частині – мозок українського народу, мусить принести а собою і багато моральної зброї, багато наукових цінностей, які допомогли б українському народові як найменш болічно, як можна здоровіше пережити перехідні часи по поваленні окупації, щоби допомогти батьківщині як найскорше почати жити здоровим нормальним державним життям» [16, с.13].

Аргументованими і компетентними видаються думки А.Лівицького, президента УНР, що посів цю посаду після вбивства С.Пеглюри. Треба відзначити, що у другій половині 30-х рр. на сторінках «Тризубу» регулярно вміщувалися інтерв'ю з паном президентом, або його промови.

Не можна було уникнути теми повернення на батьківщину і тих завдань, що стояли перед українською еміграцією в цьому контексті. Так, на думку А.Лівицького, «завданням еміграції буде допомогти місцевому українському громадянству зорганізуватися та прийти до себе після пережитих страхів московського режиму». Президент УНР був переконаний, що в умовах терору червоних окупантів «українська інтелігенція розпорощена і не має жадної змоги до організованої планової праці», а тому в момент упадку більшовицької влади виникне анархія й хаос, що можуть призвести до ускладнень на перших часах в питаннях організації національних сил. А тому роль еміграції в таких умовах могла би бути першорядною, бо еміграція має всі можливості повернутися на Україну міцно зорганізованою, з виробленою програмою праці. «Вона зможе відразу пристосуватися до змінених місцевих обставин та знайти спільну мову з людьми, що залишилися там. Для цього еміграція пильно стежить за подіями й умовами життя там, на Великій Україні, та студіює окремі галузі того складного життя» [80, с. 7].

На думку А.Лівицького, важливою допомогою для відбудови України могли стати «кадри старшинства й козацтва, що збереглися на еміграції і вірно стоять на самостійницьких позиціях та тисячі фахівців високої освіти, що здобули собі дипломи на чужині – ось ті вартості еміграції, що придадуться батьківщині. До того ж матиме еміграція необхідні стосунки в Європі і служитиме зв'язком поміж Україною та чужоземними народами для так необхідного нам зближення з Заходом» [80, с. 7]. А.Лівицький задекларував і те, що всі українці, які проживають поза межами СРСР – від Америки до Західної України – не були байдужими до державницьких змагань уряду УНР, а тому обов'язково візьмуть участь у відбудові Великої України.

Хоча у дечому А.Лівицький виявився не правим, скоріше, він не зміг передбачити, що визволення України відбудеться так нескоро, а тому роль еміграції у відновленні та розбудові незалежної української держави і насправді буде зневільована: «Де-хто думає, що роля еміграції скінчиться або принаймні буде маловажною, коли почнеться будівництво української держави на власній території, бо мовляв там, на Україні, будуть інші люди, які самі створюють державну організацію і не потребуватимуть нашої помочи» [80, с. 6]. Історія все розставила на свої місця.

Ці думки були продовжені в інших матеріалах за участю А.Лівицького. Так, у своїй «Промові», що була опублікована в «Тризубі 13 грудня 1936 р.», А.Лівицький конкретно розставив крапки над «і» в питаннях майбутнього державного устрою України, ставлячи запитання «якою має бути Україна, за яку Україну маємо жити і вмірати». Президент УНР побув переконаний, що «всі українці знають, для чого живуть на світі. Знають і підуть на смерть за самостійну Українську Державу, незалежно од того, який політичний устрій та держава матиме. Мріють про найширше об'єднання з метою визволення України, вважаючи, що перед єдиним великим завданням повинні відійти на дальший план навіть найліпші проекти державного будівництва», «нові шляхи» і «нову конституцію» віднайдено вже в єдиному для всіх ключі – Україна понад усе» [76, с. 4].

А.Лівицький був переконаний, що українська еміграція хоч і повинна була розробляти механізми державного облаштування майбутньої не більшовицької України, проте готува-

ти конституцію, з якою б вона повернулася на батьківщину було не варто. Фізично відірвана від батьківщини, вона, хоч і стежить за подіями в Україні й має моральний зв'язок із народом, все ж не знає об'єктивних реалій та змін, що їх принесли роки більшовицької окупації в усій сфері суспільного життя. А тому питання прогнозу майбутнього політичного режиму та конституції буде залежати не стільки від еміграції, скільки від волі українського народу.

Єдине, про що уряд та Державний центр УНР декларували і під чим «підписувалися», це непохитність позицій у питаннях федерації – «Самостійність і нічим необмежена незалежність Української Держави є тою реальною метою, за яку безкомпромісово боровся і буде боротись уряд Української Народної Республіки» [76, с. 6].

Про те, якою ж буде Україна, А.Лівицький говорив: «Буде незалежною Державою Українського Народу, в кожному разі не реакційною, бо того не дозволить соціальний склад ніким незломною Української Нації. Селянство українське, що зберегло національне лице проти злої волі гнобителів України, те селянство, що на чолі з рідною елітою врятувало Націю від повної заглади, буде міцною підставою нашої держави. Досвідчена в тяжкій боротьбі проти новітньої московської навали, селянська нація наша визволить Україну не для того, щоб шукати собі нових опікунів, східних, чи західних. Забудуть москалі червоні про свої «комуністичні» знуцання, заведуть білих «космополітів» їх мудрі реставраційні наміри. Відроджена в огні боротьби проти сучасного московського пекла, вирве Нація землю українську із шпонів московських, вирве Україну з пекельних обіймів розхитаної Москви, вирве національне село з кривавих рук «інтернаціональної» банди» [76, с. 7]. А питання проєктів державного будівництва президент УНР покладав на політичні українські партії: «Хай тимчасом українські партії, чи угруповання політичні, кристалізують свої політичні позиції та в своїх програмах виробляють проєкти державного будівництва. Хай ідеологічно конкурують між собою перед громадянством українським, вивчаючи найновіший досвід Західної Європи» [76, с. 7].

Ці ж думки були повторені в інтерв'ю А.Лівицького «Biuletyn Polsko-Ukraiński», яке було передруковане в «Тризубі». На запитання кореспондента: «Чи займається уряд УНР справою устрою в майбутній незалежній Україні?», А.Лівиць-

кий дав таку відповідь: «Справа майбутнього устрою незалежної Держави Української – надзвичайно важна і тому питання цьому само собою присвячує Уряд УНР багато уваги. В тих працях слід відрізняти два моменти – перш за все досліджуємо і піддаємо строгій аналізі досвіди політичні і конституційні в минулому нашого народу і нашої отчизни; з другої ж сторони, стежимо уважно за змінами суспільними і господарськими, які заходять на Україні під впливами експериментів совітського окупанта. До тих двох моментів додається не менше важний і істотний, а саме: досвіди й приклади народів західно-європейських. Оті три складові чинники стають нам за підставу наших міркувань про майбутній устрій непідлеглої України. То не значить, що Уряд УНР хотів би накинути згори ті чи інші форми конституційні, керуючися односторонньою симпатією до тих чи інших тенденцій, що виявляються останнім часом в формах життя окремих держав і народів. Першим і найважливішим завданням нашим єсть визволення України з ярма окупації московської. В процесі визволення визначено буде лінію основну устрою державного і суспільного майбутньої держави Української» [80, с. 3-4].

Уже напередодні II світової війни, 9 квітня 1939 р. в «Три зуби» було вміщено чергову «Промову Пана Андрія Лівницького», яка інтонаційно досить відчутно відрізнялася від усіх попередніх його виступів у пресі, що, на нашу думку, було викликано і передчуттям майбутньої війни і певним її анонсом у вигляді боїв Угорщини проти Карпатської України. Попри те, президент УНР переконував, що уряд не має планів, користуючись міжнародною кон'юктурою, спиратися у боротьбі за майбутню Україну на чужу інтервенцію: «Хай неграмотні чужинці, під впливом ворогів наших, повторюють ще старі дурниці, ніби Україну вигадали німці чи поляки, чи знову німці, хай кричать, хай лякають, ніби Україну хтось хоче завоювати для себе. Нас це вже не обходить. Нашу визвольну боротьбу базуємо не на тих чи інших коаліціях, не на часовій міжнародній кон'юктурі, не на дитячих мріях про чужу інтервенцію» [76, с. 7].

4.2.4. Національне питання та шляхи його вирішення на шпальтах петлюрівської преси

Аналізуючи національно-патріотичну дискусію, що відбувалася на сторінках універівської преси в 20-30 х роках ХХ століття у країнах поселення в Європі, не можна обійти проблему міжнародних стосунків.

Треба відзначити, що і поразка національно-державних змагань, і часті звинувачення в єврейських погромах і загалом у антисемітизмі, не призвели до радикальної зміни офіційної громадської думки в ставленні до росіян і євреїв, про що можуть свідчити сторінки української еміграційної періодики.

Причини загострення цих питань були предметом обговорення лише перші один-два роки, поки більш-менш не вщухли пристрасті, викликані, в тому числі й виходом на еміграцію та зміною якості життя багатьох українців.

Одним з перших видань, що підняло доволі драматичне питання стосунків між українцями і євреями, – їх взаємного нерозуміння, взаємних образ та звинувачень, – став віденський тижневик «Воля». Саме на його сторінках друкував свою розлогу, написана у вигляді листів, політичну працю «В справі українсько-жидівських стосунків», відомий єврейський та український державний і громадсько-політичний діяч С.Гольдельман. Причиною написання цієї праці стало те, що після його приїзду до Відня, він «побачив цілковиту відсутність правдивої інформації про те, що робилось і робиться на Україні я і то по всіх середовищах – без різниці – українських і жидівських, соціалістичних і буржуазних та й взагалі у цілій опінії закордоном» [4, с. 68]. Ці друковані статті, з додатком опублікованих іще в Кам'янці Подільському в 1919 р., С.Гольдельман видав окремим виданням під назвою «Листи жидівського соціал-демократа про Україну» [21]. Завданням, яке автор собі ставив, було «поінформувати особливу жидівську і міжнародну опінію про підстави активної співучасті жидівської меншости в боротьбі українського народу за національно-державне визволення, політику, котру автор очолював впродовж 1917-1920 рр. (очолюючи Міністерство єврейських справ в уряді УНР. – О.Б.)» [4, с. 70].

Найбільш гострим матеріалом, присвяченим цій темі стала відповідь редактора «Воли» В.Піснячевського на лист до редакції С.Гольдельмана під назвою «Антисемітизм і ук-

раїнофобство» [7]. Дискусія виявилася доволі гострою, С.Гольдельман звертає увагу на «попередні антисемітичні нотатки тижневика», серед найбільш виразних ознак чого, наводить чомусь найменш виразні, говорячи про те, що йому «знайомі ці постійні хронікальні антисемітичні дрібні уколи «Троцький-Бронштейн» чи «Літвінов-Фінкельштайн» (щоб не забули, не дай Бог, про їх жидівське походження), ці «жидівсько-комуністичні комісари», чи «жидівська влада» [7, с. 68].

Також автор листа зазначав, що мав «багатий досвід в тім, як легко українського журналіста чи політика, що цією первобитною, смішною зброєю пробує воювати за українську державність і проти большевизму, як легко його переконати в недоцільності і шкідливості цього методу боротьби. Методу, що лише позбавляє українську пресу в очах всіх культурних людей тої поваги, яку та заслуговує в її боротьбі за право самовизначення пригнобленої нації» [7, с. 68].

Власне причиною листа стала невелика замітка в одному з попередніх чисел, де її автор В.П. (а це криптонім В.Піснячевського), говорячи про звірства більшовиків, на думку С.Гольдельмана, виправдовував дії у відповідь з боку українського козацтва: «Коли темна маса нашого козацтва обурена, нечуваними з часів Татар, звірствами московських і жидівських соціал-жандармів на Україні, мститься на їх братах і сестрах, в крові дітей і батьків їх топить свою помсту, європейська преса, і ми разом з нею, тяжко обурюємось. Але коли культурні представники найбільш культурного в світі жидівського народу систематично винищують цвіт і красу нашого бідного, темного, поневоленого люду, ми мовчки, сціпивши зуби, читаємо і слухаємо та потішаємо себе і других афоризмами, що серед большевницьких комісарів Жидів і справді величезна більшість, але зате серед жидівської нації їх меншість!...Кров багатьох сотень і тисяч невинно замучених соціал-палачами нашого народу, хай буде на ніх і на дітях наших катів. Бо помста ще прийде! Кров даром не пропаде» [7, с. 68].

На це С.Гольдельман намагався одержати відповідь: «Отже дозвольте запитати Вас, редактора «Воли», що відповідаєте за поміщення замітки п. В.П., про слідує. Як примирити тяжке обурення, коли «темна маса нашого козацтва ... в крові дітей і батьків їх («жидівських соціал-жандармів») топить свою помсту – з закликком тої же замітки: кров ця «хай буде... на дітях наших катів. Бо помста ще прийде!» На мій погляд, українсь-

кий козак, що зачитає ту замітку, мусить її зрозуміти, яко залик во імя помсти до жидівського погрому». Логічно зауважуючи, чому за жертви «катів-людоїдів» мають відповідати своєю кров'ю «жидівські діти і батьки, брати і сестри»?

Треба віддати належне, авторові листа С.Гольдельману, який його резюмував у доволі виваженому тоні: «Я, п. Редакторе, нічого не маю проти Ваших антисемітичних поглядів чи почувань. Це Ваша особиста справа. Але між антисемітизмом і погромною агітацією – велика дистанція. На жаль, цю дистанцію «Воля» в замітці п. В.П. не зберегла. Бо Ви повинні знати, що коли друковане слово викликає те чи інше почуття, то це справа поглядів редакції, чи його поміщати, чи ні, але коли воно може викликати погром, коли воно оправдує помсту темної козацької маси, то поміщення такої річі є вже справа злочину» [7, с. 69].

У відповіді, В.Піснячевський зауважував, висувуючи єдиний аргумент про те, що «український антисемітизм є також законна дитина подій, а може ще більше, як і жидівське українофобство» [7, с. 70], але погоджувався, що з цієї ситуацією треба щось робити. Відкидаючи звинувачення в антисемітизмі, В.Піснячевський писав: «Я не антисеміт зараз. Я український державник. Коли я читаю большевицький «Der Abend» або українські часописи, де український уряд обвинувачується в організації погромів, де всю вину валять на Петлюру, я знаю, що автори тих статей чудесно орієнтуються в справі, знають, що ні Петлюра, ні український уряд в цих погромах невинні: бо навіть, як каже проф. Кулішер, «жидівське населення на Україні відучилось ідентифікувати настрої і наміри влади із грабіннями й ексцесами, часто невідлучними від фронтонних подій» [7, с. 74-75]. На думку автора єдиним виходом могло б стати припинення антиукраїнської, антидержавної агітації євреїв в Україні. Саме це б і призвело у майбутньому до «найміцнішої україно-жидівської згоди і мирної співпраці, як що якісь – не дай Бог – нові ексцеси не стануть їй на перешкоді!...» Як що Рафеси і Любченки не будуть заливати землю людською кров'ю. Бо на ґрунті, засіянім гадючими зубами злоби і політики, невинними сльозами і жертвеною людською кров'ю, ростуть тільки червоні троянди помсти! А я цього не хочу, бо це не вигодно моїй вітчизні, Самостійній Україні. Але це може статись проти моєї і Вашої вини, коли ми дружно не почнемо завчасу гасити пожежі!» [7, с. 75].

Проблему українсько-єврейських відносин підхопила редакція близького до універівського середовища щоденника «Трибуна України», який присвятив їй цілу низку матеріалів. Так, цикл матеріалів розпочинала стаття Б.Ентеліса «Євреї і комуністична влада», в багатьох чому продовжуючи питання, підняті на сторінках волі В.Піснячевський. Стаття виступала на захист євреїв від огульного звинувачення їх у большевизмі, зазначаючи, що вони «також терплять від більшовиків наругу» [33].

Продовженням теми стала редакційна стаття «Про українсько-жидівські відносини», у якій автор, скоріше за все це О.Саліковський, писав: «Сучасні обставини, коли в однакових умовах опинилися на території Польщі маси і української і жидівської людности, мусіли би бути використані обома сторонами для того, щоб був між ними взаємний контакт, ґрунт для спільної праці – підстави для дружньої спільної роботи на українській території. Цього вимагають інтереси української державности, інтереси обох народів українського і жидівського» [74].

Пошуку цих абстрактних взаємних контактів, присвятив, продовжуючи тему, Б.Ентеліс написавши наступну статтю – «Українська державність і євреї», яка повністю відповідала українським позиціям і, певно, була внутрішнім «продуктом» державного центру УНР. Автор вказує на подібність зусиль по збереженню українських та єврейських національних сил під час царського режиму, виводячи з цього таку думку: «Ця національна живучість і історична спільність обох народів краще всього виявилися в великому акті 9-го січня 1818 р. – акті, яким одночасно проголошено було самостійну Українську Народню Республіку та національно-персональну автономію для її національних меншостей, що дає і єврейському народові на Україні вільно розвивати свої національні сили. Таким чином відродження української державности і визволення її єврейського населення сталося в один і той же час». Автор переконував, що для єврейського населення України «У.Н.Р. – єдина форма державного устрою на Україні, яка не тільки не несе в собі всіх тих негативних сторін, які має, наприклад, комуністична влада, але що У.Н.Р. навпаки несе в собі всі позитивні сторони, які тільки і можуть забезпечити повне економічне, національне і політичне визволення для всіх тих, що населяють широкі простори України, без різниці національности й класи» [34].

Ці ж слова підтверджує в своїй праці «Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920» С.Гольдельман, говорячи, що «жидівська національна автономія і українська національна революція явилися на світ як сіямські близнята. З упадком самостійної української держави прийшов автоматично кінець жидівської автономії» [20, с. 134].

Децю іншим пафосом були просякнуті матеріали на тему українсько-єврейських стосунків у О.Саліковського, який розпочав був аналізувати питання в статті «Важка проблема» [89], стверджуючи про зріст антисемітських настроїв у середовищі молоді української інтелігенції пов'язаний з русофільською і часто русифікаційною настановою єврейської інтелігенції і її провідної верстви. Продовжуючи аналіз ситуації в статті «Українство і жидівська суспільність», автор доходить висновку, що антиукраїнським настроєм в єврейському національному середовищі на зміну приходять інші погляди, особливо серед не комуністичної «жидівської інтелігенції зараз є вже безумовно й отверті наші прихильники й навіть цілі групи. В першу чергу, це сіоністи, які поширили й поглибили своє відношення до української справи, що б там не балакали про них лівіші політичні угруповання». Автору не можна закинути використання «рожевих окулярів», бо попри всі позитивні тенденції, які почали десь далеко вимальовуватися в питанні міжнаціональних стосунків, він був переконаний, що все це не торкається обивательської маси, «тої середньої неорганізованої позапартійної інтелігенції, яка власне й презентує собою жидівську «публіку». Отже ця сіра маса не покидає старих позицій, зовсім не бажає розібратися в нашій справі й ставиться до нас вороже, ніж раніше. Її симпатії та мрії на боці Єдиної-Неділимої» [91].

Треба відзначити, що така активізація висвітлення проблеми була пов'язана зі світовим розголосом єврейських погромів, що відбувалися на території України 1919-1920 рр.

Назвавши свою статтю «Великий гріх» [115], її автор Чужий виступає з думкою про те, що це найбільше затьмарення єврейсько-українських стосунків за кілька сот років. У цьому ж випуску «Української Трибуни» було вміщено і редакційну статтю «До жидівського питання» (О.Саліковський), в якій чіткою причиною погромів було названо «антисемітизм, ненависть до жидівства». На відміну від Чужого, який у своїй статті про погроми в Україні боявся чи не хотів називати речі

своїми іменами, О.Саліковський не сприймав формули «хай існує антисемітизм – аби жидів не били», бо «на такому ґрунті ми жидівського питання ніколи не розв'яжемо і жидів від можливих погромів ніколи не забезпечимо. Якщо є ненависть і злоба, то є і ґрунт для злочину, що може кожну хвилину вибухнути» [29].

На переконання автора, для України не характерна погромницька психологія, бо «погроми на Україні і в 1881 і в 1905 р. учинялися виключно кацапами. Українці до них рук не прикладали... інша справа стоїть зараз – після окупації України більшовиками і в безпосереднім зв'язку з цією окупацією. Народ бореться і мстить над тими, кого – правдиво чи помилково, це інша річ – вважає своїм ворогом, ворогом своєї батьківщини. І поки він буде вважати жидів таким ворогом, жадні репресії, декларації й агітації справи не поладять» [29].

Не можливість жодних доводів, абсолютна агресивність проти українства, не бажання йти на зустріч українській стороні в пошуку компромісів та вирішення конфлікту призвели до появи зовсім іншого напрямку української політичної думки, який хоч і не був офіційно визнаним, проте психологічно близьким був для більшості українства. Цей напрямок проявився після виходу в світ статті відомого галицького політика, громадського діяча і публіциста М.Лозинського «До жидівського питання на Україні». Він теж погоджується з думкою про те, що причиною неприйняття більшості єврейського середовища українських державницьких змагань полягає в тому, що «усі жиди на українських землях під Росією жили московською культурою, – так в Галичині всі жиди жили польською культурою. Спольщена – менше або більше – була вся жидівська інтелігенція. Українізованої жидівської інтелігенції зовсім не було» [57].

Але головна ідея статті полягала в критиці поглядів Чужого, що були ним викладені у статті «Великий гріх». Так, на переконання М.Лозинського, Чужий лише виступав як «неблаганний суддя, що тільки і говорить про «великий гріх», забуваючи, «що в даних важких умовах українська влада була безсилна запобігти погромам, покарати винних, словом – зробити те, що вона певне була б зробила в упорядкованій державі», тим більше, що «нічим є помагаючи будуванню української держави, жиди вимагали, щоб вона з першого ж дня була ідеальна» [57].

На глибоке переконання автора, погроми в Україні відбувалися проти волі влади, як наслідок загального хаосу, супроти чого уряд був безсилим. Тому тактика звинувачення української влади в погромній політиці, а отже тактика міжнародної дискредитації до позитивних наслідків не призведе. Головне, на думку автора, щоб єврейський політикум і громадськість усвідомили необхідність «стати на становище української державности, погодити з нею свої інтереси, переломити своє дотеперішнє приспособлення, московське чи польське, і набути нове приспособлення, українське» [57]. Тим більше, що «український народ, приступаючи до будови своєї державности, виявив таке зрозуміння жидівських національних потреб і готовність піти їм на зустріч, що жиди мають просто золотий міст до примирення з українською державністю і до приспособлення до неї» [58].

Треба сказати, що позиція М.Лозинського була не агресивною по відношенню до єврейського питання. Автор пропонував не тільки вимагати від єврейської громадськості кроків на зустріч українству, але й говорив про подібні кроки і з боку українців: «коли ми вимагаємо від жидів, щоб вони стали на становище української державности, щоб зріднилися з українською культурою, то мусимо так сформулювати нашу настрій і форми нашого товариського життя, щоб жид, який стоїть на становищі української державности і зріднився з українською культурою, був для нас своєю, близькою людиною і почувався серед нас, як серед своїх... Словом, треба нашому громадянству позбутися тих упереджень, які витворила роль жидів на українській землі як союзників і помічників завойовників, так, щоб ті жиди, які стають на становищі української державности і зріднюються з українською культурою, почували себе серед українського громадянства своїми людьми» [58].

Автор статті мав свій погляд на це «споріднення» євреїв з українською культурою: «Я не маю зовсім на думці т.зв. асиміляції. Я думаю, що жиди можуть дуже добре зберігати своє національне обличчя. Однак... жид, живучи на землі, якої господарем є інший народ, мусить прийняти, як другу культуру, культуру цього народу» [58].

Власне цією публікацією було завершено пошук шляхів виходу з кризи українсько-єврейських стосунків, які сталися внаслідок української революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. всі подальші публікації мали спорадичний характер і, переважно, були «прикріплені» до біжучих проблем сучасності.

Треба відзначити і той факт, що офіційний орган унерівського середовища «Тризуб» лише поодинокими матеріалами відгукнувся цю важливу проблему, намагаючись тримати «холодну» дистанцію в цьому делікатному питанні навіть після вбивства С.Петлюри та піднятої після того в єврейських та лівих виданнях дискредитаційної антиукраїнської кампанії: «Доводити нині непричасність Симона Петлюри до жидівських погромів на Україні, після того, як доказів його вини не могло дати ні змобілізоване для оборони Шварцбарда світове жидівство, ні цілий апарат більшовицького ГПУ, – означало-би не шанувати пам'яті свого вожда, не шанувати своєї національної гідності» [13, с. 29].

Може це і стало причиною «заморожування» українсько-єврейських контактів, бо після вбивства С.Петлюри «протягувати руку катам (іншого терміну для тих, хто солідаризувався зі Шварцбардом, немає і не може бути) були би рівновартними втраті не лише національної, але і персональної гідності» [15, с. 29].

Та ситуація, яка склалася в наслідок вбивства С.Петлюри, «та безглузда і злочинна політика, якої трималися під час процесу лідери європейського жидівства (що-правда, американські жиди зайняли зовсім іншу позицію), створила дуже нездорову атмосферу, якій колись треба буде покласти край» [70, с. 3].

Радянські проекти єврейської колонізації України та Криму знайшли своє відображення в статті В.Жаботинського, одного з лідерів сіоністського руху, статтю якого «Кримська колонізація» була написана через кілька днів після вбивства С.Петлюри, але передрукована в «Тризубі» лише в січні 1927 р.

Відгукуючись на вбивство лідера української еміграції, автор дав надзвичайно позитивну характеристику як С.Петлюрі так і іншим представникам керівництва українського національного руху, заперечивши всі звинувачення їх в антисемітизмі та підтримці єврейських погромів: «...ні Петлюра, ні Винниченко, ні решта видатних членів цього українського уряду ніколи не були тими, як їх називають, «погромниками». Хоча я їх особисто не знав, все ж таки я добре знаю цей тип українського інтелігента-націоналіста з соціалістичними поглядами. Я з ними виріс, разом з ними провадив боротьбу проти антисемітів та русифікаторів – єврейських та українських. Ані мене, ані решту думаючих сіоністів південної Росії не переконують, що людей цього типу можна вважати

за антисемітів. І це важливо, бо це веде нас до головного: до глибокої правди, яку небезпечно забути, до правди, що причина полягає не в суб'єктивному антисемітизмі осіб, а в об'єктивному антисемітизмі обставин» [35, с. 112-113].

Дуже відвертий і прямий погляд В.Жаботинського на перспективу єврейської колонізації України і Криму та на причини попередніх єврейських погромів: «На Україні обставини проти нас. Такі обставини утворилися історично і такими вони й залишаються. Хто був у цьому винний у XVII сторіччі – чи ми євреї, чи поляки або українці – шукати недоцільно. Сьогодні це так, сьогодні там носиться антисемітська отрута, і досить розворушити атмосферу якимсь роздратуванням, чи то повстанням, чи колонізацією, щоб ця отрута вилілася в активну ненависть» [35, с. 113].

Як зазначає дослідник, упорядник та перекладач творів В.Жаботинського І.Клейнер, єврейські кола зустріли таку статтю досить негативно, бо подібний позитив до С.Петлюри та всього українського руху дещо розбігався з тією пресою істерією, що розпочалася після вбивства голови УНР в Парижі, тим більше, що єврейська преса зображала його вбивство – Шварцбарда, як месника за всі кривди єврейського народу. На його думку, така реакція в пресі була «надзвичайно шкідливою для інтересів обох народів, різко погіршивши взаємини між ними, що, очевидно, аж ніяк не було на користь єврейству України. Негативних наслідків антиукраїнської кампанії, яка виникла в зв'язку з процесом Шварцбарда, не вдалося подолати до сьогодні» [39, с. 20-21].

Одним з питань, яке на той час займало чимало місця на сторінках світової преси, було питання Палестини, яке теж мало прив'язку до колонізації. Тому редакція «Тризубу» висловила думку в редакційній статті про те, що «українці, з цілком державного свого погляду зацікавлені в тому, щоб жидівська людність мала певний терен для переселення, бо на Україні помічається те, що можна назвати жидівським перенаселенням міст. Це явище з роками більшовицького панування все більше і більше загострюється на Україні... Самі більшовики це зрозуміли, але для того нічого не змогли вони вигадати, як створити жидівські хліборобські колонії на самій і без того перенаселеній в сільсько-господарському відношенні Україні. Натурально, це одна з божевільних думок більшовицьких, які крім злого нічого принести не можуть» [70, с. 2-3].

Чи не єдиним прикладом «зловтішання» з приводу можливої колонізації, можна вважати редакційну статтю тижневика на ідею колонізації українських земель єврейськими селянами-колоністами: «Справа жидівської колонізації на Україні безнадійно провалилася... Ми можемо тільки привітати давно сподіваний кінець цього надто шкідливого експерименту», висловлюючи сподівання, що коли серед єврейського населення України і дійсно є люди, що прагнуть займатися хліборобством, то «можемо тільки радіти з того, що перед цим рухом odkриваються можливості розвиватися, без шкоди для інтересів місцевого населення, на вільних землях Далекого Сходу». На думку редакції, більшовицька влада повинна таки зрозуміти, що «не можна проти волі українців давати землю жидам» [113, с. 2-3].

Не підтримавши українсько-єврейської дискусії, офіціоз Державного центру УНР «Тризуб», проте, активно підключився до полеміки, присвяченої українсько-російським стосункам, що відбувалися на тлі загальної антибільшовицької кампанії від перших днів еміграції.

Лютнева революція 1917 р. у Росії, що призвела до занепаду монархічного ладу в російській державі та створення ліберально-демократичного Тимчасового уряду, а також більшовицький переворот, що відбувся у жовтні того ж року і привів до влади російську комуністичну партію більшовиків, лише ззовні «оздоблені» правом націй на самовизначення, на ділі використовували старі імперські ідеологічні засади у площині українського питання. Треба сказати, що протягом існування українських державних формацій 1917-1920 рр. було зроблено досить багато для того, щоб ситуація з національною самоідентифікацією українців змінилася докорінно у порівнянні з передреволюційною.

На жаль, очікувані зміни в російському імперському менталітеті не відбулися, а може набули ще й більшої агресивності й неприйняття.

Опинившись, після поразки визвольних змагань, за кордонами батьківщини, представники провладу політичної еміграції, українська інтелігенція зіткнулися з новою проблемою – необхідністю проведення масованої інформаційно-пропагандистської кампанії як у своїх так і зарубіжних виданнях, аби «переламати» інформаційну ситуацію в свій бік. Не останнім аргументом у цій кампанії було питання українсько-російських сто-

сунків. Треба відзначити, що позиція українських періодичних видань, та публіцистів, що виступали на їх сторінках була завжди надзвичайно обережною. Це було пов'язане те тільки і не стільки з тим, що Україна могла «похвалитися» своєю поліетнічністю, а тому невірне, необережне слово могло спричинитися до не передбачуваних конфліктів, до того ж, свіжими залишалися наслідки українсько-єврейського конфлікту, скільки з дивною ситуацією, яку пропагувала еміграція, виступаючи не проти росіян, а проти «безнаціональних» більшовиків.

Досить красномовним є спогади «При джерелах боротьби», одного з відомих діячів петлюрівського Державного центру УНР та журналіста М.Ковалевського, у яких він змальовує всі труднощі ведення інформаційної війни та пропаганди в умовах відсутності кваліфікованих журналістських кадрів. Так, говорячи про російських журналістів, які подавали інформації для закордонної преси, М.Ковальський згадував про одного «видатного і передбачливого російського публіциста, який знаходив дуже об'єктивну форму для своїх повідомлень і статей, зберігаючи тільки істотні моменти при оцінці різних новин з ССРСР. Він, наприклад, в певних місцях своїх повідомлень про українську опозицію в ССРСР, додавав невеличкі зауваження чи то про слабкість цієї опозиції, чи про ізольованість її від загального політичного життя в ССРСР і таким чином викликав враження у читача, що події цього роду не мають великого значення, а тим самим зменшував і значення української проблеми в ССРСР, або пересував її в площину внутрішньо-російських проблем, відповідно до теорії триєдиної Русі... І нема нічого дивного, що його праця мала величезний вплив на польську пресу і на польську опінію щодо політичного життя і внутрішніх процесів в ССРСР» [40, с. 675-676].

Навчаючись від своїх ідейних противників, українські журналісти незабаром включаються в кампанію боротьби у «всеозброєнні», часто використовуючи тактику росіян, що і можна простежити на прикладі публікацій петлюрівського «Тризуба».

Ми не беремося розглядати дрібні публікації, часто прив'язані до конкретного факту, волюючи проаналізувати тенденції, що їх подавала українська публіцистика.

Частина матеріалів, присвячених україно-російським проблемам, лежала в історичній площині. Так, стаття А.Яковліва «Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.» [126] розкривала «таємниці» Переяславської угоди з Москвою.

Екскурс в історію українсько-російських стосунків продовжено в статті О.Лотоцького «Ганебний ювілей», що була присвячена п'ятдесяти річниці прийняття Емського указу 1876 р., «який мав на меті обернути наш народ у безсловесне стадо «Іванів непомнящих», що забули своє рідне, матірнє слово» [59, с.2]. Цей, дуже змістовний матеріал, окрім пригадки «ювілею», містив також багато інформації про всі цензурні заборони українського в Російській імперії, доводячи до подій доби війни за державу 1918-1920 рр. зі спаленням українських книжок та заборонами української мови як червоними так і білими окупантами. Тим самим автор доводить, що «формальним скасуванням закону 1876 р. зовсім ще не було його знищено. Він остався і на далі, втілений у правительственну систему обрусення, тай живе й досі в націоналістичних московських інтенціях – однаково як серед кругів урядових кожного режиму, так і громадянських якою б не було політичного кольору. Тенденція винищування української стихії має в наших родичів та сусідів характер віковичний та незмінний» [59, с.3].

Наріжним каменем у стосунках між українцями і росіянами завжди стояло питання мови. Тож, проблема «розмосковлення», піднята в однойменній статті М.Левицького, торкалася багатьох болючих питань, так характерних українській інтелігенції, вихованій в «руському» культурному середовищі, «в руському дусі»: «Значне число інтелігенції піддавалося обмосковленню спочатку пасивно (в школах), ... в родинному житті таких «тоже малоросов» заводилася московська мова; іноді примушували дітей говорити по московському, а не «по мужичому», «щоб не псувати чистоти руського язика» та не одержувати одиниць і двійок у школі» [46, с. 7]. На думку автора статті, не все загублено в цьому питанні, бо, як показали події 1917 р. інтелігенція наша часто «обмосковилася поверхово, що до мови, а в душі визнає себе українцем. Тільки тої глибокої любові до свого рідного, того штихизму нема в них: погубилося воно на службі Москві, остатки повітрявляли жінки-москвинки» [46, с. 7-8].

Як бачимо в багатьох моментах проблема залишається тотожною до сьогодні. На це вказує і той висновок, що його доходить письменник: «Як воно не тяжко, не гірко, а доводиться констатувати, що наших обмосковлених (і спольчених) інтелігентів, як тих горбатих, і могила не виправить», а тому треба покладати надії на наше молоде покоління, «менш

обмосковлене, воно зробить те, чого не могли, не схотіли зробити старі. ...Я можу констатувати, що студенти в масі говорять і пишуть бездоганно, покривши й студентів, і професорів, і багатьох наших письменників щодо чистоти й граматичності мови. Бо їм не потрібне розмосковлення, понесе вони не були обмосковлені» [46, с. 9]. Проблеми українізації було присвячено іще одну статтю М.Левицького «Українізація і розмосковлення», у якій він піднімає питання відмови від терміну «українізація», бо, зі слів автора, «прикро чути цей термін «українізація», бо він має в собі щось не природне, а поверх того завжди має в собі ідею примусу, насильства. Зовсім инше діло з розмосковленням. Це треба розуміти як визволення людей національних пут чи кайданів, зняття з них чужої шкури, вдягненої на них примусово чи може й добровільно, «лакомства ради неситого». Розмосковлення є поворот українських установ у первісну національну їх природу» [47, с. 14].

Говорячи про не українців в Україні, автор писав: «Мали й маємо ми серед нас народолюбців і патріотів, чужих нам по крові, які прийшли до нас у найтяжчу годину боротьби нашої за національність, а пізніше і державність, мали ми Тимка Падуру, Вол. Антоновича, Т.Рильського, Б.Познанського, Ол.Русова, Костомарова, пізніше графа Михайла Тишкевича, Яро шевського, Вяч. Ліпінського, п. Вольську, Зигмунта Копрівського, з р. 1917 – генералів Юнакова, Дельвіга, проф. Ейхельмана й багатьох інших. Їх імена не забудуться в українській історії й пам'ять їх шануватимуть нащадки наші: бо то лицарі ідеї, що принесли нам серце своє не за гроші, не за вигоди, а навпаки: покинувши можливість кар'єри й добробуту у ворожих до нас таборах» [47, с. 14-15].

Досить пророко М.Левицький висловлювався з приводу українізації росіян і євреїв: «Українізація москвичів і жидів є річ погана й шкідлива, коли вона провадиться примусово. Вона прийде сама, коли ми станемо дужі й багаті, тоді ті меншості зукраїнізуються самі собою, без усякого примусу» [47, с. 15].

Піднімаючи проблему статусу української мови в Україні, редакція «Тризубу» акцентувала на її не повноправному становищі, що підтверджує стаття мовознавця Р.Смаль-Стоцького «Поневолення української мови в совітській Україні», лейтмотивом якої є інформація про перспективи злиття української мови з російською, «таким чином московський пролетарят продовжує мовну політику московського царату щодо української мови» [102, с.7].

У цьому ж напрямку була опублікована замітка С.Сірополка «В ім'я «общепонятної» мови», яка була присвячена викриттю спроб більшовиків виблитувати постать М.Горького, звинуваченого свого часу у відвертій нелюбові до української мови, та забороні друкувати свої твори українською. За словами В.Затонського, народного комісара народної освіти УРСР після самогубства М.Скрипника, які наводить С.Сірополко: «Ніхто нам не може закинути, що ми не ширимо української літератури. Ніхто нам не може закинути, що хтось гальмує її розвиток». Та й дійсно, як пише автор: «Хто міг би закинути большевицькій владі гальмування розвитку української літератури. Очевидно, В.Затонський забув про те, що сотні українських письменників і учених, перебуваючи на засланні, позбавлені всякої можливості збагачувати українську літературу. Досить згадати одного М.Грушевського, що примушений був писати свої останні праці російською мовою» [94, с. 5].

Треба відзначити, що для висвітлення всіх нюансів антиукраїнської сутності російського імперіалізму досить активно використовувався жанр фейлетону. Для цього в тижневику навіть було заведено окрему рубрику «Маленький фельетон», саме там і було розміщено цілу низку дуже дотепних творів – «Український вопрос» [68], «Нечто фантастическое» по В.В.Шульгину» [67], «Змініть мову або «Голодранець усіх країн» [32], «Ні не одурите» [105].

Деякі матеріали, що теж могли б відіграти свою роль в створенні відповідної громадської opinii, часто назовні не мали безпосереднього зв'язку з проблемою, розкриваючи особливості внутрішньої політики більшовиків. Так, теми українізації, подальшого її розгрому та масових політичних репресій та голодомору 1932-33 рр. в Україні стали домінуючими на сторінках «Тризубу» в 20-30 х рр.

Одним з прикладів того, що більшовицька влада в Україні проводила відверто антиукраїнську політику може свідчити стаття С.Петлюри «Російська меншість» на Україні (З приводу дискусій на останній сесії ВЦК-а), підписана криптонімом «В.М.». У статті, окрім різних питань, що виносилися на засідання уряду УРСР, найбільше привернуло увагу питання про «руській вопрос на Україні». Так, одним з найбільших охоронців російської культури та меншості в Україні Ларінін, схвилювала низка фактів «ненормального відношення» до прав російської меншості в Україні: «Напр., 1) робітник-

росіянин із Донбаса скаржитися, що він двох своїх хлопчиків виправив учитись аж на Тульщину, бо не міг їх улаштувати вчитись на російській мові у себе в Донбасі; 2) в Житомирі приїжджий проф. Язловський не міг добитися дозволу розклейти оголошень про лекцію на російській мові, бо центральна комісія в справах українізації видала постанову, згідно з якою на всіх державних установах УССР вивіски повинні бути тільки на укр. мові; 3) села на Україні з російськими назвами під час їх районного опису на Україні (1924 р.) були записані, як українські; 4) Харківський Окрісполком запропонував усім підлеглим йому установам провадити листування на українській мові, додаючи, що папери на російській мові будуть повертатися нерозглянутими» [6, с. 3-4]. На думку «захисників» така робота могла прирівнюватися до справжньої петлюрівщини, бо «С.Петлюра, мовляв, робив те саме».

Все це викликало страшне невдоволення росіян, що входили в уряд УРСР. Українцям залишилося тільки відбивати атаки, зводячи свої аргументи до того, що російській культурі немає загрози в Україні, про що могли твердити такі факти:

«1. «Наркомвнудел (не забувайте: український) складався до останнього часу виключно з товаришів-росіян. Тільки за останній час нам почастило посадити туди одного українця».

2. «В минулому році всього українських видань ми мали у себе 56,7%, на інших мовах 10% і на російській 40% для 10% російського населення на Україні» (з промови Петровського).

3. «В Донбасі тільки 20% шкіл українських, 80% російських» (з промови Чубаря).

4. «Російських шкіл у нас значно більше в пропорціональному відношенні, ніж російського населення» (з промови Скрипника).

5. «Московські видання загачують увесь книжковий ринок по українських містах» (з промови Петровського).

6. «Вам чудесно відомо, що з'їзд української компартії відбувається майже виключно на російській мові, навіть пленум ВУЦК і засідання Совнаркома так само відбуваються на російській мові. Треба признатися: починаємо іноді по-українському, а кінчаємо російською мовою», – «Навіть по містах (провінціальних) засідання горсовета провадиться здебільшого на російській мові» і далі.

7. «На чолі державних і господарчих органів України стоять здебільшого російські робітники, щодо українців, то їх можна рідко зустріти» (з промови Петровського).

8. «Я повинен спростувати категорично наклеп про примусову українізацію населення ... В обсягу українізації ми зробили взагалі дуже мало» (з промови Чубаря) [6, с. 5-6].

На що автор слухав запитус: «Де ж утиск над росіянами, де утиск російської мови?» Тож, звинуватити уряд УРСР в антиросійськості абсолютно не можна. А коли пригадати, що «національна політика» його зводилася, головним чином, до того, щоб «замашкарувати і затушувати диктатуру зайшлих російських елементів над тубільним українським населенням, що напливові цих елементів уряд УРСР не тільки не ставить перепон, а навпаки підтримує його, що інтереси української більшості приносяться в жертву інтересам національних меншостей і що українське населення підпадає денационалізації – російській, польській, німецькій, молдаванській, навіть болгарській, – то оскаржені в утисках над росіянами і їх культурними правами на Україні виступлять як комуністичні янголи, звільнені від будь-якого закиду в порушенні заповітів Ілліча, щодо тих заходів, якими він рекомендував своїм учням «обдурити хохла», а з землі його зробити «перлину» і матеріальну базу ССРСР» [6, с. 6].

Але найбільш цікавим є думка автора про причини введення українізації, яку він «вивів» інтерпретуючи партійно-радянських вождів: «Точнісінько так, робили конквістадори в завойованих колоніях, вивучили мову темно-колових диких народів і користуючися нею для плянаторських цілей» [6, с. 7].

Досить промовисто і гостро була стаття І.Рудичева «Не сказана промова», присвячена згортанню політики українізації. Стаття розпочинається беззаперечним твердженням: «На Україні терор. Терор з першого дня окупації червоною Москвою. І сьогодні лише крайній проль його. Московська відповідь на ... українізацію. Москва змушена була до того, поки ще ми були в силі й готові до боротьби, і розпочала українізацію та ще, як вони казали, «без українців», «неукраїнськими руками»; от тепер, коли ми розбиті й розбилися самі на групи, Москва за одним ударом хоче винищити те, що зросло всупереч її волі. Як казав Шевченко: «Вижде... та й запустить пазурі в печінку і не благай... не випросить ні мати, ні жінка» [82, с. 7].

У замітці «Еволюція в поглядах комуністичної партії на українську справу», що вийшла на сторінках того ж «Тризуба» в рубриці «З життя й політики», між іншим, говорилося, що основою, «головним чинником в творенні української культури, яка має бути пролетарською, або її зовсім не повинно бути, висовується робітництво Донбасу, або зрусіфіковане або не українське в своїй більшості» [9, с. 9]. Автор замітки В.С. з переконливістю доводить, що така культурна українська політика обов'язково призведе до того, що «ціла та будована українська «пролетарська», культура при ближчому розгляді є нічим іншим, як перекладом на українсько-советський волапюк, який в УРСР називають українською мовою, того матеріалу, що його дає Москва і що є позначений пролетарської «благонадобності» [9, с. 10].

Досить широко на сторінках «Тризубу» розглядалися та аналізувалися перспективи української національної політики під більшовицьким режимом в УРСР. Так, у статті Гл.Лі. «Національні перспективи на Україні під Московською окупацією», автор стверджував, якщо буде взяте в основу зовнішнє представлення України на міжнародній арені, як суверенної незалежної республіки, а у внутрішній політиці буде переважати відверте знищення української культури та мови, то національні перспективи досить невідрадні. Проти такого стану речей виступила українська інтелігенція і, навіть, віддані партійці: «народний комісар освіти Шумський, письменники Хвильовий, Волобуєв, здається ж справжні партійці, викинули гасло негайної дерусифікації всього українського русифікованого пролетаріату, недвозначно підкреслюючи, що суто-російському пролетаріатові не тільки диктаторувати, а й взагалі нема чого робити на Україні, хоч і світський» [17, с. 11].

Але автор вповні реально дивився на стан речей в УРСР, розуміючи, що така «українізаційна» атмосфера обов'язково мусить закінчитися антиукраїнським терором, масовими арештами української свідомої інтелігенції, що «розкрилася» в умовах українізації: «немає у нас сумніву, фахівці в цій справі з ГПУ вже зуміють «пришити» заарештованим те, що потрібно; будемо свідками нового судового процесу, з приводу української контр-революції. За це ми спокійні, але не спокійні з иншого боку, що і після цього судового процесу агенти ГПУ зможуть відпочивати на лаврах. Гадаємо, що до-

ведеться незабаром читати про заарештування Грушевського, Багалія, Кримського і багатьох інших... А трохи згодом дійде черга і до нової партії контр-революціонерів, як товариші Любченко, Гринько, Полоз та інші колишні боротьбисти» [17, с. 15]. Необхідно віддати належне передбачливості та прозорливості автора статті!

Але найбільш промовисто про згортання «українського ренесансу» розповів мовою чисел у своїй статті, присвяченій розвитку преси «Преса на совітській Україні в 1932 р. та за планом другої п'ятирічки» С.Сірополка. Зазначаючи, що «преса в СРСР визначається за одне з могутніших знарядь комуністичної партії в боротьбі за соціалізм», тому органічне «поєднання» преси з партією призвело до ліквідації свободи преси, як «буржуазного забобону»: «Вже в 1919 році Ленін про свободу преси висловився в ому розумінні, що вона «спокує нарід сивую буржуазної газетої брехні (Правда 3.1.1919 р.)» [96, с. 11].

Підводячи підсумок п'ятнадцятирічної боротьби більшовицької преси «за розум і душу трудящих», С.Сірополко констатує, що більшовицька влада найбільше пишалася успіхами у розвитку саме пресової продукції. За даними, які автор наводить з офіційної радянської преси, в 1932 р. налічувалося видань «1.126 з разовим тиражем 7,25 мільйонів примірників, а саме центральних газет – 30, обласних – 14 районних та міських – 382 та великотиражних (при підприємствах, колгоспах і т. ін.) – 700. З загальної кількості 426 газет (без великотиражних) виходило українською мовою – 373, або 87,5 відс. решта 53 газети виходили 8-ма мовами національних меншостей, що живуть в Україні (російською – 12, жидівською – 11, німецькою – 10 польською – 5, болгарською – 4, молдавською – 8, татарською – 1 і грецькою – 2)» [96, с. 11-12]. Але такі значні кількісні показники, на думку С.Сірополка, не були підкріплені якісно, бо перш за все постає питання, хто обслуговує працює в періодичній пресі, «відкіль комплектується – вживу большевицьку термінологію – «автура» періодичної преси. Як свідчать самі дослідники цього питання на сов. Україні, вся низова преса обслуговується десятками тисяч робселькорів (робітниче-селянських кореспондентів), які виконують роль ударників соціалістичного будівництва. Як видно з дописів селькорів низової преси, головна роля кореспондентів полягає в тому,

щоб вести пропаганду за масове зсипання дзерна, за розгортання активної підготовки до весняних робіт, за зміцнення колгоспів і т. д.» [96, с. 12].

На думку автора статті, робселькори по суті відігравали роль агентів більшовицької влади, а тому і ставлення українського селянства до них було відповідним: «Селькорів б'ють», – такими заголовками так і рябіють кореспонденції з провінції в харківських і київських газетах» [96, с. 13].

Перспективні плани розвитку газетної справи в УРСР свідчать про багаторазове зростання вже існуючих показників, так, у 1937 р. планувалося видавати 3978 назв періодичних видань, загальним накладом у 31 млн. 786 тис., або збільшити, порівняно з 1932 р., у 3,5 рази.

Але які б не були ці перспективи, на переконання С.Сірополка, «поки Україна буде колонією Московії, не може бути мови про забезпечення її потрібною кількістю паперу та технічного устаткування друкарень, як рівно-ж не може бути мови про забезпечення України тою свободою преси, за якою так тужить український нарід в лабетах окупаційної влади» [96, с. 16].

Одним із аспектів висвітлення національної політики в УРСР стало висвітлення голоду 1932-33 рр. на сторінках «Трибуна». Треба віддати належне редакції тижневика, який від перших сигналів про організацію масового знищення українського селянства став трибуною на захист голодуючих земляків. Матеріали, присвячені голоду мали різні жанрові форми – від коротеньких заміток, до великих за обсягом статей, але найбільше враження склали матеріали авторів, які безпосередньо спілкувалися з втікачами з радянського «раю» і які були єдиним можливим джерелом інформації про події в Україні.

Так, симптоматичною для того періоду стала стаття «Жахи голоду в Україні», автор якої, С.Нечай, після спілкування з американськими українцями, яких возили на екскурсію в Україну, подав доволі апокаліптичні картини голоду: людодіство, полювання на людей, зазначаючи, що намагаючись «передати жахливе оповідання пані Марфи Стюбалової по можливості коротко, відмічаючи важніше і без коментарів. Але й це коротке оповідання якнайяскравіше малює дійсне становище в нашій нещасливій батьківщині, той московсько-большевицький голодний жах, який створили в нашій багатій землі наші вороги для її знищення, і який кличе до неба про святу помсту» [69, с. 22].

Окремо стояло питання висвітлення ставлення російської еміграції до національного питання, тим більше, що воно було «єдине, у відношенні до якого нема розходження між різними відтінками російської еміграції: відношення одноцільно-вороже. Еміграція та поділена на кілька таборів, що без перестанку сваряться і гризуться між собою. Та про свої внутрішні рахунки вони забувають, коли діло торкається «єдиної і неділимної» та боротьби з «сепаратизмом». Москалі, праві і ліві однаково, ні за яку ціну не ладні визнати самостійності України і творять проти наших визвольних змагань єдиний фронт» [109, с. 1].

На сторінках «Тризуба» питання єдиного російського протиукраїнського фронту піднімалося не раз, акцентуючи увагу читачів на зворушливій єдності на цьому ґрунті білих і червоних росіян.

Цікавою ілюстрацією до цього явища могла послужити стаття «Чи вони чого навчилися». Її автор, Гл.Л., проробив велику роботу, зібравши в періодичній пресі і підбивши до купи погляди керівників російської еміграції щодо «українського питання», що їх розкидано було протягом останніх років: «Маємо таки справді букет з різних квітів та з однаковим ароматом. Єдиний фронт московський проти України – від Кирила до Чернова. З де-якими дрібними відмінами в деталях, з певними різницями тактичними в способах вирішення, вони сходяться на основному – не визнанню самостійності України і боротьбі проти неї» [109, с. 1-2].

Вражаюча однушність, яку виявляли щодо України представники російської еміграції, починаючи з денікінців, часто зводилася до того, що ніякої «української національності не існує, «що «українець» і «большевики» це ж синоніми – це є розуміння зрадників великій, єдиний, неподільній Росії» [18, с. 1].

«Біла» еміграція ладна була робити ставку на «червону» Росію, аби тільки зберігалася імперія, аби не дати Україні можливість будувати свою долю без «братньої допомоги». Так, зі слів генерала А.Денікіна, який звинуватив західні країни в пособництві ідеї розчленування Росії: «Там, коло багатого панського столу годують сепаратистів України, Криму, Північного Кавказу, Закавказзя, Туркестану, навіть жалюгідних одцепенців козацтва. А тому, – зазначає він, – червоні командири, працюючи над технічним зміцненням червоної армії, виконують свій обов'язок перед великою Росією, це є їхній її прямий обов'язок» [18, с. 3].

320

Наводячи цитати, автор статті ставиться до них із великою долею іронії і скепсису, не забуваючи при тому наголошувати на найбільш злісних антиукраїнських випадках. Так, «білі» імперіалісти продовжували дотримуватися Емського указу 1876 р., зазначаючи в одній із статей під красномовною назвою «Русские и халлы», «що Пушкин помилився, вживаючи слово «Україна», що України й українського народу, зрозуміло, ніколи не було» [18, с. 3]. Ні поразки, ні еміграція не дали вицхнути імперському голоду в цьому середовищі: «бували випадки, коли я радів успіхами совітської влади та сумував через її невдачі, і радів, коли совітське військо прогнало поляків з російського Києва. Я радів, коли совітська дипломатія робила вдатний крок та підвищувала міжнародний престиж Росії. І я буду радити, коли совітська влада обстоїть російські інтереси в протоках, коли вона дійде того, що Росії буде повернуто Бесарабію, коли вона примусить японців увільнити російську половину Сахаліну. На протязі останніх п'яти років большевики відновили всю повноту державної російської влади та знову поширили її на території від Дністра до Великого океану, та від Льодовитого до Афганістану» [18, с. 4].

Щодо української самостійності, то «білі» стратеги теж були максимально відверті, зазначаючи, що створення незалежної України можливе після великої війни з Росією: «з самостійниками, що мріють розтягти «малоросійські шаровари» від Карпатів до Кавказу, слід говорити просто, «без обиняків»: хоче взяти від Росії Чорне море? – беріть! Але це можливе лише шляхом завойовання, треба подолати й розтерти на потерт'я усю Росію, треба знищити її армію й стати коліном на груди всього народу російського, щоб звести на нівець всі вікові криваві напруження Росії в боротьбі за море. Адже-ж ви, самостійники, думаєте не тільки за море, вам дуже до вподоби й Новоросія, й Крим, і Кубань!» [18, с. 4].

На думку одного з дописувачів, майбутня Росія не можлива без України, а тому треба за будь-яку ціну утримати її в орбіті своїх геополітичних інтересів: «Політичне усиллення Великої Росії потрібне для того, щоб було навколо чого крутитися системі прибічників, які з ослабленням притягнення будуть захоплені центробіжкою силою. Національне ім'я й традиції Великої Росії ставляться на чергу дня проблеми України. Тут наше завдання забезпечити розвій, українсько-малоросійської культури, як культури російської. Росія мусить

втягнути в себе любовно творчість Малої Росії, відрубуючи політичне самостійництво. Це найповажливіша проблема російського життя. Без розв'язання її Росія існувати не може» і інша цитата та: «Федеративна Росія мені не уявляється без рівноправної в середині федерації України. Але й в Думі, й в уряді, й тепер я не визнавав і не визнаю права на відірвання України від Росії й не бачу в цьому жадного ламання демократичних та соціалістичних засад» [18, с. 5].

Узагалі право націй на самовизначення трактувалося російськими шовіністами абсолютно вільно, навіть у ліберально-демократичному середовищі: «Ми визнаємо права народів на самовизначення, але ми відкидаємо право на одностороннє роздроблення живого тіла Росії. З українськими сепаратистами у російських демократів взагалі немає спільної мови» [18, с. 5].

Те, що Україна не мала жодних прав на вихід зі складу імперії торохтіли всі без винятку російські еміграційні середовища, підводячи під думку, що «за спиною большевиків з кожним днем все виразніше зростає ворог не менш жорстокий й упертий, ніж самі большевики, тоб-то – українське самостійництво. Безперечно, самостійництво поділить долю большевизму. Страшенна реакція, яка раніше чи пізніше виникне проти російського большевизму, змете з лиця землі «ісчадія», що буйно розплодиться на малоросійських теренах.

Українці мусять одмовитися від своїх центробіжних прагнень, або їх буде знищено; третього виходу немає» [18, с. 6].

Говорячи про те, що вся різнокольорова російська еміграція не мислить відбудови імперії без України, автор статті Гл.Л. задається іншим питанням: «Що Росії дуже потрібна Україна з її хлібом, цукром, вугіллям, рудою, Чорним морем, – це цілком зрозуміло, це вже багато разів добре й влучно довели російські публіцисти, політики, економісти. А ось чи потрібна Росія для України, – цього вони й не довели, доказів цього якраз і бракує; щось не дуже-то потрібна Росія для України й за українською публіцистикою, економічною та політичною літературою. Але не дивлячись на це все, білі росіяне чомусь-то зважають, чомусь-то наївно вірять (чи може тільки прикидуються), що Україна теж чомусь-то добровільно погодиться на свою інкорпорацію до «в'язниці народів» [18, с. 7].

Досить гротескною виявилася ситуація з білоемігрантською брошурою «За Русь святую!», що була видана в Белграді 1937 р. Лігою російських старшин та солдатів запасу за кордоном. Так, на думку рецензента цього чергового антиукраїнського пасквілю, П.Шандрука, годі чекати, що українська еміграція відгукнеться на заклик взяти участь у «съезде освобождения России». До такої співпраці не надихав і зміст цієї брошури. Так, у статті «Через освобожденную Украину к Великой России», її автор говорив про те, що «українській сепаратизм являється одним из уродливых явлений современной печальной русской действительности», тому, що «вся теория украинских сепаратистов противоречит всей русской истории» [117, с. 16-17].

З метою «запобігання українського сепаратизму» та з «самобивчими спробами розчленення руссакого племені» в Празі було створене видавництво «Єдинство». Діяльності цього видавництва та завдань, що перед ним стояли присвячувалася стаття М.Литвицького під назвою «Проблема української державности і російське видавництво «Єдинство» в Празі».

Треба відразу сказати, що всі коли не будь і де-небудь створені російські пропагандистські видавництва зі своїми завданнями не справлялися, бо декларуючи завданням «правдиве розкриття української проблеми», за звичай «з'їжджали» до звичайного шовінізму, намагаючись на псевдоісторичних маніпуляціях затягти до «єдінаво руссакого народа» [55, с.12].

Треба відзначити, що траплялися й інші оцінки «українського питання». Так, у рецензії «Російський монархіст про Україну» її автор З.Мирна, говорячи про книгу російського генерала Є.Г.фон-Валя «Значеніе и роль Украины в вопросе освобождения от большевиков на основании опыта 1918-20 гг.», переконує, що «автор ставиться до справи національного українського визволення зовсім не так, як її досі вирішують росіяне, й тому викликає інтерес». Є.Г.фон-Валь стверджував, що Україні було завдано величезної шкоди, що і викликало «гнів українців проти Москви, яка, вичерпуючи Україну з матеріального боку, в той самий час гальмує розвиток її промисловости, створює на Україні безробіття, вигодожує її». Але, на думку автора рецензованої книжки, нема чого вирішувати ці справи тут, на еміграції. Вони вирішуються там, на місцях, де проти волі 44 мільйонів населення України ніяка сила бажань російської еміграції нічого не вдіє. Почуття

окремешности українського народу зміцнилися під впливом відношення до нього керівників білого руху... Мільйони українців в одному відчули повну солідарність, – вони не хотять більше режиму московського» [64, с. 34]. Але подібні тверезі і розумні голоси «білих круків» губилися в шовіністичному скреготінні російської еміграції.

Проблема українсько-російських стосунків мала продовження у статтях «Может ли существовать изолирование Украина?» [108] Укр. Емігранта, «Московське фарисейство» [53] М.Литвицького, «Поразки московської політики і українські завдання в Європі» [25] М.Данька та інші.

Окремо стояло питання офіційних політичних документів української еміграції, як часто містили матеріал для дискусії. Так, у декларація Державного центру УНР від 26 травня 1930 р., яка була реакцією на політичний «процес СУМ-СВУ», розпочиналась викриттям сталінського режиму, наголошувалося, що еміграційний уряд УНР до кінця боротиметься за відновлення незалежної, народоправної й демократичної Української держави. «Він стремить до того, щоб на самостійній, ні від кого незалежній Україні було встановлено такий державний, соціальний та господарський лад, який існує в передових демократіях світу, щоб наш народ, селянство й робітники, жили в таких умовах, в яких вони живуть на Заході та в яких мають право жити, з огляду на їхню працю, на їхню важливу роль у вільній, демократичній Українській Державі» [118, с.125-126].

Еміграційний уряд УНР визнавав право власності на землю за селянами і обіцяв не визнавати такого права за колишніми «землевласниками-поміщиками». Останні не могли розраховувати на повернення ім землі, як і на відшкодування за відібрану землю з боку селян. Декларувалося також і рішення неприйнятності запроваджених в Україні у вигляді колгоспів і радгоспів, що стали формою «нової панщини». За робітниками визначалося право на страйки та об'єднання й висувалося завдання організації державної охорони праці і соціального забезпечення.

Для всіх громадян України гарантувалися рівні політичні права незалежно від їхнього соціального стану, національної приналежності, а також всі демократичні свободи, загальнопоширені в т.зв. цивілізованих суспільствах, де демократичні

інститути мали вже свою історію. Національні меншості в Україні користувалися б усіма правами і їх інтереси було б забезпечено згідно до міжнародних норм.

Заперечуючи будь-яку диктатуру (державну чи класову), декларація еміграційного уряду УНР висловлювала його рішучість усіма засобами боротися проти насильства. Досить важливим моментом цього документу було й те, що він декларував бажання уряду про складання свої повноважень відразу після відновлення незалежності України, коли всенародно обраний парламент зміг би затвердити новий уряд.

Безперечно, це було лише декларацією, яка мало місця з реальністю, бо можна тільки прогнозувати наскільки б розтягнувся т.зв. «перехідний період», з усіма його Загальними зборами, партійними суперечностями і скільки б це забрало часу для створення дієвого парламенту.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Концептуальний підхід петлюрівського Державного центру УНР до проблеми відродження української державності, конструктивність якого навряд чи може викликати сумніви, дійсно, міг стати консолідуючою основою, якщо не для всіх, то принаймні для більшості українських політичних об'єднань та груп на еміграції. Однак нових політичних союзників, крім тих, про яких уже говорилося, цей центр у міжвоєнний період не набув. Зокрема, Празька група соціалістів-революціонерів на чолі з М.Шаповалом не припиняла критики еміграційного уряду УНР за Варшавський договір і тісні зв'язки з Польщею. На цій же підставі, хоча й не в такій гострій формі, існували розбіжності між урядом УНР та соціал-демократами із середовища І.Мазепи й П.Феденка. Щодо українських монархістів і націоналістів, то вони відкидали співпрацю з цим урядом не з тактичних, як це значною мірою мало місце у двох попередніх випадках, а з принципових мотивів, маючи зовсім інші політичні програми.

У широких емігрантських масах на початку також домінували негативістські настрої стосовно уряду УНР, який розглядався як головний винуватець у поразці української державності. З часом, коли емоції втратили свою гостроту й

дійшло до глибшого усвідомлення всіх труднощів національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр., ставлення до цього уряду з боку багатьох емігрантів почало змінюватися. Вбивство ж С.Петлюри спричинило остаточний перелом у їхній позиції на користь підтримки Державного центру УНР в еміграції. Загалом у міжвоєнний період цей центр мав досить значне число прихильників серед українських емігрантів, особливо в Польщі і Румунії, частково у Франції та Чехословаччині й ряді інших країн.

Опрацювання у загальних рисах політичної платформи, правових та соціально-економічних засад майбутнього суспільного устрою незалежної України було першим важливим напрямом діяльності Державного центру УНР в екзилі. Серед інших напрямів слід відзначити: зусилля щодо утримання певного організаційного зв'язку між розпорощеними по багатьох країнах Європи колишніми вояками армії УНР та налагодження перепідготовки принаймні деякого числа її старшинського складу; спроби надати регулярного характеру зв'язкам з прихильниками на Україні, вплинути на ситуацію в УРСР у вигідному для себе руслі; інформаційно-пропагандистську діяльність на міжнародному рівні, зокрема в Лізі Націй і в товариствах сприяння цій організації, з метою вироблення у них прихильного ставлення до ідеї відродження української державності; захист прав українських емігрантів у спеціалізованих організаціях Ліги Націй; співпрацю з представниками інших бездержавних народів з території СРСР у рамках т. зв. прометеївського руху; зацікавлення становищем українського населення в Польщі, Чехословаччині та Румунії; участь в організації наукового, громадського й культурно-освітнього життя української еміграції.

Не останнє місце в роботі Державного центру займала інформаційно-пресова та пропагандистська робота в українському еміграційному середовищі. Необхідно відзначити, що саме С.Петлюра заклав основи пресової дискусії відносно шляхів розбудови майбутньої, звільненої від більшовиків, України. Саме на першу половину 20-х років припадає початок активної інформаційної діяльності екзильного уряду. Одним із проявів цієї активності стало заснування восени 1925 р. у Парижі часопису «Тризуб», який редагував В.Прокопович і до діяльності якого активно долучався С.Петлюра. Тижневик став основною трибуною для ознайомлення широких мас українсь-

кої еміграції з ідейно-політичними засадами і основними цілями діяльності Державного центру УНР, а також трибуною для проведення дискусій з політичними опонентами на теми стратегій і тактик у боротьбі за українську державність.

Значним «продуктом» петлюрівської преси стала дискусія довкола питання «З чим повертатимемося?». Саме дискусія про майбутній суспільно-політичний устрій України на сторінках демократичної періодики дає нам всі підстави говорити про глибоко патріотичні й високі ідеали, які прищеплювалися українській еміграції.

Не можна оминати і той факт, що саме преса, ідейно близька до Державного центру УНР першою підняла проблему завдань, які стояли перед еміграційним середовищем. Саме у цій дискусії народжуються ідеї створення єдиного еміграційного визвольного фронту, який би складався з представників всіх політичних партій, течій і груп. І тільки особисті амбіції політичних лідерів не дозволили реалізувати цю ідею.

Література

- 1-а конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада // Тризуб. – 1929. – Ч. 50. – 15 грудня. – С. 10-21
2. W. Каїнова робота // Тризуб. – 1929. – Ч. 21. – 19 травня. – с. 8-9.
3. Арнаутенко. Про одну полеміку // Тризуб. – 1933. – Ч. 23. – 11 червня. – С. 9-12.
4. Биковський Л. Соломон Ізраїлевич Гольдельман (1885-1974). – Денвер: Український суходолів інститут, 1976. – 293 с.
5. Будков Д., Веденєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави 1917-1923 рр.: Монографія. – К.: «К.І.С.», 2004. – 204 с.
6. В. М. «Російська меншість» на Україні (з приводу дискусій на останній сесії ВЦК-а) // Тризуб. – 1926. – ч. 30. – 9 травня. – С. 3-8.
7. В.П. Антисемітизм і українофобство // Воля. – 1920. – Ч. 2. – 9 жовтня. – С. 67-75.

О. Богуславський

8. В.С. З життя і політики // Тризуб. – 1931. – Ч. 1. – 1 січня. – С. 20-23
9. В.С. З життя й політики // Тризуб. – 1930. – Ч. 1-2. – 1 січня. – С. 8-11.
10. В.С. З життя й політики // Тризуб. – 1933. – Ч. 28-29. – 6 серпня. – С. 22-25.
11. Від редакції (редакційна) // Тризуб. – 1937. – Ч. 6. – 14 лютого. – С. 16-17
12. Геродот Д. Гетьманці скоропадчики та росіяне // Тризуб. – 1933. – Ч. 32. – 10 вересня. – С. 12-17.
13. Геродот Д. Єднаємо свої лави // Тризуб. – 1928. – Ч. 4-5. – 22 січня. – С. 28-31.
14. Геродот Д. На об'єднаній еміграційній конференції // Тризуб. – 1929. – Ч. 29-30. – 14 липня. – С. 46-48
15. Геродот Д. Шабаш катів // Тризуб. – 1927. – Ч. 45. – 4 грудня. – С. 28-31.
16. Гл. Л. З чим повертасмося? // Тризуб. – 1933. – Ч. 16-17. – 16 квітня. – С. 6-13
17. Гл. Л. Національні перспективи на Україні під Московською окупацією // Тризуб. – 1931. – Ч. 33. – 6 вересня. – С. 10-16.
18. Гл. Л. Чи вони чого навчилися // Тризуб. – 1931. – Ч. 9. – 1 березня. – С. 2-9.
19. Годорожій І. Про наших монархистів // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 129. – 7 жовтня.
20. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці іст.-філософ. секції. – Т. 182. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. – 138 с.
21. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. – Відень, 1921. – 80 с.
22. Данько М. Європа і ми // Тризуб. – 1939. – Ч. 1-2. – 8 січня. – С. 4-7.
23. Данько М. Методи і засоби української акції в Європі // Тризуб. – 1938. – Ч. 26. – 26 червня. – С. 2-7.
24. Данько М. Нація чи партія? // Тризуб. – 1938. – ч. 47. – 20 листопада. – С. 2-6.

Розділ IV. Національно-патріотична проблематика преси національно-демократичного середовища

25. Данько М. Поразки московської політики і українські завдання в Європі // Тризуб. – 1928. – Ч. 47. – 5 грудня. – С. 14-17.
26. Данько М. Потреби української інформаційної акції в Європі // Тризуб. – 1938. – Ч. 15. – 10 квітня. – С. 5-7.
27. Данько М. Сучасні завдання української молоді // Тризуб. 1937. Ч. 10. 14 березня. С. 11-13
28. Данько М. Українська преса і молодь // Тризуб. – 1937. – Ч. 47. – 5 грудня. – С. 2-6
29. До жидівського питання (редакційна) // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 109. – 14 вересня.
30. Долєн'га С. В річницю ганьби й сорому // Тризуб. – 1938. – Ч. 17-18. – 24 квітня. – С. 38-47.
31. Дублінський А. Завдання нашої молоді // Тризуб. – 1938. – Ч. 1-2. – 2 січня. – С. 33-35
32. Дуброва Гр. Змініть мову або «Голодранець усіх країн» // Тризуб. – 1928. – Ч. 38. – 30 вересня. – С. 18-20.
33. Ентеліс Б. Євреї і комуністична влада // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 7. – 12 травня.
34. Ентеліс Б. Українська державність і євреї // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 17.
35. Жаботинський В. «Кримська» колонізація // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – 136 с. – С. 112-119.
36. Завдання української жінки на еміграції // Тризуб. – 1938. – Ч. 32-33. – 14 серпня. – С. 27-30
37. Іщук-Пазуняк Н. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Введення // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали / Під ред. Л.Винаря і Н.Пазуняк. – Філадельфія; Київ; Вашингтон: «Веселка», 1993. – С. 129-137.
38. Кедрін І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1976. – 724 с.
39. Клейнер І. Володимир (Зеев) Жаботинський (1880-1940) // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – 136 с. – С. 7-24.
40. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 717 с.

О. Богуславський

41. Козак М. Гетьманці // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 34. – 15 червня.
42. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 278 с.
43. Косенко І. Питання української національної перемоги // Тризуб. – 1930. – Ч. 24-25. – 22 червня. – С. 3-7
44. Косенко Іл. Програм Українських Націоналістів // Тризуб. – 1929. – Ч. 19-20. – 5 травня. – С. 15-20.
45. Куцинський А. «Спілка», «Просвіта», і «Січ» // Тризуб. – 1925. – Ч. 8. – 6 грудня. – С. 20-22
46. Левицький М. Розмосковлення // Тризуб. – 1926. – Ч. 28. – 25 квітня. – С. 7-9.
47. Левицький М. Українізація і розмосковлення // Тризуб. – 1926. – Ч. 26-27. – 18 квітня. – С. 14-15.
48. Левицький М. Чого нам треба (Негайні чергові завдання) // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 40. – 21 червня
49. Левицький М. Чого нам треба (Негайні чергові завдання) // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 41. – 22 червня
50. Левицький М. Чого нам треба (Негайні чергові завдання) // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 42. – 25 червня
51. Лист до А.В.Ніковського // Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. II. – Нью Йорк: українська вільна академія наук; Бібліотека ім. С.Петлюри в Парижі, 1979. – 627 с.
52. Лисянський Б. Українська політична еміграція і національно-культурна праця // Тризуб. – 1931. – Ч. 42. – 8 листопада. – С. 3-6
53. Литвицький М. Московське фарисейство // Тризуб. – 1931. – Ч. 1; 2. – 1 січня; 25 січня. – С. 13-20; 9-15.
54. Литвицький М. Політична спекуляція // Тризуб. – 1929. – Ч. 11. – 16 березня. – С. 8-14.
55. Литвицький М. Проблема української державности і російське видавництво «Єдинство» в Празі // Тризуб. – 1930. – Ч. 41. – С. 5-12.
56. Лівіцький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 рр. – Мюнхен; Філадельфія, 1984. – 72 с.
57. Лозинський М. До жидівського питання на Україні. 1. Жиди й українська державність // Українська Трибуна – 1922. – Ч. 36 – 16 лютого.

Розділ IV. Національно-патріотична проблематика преси національно-демократичного середовища

58. Лозинський М. До жидівського питання на Україні. 2. Українське й жидівське громадянство // Українська Трибуна. – 1922. – Ч. 46 – 28 лютого.
59. Лотоцький О. Ганебний ювілей // Тризуб. – 1926. – Ч. 33. – 30 травня. – С. 2-8.
60. Лотоцький О. Симон Петлюра в українській еміграції // Тризуб. – 1928. – Ч. 20-21. – 25 травня. – С. 8-16
61. Марченко В. Перед світом широким // Тризуб. – 1925. – Ч. 1. – 15 жовтня. – С. 5-9
62. Мацієвич К. Незалежність України та сучасна демократія // Тризуб. – 1931. – Ч. 5-6. – 1 лютого. – С. 5-13.
63. Мацієвич К. Перед поворотом на Україну // Тризуб. – 1932. – Ч. 28-29. – 10 липня. – С. 10-26.
64. Мирна З. Російський монархист про Україну // Тризуб. – 1937. – Ч. 40-41. – С. 32-34.
65. Михайлюк Б. Варшавський договір. – Вінніпег, 1950. – 111 с.
66. Науменко Ю. Завдання нашої військової еміграції // Тризуб. – Ч. 28. – 7 липня. – С. 15-17
67. Нем-Тудо. «Нечто фантастическое» по В.В.Шульгину // Тризуб. – 1927. – Ч. 12. – 2 березня. – С. 20-23.
68. Нем-Тудо. Український вопрос // Тризуб. – 1927. – Ч. 11. – 13 березня. – С. 14-15.
69. Нечай С. Жахи голоду в Україні // Тризуб. – 1933. – Ч. 30. – 31 серпня. – С. 17-22.
70. Останніми днями... // Тризуб. – 1930. – Ч. 45. – 30 листопада. – С. 1-4.
71. Петлюра С. Ловці душ // Тризуб. – 1926. – Ч. 26-27. – 18 квітня. – С. 2-10.
72. Пороховський Г. Треба вчитися // Тризуб. – 1932. – Ч. 34. – 4 вересня. – С. 6-14
73. Праця другої конференції Української Головної Еміграційної Ради // Тризуб. – 1932. – Ч. 46. – 27 листопада. – С. 16-23
74. Про українсько-жидівські відносини // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 9. – 14 травня.
75. Прокопович В. Пам'яті В'ячеслава Липинського // Тризуб. – 1931. – Ч. 25. – 28 червня. – С. 3-7.
76. Промова Пана Андрія Лівіцького // Тризуб. – 1936. – Ч. 43-43. – С. 3-8.

О. Богуславський

77. Р. Політична освіта і українська еміграція // Тризуб. – 1936. – Ч. 34. – 4 вересня. – С. 5-7
78. Р.С. Чи ми готові до боротьби з ворожою пропагандою // Тризуб. – 1928. – Ч. 45. – 18 листопада. – С. 3-5.
79. Розмова з Паном А. Лівичьким // Тризуб. – 1935. – Ч. 37. – 22 вересня. – С. 2-8.
80. Розмова з паном Превидситом Української Народньої Республіки Андрієм Лівичьким // Тризуб. – 1937. – Ч. 6. – 14 лютого. – С. 2-7.
81. Розпочинаючи видання... (редакційна) // Тризуб. – 1925. – Ч. 1 – 15 жовтня. – С. 1-5.
82. Рудичів І. Не сказана промова // Тризуб. – 1930. – Ч. 1-2. – 1 січня. – С. 7-8.
83. Ряст О. «Табор». Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі // Табор. – 1923. – Ч. 1. – С. 51-79.
84. Ряст О. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Петлюра: Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1956. – 480 с.
85. С.Г. Гра з вогнем (З приводу виступів п. П. Скоропадського) // Тризуб. – 1933. – Ч. 9. – 26 лютого. – С. 4-7.
86. Садовський В. До емігрантських перспектив // Українська Трибуна. – 1922. – Ч. 14. – 18 січня
87. Садовський В. Перед новим етапом // Тризуб. – 1926. – Ч. 22. – 14 березня. – С. 3-7
88. Садовський В. Про наші конструктивні завдання // Тризуб. – 1927. – Ч. 33. – 14 серпня. – С. 3-8.
89. Саліковський О. Важка проблема // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 4. – 8 травня.
90. Саліковський О. На історичнім роздоріжжю. (Із записів емігранта) // Трудова Україна. – 1923. – ч. 1. – Березень. – С. 9-14.
91. Саліковський О. Українство й жидівська суспільність // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 106. – 10 вересня.
92. Сальський В. Шляхи боротьби // Тризуб. – 1929. – Ч. 21. – 19 травня. С. 5-8.
93. Сидоренко Н. «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919-1924). – К., 2000. – 88 с.
94. Сільський В. Шляхи боротьби // Тризуб. – 1929. – Ч. 21. – 19 травня. – С. 5-8.

Розділ IV. Національно-патріотична проблематика преси національно-демократичного середовища

95. Сірополько С. В ім'я «общепонятної» мови // Тризуб. – 1936. – Ч. 35. – 11 листопада. – С. 4-5.
96. Сірополько С. Преса на совітській Україні в 1932 р. та за планом другої п'ятирічки // Тризуб. – 1933. – Ч. 30-31. – 31 серпня. – С. 11-16.
97. Славінський М. На теми дня // Тризуб. – 1928. – Ч. 7. – 12 лютого. С. 4-7.
98. Славінський М. Український монархізм // Тризуб. – 1926. – Ч. 12; 13. – 1 січня; 7 січня. – С. 6-10; С. 8-11.
99. Славінський М. Український монархізм // Тризуб. – 1926. – Ч. 24; 25. – 28 березня; 4 квітня. – С. 2-9; С. 3-8.
100. Славінський М. Український монархізм // Тризуб. – 1926. – Ч. 33; 39. – 30 травня; 8 серпня. – С. 8-12; С. 5-10.
101. Славінський М.. Про всеукраїнський конгрес // Тризуб. – 1933. – Ч. 36. – 8 жовтня. – С. 3-6
102. Смаль-Стоцький Р. Поневолення української мови в совітській Україні // Тризуб. – 1936. – Ч. 9-10. – С. 5-9.
103. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічнім наświetленні. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Українська вільна громада в Америці, 1954. – 104 с.
104. Супровідний лист С.Петлюри до Міністра преси і пропаганди щодо його завдань, викладених у спеціальному меморандумі // Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т.ІІІ. Упоряд. В.Сергійчук. – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 1999. – 616 с.
105. Терещенко А. «Ні не одурите» // Тризуб. – 1931. – Ч. 13. – 29 березня. – С. 20-21.
106. Токаржевський-Карашевич Я. Дійсність та химери (до сучасного політичного моменту) // Тризуб. – 1925. – Ч. 1. – 15 жовтня. – С. 9-13
107. Третя конференція Головної Еміграційної Ради // Тризуб. – 1934. – Ч. 8. – 4 березня. – С. 4-9
108. Укр. Емігрант. Може ли существовать изолированна Украина? // Тризуб. – 1928. – Ч. 46-47. – 25 листопада. – С. 14 19.
109. Українське питання... // Тризуб – 1931. – Ч. 9. – 1 березня. – С. 1-2.
110. Український Емігрант. Лист до редакції // Тризуб. – 1928. – Ч. 10. – 4 березня. – С. 18-22.

111. Учасник конференції. Перша конференція української еміграції // Тризуб. – 1929. – Ч. 29-30. – 14 липня. – С. 40-46
112. Харитон К. Деякі підсумки перебування на еміграції // Тризуб. – 1931. – Ч. 26. – 5 липня. – С. 4-8
113. Читальники наші добре знають нашу позицію в справі жидівської колонізації... // Тризуб. – 1928. – Ч. 9. – С. 1-3.
114. Чорненський В. Друга конференція Головної Еміграційної Ради у Празі 24-25 вересня 1932 р. // Тризуб. – 1932. – Ч. 38. – 2 жовтня. – С. 13-15
115. Чужий. Великий гріх // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 109. – 14 вересня.
116. Ш. П. Війна майбутнього // Тризуб. – 1928. – Ч. 6. – 5 лютого. – С. 9-13
117. Шандрук П. «За Русь святую!» // Тризуб. – 1938. – Ч. 48-49. – 27 листопада. – С. 14-17
118. Шандрук П. Наше чергове завдання // Тризуб. – 1927. – Ч. 15. – 10 квітня. – С. 10-12
119. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К.: Юрінком ІНТЕР, 1998. – 352 с.
120. Шульгин О. В альбом «націоналістам» // Тризуб. – 1929. – Ч. 37. – 15 вересня. – С. 3-6.
121. Шульгин О. Завдання еміграції // Тризуб. – 1930. – Ч. 10. – 9 березня. – С. 2-9.
122. Шульгин О. На смерть В.Липинського // Тризуб. – 1931. – Ч. 26. – 5 липня. – С. 2-4.
123. Шульгин О. Прелюдії (нашим критикам) // Тризуб. – 1931. – Ч. 29-30. – 2 серпня. – С. 15-18.
124. Шульгин О. Прокляті питання // Тризуб. – 1931. – Ч. 1. – 1 січня. – С. 5-10.
125. Ще одна пекуча справа // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 48. – 2 липня.
126. Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. // Тризуб. – 1926. – Ч. 16. – 31 січня. – С. 2-8.
127. Янів В. Студентська преса: історико-бібліографічний нарис // Студії та матеріали до новішої історії: В 2 т. – Мюнхен: Український вільний університет, 1983. – Т. 2. – С. 36-95

РОЗДІЛ 5. ДЕРЖАВНИЦЬКА КОНЦЕПЦІЯ В ПУБЛІЦИСТИЦІ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

«Думка – думкою, мов – мовою!»

5.1. Поява організованого українського націоналізму в 20-х рр.

Націоналізм у ХХ столітті став однією з найпотужніших ідеологічних течій світу. Аналізуючи розвиток української націоналістичної думки в еміграційному середовищі в Європі у міжвоєнний період, необхідно з'ясувати природу поняття «націоналізм». Як спосіб мислення, націоналізм зосереджує основну увагу на ролі нації, а також наголошує на тому, що визначальним критерієм класифікації людських істот є «національний характер».

Як аксіому націоналізм висуває тезу про те, що кожна людина може мати лише одну національність й одне громадянство, що є вихідним пунктом її самоідентифікації. Це означає, що люди мають сприймати себе насамперед як складову народу, а не якогось закритого чи нетривкого угруповання, а також бути готовими пожертвувати будь-чим задля захисту і задоволення інтересів народу незалежно від того, яких жертв це може коштувати.

Націоналізм органічно випливає з вимоги кожної нації бути організованою в суверенну самостійну державу. Більшість дослідників беззаперечно пов'язують його з такою вимогою. Так, англійський вчений Е.Гелнер пише: «Націоналізм – це передусім політичний принцип, за яким політичні та національні одиниці мають збігатися. Націоналізм як почуття та рух найкраще можна визначити саме мовою цього принципу. Націоналістичне почуття - це або відчуття гніву, викликане порушенням цього принципу, або ж відчуття задоволення дотриманням його. Такого типу почуття і спричиняють будь-який націоналістичний рух» [16, с. 292].

На думку Е.Гелнера є одна «форма порушення націоналістичного принципу, до якої національне почуття особливо чутливе: коли правителі політичного утворення належать до іншої нації, ніж більшість керованих ними людей – це для націоналістів становить особливо грубе порушення політичної справедливості. Це може трапитись як шляхом включення національної території до обширів імперії, так і внаслідок локальної переваги іншонаціональної групи» [16, с. 292]. Виходячи з цього кожен націоналістичний рух має бути і є сепаратистським, якщо народ, котрий його породив, перебуває в межах кордонів якоїсь більшої країни прагне перегляду існуючих кордонів.

Хоч і не всі, але більшість націоналістичних рухів мають у своїх програмах вимогу державної незалежності. Хоча інколи це прагнення державності може мати заміник у формі розширення політичної автономії мало не до меж державності. Зрештою, офіційні програми націоналістичних рухів можуть і не містити вимоги про державну незалежність, якщо їх лідери дійшли висновку, що найкращий шлях до цієї найвищої мети – це розширення політичної автономії в середньостроковій перспективі. Приблизно такими мотивами керувалося керівництво Української Центральної Ради, видаючи перші три своїх Універсали до українського народу.

Але така позиція не може бути «остаточною істиною», бо якщо сприймати за визначальну ознаку націоналістичного руху вимогу державності, це може означати помилкове сприйняття результату за причину.

Націоналізм як доктрина для універсального застосування вимагає від кожного члена нації цілковитої відданості власному народу. Тому право бути представником свого народу проголошується основоположним благом для кожної людської істоти. Це є основою націоналістичної ідеології, хоча, націоналізм може мати й більш вузьку форму. У цьому випадку принцип «національного почуття» означає наголос на політиці задоволення національних інтересів за рахунок інтересів інших країн і народів, без урахування загальних цінностей, як, наприклад, потреби в уникненні кровопролиття, поваги до права тощо.

Як ідеологія, націоналізм дає власну, тільки йому притаманну, відповідь на питання про те, що може бути основою для об'єднання людей. Таким чином, він неодмінно протистоїть ідеологіям, котрі дають іншу відповідь. На практиці

політичні ідеології перебувають у постійному діалозі між собою, переймаючи одна від одної окремі ідеї, тим самим часто набуваючи змішаних форм.

Розглядаючи притаманну націоналізму вимогу «щоб етнічні кордони перетинались із політичними» [16, с. 292], можна констатувати факт того, що вона є присутня всередині інших ідеологічних і політичних концепцій, хоча вони можуть надавати нищівній критиці націоналізм як ідеологію. Прикладом можуть бути прояви націоналізму в українському комунізмі та соціал-демократичних течіях 20-30-х рр. XX століття. Саме приклади політичної практики доводять, що націоналізм здатний поєднувати в собі елементи інших ідеологій, таких як лібералізм, соціалізму і, навіть, комунізм.

Так, у період існування СРСР традиційним був погляд на націоналізм як на різновид буржуазної ідеології, спрямованої на розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Сьогодні націоналізм, у спрощеному розумінні, є синонімом патріотизму, тобто природного почуття любові до своєї вітчизни і свого народу. Саме таке розуміння націоналізму є більш притаманним українській суспільно-політичній думці, бо ще «від антив, наших прадідів почавши, а на нас кінчивши, тягнеться духовна нитка національного українського почування, впродовж двох тисяч літ історичного українського буття та крізь душу сотень мільйонів українців, які жили, чи живуть на землі. З цієї точки зору не можна сказати, що національне почування Володимира Великого, короля Данила, Хмельницького, Дорошенка, Мазепи, Орлика та других було менш «націоналістичне», як почування П.Куліша, Л.Українки, Д.Донцова, М.Міхновського, С.Петлюри, С.Коновальця та ін. Так само не можна сказати, що національне почування автора «Слова о полку Ігоревім» було на свою добу менш палке, як почування О.Олеса, співця Відродженої Країни, або О.Бабія, автора «Гуцульського Курія». Не можна сказати, що Т.Шевченко не був націоналістом, чи І.Франко на свою добу...» [27, с. 7].

Базовою цінністю і найважливішим поняттям, яким оперує націоналізм, є нація. В українських реаліях така абсолютизація нації була притаманна т.зв. «інтегральному націоналізму», що зародився у 20-30-х рр. XX століття і проявився не тільки у формі світоглядної ідеології, а й реальної впливової політичної сили.

Як було зазначено у попередніх підрозділах, хоча ліберально-демократична, а також «ліві» ідеології та гетьмансько-монархістський рух і займали відповідні місця на політичному олімпі міжвоєнної української політичної еміграції, паралельно з ними як опозиція цим орієнтаціям розвинувся організований український націоналістичний рух.

Основи організованого українського націоналістичного руху заклала заснована 1922 р. Група української національної молоді (ГУНМ), яка складалася переважно з колишніх українських вояків, що перебували в чехословацьких таборах для інтернованих осіб.

Діяльність ГУНМ носила переважно ідеологічно-пропагандистський характер: члени цієї організації провадили активну ідейно-політичну боротьбу з представниками «лівих» течій в рамках ідеологічних дискусій при Українській академічній громаді в Празі і матеріали яких друкувалися в українських студентських часописах. Для більш активної пропаганди своїх поглядів з квітня 1924 р. ГУНМ почав видавати друкований орган, яким став місячник «Національна думка».

Саме вироблення системи власної ідеології та її пропаганда стала головним завданням націоналістів у 20-30-х рр. ХХ століття. Тим більше, що націоналістичні провідники розуміли, що кожний ідейний рух нерозривно пов'язаний з пропагандою, з поширенням власних ідей. Тому Провід українських націоналістів (ПУН) сконцентрував свою діяльність у цій галузі на двох напрямках: «1. Не тільки закордоном, але й на рідних землях (за винятком підсовєтської України), поруч нелегальних, треба у міру можливості оснувати легальні пресові органи. А в підсовєтській Україні, де легальна праця виключена, а нелегальна надто тяжка й небезпечна, намагатися різними способами – легальними і підпільними – розповсюджувати націоналістичні видання (легальну і нелегальну пресу й книжки)... 2. Не тільки в кожній країні більшого скупчення української еміграції, але й на рідних землях, в кожній окупації, за винятком совєтської, треба оснувати свій пресовий орган, (а крім цього, в кожному еміграційному осередку по різних країнах – пресові бюро з чужомовними органами)» [33, с. 240-241].

5.1.1. Державний ідеал України в ідеологічно-партійних концепціях українських націоналістичних організацій

Причини поразки українських визвольних змагань 1917-1920 рр. стало найгострішою проблемою, що дискутувалася на сторінках видання. Однією із відповідей на поставлене питання чому «великий історичний гураган перейшов для української нації марно» був, на думку автора статті «Наша ідеологія» І.Гижі (писав під криптонімом «І.Г.»), «брак національної ідеології і засліплення тих, які вели націю» [24, с. 2].

На думку автора, коли «між українськими масами настав цілковитий перелом на всіх ділянках життя, основна зміна в думанню і основна зміна в діланню», коли «провід і по цих страшних ударах не збудився, ще і тепер не чує голосу національного організму ... і думає старими категоріями» [24, с. 2-3], прийшов час для нової ідеології і для нових провідників.

І.Гижя гостро критикує всі еміграційні партії та їх програми, головним аргументом цієї критики є те, що політичний провід не можна віддавати в руки тим «що колись кричали «як не буде такої України, як я хочу, хай не буде жадної», ці, що на основі цього принципу власними руками руйнували власну державність» [24, с. 3].

Молоді націоналісти висували тезу про те, що «найвисшим ідеалом кожного члена національного колективу повинно і мусить бути це, щоб нація досягнула найвищий ступінь свого розвитку на всіх ділянках свого життя ... але щоб релятивно досягнути цей ідеал... національний організм мусить мати повну, неограничену свободу проявлення своєї волі, це є свобода ділання» [24, с. 4-5]. А вже цю свободу, на думку І.Гижі, нації може забезпечити лише власна суверенна національна держава. «Нація без власної держави не тільки що не зможе сповнити свого природного призначення, але скорше чи пізніше згинуть мусить» [24, с. 5].

На переконання автора статті, національно-державним ідеалом українців повинна стати «життєздатна» суверенна і соборна Українська Держава, і переходчи до концепції майбутнього державного устрою України, дещо розпливчато проголошує: «українська держава мусить бути зорганізована внутрі так, щоб організація ця заручувала найінтенсивніший і всецілий розвій національного колективу... устрій цей му-

сити бути: висловом волі українського народу і відповідати вимогам його душі, а маючи на цілі найвище добро нації як колективу, не сміє рівночасно ґрунтуватися на надвладі якої-б то не було класи, а ще гірше партії експлуатації одної класи другою, але мусить опиратися на гармонійним розвитком всіх класів нації, як природних і органічних елементів тої-ж національної цілості. «Жерелом влади, – на думку молодих націоналістів з ГУНМ, – є тільки українська нація, а влада ця мусить бути виконувана через членів тої-ж нації, для добра її самої». Автор погоджується з думкою про те, що форма влади може змінюватися «по потребам і вимогам часу», «не сміє однак бути диктатурою класи, може однак бути диктатурою нації, а суттю її мусить бути «Україна понад усе» і «все для української нації» [24, с. 6].

Говорячи про орієнтацію в боротьбі за державність, автор стверджує, що «ми все були прихильниками крайностей. Раз опиралися ми виключно на чужих, думаючи, що українську державу збудують нам тільки посторонні сили ... кидаємося у другу крайність і висуваємо другий клич «тільки власні сили». Що і цей клич може дати нам такий самий вислід, як і перший, що і цей клич може бути шкідливий, над цим не думається... Та-ж прецінь в боротьбі повинно і муситься використати всі засоби, які тільки є під рукою, використати кождо поміч, відкіль вона би не була ... Наша думка: максимум власних сил в боротьбі о власну державність, при рівночасному використанні кождої, хоч би і найменшої помічі, яку приносить зі собою хвиля» [24, с. 5].

На думку І. Гижі, успіху в революційно-визвольній боротьбі не можна досягнути використовуючи «застарілу» риторичку про загальнолюдські цінності, що ними оперували соціалісти і ліберально-демократичні групи. Керуючись милосердям, інтернаціоналізмом, християнською любов'ю, на думку націоналістів, не можна збудувати власної держави. То ж для успіху пропонувалася інша система «координат»: «Право до життя – це абсолютне право, нічим незмінне, яке не знає передавання, яке мусить реалізуватися, а передумовою його реалізації є досягнення власної державности... І тому, що це боротьба о життя, не знає вона жадних обмежень, не знає жадних прав. Вона є законом для себе самої і джерелом всіх інших законів. Вона знає тільки право сильнішого, знає його волю. Пусті всі фрази про справедливість, пусті всі фра-

зи про вселюдські ідеали! Ними прикривається тільки нагу брідоту власної безсильности і нездатности до життя. Слабий гине! Це закон природи, якого не в силі змінити гарні кличі всіх універсалізмів, чи буде ним християнізм, чи буде ним модерний інтернаціоналізм... Тому, геть всякі кличі, які затроюють національний організм і чинять нездінним до відпору і боротьби о красше завтра!» [24, с. 6-7].

Не зупиняючись на конкретиці устрою майбутньої Української держави, автор зазначає, що всі соціальні проблеми в цій державі мусять бути розв'язані з огляду на «добро української нації як цілості», але суспільно-економічна політика «повинна полягати на селянстві, інтенсифікації хліборобства (з виключенням латифундій) й сільсько-господарського промислу, без банальної, в нас неможливої і небажаної загальної індустріялізації і гіпертрофії міст» [24, с. 7]. Саме така «аграрність» українського націоналізму дає підстави стверджувати, що він не був копією фашизму, а «найближчих родичів українського націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська «Залізна Гвардія», словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо. Український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безпосередніх впливів з боку відповідних чужоземних зразків» [40, с. 239-240].

Окремим пунктом у програмі націоналістів стояла теза про зовнішню орієнтацію в питаннях визвольної політики. Виставляючи за свій бойовий прапор віру «в потужність та самостійну революційно-будуючу державну творчість нашої Національної Ідеї», націоналісти на кореню «відкидали усяких угодовських «орієнтацій» на зовнішні, а тим більше ворожі сили» [53, с. 12], «для українського націоналізму не існує питання: Польща чи Москва? Ні з одною ні з другою!» [30, с. 16].

То ж, зрозумілою була позиція націоналістів у критиці своїх опонентів як з оточення еміґраційного уряду УНР («Сьогоднішня Петлюрівщина ... не є небезпечна своїми союзами з Польщею, що самі собою не мають фактично ніякого практичного значіння, але її негативний характер лежить в тому, що вона відкиненням соборности викривила наш національний ідеал, що в душі так скривленого національного ідеалу ста-

рається виховувати маси й що одиноко фактичний наслідок Петлюрівщини, це гурт переконаних «ідейних» польонофілів» [30, с. 14]), так і монархістів з УСХД («Проповідувана Липинським концепція союзу з монархічною Москвою не має та здається не буде мати ніколи практичного значіння, хиба тільки те, що зродила вона і буде родити фаялги «ідейних» москвофілів» [30, с. 14]), які на думку автора, не могли мати жодного впливу на маси, а тому їх орієнтація на зовнішні сили не мала практичної безпеки.

Але на практиці ідеалістичні погляди націоналістів не завжди мали відповідне практичне втілення. Це в першу чергу стосувалося таємної орієнтації українських націоналістів на Німеччину. То ж, питання «Чужа інтервенція чи власні сили?» було скоріше риторичним. І хоча націоналісти передбачали небезпеку від того, що «з повстанням суверенної української держави ... існує можливість чужої військової інтервенції і навала чужих військ на територію України», як і те, що «ця інтервенція може приборати закраску приязної допомоги, в формі підмоги одному з українських урядів в боротьбі з більшевиками, або прямо Україна може стати тереном війни двох ворожих сил, яких вона не зможе викинути зі своєї території... На всякий випадок, чи ми хочемо чи ні, стоїмо перед фактом, що українська територія, в недалекий будучині – може стати тереном війни і то війни не в ім'я української державности але в інтересі других» [15, с. 22], все це вилилося у трагічну за своїми наслідками політичну короткозорість із початком Другої світової війни.

До критики практичної української політики доби визвольних змагань 1917-1920 рр. долучився зі своєю статтею «Замітки для майбутньої конференції українських націоналістів» В.Мартинець, який зазначив, що найбільшою проблемою революційних років стала «державна анархія», яка панувала в державі: «Бачимо боротьбу всередині всіх проти всіх: уряду з урядом, партій з партіями і урядом, населення з державною владою і між собою, і то передовсім при допомозі оружжя. Бачимо рівночасну боротьбу назовні: з більшевиками, поляками, Денікіним, німцями, румунами, ведену будь регулярними арміями, будь повстанчими загонами, розсіяними по цілій землі. Між одинокі видали анархістичні банди Махна! У нас одних творилися «республіки», які не uznавали ніякої влади і воювали зі всіма! А далі бачим союзи наших урядів і партій зі

всіма без виїмки національними ворогами будь на переїміну з кожним зокрема, будь рівночасно різних груп з ріжними ворогами і зі взаїмним винищуванням себе» [30, с. 11].

Та не тільки внутрішня «міжусобна» боротьба занастила Українську державність, до неї додавалися і несприятливі зовнішні чинники, низький рівень національної свідомості широких народних мас, його психологічна неготовність: «Нашому народові ще в значній мірі бракує повноти найголовнішої ознаки нації, як всякої спільноти – а саме психологічної: немає єдиної волі, яка і рождає єдиний чин» [48, с. 18].

Але автор переконано стверджує, що головною причиною поразки української державності полягала в «не скоординованню виданої енергії, яка тому розпорошувалася, в невикористанню матеріальної і неопануванню нашої біологічної сили, яка тому винищувала саме себе; отже у браку відповідної керми, у браку проводу, який би національну енергію спрямовував у відповідне русло, який би давав відповідні форми для змісту нашого життя, який би дав своєрідного духа національній матерії. Або іншими словами: у браку на нашій національно-державній кораблі компасу, який мусить бути виключно виложником природного інстинкту нації до самозбереження, розвою і поширення» [30, с. 13].

Критикуючи невідрадіні результати визвольних змагань, В.Мартинець звертає увагу на недостатнє використання націоналізму як рушійної ідеології революції, і застерігає про неприпустимість таких помилок у сучасній боротьбі за державу: «Бо всі ті «платформи», «ідеології», «тактики» партійні, все це штучні, абстрактні, «видумані» і зверху накинені форми, в які стараються всунути і насильно втиснути зміст конкретного життя національного організму» [30, с. 13-14].

Віхою на шляху організації українського націоналістичного руху стало заснування наприкінці 1925 р. у Чехословаччині, в Подєбрадах Легії українських націоналістів (ЛІУН). Організацію було створено після злиття трьох ідеологічно близьких груп, що діяли на той час в середовищі української політичної еміграції. «12 листопада 1925 р. у Празі з'їзд представників усіх цих трьох організацій, на якому було прийнято постанову про злиття «Українського Національного Об'єднання», «Союзу Українських Фашистів» та «Союзу Визволення України» в одну організацію під назвою «Легія Українських Націоналістів». Головою ЛІУН обрано М. Сціборського» [37, с.68].

Членами цієї організації стали колишні вояки армії УНР, переважно наддніпрянці. Незабаром організація поширила свою діяльність не тільки в Чехословаччині, але й в інших компактних українських емігрантських поселеннях к Європі. В 1927 р. ЛУН видавала свій періодичний орган – місячник «Державна Нація». Редагувала його колегія в складі М.Сціборського, П.Кожевникова і Д.Демчука.

Як не дивно, але новостворена організація вже мала в собі закладені дві основні ідейно-політичні течії, які відбивали загальну картину внутрішніх протиріч у націоналістичному середовищі, що торкалися питання про орієнтацію: «ці дві течії репрезентували дві різні, відмінні по своїй ментальності, групи вояків-членів ЛУН. До чисельно більшої з цих двох груп належали переважно ті військовики, що були овіяні романтикою українського історичного минулого та вже з початку 1917 р. спонтанно включилися в українську національну революцію. Ця група за джерело свого світогляду вважала традиції двох державницьких періодів: ... традиції давньої Козацької Держави і традиції державницького періоду Української Народньої Республіки, і на них старалася оперти свої ідеологічно-підставові основи».

До другої, менш чисельної, групи належало переважно те вояцтво, яке включилося в державно-збройні визвольні змагання вже в пізніших часах під впливом реальних українських державно-політичних і соціально-національних змін, себто – під впливом наявної історичної дійсності.

Будучи далеким від романтики минулих державних періодів, це вояцтво шукало спочатку обґрунтування своєї української націоналістичної ідеології в різних нових європейських рухах. Та проти наслідування цих нових західно-європейських рухів рішуче виступив Микола Сціборський» [9, с. 89].

Перші місяці діяльності ЛУНІ припали на організаційну діяльність. І якщо проблем зі злиттям трьох організацій в єдину не було. Проте в питанні ідеології і програми новоствореної організації виникла проблема інтеграції і гармонізації двох концепцій. Перша концепція передбачала базувати ідеологію і програму українського націоналізму виключно на українській державницькій традиції та на притаманних українській нації духовних властивостях. Друга – сподівалася,

що при розробленні української націоналістичної ідеології та програми буде використано зарубіжний досвід, зокрема італійського фашизму. Перемогла перша концепція.

Уже в першому числі офіційного «Державна Нація» у редакційній статті «Вступне слово» (стаття написана Д.Донцовим, на що вказують мовностилістичні особливості тексту), було зазначено: «Першим наслідком недавніх буряних років є банкруцтво не лише старих «ідеологій» наших «партій» (як зручно не міняли сі «партії» своїх «програмів» і назв), а й банкруцтво самого старо-українського світогляду, старо-української психології, створених в умовах колоніального існування ... Тому ми ламаємо їх струхлілі «ідеології», їх провінційальні «програми», їх позичений світогляд, їх невільницьку психологію. Ми бемо по їх ідейній інертності новими поняттями й новими, вагітними чином – словами» [14, с. 2-3]. Тим самим автор заявляв не тільки про нову політичну силу, що постала для боротьби за визволення України, а й про вектори цієї її боротьби, внутрішню орієнтацію нової націоналістичної групи.

Перед ЛУН і всіма організованими українськими націоналістичними групами були поставлені завдання, що їх сформулював Д.Донцов у своїй статті «До завдань Українського Націоналізму». Цими завданнями були: «1) Самостійна Соборна Українська Держава та 2) добробут Українського Народу... Все решта має поки одійти на другий план... Передчасно сваритись за розрішення соціальних та інших питань і дробити силу Нації, бо ворогів багато і то спільних – а це вимагає нашого найвищого напруження та залізної організації» [18, с. 28].

5.1.2. «Bellum omnium contra omne – війна всіх проти всіх»: роль націоналістичної преси в поширенні політичної критики

Початок 20-х рр. був багатим на новостворені націоналістичні партії та організації. Так, у Празі в липні 1920 р. під час наради Стрільцької ради, коли група старшин колишнього Корпусу січових стрільців і Української галицької армії вирішила об'єднати зусилля і створити нову структуру для продовження боротьби за українську державність у нових умовах [37, с. 15-16] було засновано Українську військову

організацію (УВО), яка стала ще однією організацією, яка зробила значний внесок в український націоналістичний рух. На відміну від організацій ідеологічного характеру, УВО була організацією, спрямованою на військово-терористичну діяльність проти польського окупаційного режиму на західноукраїнських землях.

Однак досить швидко провід УВО збагнув, що одними лише військово-терористичними методами боротьби досягнути поставлених завдань буде надзвичайно складно. Саме ідеологія «інтегрального» націоналізму стала тим духовним підґрунтям нової організації.

Але дискусія щодо ідей і принципів будови організації ще продовжувалася. Прикладом цьому може слугувати поява статей В. Мартинця «Замітки для майбутньої конференції українських націоналістів» [30] та Д. Андрієвського «Завдання на часі» [3] та «Засади організації» [4].

Головною ідеєю нової організації стало те, що вона повинна була замінити собою всі ті партійні й ідеологічні структури, що діяли в українському політикумі дотепер з метою усунення всіх шкідливих, на думку автора, ідей демократії, що несуть із собою нелад, розгардіяш, неспроможність вивести суспільство із післявоєнної скрути: «Хто має очі, щоби бачити, і вуха, щоби слухати, мусить признати, що нарід не є і не може бути носієм влади... Багато слухності є в твердженні, що вибори скорше затемнюють суспільну опінію, як її виявляють. Бо ж робота агітаторів, демагогів і балакунів виводить із берегів пасивну, безкритичну юрбу і викривляє дійсний стан народної душі. Тяжко погодитись із твердженням, що всі покликані до урн мають досить даних, щоби впливати на той, або инший напрям політики через голосування, а ще менше по праву одержаного мандата.» [4, с. 1-2]. Помилковою, на думку Д. Андрієвського, є приказка про «нарід, як про «голос божий». Помилковою є думка, що механічна сума тверезих умів дає здорову, сильну збірну думку і що до народа, маси стосуються ті самі психологічні закони, що і до особи» [4, с. 2]. В завдання «народу» покладалося лише «... допомогти всіма силами вождеві осягнути мету... Обов'язком тих, що служать якійсь меті та керівникові... є не шкідливою критикою здержувати і унеможливити його працю, а лояльно виконувати по своїх силах всі його накази» [26, с. 12].

Подібність думок ідеологів націоналізму і консерватизму виходила із загальноєвропейської критичної тенденції щодо демократичного методу організації суспільства.

Але головною проблемою націоналістичної ідеології став «вождизм» – гіпертрофоване розуміння місця і ролі лідера-провідника над масою-«юрбою», що остаточно наближала націоналізм до тоталітарної ідеології, а інколи надавало йому такого ж і гротескного звучання: «На скільки провід є характерним явищем суспільного життя свідчить той факт, що у всіх тварин, наділених суспільним інстинктом, він є нормою (ключ журавлів, матка у бджіл, баран в отарі)» [4, с. 2], або «...овеча отара з львом на чолі дужча за збіговисько львів, що слухають барана» [26, с. 12].

І саме такий провід мусив вивести націю з того жахливого стану, в якому вона знаходилася: «Єдино сильний, твердий одноособовий провід, загально узнаний авторитет, без застережливий послух і карність може врятувати корабель» [3, с. 5].

Пропонована роль лідера-вождя в суспільстві ґрунтовно відрізнялася від ролі гетьмана в монархічній державі. Вождь наділявся фактично необмеженими диктаторськими правами, якими міг користуватися на власний розсуд. Масам залишалося лише «натхнутись волею вождя, перенятись силою його духа, уняти свою розбурхану стихію в береги його розмислу» [4, с. 3], навіть, якщо припустити, що вождь припустився помилки [26, с. 12].

Як і монархіст В. Липинський, ідеологи націоналістичного середовища гостро критикували світогляд «демократичної» української інтелігенції, який «віддвічає нас розуміти справжню механіку життя, якою є борня і нерівність, він зробив нашу свідомість потульною і вдачу лінійною, він притамував самий нерв суспільного життя, що ним є чуття відповідальності, а разом з тим усунув, ослабив карність та дисципліну» [4, с. 4].

Водночас треба відзначити і той факт, що на сторінках «Національної Думки» часто звучали якщо не полярні, то дещо взаємо відмінні думки, що говорять про політичну неосвіченість авторів, які намагалися зробити з нової ідеології «коктейль» поглядів. Так, Г. Сіманц у статті «Націоналізм і українська визвольна ідея» стверджує, що «засади демократизму, на яких базується (!) і український націоналізм, єдиний шлях до... виборення українським народом можності

збудувати свою державу» [48, с. 19], а провідні дороговкази націоналізму він вбачає у «1) ідеї чистого націоналізму (поза класового, партійного чи групового), 2) на ідеї демократизму, яка допускає співробітництво зі всіма національними течіями в українському суспільстві, на 3) ідеї національної безкомпромісовості, яка абсолютно виключає всякого роду толерування виступів ворожих Україні націй і їх співробітників з українського боку, не дивлячись на мотиви і характер цього толерування і співробітництва» [48, с. 20].

Доволі гостро на сторінках «Національної Думки» стояла дискусія повернення на більшовицьку Україну, або т.зв. «рееміграції». Вона розпочалася статтею В.Садовського «Неіснуюче питання», у якій він зазначає: «Є характеристичний момент спільний для еміграції різних часів і народів! Це здібність еміграції дискутувати й розв'язувати проблеми, які належать до категорії неіснуючих питань. Одно з таких питань, яким українська еміграція, на жаль, присвячує занадто багато уваги, це питання про поворот. На нас глибоке переконання, є і лишається ця справа, справою позбавленою всякого реального змісту. І коли я спиняюся над нею, то для того, щоб причинитися до припинення безконечної, порожньої дискусії на цю тему.

Бо, коли питання про поворот для еміграційної маси є і буде неіснуючим питанням, є групи і люде, для яких дискусії на цю тему мають й реальний зміст і практичний інтерес. Заінтересовані в розвитку і поширенню цих дискусій лише комуністи, які бачать в них один з шляхів до розкладу еміграції» [47, с. 6].

Ця ж тема була продовжена у публікації В.Мартинця «Рееміграція», у якій автор зазначає, що «позитивне рішення справи рееміграції на В. Україну зовсім не означає повороту тих політиків, військових і учених які можуть лишитися на еміграції і які повинні вести політичну і культурну пропаганду української національної справи за кордоном. Що більше поворот тих людей був і буде завжди дуже шкідливий. Не означає це рівнож повороту на Україну тих, яким грозить тяжка в'язниця чи смерть за їх вчинки проти большевиків поповнені. Не означає це ліквідації тих видавництв, часописів і журналів, які досі на еміграції маємо і які можуть далі існувати і т. д. Не означає це одже найменшого пошкодження інтересів нації, але противно, влас-

не в ім'я інтересів нації повинна бути величезна маса української еміграції, яка творить за кордоном зовсім непродуктивний для нації баласт, перенесена на рідну територію для повного проявлення її творчості. Тому рееміграція зовсім не є «капітуляцією перед ворогом і здачею головних українських позицій» як це загалом чути. Всі ті, що не можуть чи не надаються до пропаганди укр. справи за кордоном, всі ті, які не можуть проявити тут на еміграції максимуму творчих сил, всі ті які корисніші будуть для нації при побуті в краю, а не за кордоном, – хай вертають, коли це тільки їм можливо. Треба здати собі справу з того, що кожна політична еміграція є наслідком побіди ворога у краю, має отже характер примусовий, не добровільний; тому еміграція повинна мати завжди стремління до повороту» [31, с. 10].

Але ж головнішим висновком цієї статті можна вважати те, що, на думку В.Мартинця, «всяка організація політичних партій на еміграції від соціал-революціонерів почавши, а на монархістах скінчивши (всі вони, впрочім, поза кількадесять членів не переходять) може мати лише виховавче-культурне значіння; поза ті рамки вони тут не можуть перейти. Не можуть перейти в область чину, в область конкретної політичної діяльності тому, бо бракує їм об'єктів тої діяльності: національної території і національної маси, зложеної з поодиноких класів і верств», а тому «вже треба здати собі справу з того, що нація наша твориться там – на Україні, що ми на еміграції є залежні від тої маси там, що не ми сидячи на еміграції є творцями укр. національного життя, що це життя розвивається без нашої участі, а щоби брати в нім участь, треба бути на місці! Тому крикливе підношення прегензій, що тільки наша праця тут заважить, на історії укр. народу, переконання що працюю за кордоном твориться українську націю, що освободиться поневолі укр. землі творенням міністеріяльних кабінетів, всаджуванням на престолі і зісажуванням гетьманів, безплідними спорами про форму політичної влади і т. д. є тільки – політичною неграмотністю. На жаль цей гріх тяжить на всіх емігрантських партіях. Кожда зокрема і всі разом вони вважають, що очи цілого народу так і звернені стало на них, що нарід тільки й чекає, щоби вони освободили його від тиранів ... Цю віру не тільки мають селянські, робітничі, національно-міщанські партії, але навіть і монархісти» [31, с. 12].

Доволі агресивною була і критика націоналістами політичних опонентів. Найбільшою нагінкою зазнавали українські консерватори-монархісти на чолі з їх ідейним лідером В.Липинським. Головною причиною такого стану речей, на нашу думку, було бажання «приватизувати», узурпувати націоналістичні гасла, не віддаючи їх для будь-якої ревізії чи трансформації в інші «руки».

Не дивно, що відразу після виходу в світ «Листів до братів-хліборобів» 1926 р. на її автора накинута з новою завзятістю хвилюючою нищівною критикою практично всі політичні сили і націоналісти не стали виключенням, не стали в остронь від такої критики. Так, В.Мартинець у своїх «Замітках для майбутньої конференції українських націоналістів» «з обов'язку» не міг не торкнутися цієї теми. На його думку, «ідеологія Липинського... мала би куди більше значіння, як що вона була б або зредуквана на ідеологію класу дворян-поміщиків і якщо автор та його визначці не змішували б її з всенациональною ідеологією... Проповідувана Липинським концепція союзу з монархічною Москвою не має та здається не буде мати ніколи практичного значіння, хіба тільки те, що зродила вона і буде родити фаланги «ідейних» москвофілів» [30, с. 14].

Засуджуючи принципи «ходові» принципи еміграційних політиків – «ліпше ніякої української держави, колиб-вона не була соціалістичною», «буде Гетьманство і ми як укр. хлібороби будемо існувати; або укр. Гетьманства не буде і ми, як укр. хлібороби перестанемо існувати; ми як класа будемо тоді Росіянами, Поляками, Китайцями, інтернаціоналістами, ким угодно, тільки не укр. хліборобами» або «без реставрації й завершення Гетьманства не може й не буде існувати Україна», – націоналісти самі висували майже відповідну концепцію своєї політично-державницької виключності.

Єдиним реальним «козирем» в ідеологічній полеміці націоналістів можемо вважати твердження про те, що «Україна може існувати і буде існувати з Гетьманом або без нього, соціалістична або неосоціалістична, однак напевно не може й не буде існувати, коли з висше наведеними принципами за беремось до її будовання. Такими принципами не тільки не твориться держави, але навіть руйнується вже існуюча. 1918-1919 рр. переконали нас про це наглядно; мали ми вже і «соціалістичну» і «гетьманську» Україну! Автори наведених фраз били тоді «державотворчими» чинниками» [30, с. 18].

Тим самим автор підтвердив думку про те, що організований український націоналізм був ідеологією молодих, які не могли вибачити старшому поколінню політиків їхньої поразки у визвольних змаганнях 1917-1920 рр., а тому цей аргумент у критиці був незаперечним.

Узагалі, треба відзначити, що критика з боку націоналістів стояла окремо і переважно була заснована не на ідеологічних розбіжностях, а на персоналіях репрезентантів гетьманської ідеології. На нашу думку, причиною цього були два головних аргументи: 1) ідеологічна спорідненість прямих ідеологій (націоналісти боялися того, що гетьманці, з їх чіткою партійною програмою, якої у націоналістів фактично не було, будуть успішно «топтатися» на спільному електоральному полі, набираючи собі прихильників, та 2) особиста неприязнь ідеологів консерватизму і націоналізму (В.Липинський – Д.Донцов).

На підтвердження другого аргументу можна навести статтю Д.Донцова «Дон-Кіхотам монархізму», що стала відповіддю на «Вступне слово для читачів з ворожих таборів» у «Листах до братів-хліборобів» і яку він розпочав такими словами: «Не в моїх звичаях займатися особистою полемікою, на жаль так в нас поширеною. На сторінках ЛНВ-ка, редагованого мною ось вже скоро чотири й пів роки, міг би я, коли б хотів, звести порахунки з особистими на мене нападами: з боку «Нової України», «Діла», «Культури», «Землі й Волі», «Вістей», «Комуніста», «Хлібороб. України» й пр. Але я цього по змозі уникав. Так само не реагував я на нападки хліборобів – «державників»: ні на випадки в їх журналі, ні на листа до мене В. Липинського, в яким такі слова, як «хам» і «гад» конкурують з ще елегантнішими висказами шляхетного «войовника», не скористався я рівно ж з запрошення «Студ. Вісника» відповісти на ординарний виступ того самого, «лицаря» в цій журналі. Та коли він, спровокований моїм ігноруванням його «полеміки», «ляпнув» свій шедевр у передмові до окремого видання «Листів до любезних земляків», – я рішив відповісти йому пару слів: для характеристики цілої течії хліборобів – «державників» і для того, аби вони нарешті зобачили, що на цій полеміці добре не вийдуть» [19].

Треба віддати належне публіцистичному талантові Д.Донцова, а також його полемічній стриманості, яку він, на відміну від В.Липинського, виявив у своїй відповіді. Хоча в кінці статті й він вдається до методів свого опонента: «Даю Вам раду:

... видумуйте найкращі форми, «союзів» між Росією і Україною, перетрактуйте (як Ви самі призналися) з російськими монархістами, Протофісом і Пурішкевичем, з Николаями й Кирилами, опльовуйте в безсилі й люті, найгарнійші традиції українського незалежницького руху, опльовуйте велику визвольну боротьбу 1919-1921 років, ... п'ятуючи анархізмом кожний здоровий національний рух проти Росії, – лиш зоставте в спокою молодь, якої Ви не розуміли, тоді, як самі були молодим, а яку розумієте ще менше тепер, коли самі стверджуєте, що хвороба Ваша поступас наперед.

Називати противників «гадами», «каналями» і пр. для того не треба бути ані «войовником», ані «лицарем», се зуміє – не знаю чи ліпше від Вас, але напевно зуміє – зробити й перекупка на жидівським базарі у Києві: Чи не розумієте Ви, конкуруючи з нею, що робитеся смішним? Що осмішуєте і свою ідею гетьманську і компромітуєте пана гетьмана, в якого ще вірите; що викликаєте лише у власних приятелів знання плечима або почуття жалю і поблажливого милосердя? Зрозумійте, що інспіраціями, в які самі не вірите, зраджуєте лише Вашу безсилість в річевій полеміці» [19, с. 35-36].

Д.Донцов, хоч і зазначивши, що «не є моїм звичаєм займатися особистою полемікою, на жаль так в нас поширеною», все ж таки до неї вдався. На превеликий жаль, дискусії не вийшло, бо переважна більшість т.зв. «спірних» питань лежали на особистому ґрунті і не мали до ідеологічних розходжень жодного стосунку. Результати цього протистояння певною мірою вплинули і на подальший розвиток обох ідеологічних напрямків. Мова і аргументи Д.Донцова виявилися багато переконливішими і зрозумілими, в-першу чергу, для молодіжної аудиторії.

Так, у своїй статті «Рефлексії», Ю.Вассиян піддав критиці ідею гетьманців гуртуватися довкола сучасної «шляхти». На його думку, «дуже дивними мусять тому видаватися сучасні спроби поставити в осередку ідеї державності державно-творчу силу цієї буквально неіснуючої української класи. Постановка питання в такій формі булаб вже цілком не речева й нелогічна, чого саме й не робить ідеологія сучасного українського монархізму в особі історіософа В.Липинського, якій мусів в залежності від дійсного положення річей прийняти в основу своєї державницької концепції, в даному випадку

одиноким можливим діянням – територіальний принцип». Результатом «територіального патріотизму» може стати «знищення сутньої підстави самого патріотизму» [12, с. 15].

Не був «обділеним» з погляду критики і петлюрівський еміграційний уряд, або Державний центр УНР, хоча доля критики, що припадала на нього була дещо меншою, ніж на монархістів.

Така позиція націоналістичного середовища щодо петлюрівського уряду може бути «виправдана» тим, що основний вектор політичної критики ОУН був спрямований на політичних опонентів, які діяли на окупованих Польщею територіях Західної України, а доля впливу Державного центру УНР на ці процеси була занадто незначною. Тому це була скоріше «критика з обов'язку», бо, як писав М.Сціборський, коментуючи діяльність ОУН протягом року, «не було випадку, щоби «Тризуб», орган польонофільської групи А.Лівицького не кидав на Організацію Українських Націоналістів паперових бомб» [54, с. 341], що набрало особливої інтенсивності після того, як націоналісти пригрозили зірвати критиковану ними т.зв. «акцію у справі оборони прав української національності». Ця акція «захисту прав української нації», на переконання націоналістів, зводилася до «лише до дозволу писати в паспортних українських емігрантів «українець», замість «рускій», то годіж надавати їй такого важливого й кардинального значіння, як це робить п. Шульгин. І без ласки п. Нансена з багатьох країн еміграція добилася вже цих прав. Тут ішло про консолідований виступ цілої еміграції у справі захисту й популяризації української еміграційної, а разом з тим і визвольної проблеми» [54, с. 343].

Однією з причин критики націоналістами петлюрівського середовища стало й те, що універсальні відкрито звинуватили ОУН у планованому «заведенні фашистівської диктатури в широкому розумінні слова і по італійському зразку з корпоративним парламентом». На ці закиди націоналісти відповіли словами Б.Мусоліні про те, що «фашизм – товар не для експорту». Зрозуміло, що така риторика мала за мету лише приховати справжні наміри і орієнтири націоналістів.

Треба зазначити, що націоналісти пропонували політичний варіант врегулювання між партійної ворожнечі: «...коли «уряд УНР»: 1) анулює нещасний Варшавський договір і 2) перестане вести польонофільську політику, дотеперішня бо-

ротьба з ним автоматично припиниться. Инакше нема надії на її припинення доти, доки одна зі сторін не підлягне зовсім» [29, с. 151], бо «українські націоналісти не хочуть такої «реальної» політики й таких «реальних» чи то «практичних» наслідків. Не такі шляхи ведуть до визволення нації. Про ті шляхи подумайте там, на місці, де все бється і пульсує гаряча кров, де наростають все нові національні сили, і де мають право самі про себе думати й рішати. На українській ж еміграції лежить зовсім інше завдання – не «реальної роботи» та «практичної політики», але ідейного підтримання і поширення гасел нашої визвольної боротьби» [43, с. 205].

Час від часу націоналісти «кусали» й інші політичні групи. Так, об'єктом критики в статті А.Тибурського «Між есерами» стала «шаповалівська група» УПСР. Низка внутрішніх конфліктів практично призвели до її повного занепаду. У цьому націоналісти вбачали певну тенденцію, мовляв більшість «старих» українських політичних організацій продовжували своє існування на еміграції передусім у наслідок традиції та минулої слави; а в силу цілковитої їх відірваності від реального громадського та політичного життя на українських землях, їх роль часто обмежувалась працею серед еміграції: «Перегляньте різні партійні органи, обіжники, оголошення, послухайте суперечок представників ворогуючих політичних груп у суді, куди завели їх сварки й особисті закиди, – а знайдете там усе: хоробливі амбіції, старі вилинялі фрази безконечні й нудні програмові декларації, складні й утопійні плани, і врешті особисті гордоці. Але ніколи не знайдете в тих політичних групах хоч би слабих позначок, що вказували б на справжню політичну роботу, на зв'язок із краєм у цілі підтримки еміграційних гасел, коли не широкими масами в краю, то бодай певними гуртами. Тому й не дивно, що організаційне досягнення таких організацій стало звужуватись, щобільше, партійні організації вмирали: політичними докладами ніхто не цікавився; вмирала й політична преса, хоч її в більшості й розсилали безплатно; люде почали варитись самі в собі» [55, с. 346]. Побібною між партійної критики можна було б і не помітити, якби не влучність висловленої думки, яка була досить характерною для багатьох політичних середовищ міжвоєнної української еміграції.

Але основний посыл статті А.Тибурського полягав не в тому, аби показати гнітючі «соціалістичні війни» в таборі шаповалівців, а у зверненні до молоді, яка ще перебувала у такому партійному болоті: «Коли залишились ще між есерами молоді люде із правжнім революційним поривом безкомпромисові у своїх національних почуваннях, люде, які чинно хочуть прислужитися справі українського визволення й добробуту українських мас, то хай вони мерщій покидають те багно, в яким потопують. Навколо себе вони знайдуть нові пляхи, де і гасла, і організаційні форми й методи революційної боротьби і внутрішні відносини – підпорядковані й керовані вищою метою, але не рознузданою волею відживших одиниць» [55, с. 348].

Дісталось і соціал-демократам І.Мазепи, головню їх офіційно «Соціал-Демократ». Досить цікавою є підбірка негативних мовних штампів, якими користувались опоненти націоналістів у полеміці проти них: «рев», «пацання ногами», «холодно-спекулятивний розрахунок», «в самозакоханому засліпленні», «нечуваний цинізм», «злочинна безвідповідальність отаманів», «ці панки, граючись в диктатуру, спекулюють на крові і муках свого народу», «націоналісти дуже допомогли Пилсудському міцніше сісти в сідло», «оце їх тактика, тактика тореадора: роздражнити бугая і придивлятися збоку, як він рогами своїми поре черево шкапи», злочинний спекулянт», «ви самі себе зарізали, без ножа зарізали», «ваші дикунські танці на трупах» і т.п. ... «недобросовісний політик», «анархісти й революціонери» з УВО, «лямпові революціонери», «глибоко примітивні ідеї нашого т.зв. українського націоналізму», «чиста провокація», «маси не хочуть і чути про цих «хоробрих революціонерів», «УВО своїм саботажем працювала на Пилсудського», «дітячі вибрики УВО», «дітячі змови», «простацькі наївні методи політичного примітивізму» і т.п., зауважуючи до наведеного: «Здорово! Ще тільки «мазюкачня» бракує для «сталевий цілості» [29, с. 155].

Дискутуючи над принципами внутрішньої побудови та діяльності майбутньої націоналістичної організації, її ідеологія сходилась на тому, що вождізм мав стати чи не головним її принципом. Іншою ґрунтовною аксіомою мала стати надкласовість і загальнонаціональний принцип розбудови майбутньої націоналістичної організації. Націоналісти виходили з

того, що нова партія, створена в еміграційних умовах, навряд чи зможе суттєво впливати на політичну ситуацію. Виходячи з того, що практично всі класи українського суспільства вже мали свої «представництво» у відповідних партіях, необхідно було створювати організацію, яка б стояла вище над усіма партійно-ідеологічними структурами, що діяли на той час в еміграції. Тому було обрано форму не партії, а своєрідного містичного ордену.

Треба віддати належне проводу націоналістичного середовища за його відверто негативне ставлення до конкурентної боротьби емігрантських партійних груп. Так, В.Мартинець, відзначаючи цю особливість емігрантських політично-партійних реалій, вбачав головну проблему цього явища в тому, що «треба здати собі справу того, що нація наша твориться там – на Україні, що ми на еміграції є залежні від тої маси там, що не сидючи на еміграції є творцями укр. національного життя» [30, с. 18].

Цей висновок став основою думки про те, що оздоровлення українського політичного життя можна досягти тільки шляхом утворення надкласової політичної організації. За творення такої організації виступав і Д.Донцов: «На нашу думку всі групи та організації українських націоналістів, як рівнож і неорганізовані націоналісти та особи, що інтереси Нації ставлять вище класових чи персональних, мусять зіллятися в одну політичну організацію і, примусити решту політичних партій підпорядкуватись спільному прововоді політичному... За творення нової політичної організації каже також і майбутне. Треба дати вихід свіжій думці, бо в дотеперішних партіях панує стареча рутиня. Там пережовуються чужі, старі, як світ думки, від яких давно вже одмовились би і самі автори. Там панують різні містичні слова – «монархізм», «демократизм», «соціалізм» [17, с. 30]. Цю ж думку поділяв і М.Сціборський: «Перед націоналістами стоять великі завдання, перше з яких це консолидація, об'єднання всіх націоналістичних груп і сил в єдину політичну формацію, з єдиною ідеологією, методами й прововодом, як протиставлення анархії ідей і політики сучасного» [53, с. 13].

5.2. Визвольна проблематика в еміграційній націоналістичній публіцистиці 20-30-х рр.

5.2.1. Ідея об'єднаної української політичної дії на еміграції в націоналістичній публіцистиці

Надзвичайно важливою проблемою, що стояла перед націоналістами, була відсутність загального політичного проводу української еміграції та координації і порозуміння між окремими групами. «Замість спільного Фронту проти ворога у нас витворюються десятки внутрішніх Фронтів. Мимо всякого роду внутрішніх Фронтів, як наддніпрянсько-наддністрянський, змінівхівський, хрунівський, отамано-генеральський, диктаторо-директоріяньський і «ім же несть числа», нас в значній мірі роз'їдає і партійна гризота, взаємна підозрілість, відсутність спільної визвольної мови тощо» [48, с. 17].

Цю думку розвинув Д.Донцов: «Кожна організація веде працю на власну руку. Та не тільки в краю, – також і на еміграції, де нема жадних перешкод до порозуміння, до координації». Але Д.Донцов мав свій варіант вирішення проблеми: «Утворити силу, яка змусила б ці партії підпорядкуватись спільному авторитетному прововоді на час, поки цього вимагають інтереси Нації!»

Досить безнадійних спроб, як було минулого року. Удалося звести за один стіл представників кількох політичних груп, але після нарад, протягом кількох місяців, виявилось, що ніяк не можна помирити ці екстремі. Не можна знайти порозуміння навіть між партіями, які стоять на республікансько-демократичній основі, бо... (отаманія!) не хтять стати поруч, кожна хоче зайняти верх, не зважаючи на жадні обставини. Вже навіть зіпнили були з трудом спільну політичну плятформу, та не було доброї воли, почали один другого поборювати в пресі. «Розсварились і розійшлись». Де які-ж партії на пропозицію прийняти участь в нарадах, одповіли відмовно та майже наказом підпорядкувались їх «державному центрові» ... На нашу думку всі групи та організації українських націоналістів, як рівнож і неорганізовані націоналісти та особи, що інтереси Нації ставлять вище класових чи персональних, мусять зіллятися в одну

політичну організацію і, примусити решту політичних партій підпорядкуватись спільному провідному політичному, як це було у інших народів» [18, с. 30].

Піднімаючи проблему єдиного визвольного фронту, М.Сціборський був іще більш категоричним: «Отже з ким творити «єдиний фронт»? Всі ці чинники, в силу своєї органічної звички задовольнятися мінімумом реального, ніж максимумом «непевних перспектив» – ніколи не приймуть націоналістичної революційної концепції, що базується на твердих засадах безкомпромісової боротьби з окупантами. До такої постави змушує їх і побоювання зростаючих впливів націоналізму на маси, що є початком їхнього кінця. Розвиток націоналізму – це поступне завмирання старого ідейно-політичного світу. А він на ту смерть добровільно не йде. Тим і треба пояснити явище того справді наявного «єдиного фронту», супроти якого стоїть націоналізм, і який, зачинаючися на історичних ворогах Української Нації, включає до себе і представників цього світу» [51, с. 164].

Питання завдань, що стояли перед націоналістами, було продовжено М.Сціборським у статті «Шлях Націоналізму»: «Еміграція гние, вірніше догниває... Одна частина її, зневірена що до наслідків та рації дальшої боротьби, вільно чи не вільно ренегатствує й змінює хає. Друга увляє з себе інертну масу, яка живе лише своїми еґотистичними інтересами й шуканням шматка хліба. Третя, роспорошена на безліч ріжних партій, групі «центрів», відбував марну вакханалію взаємних поборень. Ми не помилимося, коли ствердимо, що тепер еміграція далеко не увляє з себе організованого, активного, будуючого політично-національного чинника» [53, с. 7]. М.Сціборський стверджував, що замість старої, відмерлої ідеології прийшла нова, яка пропонувала нову систему ціннісних координат: «Істотою його Єдина Всеобіймаюча Національна Ідея... Ідеал своєї Нації – замість інтернаціоналізму, космополітизму й ростліваючих Національний Дух доктрин «міжнародних вселюдських прав»... «правд, вищих над всіма націоналізмами». Змістом цієї Ідеї має бути воля й національний інстинкт, фанатизм у національній вірі, і жертвенність сучасними благами одиниці, клас, покоління в імя Нації й майбутнього, агресивне стремління до панування, нетерпима ненависть до ворожого й творча безкрайня любов до свого, консерватизм в традиції. Засадою політики націоналізму має бути

повний і всебічний добробут та розвій всіх верств Народу, без надання переваги окремим класам та верствам його у зреалізованій й закінченій організаційній формі Нації – Самостійній Суверенній Соборній Державі – замість примату інтересів окремих клас, замість федерацій соціалістичних Ліг Сходу, монархічного Союзу Трьох Русий; віра в потужність та самостійну революційно-будуючу державну творчість нашої Національної Ідеї, з впливаючим з цього засадничим відкиненням усяких угодовських «орієнтацій» на зовнішні, а тим більше ворожі сили» [53, с. 11-12].

Методами націоналістичної політики повинні були стати: «закуте в диктаторськи-тимчасову систему провідництво ініціативної творчої меншости, вірної Національній Ідеї й правдиво розуміючої їх завдання й зміст, яке б довело до стабілізації та унормовання державних, політичних, соціальних і економічних відносин та правдивого народоправного устрою, замість спекуляцій «демократизацією» влади й «волі народу»... Націоналізм опирається на об'єктивні міркування національної доцільности й користи. Не встановлюємо одразу форми державного ладу не тому, що класово чи партійне несвідомі, а тому, що приймемо й оборонятимемо ту форму, яка в даних умовинах і часі найбільш забезпечить вільний розвиток, суверенітет і добробут Нації. Націоналізм проголощує...: його гаслами є агресія, шовіністична, безкомпромісова ненависть до чужого, ворожого, в імя фанатичної, творчої любові до свого. «Людина, що любить чужі країни так само, як свою, шкідлива для суспільства». Націоналізм... стремить до поширення Нації до тих меж, куди сягне її снага й творча жадоба панування, бо розвій, воля, слава й сила вимірюються силою боротьби, яка є єдиний закон життя. Не анемічне відпихання від ворога, а могутнє, позбавлене від «загальнолюдських, демократичних і соціалістичних забобонів» пекучо-темпераментне стремління роздушити його, посягнути на власне добро ворога, руйнуючи все чуже на своєму побідному творчому шляхові, може утримати Націю на височині її слави й розвою» [53, с. 12].

Головним декларованим завданням, що стояло перед націоналістами була «консолідація, об'єднання всіх націоналістичних груп і сил в єдину політичну формацію, з єдиною ідеологією, методами й провідом, як протиставлення анархії ідей і політики сучасного» [53, с. 12].

Але головним завданням було створення «своєї стрункої, творчої системи удосконалених ідей, почувань, понять і методів... мусимо на руїнах минулого будувати нове, оригінальне, живе й сильне, угноуючи цей новий ґрунт титанічними зусиллями фанатичної відданості Нації, любови до Нації, й віри в Націю... Прислухайтесь уважно – як наростає й міцнішає нова Віра» [53, с. 13]. Власне створення нової «Віри» та її поширення в «голови та серця» було головним завданням, що стояло як перед націоналістичною періодикою, так і перед публіцистами, що були наближені до націоналістичного середовища.

5.2.2. Зовнішня орієнтація визвольної стратегії української еміграції в публіцистиці ОУН

На початку листопада 1927 р. у Берліні було скликано Конференцію українських націоналістів, на якій було створено Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з Є. Коновальцем і до якого увійшли М.Сціборський, В.Мартинець та Д.Андрієвський. Також було прийнято рішення про початок видання у Празі місячника «Розбудова Нації» не тільки як офіційного органу ПУН, а й як теоретичного і політичного органу всього українського націоналістичного руху. Журнал почав виходити з січня 1928 р., а редактором його став «Розбудови Нації» став В.Мартинець.

Уже 28 січня 1929 р. Конгресом українських націоналістів було створено Організацію українських націоналістів (ОУН), яка стала першою політичною транстериторіальною організацією, що прагнула діяти як на загальноукраїнському рівні, так і у місцях компактного проживання українців на еміграції. Декларація намірів «вести всеукраїнську політику державництва без придавання їй партійного, класового чи якогось іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і класовим угрупованням з їх методами політичної праці» [44, с. 178] теж стала своєрідним політичним know how.

То ж і не дивно, що ОУН від самого початку зайняла негативну позицію супроти практично всіх українських легальних політичних партій.

Причиною такої позиції настанови стала не тільки і не стільки «хвороблива» ворожість до кожної конкурентної політичної партії та бажання монополії, скільки негативне ставлення до тих партій, які на думку націоналістів проводили шкідливу для української визвольної справи діяльність. Націоналісти вважали всі тогочасні партії, з їх «реальною політикою» сидінням на двох, а то й на трьох стільцях, щоб і «капітал приобрести і невінність соблюсті».

Тодішні українські партії на еміграції, які діяли в руслі «реальної політики», на думку ОУН, не могли досягнути бажаного результату, бо їх часто протилежні концепції були «абсурдними і нереальними», а отже шкідливими для визвольної боротьби, бо «кожна справді визвольна боротьба – це ... боротьба безумовна і всецїла, боротьба всіх і всіма силами, словом – боротьба на життя і смерть. Визвольної боротьби півзасобами, півдорогами і півдлами немає, ніколи не було і бути не може» [37, с. 105].

Після того як націоналісти заявили, що «форма й метода націоналістичного мислення і чинення виявляють тут радикалізм, нетерпимість та суб'єктивну виключність голошених гасел, узгіднених з ідеалом української держави, який своєю істотою є радикальний, нетерпимий, суб'єктивний, а тому безоглядно ворожий супроти тої дійсности» [12, с. 66], очікувати позитивної реакції тогочасного українського політикуму на створення ОУН не доводилося.

Закидаючи націоналістам політичну нетолерантність, майже всі тогочасні партії самі висловлювали лише негативну настанову по відношенню до ОУН.

Найбільшу ворожість супроти новоствореної організації виявили державний центр УНР в екзилі, очолений Андрієм Лівичем та політичні партії, близькі до нього. Головним закидом в бік ОУН було питання: Чому групка людей, що назвала себе «Проводом», бере на себе відповідальність бути єдиним репрезентантом українського націоналізму? І це питання мало під собою ґрунт.

Іншою проблемою стали спроби еміграційних політичних партій причепити українським націоналістам з ОУН ярлик «фашистів» і «гітлерівців».

Відбиваючись від звинувачень у фашизмі й гітлеризмі, ОУН підтверджувала тезу про те, що після приходу в Італію до влади фашистів на чолі з Б. Муссоліні, було досягнуто сер-

йозних позитивних зрушень в політичній, економічній та соціальній сферах життя італійського суспільства. Виходячи з того, що в критичні дні після Першої світової війни фашистський рух врятував Італію від комуністичної анархії, що почала була накривати країну, українські націоналісти намагалися показати і свою ідеологію як панацею у боротьбі за державне та національне визволення України.

Будучи на практиці безкомпромисним ворогом комунізму, фашистський рух здобув собі симпатію і серед українських націоналістів – так само противників більшовизму. Але на цьому вся подібність закінчувалася, бо італійський фашизм був витвором чужого духу, непридатним для прищеплювання на український ґрунт.

ОУН з'ясувала своє ставлення до фашизму, як ідеології, у редакційній передмові до дискусійної статті О. Мицюка «Фашизм», що була опублікована в двох числах «Розбудови Нації»: «У десятий рік після закінчення світової війни хто не чув про фашизм? Він притягає до себе увагу не тільки політиків, його противників, але й найшов широкій розголос, а навіть став модною назвою серед широкої публіки, хоч вона не завжди знає його суть. Ним стали цікавитися і люди науки; постали навіть інститути для вивчення фашизму. Про нього з'явилось вже немало спеціальних публікацій різними мовами, крім української, в якій досі маємо тільки окремі статті про ті чи інші прояви.

Тим часом і для нас далеко не зайвим є мати цілісну уяву, хочби тільки в стисло конспективний огляді, цього нового й своєрідного політичного й соціально-економічного явища, бодай в основних його ідеологічних і практичних проявах... Заразом зі свого боку підкреслюємо невмісність назви «фашизму», якою охрестили український націоналізм його противники. Фашизм – це рух державного народу, це зроджена на соціальним підкладі течія, що змагалася за владу у власній державі. Український націоналізм – це рух національно-визвольний, завданням якого є боротьба за державність, до якої має повести найширші маси українського народу. А тому українського націоналізму не тільки-що не можна утотожнювати з італійським фашизмом, але навіть не можна до нього надто приподібнювати. Тим більше не можна приподібнювати українського націоналізму до тих соціально й політичне реакційних течій інших державних народів, що їх охрещено

рівнож «фашизмом», назвою зрештою невідповідною, коли візьмемо хочби на увагу те, що сам Муссоліні сказав: «Я тверджу, що в чужині є неможливо наслідувати фашизм, тому що є там інші історичні, географічні, господарські й моральні умови» [36, с. 262].

Різницю між італійським фашизмом і українським націоналізмом намагався відтежкити у своїй статті «Фашизм і ми» і С. Онацький: «Зміст тої різниці полягає в тім, що фашизм зродився і переводив цілу свою акцію в межах власної держави, в опозиції до власного уряду, не власній національній території, і мав на увазі не створення якоїсь нової держави, але лише відмододження, перетворення старої. Тим часом український національний рух має перед собою займанські уряди, не має ніякої національної держави й головні його представники перебувають навіть на чужій території. Вже сама ця різниця є настільки істотна, що вона потягає за собою цілу низку важливих відмін у тактиці і в діяльності відповідних угруповань. Ця різниця ще більше поглибилася з того часу, як італійський фашизм прийшов до влади й почав користуватися для своїх цілей державним апаратом, вживаючи тої зброї, якої так охоче вживали і вживають проти нас наші вороги, що володіють державним апаратом на наших землях. Більше того, ця типова зброя державних переможців у коленій горожанській війні зробилася для ліберальної преси цілого світу і для цілої низки псевдофашистських урядів та організацій ніби найбільш характеристичною для фашизму, тим часом, як вона є типова і для більшовизму, і для російського автократизму, і для польської «соціалістичної» пілсудчини» [42, с. 400-401].

Мали місце і певні стратегічні розбіжності між українським націоналізмом і фашизмом, які виявилися в неприпустимості «затягувати національну диктатуру на довший час, як це зробили ... італійські фашисти, було б теж недоцільним та досить небезпечним експериментом, бо нація позбавлена довший час належної волі та скована по руках та ногам монопольним пануванням одної партії чи групи не в стані належним способом розвинути свої творчі сили, позбавлена виявити свою енергію та розмах на всіх ділянках господарського чи культурного життя» [42, с. 256].

Сдине в чому С. Онацький вбачав можливість наслідування фашизму, була не можливість «мириться з накиненою нам «долею». «Ми мусимо скинути зі себе людину «ветху день-

ми» і витворити в душі своїй нову людину, – завжди активну, завжди молоду, завжди свідому своїх прав і обов'язків, – особливо обов'язків! Під кутом національного єднання – понад нашими партійними, становими та провінціальними інтересами – повинна відбуватись ціла діяльність українського націоналіста» [42, с. 401].

Найголовнішим аргументом на користь того, що український націоналізм не був і калькуванням гітлерівського нацизму було, на думку ОУН те, що організація виникла ще тоді, коли нацизм був ще лише «в пелюшках» і ніхто з українців ним не цікавився.

У відповідь на критику, що почала надходити з багатьох видань, провід ОУН опублікував заяву, в якій було зазначено, що від тоді, коли організований український націоналістичний табір зайняв відповідне місце в тепер іншій українській дійсності, як активний чинник боротьби українського народу за відновлення самостійної соборної держави, проти нього почали завзяту і неперемінливу в засобах боротьби уряди, суспільність та преса тих держав, що окупували українські землі. Поруч із насильством та винищенням українців на окупованих українських землях, окупанти почали вживати ще один засіб – провокації: «Мега тих провокацій полягає в тому, щоб викривити справжній зміст націоналізму та скомпремітувати його в opinіo українських мас, а тим самим убити їхню віру в непереможну силу ідей українського націоналізму та тих методів Боротьби, якими він послугується для виборення волі Україні. Попри це намагаються окупанти представити український націоналістичний рух у шкідливому освітленні перед чужинцями.

Зокрема комуністична Москва змальовує український націоналістичний рух як ворожу інтересам українського працівого люду «фашистівську» акцію, що перебуває на услугах Польщі та міжнародного капіталу. Натомість Польща окреслює український націоналізм як німецьку або большевицьку авантюру, що загрожує мирові Європи.

Останніми часами польська й большевицька преса, інспірована своїми урядами, почала з особливою впертістю й безоглядністю ширити різні зловісні провокації про Організацію Українських Націоналістів та її Провід, а ті провокативні вістки почала повторювати й чужинна преса. Зокрема в одному випадку, для надання більшої правдоподібності своїм провокаціям, ви-

користала ворожа (і польська, і большевицька) преса факт уміщення в українському часописі «На Сторожі», що видається в Софії, Болгарія, статті про німецьких націонал-соціалістів, при чому названо той часопис націоналістичним органом.

Провід Організації Українських Націоналістів подає до відома наступне:

1. Останні вістки ворожої преси є наскрізь брехливі. Провід ОУН від самого початку своєї діяльності станув на ідеологічні, політичні та тактичні позиції активної боротьби проти окупантів українських земель – Москви і Польщі – та з тих позицій ніколи не схибив і не думає сходити. Тому зокрема й вістка про якісь ніби зобов'язання Проводу Українських Націоналістів супроти німецьких націонал-соціалістів провокативно протирічить загальнознаним та неперушим засадам політики Проводу.
2. З часописом «На Сторожі» Провід ОУН не мав і не має нічого спільного, а тому не може шести ніякої відповідальності за зміст статей, які там появляються.
3. Ця нова хвиля ворожих провокацій проти українського націоналізму є з одного боку виявом слабости ворогів українського народу, а з другого – зросту революційних настроїв серед українських мас на окупованих територіях, як також; активізації української справи взагалі в світі.
4. Провід ОУН заявляє, що на всякі дальші провокації відповідати, буде не спростовуванням їх, але посиленням наступу організованого націоналізму» [23, с. 310-311].

Для протидії ворожим провокаціям, а також для пропаганди визвольних ідей, що їх несла ОУН чи не головним завданням, націоналісти вважали проведення зовнішньої інформаційно-пропагандистської акції. Зрозуміло, що першим наріжним каменем став брак відповідно підготовлених фахівців, бо ж чи не головною передумовою ефективної пропагандистської діяльності треба вважати наявність відповідних кадрів. Відомий сучасний політолог, діяч української еміграції і дослідник проблеми А. Камінський у своїй праці «Край, еміграція і міжнародні за куліси» зазначав: «В ділянці зовнішньої інформації і політики слід постійно пам'ятати про те, що зв'язки і співпраця, чи поміч збоку спеціальних політичних, військових і інших подібних органів – є лише вузьким секто-

ром зовнішньо-політичної діяльності», а найважливішою передумовою успішної зовнішньо-пропагандистської кампанії є «належна персональна політика, яка мусить базуватися не лише на доборі людей за потрібними кваліфікаціями до окремих секторів праці, але й на утриманні відповідного репрезентативного критерія у них і щодо них... На жаль, того принципу не завжди додержувалися в нашій еміграційній практиці в минулому і це не завжди виходило на добре» [25, с. 131]. В основі зовнішньо-політичної праці лежить відповідна, передусім чужомовна, видавнича, наукова, публіцистична і пропагандивно-інформативна діяльність. Є декілька засад, яких необхідно додержувати, щоб домогтися бодай мінімальних успіхів у зовнішній інформації. Першою вимогою в цій справі є кінцевість вивчення об'єкт, чи пак об'єктів, на яких скеруємо нашу інформаційну діяльність» [25, с. 132].

Симптоматичним можна вважати той факт, що уже в першому націоналістичному виданні в еміграції «Національна Думка», що видавався в Празі з квітня 1924 р., поруч із опрацюванням і розробкою світоглядних засад української націоналістичної ідеології з'явилася стаття В.Л-к. «Значінне міжнародної пропаганди у визволенню нації». Її автор був переконаний, що «задачею політичного проводу є ... позискати для своїх цілей на міжнародному полі як найбільше число прихильників, щоби на случай збройної борби з другим народом, могли одержати від них вже як не матеріальну, то що найменше моральну підтримку, в крайньому случаю досягнути від них благосклонну нейтральність» [11, с. 33-34]. Автор акцентував увагу на тому, що «не знаючи нічого про існування українського народу, місли чужинці ставитися ворожо до ідеї української державности, уважати її германською видумкою, бо як було згадано, право це признається тільки тому, кого уважається нацією в повнім слова значінню» [11, с. 30]. Підсумовуючи статтю, автор зазначає, що в напрямку міжнародної пропаганди ще існує багато проблем, які повинні вирішуватися спільними зусиллями українських організацій на чужині, які мають налагоджені контакти з місцевими організаціями та установами, «щоб український нарід заняв у міжнароднім життю це місце, яке йому в дійности належиться. ... треба використовувати всі можливі засоби, щоб інформувати чужинців про наші устремління, бо тільки в такому разі можемо сподіватися, що в час нашого активного виступу ста-

нуть нам на перешкоді лише наші здекларовані вороги, а ніколи ці, які безпосереднього заінтересовання у нашому поневоленню не мають» [11, с. 33].

Одними з головних напрямків міжнародної інформаційної кампанії українського націоналістичного середовища були пропаганда боротьби українців проти польської окупації, а також різноманітні протестні акції проти більшовицького терору на «Великій Україні».

Треба відзначити, що українські націоналісти, на відміну від представників унерівського середовища, відмовлялися від романтичного бачення участі Заходу у вирішенні проблем української державности, так, у статті «Україна в світовій політиці», Д. Андрієвський з цього приводу писав: «Перед місцем противенства між заходом і Сходом, – між Європою й Московщиною, – європейські політичні сили стремітимуть до виведення українських економічних джерел зпід контролю Москви та до навязання їх з європейською економічною системою. Одначе таке «зацікавлення» Європи нашою країною зовсім не означає, що європейські політичні чинники свої заміри на Сході Європи ототожнюють з політичними устремліннями Української Нації. Отже, коли в загалі можна говорити при сучасних відносинах про закордонну політику українців, то перш усього треба мати на увазі необхідність ставлення чужинців перед кінцевістю повстання Незалежної й Соборної Української Держави. Яена річ, що найкращим засобом переконання світової опінії буде докочаний факт» [6, с. 380-381]. І хоча в його словах є прозорий натяк на якоесь примарне зацікавлення Заходу у виведенні України з орбіти впливу Росії, все ж остання фраза говорить про більш самостійну позицію націоналістів у справі здобуття державности українським народом.

В. Мартинець у своїй статті «Українська справа та її зовнішнє ставлення» виділяє два різновиди праці на зовнішньому полі: «С праця пропагандивного характеру (часописи, пресові бюлетени, книжки, реферати, статті в чужих часописах, публічні виступи, тощо), яку можуть вести ріжного рода організації й установи (політичні, культурні, економічні) та поодинокі особи (публіцисти, політики, вчені). Є ще один рід праці – це участь у міжнародних і міждержавних установах (прим., Союз Народів, Т-ва Ліги Націй, Міжнародній Трибунал, П. Інтернаціонал, Міжнародні студентські організації, жіночі, тощо)» [32, с. 116-117].

Заякларувавши «силовий аргумент» як чинник зовнішньої пропаганди, В.Мартинець писав щодо далекоюсяжних її наслідків: «Щодо праці на зовнішнім полі – пропаганди, то це поле, на якому О.У.Н. може проявлятися безпосередньо і самостійно. А втім кожному тут отворене поле до діяльності. Пропагандивна акція може бути ведена завжди і скрізь, в різних державах і між ріжними народами. Ми повинні інформувати всі народи про українську справу, щоб з одного боку хоч трохи паралізувати ворожу поропаганду, а з другого тому, що чужинці не мають про нас вичерпливих інформацій; ідеал незалежної України навіть між українськими масами не поширений, щож доперва між чужинцями! Треба, отже, вести пропаганду, але без ніяких надій і претенсій на теперішній успіх. Реальні успіхи можуть мати місце в будучині, коли чужинці будуть свідками нашого визвольного чину. І нарешті О.У.Н. має вести на зовнішнім полі працю не на сьогоднішній день і не для ефекту. Це праця, що дасть наслідки тоді, коли рівночасно з нею буде йти внутрішня розбудова Української Нації. Це праця для національної революції» [32, с. 117].

В.Мартинець розвінчує ідею зовнішньої потуги, яка б могла допомогти в здобутті державності і з'ясовує відповідні аспекти зовнішньої пропаганди: «В концепції незалежної України ніяка теперішня велика держава не є зацікавлена остільки, щоби це було її життєвою проблемою. Творення нової держави зовсім не легка річ (це ми найліпше знаємо!) і з цим ніхто не квапиться. Навіть найбільш прихильний до нас нарід держави нам не збудує; що-більше – треба рахуватися з тим, що й не допоможе нам її збудувати. Що-найвище – всі ті держави можуть дивитися, як ми самі собі державу створимо. Рівнож од нас самих залежить, чи наша нація використає найблищу нагоду для створення держави чи ні. Отже, наша акція між великими державами повинна передусім заміряти до того, щоби; відповідною пропагандою переконати їх, що не в їх інтересі перешкаджати нам власну, ні від кого незалежну державу творити (як перешкаджали нам німці в 1918. р.) та не в їх інтересі підпомагати нашим ворогам (як це робила антанта підчас наших визвольних змагань), та що взагалі утворення української держави не суперечить їхнім життєвим інтересам. Треба їх переконувати, що ні сталого миру, ні стабілізації відносин на Сході Європи та в Польщі без остаточного вирішення української справи на основі наших ідеалів, не

буде. І то переконувати не тільки словами, але й ділами на нашій внутрішній полі; як раз це є та сила, що є найліпшим аргументом для всіх» [32, с. 114-115].

Продовження ідеї силового варіанту зовнішньо-інформаційної акції знаходимо в статті одного з провідних членів ОУН Р.Ярога «Зовнішня політика», де, між іншим, він писав: «Яке значення має та яке вражіння робить українська акція за кордоном? Вже від давна старається зручна польська і російська пропаганда побороти українську зовнішньо-політичну акцію та представити її невартою уваги» [58, с. 216]. Звертаючи увагу на зовнішню протидію такій українській кампанії, автор стверджує, що для її провалу все ж найбільше зробили самі українські сили – «боротьба різних українських груп на чужині між собою багато причинилася до піді рвання українського престижу взагалі» [58, с. 216]. Автор стверджує, що «подібного рода політична акція за кордоном згорі засуджена на невдачу, мусимо з другого боку піднести, що досі не вдалося нам, українцям, зорганізувати а ні навіть передумови успішної зовнішньої акції, себто, відповідної пропаганди в чужині. Про потребу зовнішньої пропаганди, правда, писалося в нас досить та навіть роблено в тому напрямі в різних місцях спроби її реалізації. Ріжні політичні групи намагалися поставити українську пропаганду в ряді інших своїх завдань: у різних державах та містах основано з великою реклямою українські пресові бюра, часописи, поропагандивні осередки, тощо. Безперечно, мали вони добру волю зробити щось корисне, але здебільша, чи то з матеріяльних чи, не рідко, з особистих мотивів, існували їхні пропагандивні осередки недовго. Користь, що вони принесли, була невелика, але моральна шкода дуже велика: бо вони показали чужинцям, що ми заслабі, щоб подібні важні місця самі та довший час утримувати. А тому наша пропаганда обмежувалася досі принагідною працею, на виданні кількох брошур та легючок, тощо, бо не мала вона під собою міцної, сталой основи. Саме наслідком браку центру, що кермував би цілою акцією української зовнішньої пропаганди, є ми свідками того, що кожна особа, яка має добру волю до праці, у своїх зовнішньо-політичних виступах пояснює поодинокі факти з нашого життя та політичні концепції згідно з особистими переконаннями, не маючи змоги перевірити, чи її праця є в згоді з загальною напрямною. Тим і пояснюється та обставина, що дуже часто меморіяли,

тощо, в подробицях та в змалюванні поодиноких випадків минулого годяться або доповнюють один одного, але під оглядом засадничої політичної лінії мають у собі протилежності і суперечності» [58, с. 216-217]. Ця стаття Р. Ярого була відверто полемічною по відношенню до політичних опонентів, особливо тої частини, яка у тих чи інших зовнішніх акціях намагалася виступати або від Західної України, або від східноукраїнських земель, забуваючи, на думку автора, що «український політик, без огляду на те, з якої землі він походить, має почувати себе на чужині при кожній місії насамперед українцем, а потім уже заступником даної землі» [58, с. 220]. Тільки після відмови від партійщини та земляцтва, на думку автора статті, можна було б організувати ефективну зовнішню пропаганду з метою інформувати світ про українську справу і українство в цілому з єдиною кінцевою метою цих домагань – Української держави.

Ці думки знайшли продовження в ідеологічній статті Д. Андрієвського «Політика націоналізму. Зовнішньо-державницькі змагання». Автор переконаний, що зовнішня акція повинна базуватися на боротьбі з більшовизмом, «виступаючи водночас і проти Росії і проти Польщі, Україна дістає слушну нагоду скінчити раз на все з нещасливою традицією хитання між Москвою і Варшавою і, вислизнувши з кліщів наших двох сусідок, здобути підпертя й союз поза ними. Крайня пора для України вийти у світ і голосно заявити свої домагання, усунувши всякі посередництва» [5, с. 225]. Всі ці думки знайшли свою більш чітку матеріалізацію в розлогіму матеріалі цього ж автора «Українська пропаганда закордоном». Зазначаючи, що навряд чи коли вдасться створити єдиний інформаційно-пропагандистський фронт боротьби української еміграції, бо не можна «звести цілу українську пропаганду до одної ідеологічної бази. Можна лишень встановити основні тези, спільні для цілого патріотичного табору українського народу; ті тези містяться в засадах культурної самостійності й національної державності». Таким чином, автор намагається створити ідеологічну базу для всього українського суспільства: «1) Ідея нашої національної єдності..., 2) Наше змагання до політичної незалежності..., 3) Сучасний політичний стан на українських землях, як і загальнополітичний цілої Східної Європи, несталий, переходовий..., 4) У змаганнях проти московського сходу шукаємо в європейському заході

підпертя..., 5) Справа Західних Земель України щільно пов'язанна зі справою Східної України» [7, с. 2-3]. Поряд із цими, базисними і теоретичними складовими єдиної зовнішньої пропаганди і політики, Д. Андрієвський подає практичні напрямні для пропаганди: «Належить як-найкраще висвітлювати перед чужинцями чинність українського народу в боротьбі з Москвою та совітами... Нашій пропаганді доводиться поборювати світську систему колективізації й інші спроби, які коштують українському народові великих жертв... Чужинці мусять здавати собі справу, що Україну не можна обернути в кольонію європейського капіталу... Стверджуючи тривкість режиму і влади совітів, треба настоювати на шкідливості, небезпечності його для нашого краю, для Європи, для цілого світу... Висвітлювати як зріст української національної свідомості зменшує впливи московського інтернаціоналізму. Вказувати на неспроможність розв'язати національну проблему, на облудність гасел комунізму, на перекручування і фальшування оголошених ним засад (само означення аж до відділення); подавати ідею національної революції на Україні, як єдине можливе розв'язання питання большевицького панування на широкі просторах колишньої Росії та вказувати на наближення її... Представляти національну революцію, як широкий масовий рух, що знайде відгуки скрізь, де живе і терпить від чужинців кого панування український нарід» [7, с. 6-7]. Завершуючи статтю, автор констатує, що «закордоном будуть українські інформатори з різними задивленнями, відмінними ідеологіями і програмами. Перед чужинцем слід було б зводити їх до якомога до одного знаменника національної єдності і змагання до самостійності. Всі розходження пояснювати питаннями тактики, але ніколи не полемізувати з іншими українськими інформаторами перед сторонніми. Кожен чужинець знає, що серед українців є різні думки й різні партії, але думає, що між ними є обов'язкова для них національна солідарність» [7, с. 9]. Можна тільки ствердити, що навіть через сімдесят років українське суспільство мало в чому змінилося!

Треба відзначити публікації на теми зарубіжної політики України і в яких піднімалися проблема необхідності міжнародної пропаганди, серед них – «Українська справа на міжнародній шахівниці» [8] Д. Андрієвського, критичну замітку «Децю про міжнародну пропаганду і деяких пропагаторів» у

рубриці «Навколо біжучих справ» [39] неназваного автора, якої виступав проти партійної (гетьманської та есерівської) зарубіжної пропаганди, яка окрім дезорієнтації та шкоди не дає жодних позитивних наслідків. Стаття Я. Дуба (псевдонім М. Кушніра-«В. Богуша») [37, с. 505] «Зовнішньо-політичне ставлення української справи» піднімала проблеми, пов'язані не тільки з пропагандою, але і з орієнтацією українців на різні зовнішні чинники: «Нині під впливом подій та досвіду, здається, вже всі українські патріоти почали засвоювати аксіому, що наше виволозіння може зрештучитися по-іншому, як передусім на ґрунті власних сил узагалі, а збройної сили зокрема, та, що надії на міжнародні чинники досить проблематичні, а, так звані, орієнтації на Москву чи Варшаву цілком безпідставні та шкідливі» [22, с. 109].

На відміну від інших політичних середовищ, Організація українських націоналістів надавала надзвичайної ваги питанням внутрішньої пропаганди, ставлячи за мету два завдання. По-перше, – підняти рівень національно-державної свідомості українців, що перебували на чужині і не мали жодного контакту з батьківщиною, а по-друге, – уже в цьому, «освідомленому», середовищі шукати своїх симпатиків, які б могли поповнити лави організації. Так, у статті «Внутрішня пропаганда О.У.Н.», автор якої виступав під криптонімом «С.В.», говорилося: «Ціллю теперішньої пропаганди ... є переховати український нарід у душі націоналістичної ідеології та змусити всі здорові сили нації боротися за здійснення тих завдань, що поставив перед собою український націоналізм, а в першу чергу боротися за створення Самостійної Соборної Української Держави шляхом національної революції» [46, с. 169]. Підходячи досить ґрунтовно до розробки проблеми, автор статті поділяє внутрішню пропаганду на загальну і спеціальну. Якщо загальна пропаганда може бути без будь-яких коректур застосована на всіх землях та між усіх соціальних груп, то пропаганда спеціальна «призначена тільки для певної території (одна займанщина, край, чи менша – округа, повіт), чи для певної групи чи верстви населення» [46, с. 175]. Але обидва види пропаганди передбачали ґрунтовний державницький елемент, а тому пропаганду ОУН не можна ототожнювати лише з поширенням внутрішньої, партійної ідеології.

Говорячи про доміную державницького елементу в програмі ОУН, необхідно зупинитися і на поглядах творців і ідеологів націоналістичного руху на державний і суспільний устрій майбутньої самостійної України, які з'ясувалися в дискусії, що точилася на сторінках партійної періодичної преси.

Проблемою формулювання ідеологічної основи націоналістичного руху займалися Д. Андрієвський, Ю. Васисян, В. Мартинець, М. Сціборський та інші провідні постаті цього руху. Але найбільш відомою стала праця Д. Донцова «Націоналізм», що була надрукована 1926 р., і яка стала світоглядно-ідеологічною концепцією і суспільно-політичною доктриною «інтегрального націоналізму». «В цій книзі, – писав Д. Донцов у передмові, – хочу усталити поняття українського націоналізму так, як я його розумію... Коли б ми хотіли кількома словами висловити цілу різницю між націоналізмом і народництвом, то ми б знайшли б її в двох діаметрально протилежних світовідчуженнях: світ, де панує воля, і світ, де панує інтелект. Два темпераменти: чин – і контемпліяція, інтуїція – і логіка, агресія – і пасивність, догматизм – і релятивізм, віра – і знання» [20, с. 13]. Він сформулював засади нового світогляду на підставі теорій ірраціоналізму і волюнтаризму, що були на той час поширені на Заході і які підживлювали всі тогочасні авторитарні націоналістичні ідеології, що «блукали» Європою.

Отже, ідеологія «інтегрального» націоналізму Д. Донцова практично не мала застережень у націоналістичному середовищі, а тому досить швидко поширилась серед його прихильників.

Критикуючи «соціалістичні» погляди М. Драгоманова, І. Франка і М. Грушевського на питання творення нації, Д. Донцов закидав їм нав'язування думки про те, що «питання національне не є питання сили ... , що рішення воно не нагородженням цієї сили нації, лише мирною пропагандою і «еволюцією...», що воно рішення не розвитком ворожої ідеї, лише модифікацією» [20, с. 113]. Звинувачуючи їх у відсутності «фанатизму й віри, страху накинути свою волю, свою ідеологію, ... страху поставити справу на вістрі меча, трусливому мімікрі, що хотіло перевести свій націоналізм під модним плащем якоїсь загальноприйнятої... слизнякуватої «ідеології» [20, с. 186-187], тим самим Д. Донцов стверджував, що «право на життя має лише сильна нація».

Єдиним, на думку Д.Донцова, виходом було те, щоб нація «вийшла із стану провінції», «зміцнилася воля нації до життя, до влади, до експансії» [20, с. 244].

То ж і не дивно, що, як зазначав біограф Д.Донцова М.Сосновський, головні аспекти критики публіцистики Д.Донцова в основному зводилися до «обвинувачення у «фашизмі» та поширюванні «фашистської ідеології» [49, с. 185].

Хоча Д.Донцова можна помітити в симпатіях не тільки до фашизму, а й до більшовизму. Порівнюючи фашизм з більшовизмом і аналізуючи причини їхнього успіху, Д.Донцов знайшов спільні риси, що ґрунтувалися на «антидемократичності», «народності», «безкомпромісності», а їх провід знаходився в руках «ініціативних меншостей» [38, с. 276-277]. Зрозуміло, що ці симпатії мали суто методологічний характер.

Критикуючи невдачі своїх опонентів у будівництві української держави, їх причини він убачав у тому, що для них «людські вчинки керувалися не почуттями, а лише поняттями. Розум, як мотив, був кінцевою передумовою всякої акції... для них людина не те вважала за добре, чого хотіла, лише те хотіла, що уважала за добре» [20, с. 19].

Одними з головних аксіом «чинного націоналізму» для його adeptів Д.Донцов вважав фанатизм і аморальність. На його погляд, національна ідея не повинна була керуватися принципами загальнолюдських цінностей, і в цьому повинна була проявитися її «аморальність». Здійснювати ж аморальну політику має фанатик, що «узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів. Тверда віра в гасла, що він голосить як безумовну і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкоджає їх здійсненню, – ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика – з кінечности і з натури боронених ним думок... Чуттєві ідеї «фанатиків» не знають толерації, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями» [20, с. 263-264].

Ще одна вимога проголошеної національної доктрини Д.Донцова полягала у плеканні імперіалізму та піднесення його на рівень державної політики: «Імперіалізм – це не тільки здирство, але й одночасно виконання громадських справ, в

громадських інтересах націями, покликаними і управленими до того. Є вищі і менш варті народи, що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють... Природа не знає гуманності й справедливості, вона знає лиш заслуги й винагороди» [20, с. 280].

Все це, на думку Д.Донцова, можливо лише за умови «творчого насильства ініціативної меншости», яка повинна організувати і спрямувати власний народ до агресії проти інших. Він наголошує, що «цей засіб (насильство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній «теологічній» релігійній або національній ідеї» [20, с. 280].

Найбільшою критикою зазнав «Націоналізм» Д.Донцова з боку ідеолога українського консерватизму В.Липинського, який назвав цю працю «мегаломанським пустомельством». Інший відомий теоретик націоналізму Ю.Ліла писав, що концепція Д.Донцова «є блискучою ліричною реакцією на пасивність українців, без глибшої української синтетичної думки. Це – властиво інтернаціональний націоналізм, дуже подібний у своїй концепції до марксизму (головний двигун – ненависть і руїна внутрі раси)» [28, с. 259].

Підсумовуючи власну концепцію націоналізму, Д.Донцов писав: «Коли українська ідея хоче підняти боротьбу з іншими за панування, мусить в першу чергу залишити прокляту спадщину невільничих часів. Мусимо перевести основну переоцінку вартостей. «Фанатизм», «інстинктивні почування», «емоційність» замість «розумовості», дух «національної нетерпимості», – все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство» [20, с. 311].

Полемізуючи зі своїми політичними опонентами про методи боротьби за визволення батьківщини, Д.Донцов пропонував ті ж засоби, якими користувалися панівні у той час тоталітарні ідеології, з одного боку – комуністична, а з іншого – фашистська та націонал-соціалістична.

«В обранні засобів визволення Української Нації, націоналізм не обмежує себе ніякими «загальнолюдськими» приписами «справедливості», милосердя, гуманізму... Все те добре, що добре для блага, сили й розвитку моєї нації; все те зле, що цю силу й розвиток ослаблює – це основна заповідь ідеології українського націоналізму» [50].

5.2.3. Дискусія про національне питання в світлі націоналістичної публіцистики

Розробляючи можливі схеми майбутнього державного устрою України всі без винятку українські політичні сили, що опинилися на еміграції, рано чи пізно приходили до розуміння необхідності вирішення національного питання. Проблема ця була надто серйозна, щоб нею легковажити, але й спомини про завдану національними меншинами шкоду боротьбі за українську державність були ще надто болючими. Переважна більшість політичних середовищ взагалі не втручалися в тонке питання міжнаціональних стосунків, розраховуючи на те, що іще прийде відповідний час (цей підхід дуже нагадує сьогоденне ставлення як влади, так і політичних партій до цієї проблеми). Тож і не дивно, що більшість дискусійних публікацій, що з'явилися в еміграційній пресі, і які пропонували різні моделі розв'язання національних проблем не відзначалися виваженістю, холодним аналізом та збалансованістю, а мали радше риси гіперемоційної полеміки, коли завданням автора є не стільки вирішити проблему, скільки морально знищити свого опонента.

Найбільш болючою і гострою була дискусія щодо вирішення т. зв. «єврейського питання». Не дивно, що ця дискусія проявилася у міжвоєнні роки, коли відчай і біль поразок, зростаюча національно-державна безпорадність стали основою для формування радикальної націоналістичної ідеології і відповідного політичного руху. Молодь, розчарована поразками батьків, відчуваючи себе ошуканою політикою і політиками, прагнула тримати українське суспільство у стадії «постійного революційного бродіння». Так, Ю. Миланіч у статті «Жиди, сіонізм і Україна», писав: «мусимо виробити власну систему й найбільш нам вигідні форми для розв'язки жидівського питання. Проблема є трудна, й завдяки її занедбанню з українського боку доволі темна. Але вона мусить бути розв'язана» [34, с. 276].

Довгі роки тоталітарної диктатури і пострадянських режимів у свідомості пересічних громадян штучно плекався міф, про те, що стилі й методи українських націоналістів не відрізнялися від фашистських, націонал-соціалістичних. Загострення проблеми в останні роки вимагає знову повернути-

ся до проблеми і, врешті, визначити те, якими ж були напрями вирішення єврейського національного питання в майбутній Українській державі.

У широкому діапазоні компонентів, що визначали сутність українсько-єврейських взаємин міжвоєнного періоду, помітне місце займає політичний аспект. Для українсько-єврейських стосунків у 20-30 рр. XX століття була характерна низка тенденційних взаємозвинувачень, переважно у періодиці, – єврейське середовище поширювало тенденційну інформацію про єврейські погроми в Україні 1917-1920 рр., де основними погромниками начебто виступають «збільшовизовані українці», або й просто усі українці, з іншого боку – українці у розпалі боротьби за українську державу починають ототожнювати євреїв з політичними середовищами більшовиків, комуністів, соціалістів, чому сприяло, зокрема, вбивство С. Петлюри євреєм С. Шварцбартом. Чималу негативну роль у підігріванні антиєврейських поглядів відіграла і допомога лівим політичним середовищам з боку радянського режиму. Але загальне толерантне ставлення української еміграції до євреїв суттєво не було порушено. Українська еміграційна преса, провід українських політичних партій і груп зайняли визначену позицію засудження антисемітизму, тим більше, що українці і самі були об'єктом колосального тиску, дезінформації про погромні дії армії УНР, Петлюри, поголовної більшовизації українців сходу.

Ці взаємозвинувачення стали однією з причин загострення взаємин двох націй. З'ясування причин цього явища сприяє реконструкції напрямків вирішення «єврейського питання» у міжвоєнний період.

До сьогодні український націоналізм у єврейській публіцистиці ототожнюється з антисемітизмом: «Из всех национальных движений Восточной Европы именно украинский национализм выделяется особой ненавистью ко всему инородному в целом, и к евреям, в частности. Если немалое число еврейских мыслителей и относились положительно, например, к проявлениям польского или итальянского национализма с их либеральным фоном, то найти еврея-интеллектуала, защищающего украинский национализм, ассоциируемый с погромами и антисемитизмом – это, без сомнения, явление исключительное» [2, с. 243].

Розглядаючи єврейське національне питання в своїй політиці, націоналісти так само послуговувалися давніми і новими стереотипами забуваючи, що життя йшло вперед, і будувати треба не моноетнічну Україну («Україна для українців»), а спільну державу народів, що її населяють.

Говорячи про єврейську проблему, один з ідеологів Організації українських націоналістів М. Сціборський, писав: «Не помилимося, коли ствердимо, що більшість наших партій і в своїх програмах, і в своїй практичній політиці не звертають на неї належної уваги, залишаючи конкретизацію його на майбутнє. Що правда, в більшості партійних програм знаходимо згадку про так зв. «меншостеву політику», з загального напрямку якої можна собі скласти приблизну уяву й про методи, що мають бути застосовані й до жидівської меншости на Україні. Однак цього ще не вистачає для того, щоб можна було вважати жидівське питання за остаточно вирішене й на основі тих рішень виробити якісь практичні рецепти, що їх влада має застосовувати до тої національної меншости на українських землях» [52, с. 266-267]. Автор визнає той факт, що і Конгрес українських націоналістів, приймаючи платформу своєї політики й тактики «з невеликою увагою спинився над згаданою проблемою. З програмових докладів на Конгресі можна зробити такий висновок, що в майбутньому державна влада на Україні означуватиме своє відношення до меншостей на основі знова відношення цих останніх до української державности, себто, ступінь лояльности та позитивної активності цих меншостей у процесі державного будівництва визначатимуть і зміст тих законодавчих норм та заходів, які застосовуватиме до них державна влада. Над жидівським питанням Конгрес спеціально не спинявся і не виніс ніяких конкретних постанов» [52, с. 266-267]. Іншими словами «єдиним дороговказом при вишукванні шляхів відношення державної влади до меншостей має бути засада: нормальне співжиття суспільства та його окремих національних складників і співпраця всіх на благо Української Держави» [52, с. 267], але, на жаль, євреї, на думку іншого автора, С. Нижанківського, «не тільки не зжилися з народом, не тільки не ставляться лояльно до змагань його, але виступають якраз проти них» [41, с. 15].

Згадуючи той факт, що ставлення переважної більшості українського суспільства до євреїв було відверто негативним, М. Сціборський уточнював: «Правда, внутрішній зміст і наверхня форма тих інтенцій ріжні, залежно від духово-культурного рівня окремих складників української суспільности, політико-ідеологічних переконань, тощо. Отже, амплітуда почувань до жидівства дуже широка: від неприхованих намірів «вирізати» жидівство в майбутньому, які поширені в масах, що примітивно думають, і аж до зверхньої толеранції жидівства з боку деякої частини інтелігенції. Кажемо – «зверхньої» – бо й у цих вищих шарах суспільства, окремі частини якої часом визнають ультра-демократичні, ліберальні, прогресивні й гуманістичні засади і які розумово погоджуються з найбільш далекойдучим у відношенні до жидівства програмово-політичним постулятами, – на ділі – десь глибоко, прихована в душевних тайниках, існує антипатія до жидівства» [52, с. 267-268].

Говорячи про негативне ставлення до євреїв, М. Сціборський говорить в основному про два моменти: «Російська революція та визвольна боротьба ще більш зміцнила вороже ставлення до жидів. І вони масово кинулися в вир революційної боротьби, а у процесі визвольних змагань українства за свою незалежність заняли позицію виразної орієнтації на Москву, з її імперіалістичними та централістичними тенденціями... Нарешті вбивство бл. п. С. В. Петлюри, судовий процес у Парижі й та позиція, яку у зв'язку з ним заняло жидівство цілого світу до справи українського державно-національного визволення, створюють ще більш напружену атмосферу, яку в багатьох випадках треба визначити як стан загостреної взаємної ненависти і прихованих сподівань при відповідній можливості звести криваві порахунки» [52, с. 268].

На думку О. Мицюка, причинами напружених стосунків між двома народами стала «просякненість жидівства централістично-русифкаторською інерцією, прищепленою століттям старого режиму, яка зродила серед жидівської буржуазії, інтелігенції й частини робітників, у більшій чи меншій мірі, прояви асиміляційного принатурювання... В повсталій українсько-більшевицькій війні, що для України була бійкою за національний ідеал самостійности, двоміліонове жидівство було нейтральним або на боці противника. Це показали всі міста, починаючи з самого Києва, за першого ще (муравйовський) приходу до нього червоної армії, до київського арсеналу...» [35, с. 79].

В умовах категоричного несприйняття націоналістами комуністичних ідей у суспільно-політичному житті окреслилася нова тенденція: з одного боку, обвинувачення євреїв у схильності до комуністичних ідеалів, а з іншого – примусове нав'язування ними лівацького «ізму» українству.

На тлі поразки Визвольних Змагань 1917-1920 рр. такі твердження сприяли формуванню в українському суспільстві на еміграції негативного образу євреїв. Зокрема, вони стали передумовою звинувачення євреїв у сприянні встановленню радянської влади в Україні.

У 1930-х рр. еміграційні часописи активно звертали увагу на національний склад радянського керівництва, часто вдаючись до персоналізації керівного складу СРСР, наголошуючи на єврейському походженні його більшості.

Тож і не дивно, що переважна більшість і публіцистичних праць української еміграції акцентувала увагу на великій ролі та значну кількість євреїв у радянських урядових і репресивних органах, тим самим нагнітаючи антиєврейську атмосферу: «Наприкінці світової війни в переможених центральних державах і в б. Росії вибухають соціальні революції в комуністичному варіанті. «Провідна роль в них – в Баварії, Угорщині. Росії – припадає жидівським революціонерам» [35, с. 75].

Досить показовим, на нашу думку, є той факт, що націоналістичні публіцисти не заперечували фактів єврейських погромів наприкінці визвольних змагань, називаючи їх «глибокопомилковою та непродуманою погромною акцією, що мала місце на Україні в період 1919-20 рр.» [52, с. 269], хоча, «в кожному разі погроми жидів з боку українського вояцтва були випадками, а не чимось систематичним чи регулярним. Українське командування постійно боролось з погромними настроями, видавало десятки наказів, що стримували від погромів і не один десяток винних в порушенні тих наказів віддало під надзвичайний військовий суд і розстріляло» [34, с. 87]. М.Сціборський до того ж писав, що якби визвольна боротьба в Україні відбувалася як «на Західно-українських землях, де національна боротьба провадилася в рамках законності й ладу й де не мали місця вияви погромної анархії, – там відношення жидів до української справи було дещо іншим» [52, с. 271-272].

Висловлюючи ті чи інші погляди щодо причин такого стану українсько-єврейських стосунків, націоналістичні автори задаються одними й тими ж питаннями: «Як нам бути з жидами? Маємо їх на Україні понад 2 мільйони. Дозволити їм далі галапасувати на українським національним організмі? Асимілювати їх, втягнути в національний організм, увісати в себе, амальгамуватись з ними? Визбутись з України? Як? Виселити їх? Куди? Двох мільйонів людей не можна ні так легко виселити, ні взагалі їх позбутись. Цього добра ніхто й так не хоче, кожен сам рад його позбуватися. Крім еспанців жидівської проблеми не зуміла практично розв'язати увповні вдоволяючим змислі ні одна європейська християнська нація. Примінювано різні методи розв'язки справи, однак не можна твердити, щоб хоч одна з тих розв'язок справді справу вирішувала» [34, с. 271].

Одним із варіантів розв'язання єврейського питання пропонувалося виселення євреїв з України, у відповідності до «сіоністичної ідеї Герцеля, отже, що жиди прогресивно винеслиби з України на свій власний державний ґрунт. Тоді ми могли жити з жидами в такій самій приязні й добрих відносинах, як будемо жити з – єгиптянами чи арабами, моглиб обмінюватися послами й товарами, цікавитись собою і бажати собі взаємного добра» [34, с. 272].

Коли ж би йшла мова про те, щоб спільними зусиллями в Україні творити державу, то євреям висувались такі вимоги: «В першу чергу треба їм вже раз зрозуміти, зглядно відчувати все, що всебічне усамостійнювання українського народу стає все більше дійсністю. Проти цієї епохальної події жиди мусять зайняти становище лояльної національної меншини на рівні з іншими меншинами. Ворожість з якою вони віднеслися до наших визвольних зусиль та з якою їхній режим тепер на Україні володіє, уважаємо за переходовий бо віримо, що їхній змисл самозаховання в кінці викристалізує в них вірніший погляд на наше національне відродження» [41, с. 15-16]. Ці вимоги, сформульовані автором, були доволі ультимативними, до того ж тон публікації говорить на користь того, що всі провини автоматично перекладались лише на опонентів. За таких умов, і за такої постановки питання напевно чи можна було сподіватися на поліпшення українсько-єврейських відносин.

Доволі зваженими, у такій патовій ситуації, пролунали слова М.Сціборського: «Нерозважна пристрасність і сліпа тенденція – виказувані з обох боків – є й надалі будуть кепським порадищем у справі» [52, с. 271-272].

Продовжуючи аналізувати проблему, М.Сціборський констатує: «Жидівство повинно також реально рахуватися з можливим фактом свого існування в умовах української державности, відношення до якої буде передумовляти й політику влади до нього самого» [52, с. 271-272]. На, досить слушну, думку автора: «Обов'язком української суспільности є переконати жидівство в тому, що майбутня Українська Держава не захоує в собі для нього ніяких небезпек. Що більше, в умовах цієї державности та її майбутньої суспільно-продукційної й економічної організації – жидівство знайде для себе більш сприятливі умови для праці та існування, ніж воно має їх тепер на окупованих українських землях. При тих модифікаціях, головню економічного порядку, яких зазнає після розвалу окупації Україна, жида з їх активністю та підприємчивістю зможуть і для себе віднайти сприятливе положення і принести користь загальному процесові державного будівництва. Зокрема дуже корисними для себе й для суспільства можуть бути жида в оживленні вільного товарово-комерційного обороту на Україні після большевицького панування, при умові регуляції їхньої діяльности твердою економічно-державною політикою. Багато позитивного у процесі нормалізації господарсько-продукційних відносин на Україні може дати й численна верства жидівського ремесництва, суспільна роля якого ще далеко не скінчена, мимо тих несприятливих умов, в яких воно перебуває тепер, особливо в УССР» [52, с. 272].

Висловлюючи точку зору керівництва ОУН, М.Сціборський писав, що «треба виразно вказати жидівству, що наш державницький рух не бачить ніяких підстав та користей в обмеженні правного положення жидівства на Україні. Навпаки, завданням влади буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності... Сприятливі умови існування, втягнення в коловоріт державно-суспільної діяльности поруч із іншими – все це спричиниться до витворення в жидівських масах почуття не лише лояльности, але й пізнішого свідомого державницького патріотизму» [52, с. 272].

Отже, говорячи про вирішення єврейського національного питання в контексті внутрішньої політики майбутньої Української держави, М.Сціборський прийшов до висновку, що обов'язком державної влади буде витворити для євреїв такі умови, при яких би вони, зберігаючи свої культурні, релігійні особливості, одночасно виступали рівноправним чинником у вирішенні загальних суспільно-державних інтересів.

5.2.4. Доктрина внутрішньої та зовнішньої політики майбутньої України в пресі українських націоналістів

Заявляючи про примат нації у майбутній державі, теоретики українського націоналізму у своїх писаннях практично не робили спроб змодельювати форми організації соціально-економічного життя в Українській державі. Це зайвий раз підтверджує стаття одного з теоретиків українського націоналізму В.Мартинця «Замітки до майбутньої конференції українських націоналістів». Оpubлікована у «Національній Думці» ще 1927 р., тобто за два роки до створення Організації українських націоналістів, стаття стала свідченням того, що і за цей термін не було опрацьовано чіткої програми – такої собі «дорожньої карти» щодо шляхів майбутнього державного будівництва в Україні.

В.Мартинець у своїй статті ствердив один з головних закидів з боку інших політичних сил до націоналістів: «Український націоналізм не знає рівнож проблеми форми влади і державного устрою майбутньої української держави в площині, поставленій нашими політичними партіями». На думку автора, модель устрою буде залежати від соціально-політичної розстановки сил української нації в момент здобуття держави, а тому, «сьогодня в стадії змагань до здобуття держави, рішення форми державного устрою не може бути першорядного значіння... Годі антиципувати незану будучність і розбивати собі за ню сьогодні голови, бо тоді можна не побачити її ніколи. Смішно ставляти дах, коли нема дому!» [30, с. 17].

Говорячи про можливість тої чи іншої форми правління в Україні, В.Мартинець переконаний, що треба звертати увагу не на форму влади, а на її зміст і діяльність, на завдання, які вона виконує чи плянує виконувати, а тому, «девізом українського

націоналізму мусить бути: підпирати діяльність кожної національної влади, яка не противиться найвищому ідеалові нації, так само як підпирати кожну національну класу і таку ж її діяльність. І навпаки: до кожної проти національної влади, як і до діяльності влади чи класу української, яка суперечила би найвищому імперативові нації, ставлятися негативно. Український націоналізм мусить змагати знищити своєрідний нам державний нігілізм і непошановання національної влади, викоринити незгідливість у відношенні до форми влади і державного устрою, що були прокляттям нашої історії, а прощті сприяти утворенню сильної, творчої нац. влади» [30, с. 17].

Маючи соціальні корені, український націоналізм повинен диференційовано підходити до проблеми класів і соціальних груп, але всі вони, на переконання автора, мусять йти в струмені української національної політики.

Як стверджує автор статті, крупні землевласники в Україні, що в більшості не є представниками українського народу напевне понесуть майнові втрати, завдяки чому землевлодіння «перекочує» в українські руки я така собі, погано виписана і невиразна форма націоналізації землі. Але, на думку автора такої ідеї, «страсти, що при цьому потерпіла класа українських поміщиків виважуються вповні з осягненими користями загально-національного характеру». Але всі ці процеси не означали того, що націоналісти не будуть підтримувати створення нової верстви хліборобів з тих «куркулів», «що нині успішно боряться з комуністичним урівнянням і згодом можуть стати провідниками хліборобської класи, її аристократією суто українською по національності» [30, с. 17].

Говорячи про речі, пов'язані з вирішенням аграрного питання в Україні, націоналісти, на жаль, не подають чіткої відповіді на чітке запитання: яка буде форма власності на землю? Причиною цього було те, що вони самі не знали, як вирішити всі ці проблеми. Ставлячи в основу всіх перетворень ідеологічні підходи, важко спрогнозувати імовірні наслідки такої державної політики.

Це ж можна сказати і про робітниче питання, яке в статті В.Мартинця було з'ясоване вкрай скупко: «Соціальна проблема робітництва вказує в далеко більшій мірі цю потребу; в тому напрямі досі не зроблено ні одного кроку. З робітничим питанням в'яжеється потреба скріплення і підтримки взагалі всіх ук-

раїнських елементів міста, бо місто є досі твердиною ворожої сили і влади; без заволодіння містом реставрація і удержання української державности є неможливими» [30, с. 17].

Піднімаючи питання соціальних інтересів класів і соціальних груп, В.Мартинець все одно зводить до того, що «український націоналізм мусить обстоювати становище, що соціальні інтереси повинні бути підпорядковані інтересови всьої нації. Тому інтернаціональний соціалізм або єдність поміщицької чи якої-небудь іншої української класи з аналогічною ворожою класою, звернена проти решти українських клас мусить стрінутися з рішучим відпором українського націоналізму. Соціальна боротьба не сміє бути так гостра, щоби валила цілу державу або унеможливила її будівництво» [30, с. 17]. Тим самим автор відмовлявся від наслідування традиційних, як на той час, партійно-ідеологічних установок на кшталт: «ліпше ніякої української держави, колиб-вона не була соціалістичною», «або буде Гетьманство і ми яко укр. хлібороби будемо існувати або укр. Гетьманства не буде і ми, яко укр. хлібороби перестанемо існувати; ми яко класа будемо тоді Росіянами, Поляками, Китайцями, Інтернаціоналістами, ким угодно, тільки не укр. хліборобами».

В.Мартинець стверджував, що такий підхід у державницькій політиці мусить бути рішуче викоронений, бо Україна може існувати і буде існувати з гетьманом або без нього, соціалістична або неосоціалістична, однак напевно не може й не буде існувати, коли підходити до її розбудови з таки вузькими принципами.

Автор переконаний, що проблеми державного будівництва, як і питання державної влади і державного устрою, а також соціальні питання, можуть бути розв'язані не в теоріях українських політичних партій на еміграції чи під окупантами, а українська дійсність, яка проявиться після рішучого бою за державу і після її здобуття. Завданням же українського націоналізму є «розроблення самостійної української дійсности, щоби вона могла зродити здоровий, позитивний плід. Це повинно бути і цілею українських клас. Шлях до цього веде тільки через поглиблення національного, а не класового егоїзму широких мас» [30, с. 18].

Не дивлячись на декларативність більшості позицій цієї програми, вона все ж дає основне уявлення про погляди українського націоналізму на майбутній соціально-економічний

устрій України. Націоналісти передбачали розбудовувати господарське життя країни на основі співпраці держави, кооперації та приватного капіталу, про що було сказано в «Постановах Великого збору Організації українських націоналістів»: «Українська Держава буде змагати до досягнення господарської самовистачальності нації, збільшення народнього майна та забезпечення матеріального благобуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народнього господарства. Господарське життя країни буде побудоване на основі співпраці держави, кооперації та приватного капіталу. Поодинокі ділянки народнього господарства будуть розділені між ними, будь-які стануть предметом їх рівночасного й рівнорядного діяння, у залежності від корисності цього для цілоти народнього господарства та для інтересів держави» [45, с.132].

Розглядаючи аграрну політику майбутній Українській державі, націоналісти робили ставку на те, що «селянське господарство буде побудоване на праві приватної земельної власності, обмеженій державною регуляцією вільного продажу й купна землі, з ціллю запобігти в той спосіб надмірному зменшенню чи збільшенню земельних наділів». Роль держави у відродженні і подальшому функціонуванні сільського господарства полягала у наступному: «державна влада переведе корективи в розподілі землі на Сході України, необхідні з огляду на стихійний, неупорядкований характер розподілу вивласнених земель в час революції... Держава дбатиме про розвиток сільсько-господарської виробности та про забезпечення благобуту селянства шляхом підтримання середнього селянського господарства... Державна влада буде всебічно сприяти інтенсифікації селянських господарств та пристосуванню їх до ринків, буде підтримувати розвиток сільсько-господарської кооперації, давати сільському господарству дешевого продукційного кредиту, та буде дбати про агрикультурну й агриосвітну справу та про забезпечення хліборобської продукції державним ubezpieченням...». На думку націоналістів, міські землі та нерухомість на них повинні були залишитися в приватній власності. Регулювати міське будівництво та не допускати такого негативногоявища як спекуляція землею повинен був відповідний регуляційний земельний фонд [45, с.132-133].

У сфері промислової політики, націоналісти виступали за поступове переведення української економіки з аграрної на індустріальну з метою «усамостійнення народнього господар-

ства та його всебічного розвитку, що зокрема диктують потреби державної оборони ця konieczність дати варстат праці лишкам сільської людності» [45, с.133]. Надаючи приватному капіталу ширших повноважень, націоналісти передбачали, що «підприємства тих галузей промисловости, що є важливі для існування та оборони країни будуть удержавлені. Інші підприємства будуть залишені приватному капіталові поодиноким особам і асоціаціям на основі вільної конкуренції та приватної ініціативи. У випадках, визначених законом, держава матиме право першества перед приватним капіталом у набутті співвласности приватних підприємств» [45, с.133].

Тож і не дивно, що з боку ліберально-демократичного еміграційного середовища така позиція націоналістів викликала порівняння з марксизмом. Треба відзначити, що як і будь-яка інша соціально-демагогічна концепція, український націоналізм виступаючи проти соціалістичних гасел своїх політичних опонентів, досить часто використовував їх у своїй ідеологічній платформі.

Це найкращим чином можна простежити у сфері соціальної політики, у якій націоналісти визнавали за державою основне право вирішення всіх суспільних конфліктів та регулювання взаємовідносин між різними суспільними групами, які «будуть мати право коаліції, на основі якого вони будуть об'єднуватись у професійні організації з правом синдикалізування за територіальним принципом і за галузями виробництва та матимуть своє представництво в органах державної влади... Нормальним днем праці буде 8-годинний день праці з тим, що, наскільки дозволять на це обставини, держава подбає про його скорочення... Держава заведе єдину організацію загального забезпечення, обов'язкову для всіх верств суспільности, приймаючи рівночасно на себе обов'язок удержувати всіх громадян понад 60 літ життя, позбавлених власних засобів прожитку» [45, с.134].

З огляду на це була запропонована модель «державного синдикалізму», автор якої, М.Сціборський, зазначав у своїй праці «Націократія», що «уважаючи державу основою політичного й економічного розвитку національного суспільства, своїм устроєм ще більше злютовує її монолітність, бо перетворює окремі, об'єднані в синдикатах, соціальні групи в організми, що стають нерозривними, функціональними частинами самої держави» [50].

Політика держави у питаннях релігії, повинна була виходити з того, що релігійні почуття є внутрішньою справою громадян, а тому, «приймаючи засадничо відділення церкви від держави, влада, – задержуючи необхідну контролю над церковними організаціями, – співпрацюватиме з українським духівництвом різних культів у справах морального виховання нації» [44, с.178]. У школах повинні були викладатися основи релігії «тих культів, що не будуть проявляти денаціоналізуючих тенденцій». Держава зобов'язувалася підтримувати процес розвитку української національної церкви та взагалі підтримувати національні церкви за умови, що вони будуть «незалежні від чужоземних патріархатів». Також у засяг державної релігійної політики входила українізація всіх «релігійних культів, що будуть діяти на Україні» [44, с.178].

Передбачуваними і зовсім «розмитими» є погляди українських націоналістів у галузі розвитку державної політики щодо культури й мистецтва: «Українська Держава буде змагати до піднесення рівня культури й цивілізації на Україні, узгіднюючи культурний процес, побудований на основі свободи культурної творчості, з духовною природою українського народу», окремі аспекти якої є подібними до стратегії німецького націонал-соціалізму в цій ділянці: «Тільки розвиток тої культурної творчості й тих мистецьких течій, що зв'язані зі здоровими проявами в минувшині Української Нації та з культом лицарскости й волево-творчим відношенням до життя, зможе збудити здоровий гін нації до сили й могучости» [44, с.177].

У освітній сфері націоналісти передбачали державний контроль за «шкільництвом, як засобом виховання народних мас в національно-державному дусі». Приватні освітні установи та ініціативи, а також «чужомовне навчання будуть допущені за дозволом держави в кожному окремому випадку» [44, с.177].

Одним із важливіших стратегічних аспектів розвитку держави повинна була стати її зовнішня політика. А отже, цікавим аспектом зовнішньої доктрини української держави, що була запропонована ОУН, була її «імперіалістичність»: «У своїй зовнішньо-політичній чинності Українська Держава стремітиме до досягнення найбільше відборних меж, що охоплюватимуть всі українські етнографічні терени» [44, с.177].

Організація українських націоналістів декларувала бачення України як вирішального «гравця» на східноєвропейській політичній арені, проте, виступала з доволі контраверсійним «проектом» «повного усунення всіх займанців із українських земель, що наступить в бігу національної революції та відкриє можливості розвитку Української Нації в межах власної держави». Чи цим передбачалося проведення етнічних «чисток»? Але на думку націоналістів, забезпечити все це могли лише мілітаризація та «доцільна союзницька політика» [44, с.177].

Власне «союзницька політика» ОУН була і залишається об'єктом критики, бо, репрезентуючи нову концепцію зовнішньої орієнтації, яка б відмовлялася від «традиційної методи української політики орієнтуватися у визвольній боротьбі на котрогось із історичних ворогів Української Нації» націоналісти пропонували «здійснювати свої завдання шляхом союзних в'язань з тими народами, що вороже відносяться до найманців України, як рівнож шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для досягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці» [44, с.177]. На жаль, у зовнішній політиці націоналісти поклалися на недосконалий принцип «ворог мого ворога – мій друг», що і показали події II світової війни.

Один з ідеологів українського націоналізму М.Сціборський, ще 1932 р. у своїй статті «Передпосилка національної революції» писав: «Націоналізм прямує до визволення своїми власними шляхами... але ніхто не відмовиться в тяжку годину від сторонньої допомоги тоді, коли вона потрібна і протягається щирою рукою приятеля, хоч би навіть за ту поміч довелось потім віддячити. Зате поміч, коли вона згори обумовлюється непосильними відсотками і для того лише дається, щоб ще більше зруйнувати боржника, прийме хиба марнотратник, «каліф на годину», який думає – по мені хоч топ!... Так і в конкретному питанню: вся справа в тому, що розглядаючи незапамороченими, тверезими очима сучасний світ, націоналісти наразі «щирої руки» і бажання допомогти справі нашого визволення не добачають. Бачать натомісць але замасковані махінації, які під виглядом «допомоги», а власне на нашу загибель, майструють, укупі з деякими нашими «урядами» і «реальними політиками», ворожі нам держави-окупанти» [51, с. 167].

Треба сказати, що проблема зовнішніх орієнтацій українського націоналізму, змінювалася неодноразово протягом 20-30-х рр. ХХ століття (від «орієнтації тільки на власні сили» до беззастережної орієнтації на Німеччину), що було зумовлено різкими геополітичними змінами на світовій політичній карті (прихід до влади нацистів у Німеччині, створення потрійного блоку вісі Італія-Німеччина-Японія).

Саме створення потрійного блоку зумовило остаточне переформатування зовнішніх орієнтирів ОУН. Так, орган Українського національного об'єднання «Український Вістник», що виходив у Берліні під редакцією В.Маруняка та Т.Омельченка, у замітці «Хто ж наші союзники?» піддав нищівній критиці позицію еміграційного уряду УНР, яку озвучив Р.Смаль-Стоцький, який заявив, що «Прометейські народи (Україна, Грузія, Азербайджан, Туркестан, Крим, Кубань, Північний Кавказ, Дель-Урал, Карелія. – О.Б.) вважають німців за своїх союзників». На думку автора матеріалу, «ні одному українському політику не вільно пройти мовчки повз таку заяву», бо «нашим випробуваним союзником в цій нашій боротьбі є Німеччина, сучасна національ-соціалістична Німеччина, бо вона перша з поміж держав цілого світа проголосила безоглядну війну третьому Інтернаціоналові, бо вона не тільки тую боротьбу провадить, а ще й закликає інші народи до цього прилучитися. Далі нашим союзником в боротьбі проти червоних душманів є Ніппон, що не тільки сам уперто є консеквентно на Далекому Сході поборює комінтерн, а ще минулого року для тої самої мети особним договором об'єднався з Німеччиною. Нарешті, нашим союзником є Італія, що для боротьби проти большевиків порозумілася теж з Німеччиною» [56, с. 10]. Тим самим проливалось світло на справжні зовнішні орієнтири ОУН.

На жаль «Постанови Конгресу українських націоналістів» не давали прямої відповіді на питання про соціально-економічний устрій майбутньої держави, «приховуючи» його під нечітким формулюванням: «Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то національного визволення, державного закріплення та розвитку». Реформування та перехід до частково демократичних форм правління передбачався лише після відновлення та остаточного закріплення державності, коли «настане доба її

внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла». Тільки тоді «голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств, з узглядненням відмінності окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави. На чолі упорядкованої держави стане покликаний представницьким органом голова держави, що призначить виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом» [45, с. 132]. Тим самим націоналісти передбачали у майбутньому не авторитарну форму вищого державного управління та федералізацію земель України, як це може видатися на перший погляд, і як це довгі роки закріплювалося в суспільній свідомості, а парламентсько-президентську республіку, де президента обирає парламент. Що ж торкається адміністративного устрою майбутньої Української держави, то передбачалася передача влади на місцях місцевим органам самоврядування: «зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами та своєю виконавчу владу» [45, с.132].

Загальна ж «концепція» націоналістів часто висловлювалася у вигляді приказки: «Нехай одна стіна о другу вдариться – одна впаде, друга зостанеться» [51, с. 169], тим самим іще раз підкреслюючи поширену в політичних українських колах тезу про те, що чіткого бачення майбутньої держави націоналісти не мали, більше захоплюючись шляхом до її здобуття.

Не давала чіткої відповіді на ці питання і партійна публіцистика. Так стаття Я. Дуба «Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України», визначала наявність кризи демократії в країнах Заходу: «Європейський парламентаризм та демократичний державний устрій переживає нині дуже гостру кризу. Себто ця система народоправства, що зародилась в Англії, а далі шляхом європейських буржуазних революцій поширилась в Європі й поза нею, тепер не вдоволяє вже не тільки комуністів, але також і чимало інших політичних стороництв не вважає її вже панацеєю державного ладу» [22, с. 252-253]. На думку автора, причиною такого стану є «сучасна криза державного ладу, щільно зв'язана з тим господарським безладдям, що запанувало в Європі в наслідок недавньої війни. Тому оскільки згодом вдасться зліквідувати

цілком, або принаймні у значній мірі власне нинішню господарську кризу, то безперечно послабнуть, як соціальна боротьба, так і різні політичні чвари» [22, с. 253].

Автор переконаний, що саме така парламентська стагнація та політичні чвари іноді можуть набувати навіть небезпечних для держави форм, а тому не дивно, що в деяких європейських країнах ті чи інші політичні сили шукують порятунку в заведенні диктатури: «Саме з цієї причини доводиться деяким країнам стати на шлях диктатури, бо інакше не можливо розв'язати власне соціально-економічних справ. Із цієї також причини друга частина європейських держав переживе цей перехідний час кризи державного ладу без заведення тимчасової диктатури» [22, с. 253].

На думку Я.Дуба, ділему – диктатура чи народоправство-демократія – доводиться розглядати з погляду доцільності, а не лише на підставі принципіальних міркувань. «Хворобою» сучасного парламентаризму було те, що «парламент захопив у свої руки занадто велику долю народньої суверенності, тоді як виконавча влада позбавлена належної можливості спокійно провадити свою працю протягом довшого часу. Себто необхідно встановити поміж законодавчим тілом, виконавчою владою та головою держави такі відносини, щоб різні парламенські чвари та партійне суперництво не викликували безперестанних урядових криз та змін влади протягом довшого часу» [22, с. 253].

Разом із тим, автор статті стверджує те, що «основною засадою державного ладу є, і безперечно довго ще буде, народоправство, тоді як різні диктатури являються лише перехідними явищами» [22, с. 254].

Саме такі думки стали концептуальним підґрунтям моделі майбутньої Української держави коли ставиться питання: який державний устрій може найкраще забезпечити господарський та культурний розвиток Української Нації в часі визвольних змагань, як рівнож в часі, коли їй пощастить утворити й упорядкувати Українську Самостійну Соборну Державу.

Говорячи про майбутній розвиток держави, Я.Дуб зазначається на таких моментах: 1) Українська Нація вибере собі волю та державність лише шляхом національної революції та збройної боротьби, підчас якої на українських землях пануватиме національна диктатура, як то завжди бувало підчас війни або визвольної боротьби інших націй; 2) Українська Нація

буде в стані добитися своєї перемоги лише тоді, коли провідні її верстви утворять відповідну до вимог часу й обставин національну диктатуру та зорганізують належну військову силу; 3) рішуча диктаторська влада протягом певного недового часу буде повинна встановити лад та спокій у країні; повільно та доцільно управляючи соціально-господарські відносини, що витворилися на українських землях під різними займанцями. Нарешті, коли це станеться та коли буде як слід налагоджена оборона держави, то національна диктатура уважатиме своє завдання виконаним й встановить в українській державі нормальний лад на засадах народоправства.

Автор стверджує, що поряд з рішучою і категоричною відмовою від будь-якої реставрації старого ладу, треба врахувати ті здобутки та недоліки, що утворилися в умовах пролетарської диктатури. На його думку, «слід нам буде подбати про збереження всіх корисних для нації соціальних здобутків революції та про такий господарський розвиток нації, щоб, побільшивши промисловість у 5-6 разів, а сільське господарство у 2-3 рази, Україна стала країною промислово-хліборобською, щоб безробіття, товаровий голод, життєва криза та безземелля і взагалі злидні та еміґрація за межі батьківщини стали лише споминами. Щойно тоді, коли Українська Нація справді досягне такого добробуту, який нині мають найпереводіші нації, а Українська Держава стане могутньою, соціально боротьба на Україні зведеться до мінімальних розмірів, а політичні чвари втратять під собою ґрунт» [22, с. 255].

На переконання автора статті, саме цю «засаду не цілковитого руйнування того соціально-економічного ладу, який витворився на Східній Україні, а лише його доцільної реорганізації та дальшої розбудови, треба застосувати й щодо усрою України. Так у період національної диктатури, українська влада буде спиратися на місцеві національно-революційні організації, якими будуть переважно ради сільські, міські та інші. Адже українські маси намагаються навіть за большевицького пановання захопити місцеві ради в свої руки, що звичайно не вдається їм, бо компартія різними способами фальшує вибори до рад, а також шляхом терору та на ґрунті курйальної системи здобуває більшість зі своїх прихвостнів. Проте нема сумніву, що коли захитається пролетарська диктатура, то всі ці ради опиняться в руках українських революціонерів, і за їх допомогою буде легше провадити боротьбу за

визволення. Треба отже рахуватись з тим, що українські національно-революційні ради відіграють величезну роль в боротьбі за визволення та проіснують аж до заведення справжнього народоправства» [22, с. 255-256].

Автор говорить і про деякі застереження, що можуть виникнути, якщо беззастережно використовувати європейську систему парламентаризму в майбутній Українській державі: «Слід пам'ятати, що європейський парламентаризм на Україні не має ні традицій, ні будь-якого ґрунту, бо Українська Нація не втворила й до нині справжніх політичних партій, якщо такими не вважати різних емігранських недобитків. Правда, на західних наших землях справа виглядає трохи краще. Всеж не слід забувати, що й європейський парламентаризм переживає поважну кризу, а партійні чвари внеможливають творчу працю та тяглість виконавчої влади» На думку автора, «було б дуже небезпечним експериментом у новій державі, і то зараз в її початках, запроваджувати європейське народоправство, оскільки останнє нині не цілком виправдує себе у країнах з великим парламентарним досвідом та рутинною. Україна буде потребувати довгий час твердої влади, яка з повною відданістю інтересам Української Нації повинна буде без усяких парламентських інтриг та інших перешкод систематично переводити в життя різні реформи, а головню безпечно дбати про господарський та культурний розвиток країни. Тимчасом парламентаризм в усіма його хибамі, себто партійним суперництвом та хронічною урядовою кризою, у часі війни або в неупорядкованих відносинах відновленої держави, тай ще без парламентських традицій, лише затримувати працю українського уряду» [22, с. 256].

Проте перейматися заведенням в Україні диктатури не варто, бо вона, на думку ідеологів ОУН, не повинна бути довгою, бо «затягувати національну диктатуру на довгий час, як це зробили російські більшовики чи італійські фашисти, було б теж недоцільним та досить небезпечним експериментом, бо нація позбавлена довгий час належної волі та скована по руках та ногам монополюним пануванням одної партії чи групи не в стані належним способом розвинути свої творчі сили, позбавлена можливості виявити свою енергію та розмах на всіх ділянках господарського чи культурного розвитку» [22, с. 256].

У більш концентрованому вигляді ця думка могла бути висловлена так: «Коротко кажучи, ми націоналісти проти інституту диктатури, як форми державного ладу за нормальних умов життя нації. Ми лише обстоюємо національно-революційну диктатуру, як перехідний стан, бо вона дав можливість українській нації доцільно та раціонально в найкоротший час вибороти собі визволення та незалежну державність. Власне й тому в період національної революції та збройної боротьби на українських землях запанує тверда диктаторська влада, яка залізною рукою та рішуче буде поборювати й усувати всі ті перешкоди, що стоятимуть на шляху до утворення національної держави. Звичайно, в той час політична воля буде сильно обмежена, як також не будуть дозволені різні політичні партії, щоби взаємним поборюванням не розпилювали сили нації.

Навпаки за нормальних обставин в українській державі запанує такий державний устрій, на підставі якого Українська Нація зможе цілком вільно виявляти свою волю через представницькі органи, а її суверенність буде доцільно розподілена між головою держави, законодавчим тілом і вищим судом» [22, с. 257].

Все це говорить про те, що концепція майбутньої держави в програмі ОУН не розглядалася у науковій літературі цілісно, або розглядалася під впливом ідеологічних стереотипів.

Підсумовуючи вище сказане, відзначимо, що виникнення українського націоналістичного руху в 20-х рр. XX століття не було явищем випадковим. Поразка національно-визвольних змагань і окупація України з боку різних сусідніх країн, репресивні заходи проти українського народу з боку польського і сталінського тоталітарних режими на межі 1930-х рр. викликали агресивну реакцію з боку найрадикальнішої частини української молоді. До цього додалася нищівна критика політики тогочасних українських політичних лідерів і взагалі ліберально-демократичних та соціалістичних політичних груп, які пропагували відповідні моделі суспільного устрою. На ці суспільні настрої активно впливали повідомлення про кризу демократичних інститутів у міжвоєнній Європі та швидкий розвиток і прихід до влади тоталітарних ідеологій, які виступали як яскраве протиставлення демократії.

Смислові параметри українського «інтегрального націоналізму» були дуже точно розкриті зарубіжним дослідником Д. Армстронгом, який виділяв такі його основні ознаки: «1) віра в націю як найвищу цінність; 2) заклик до містичної ідеї солідарності всіх індивідів, які складають націю...; 3) підпорядкування раціонального «інтуїтивно вірному»...; 4) вияв «національної волі» через популярного вождя та еліту націоналістичного активу який організований в єдину партію; концепція тоталітаризму; 5) захопленість ідеєю війни і пасивства як проявів вищої біологічної життєсдатності нації» [1, с. 13].

Можемо з упевненістю стверджувати, що український «інтегральний націоналізм» був своєрідним символом своєї епохи, коли західні демократії знаходилися у стані глибокої кризи, а на зміну їм розвивалися нові суспільно-політичні рухи. То ж, коли виникає питання про взаємонаслідування, український «інтегральний націоналізм» часто порівнюють з іншими тоталітарними рухами міжвоєнної Європи, головню з фашизмом і більшовизмом. І фашистська, і більшовицька практика певною мірою послужила для українських націоналістів прикладом того, що для досягнення своїх завдань усі методи можуть бути придатні.

Коли дослідники говорять про те, що між різними тоталітарними ідеологіями першої половини ХХ століття було дуже багато спільного, запозиченого одне від одного, тим самим намагаючись показати існування «націоналістичної спільноти», тут варто додати, що кожний «інтегральний націоналізм» керувався виключно власними інтересами, а у практичних стосунках між ними завжди вирішальним було право сили. То ж, у такій системі стосунків між націоналізмами, український «інтегральний націоналізм» не міг сподіватися на статус рівноправного, бо це був націоналізм нації без держави.

Отже, становлення та розвиток українського «інтегрального націоналізму» можна зрозуміти лише в контексті його взаємодії з іншими ідеологічними системами того часу, а також через його певну взаємодію з націоналістичними концепціями в інших народів. Що і підтверджує гіпотезу того, що український націоналізм був проявом певної загальноєвропейської тенденції.

Аналізуючи дискусію, що виникла в пресі українських політичних середовищ на еміграції, мусимо констатувати, що ідеологи націоналізму намагалися дотримуватися її в трьох основних напрямках: 1) повне визволення українського народу з-під ворожого поневолення шляхом консолідованої боротьби всіх національно-державних сил; 2) створення Української самостійної соборної держави; 3) охорона національно-державної незалежності.

Уже в перших дискусійних статтях, що з'являлися на сторінках партійної преси, а також програмних документах українського «інтегрального націоналізму», відразу проявилися дві його суттєві риси, які визначали подальшу діяльність націоналістів протягом міжвоєнного періоду. Йдеться про його претензії виступати від імені всієї української нації, а також про його зацікленість на тоталітарно-диктаторських методах боротьби за державність.

Основний же зміст українського «інтегрального націоналізму» найбільше виявився в ідеологічних установках – заперечення традиційної моралі та етики, виключно силові методи досягнення мети, що автоматично перекидалося і на державний устрій майбутньої української держави та управління нею. Все це ґрунтувалося на методиці націоналізму, яка передбачала вождизм, однопартійність (ОУН), тотальному контролю всіх без винятку сфер суспільної діяльності, що і стало основою для критики з усіх без винятку політичних середовищ того часу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Пропаганда українського націоналізму стала першим і головним завданням всіх націоналістичних груп і організацій, що почали з'являтися в 1920-х рр. у надзвичайно складних моральних та матеріальних умовах еміграції.

Саме поширення націоналістичних ідей було передумовою організаційної і політичної діяльності Організації українських націоналістів (ОУН). А тому, вироблення системи власної ідеології та її пропаганда стала головним завданням націоналістів у 20-30-х рр. ХХ століття. Тим більше, що націоналістичні провідники розуміли, що кожний ідейний рух не-

розривно пов'язаний з пропагандою, з поширенням власних ідей. Тому націоналісти сконцентрували свою діяльність на заснуванні не тільки закордоном, але й на рідних землях (за винятком радянської України) власних пресових органів, а в кожному еміграційному осередку, у різних країнах поселення, – інформаційно-пресових бюро з виданнями, здійсненими різними європейськими мовами.

Одним із завдань українського націоналізму були підготовка і проведення «української національної революції». Націоналісти не вірили в еволюційний шлях відродження української державності, а тому основне завдання національної революції вбачали у «боротьбі з окупантами за волю нації, успішні висліди якої насамперед залежатимуть від ступня пересякнення мас українського народу державницькою ідеєю та зрозумінням спільності завдань окремих частин окупованих земель» [51, с. 165]. Ці ідеї, що поширювалися націоналістами, на думку М.Сціборського, «мусять його гипнотизувати і поривати на активні чини. Цього доконати може лише ідея самостійності і соборності України, заклик до кривавої розправи з займанцями і боротьба за свої життєві права» [5, с. 165]. Націоналісти розуміли, що досягнути такого критичного стану нація може лише завдяки проведенню методичної і систематичної пропаганди.

Питання зовнішньої допомоги у проведенні «української національної революції» на порядку денному не стояло, бо «розглядаючи незапам'ятованими, тверезими очима сучасний світ, націоналісти наразі «широї руки» і бажання допомогти справі нашого визволення не добачають. Бачать натомість зле замасковані махінації, які під виглядом «допомоги», а власне на нашу загибель, майструють, укупі з деякими нашими «урядами» і «реальними політиками», ворожі нам держави-окупанти» [51, с. 167].

Намагаючись «вкусити» своїх політичних опонентів з демократично-ліберального табору і закидаючи їм нерішучість і «мрійливість», М.Сціборський писав, що вони «все міркують собі, що там, на Україні, сидять біля своїх «пасік» простодушні «Гаврили Михайловичі» і «Євгени Петровичі», що благодушно мріють про «Неньку», про «людяну справедливість» і про те, під «яку б руку піддатися». Не відчувають того, що там життя жене скаженим потоком пристрасти, боротьби і туги за великою волею. Ту природу людей, викутих у температурі пе-

режитої революції, – не зрушать інтервенційні заклики старінок «Тризуба», що своїми ідеями і темпераментом нагадують старого «добраго часу» «пархіяльні відомості» [51, с. 168].

Підсумовуючи своє бачення «національної революції», автор зазначав, що «українську масу ... зрушить лише збуджена віра в її творче післанцтво, що в стані буде протиставитися комуністичному месіанству і польському імперіалізму. Поведє її на шляхи визволення свідомість власної сили, опера на фанатичній нетерпимості до ворогів і волі до боротьби з ними. Боротьби не на життя, а на смерть. Субекта в тій боротьбі зробить з неї лише велика ідея української великодержавности. Ті ідейні цінности, той патос змагань, ту віру в перемогу несе їй у молодій, потужній правіці український націоналізм» [51, с. 169].

Доволі агресивною була і критика націоналістами політичних опонентів. Найбільшої нагінки зазнавали українські консерватори-монархісти на чолі з їх ідейним лідером В.Липинським. Головною причиною такого стану речей, на нашу думку, було бажання «приватизувати», узурпувати націоналістичні гасла, не віддаючи їх для будь-якої ревізії чи трансформації в інші «руки».

Одним із над завдань націоналістів і їх преси була ідеологічна боротьба з будь-якими проявами угодовства і «хрунівства», які були, на їх думку, ясно представлені в національно-демократичній еміграції в Європі. А тому критику зовнішньої орієнтації політичного середовища екзильного уряду УНР і його офіційного органу «Тризуб», автори «Розбудови Нації» вважали за свій обов'язок: «Про «національну революцію», пише й «Тризуб». Однак чи вона «національна», коли має статися волею Варшавського Бельведеру з ансамблем Чоботарова та інших авантюриків з-під УНР-івського прапора? Що ж до вибору союзників, радимо п. Косенкові пригадати собі історію одного УНР-івського союзу» [57, с. 189].

Відповідаючи на критику головного редактора «Тризуба» І.Косенка, який закидав націоналістам культ диктатури та відверто профашистську орієнтацію, автор статті «Критика з обов'язку» пише: «Не задовольняє п. Косенка і «внутрішня політика націоналістів» ... Ще диктатуру переніс би п. Косенко, маючи на увазі диктаторські мрії декого зі «своїх» шефів, але... провідної верстви вже ніяк перенести не може. Яка ще

може бути провідна верства крім унерівської еліти? Це «ніщо інше, як заведення... фашистівської диктатури в широкому розумінні слова і по італійському зразку з корпоративним парламентом»... Передаючи п. Косенкові слова Мусоліні, «фашизм товар не для експорту», радимо передати це далі «союзникові» п. Косенка – маршалові Пілсудському» [57, с. 190].

Вважаючи політичне середовище, що остаточно склалося в 30-х рр. довкола Державного центру УНР своїм головним політичним опонентом, націоналісти все ж робили певну поправку на те, що «саму «УНР» ми, націоналісти, пицяти не збираємось і становимось до неї як до добутої кровю найкращих людей правної формули наших визвольних змагань. Акцію ж того гурту, що купчиться біля А.Лівицького, ми вважаємо шкідливою. Чому, пояснювати не буду, бо про це була мова багато разів. Ї ми вважаємо хоробливим виявом нашої сучасности, хвилево викривленої невдачами та недавно пережитою національною трагедією. Ї розвиткові ми перешкоджати будемо безперечно. Але ставити знищення групи А.Лівицького метою свого існування, зовсім не думаємо. І то з цілком простої причини. Бо знаємо, що в недалеких процесах майбутнього політична концепція А.Лівицького знищиться сама собою» [54, с. 344-345].

Тема критики позицій державного центру УНР в екзилі були продовжені Є.Онацьким у статті «Завдання еміграції і реальна робота». Автор вважав, що в складних реаліях еміграції основними завданнями політичних середовищ є не міжпартійна колотнеча, не «практична політика», а «ідейне підтримання і поширення гасел нашої визвольної боротьби», «пропагування гасла української державности», «недопускання до запламлення традицій визвольної української боротьби». На думку автора, «еміграція не має жадних прав йти на будь-які компроміси, вона мусить залишатися на тих високих ідейних позиціях, що їх визначила революція, і які були власне причиною заіснування самої еміграції» [43, с. 206].

Проте, аналізуючи публіцистичну дискусію на шпальтах націоналістичної преси, не можна сказати, що там переважала саме міжпартійна полеміка. Так, головними темами - публікацій були питання, пов'язані з проблемою соборності, тим більше, що 22 січня 1919 року відбулося лише формальне проголошення цього акту, а на еміграції перебували два переселених уламки українського громадянства. Саме тому на-

ціоналісти вважали за першочергове завдання створити всі політичні (зовнішні і внутрішні) та психологічні передумови для їх об'єднання під спільними для всіх гаслами.

Причини поразки українських визвольних змагань 1917-1920 рр. стало іще однією найгострішою проблемою, що дискутувалася на сторінках націоналістичних видань, тим більше, що вона була у прямому зв'язку із питанням соборності нації. Визначаючи внутрішні партійні і особисті міжособиці в українській політичній еліті того часу як головну причину занепаду державности, націоналісти все ж розуміли, що не тільки внутрішня «міжособна» боротьба занестила державне відродження, до неї додавалися і несприятливі зовнішні чинники, низький рівень національної свідомості широких народних мас, його психологічна неготовність.

Критикуючи результати визвольних змагань, націоналістичні публіцисти звертали увагу на недостатнє використання саме націоналізму як рушійної ідеології революції, і застерігали від таких помилок у сучасній боротьбі за державу.

Але ці проблеми були лише частиною ідеологічної проблематики. Гостро піднімалися питання внутрішнього «поборювання», яке набуло надзвичайного розвитку саме в середовищі європейської української еміграції. Провідники націоналістичного середовища завжди висловлювали свої негативне ставлення до конкурентної боротьби емігрантських партійних груп. Проте, як і опоненти не робили жодного зустрічного кроку.

Надзвичайно важливою проблемою, яку виносили на шпальти своєї преси націоналісти, була відсутність загального політичного проводу української еміграції та координації і порозуміння між окремими групами.

Але безперечно найважливішою темою дискусії було ставлення до італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму.

Відбиваючись від звинувачень у фашизмі й гітлеризмі, ОУН звертала увагу не те, що після приходу в Італії до влади фашистів на чолі з Б.Муссоліні, було досягнуто серйозних позитивних зрушень в політичній, економічній та соціальній сферах життя італійського суспільства. Виходячи з того, що в критичні дні після Першої світової війни фашистський рух врятував Італію від комуністичної анархії, що почала була накривати країну, українські націоналісти намагалися показати і свою ідеологію як панацею у боротьбі за державне та національне визволення України.

Будучи на практиці безкомпромісним ворогом комунізму, фашистський рух здобув собі симпатію і серед українських націоналістів – так само противників більшовизму. Але на цьому вся подібність закінчувалася, бо італійський фашизм був витвором чужого духу, непридатним для прищеплювання на український ґрунт.

Але найголовнішим аргументом на користь того, що український націоналізм не був калькуванням гітлерівського нацизму було, на думку ОУН те, що організація виникла ще тоді, коли нацизм був ще лише «в пелюшках» і ніхто з українців ним не цікавився.

Література

1. Armstrong J.A. *Ukrainian nationalism*. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.
2. Авинери Ш. Основные направления в еврейской политической мысли. – Б.м.: Библиотека-Алия, 1990. – 320 с.
3. Андрієвський Д. Завдання на часі // Національна думка. – 1927. – Ч. 10. – Жовтень. – С. 1-8.
4. Андрієвський Д. Засади організації // Національна думка. – 1927. – Ч. 9. – Вересень. – С. 1-5.
5. Андрієвський Д. Політика націоналізму. 3. Зовнішньодержавницькі змагання // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 9-10. – Вересень-жовтень. – С. 220-228.
6. Андрієвський Д. Україна в світовій політиці // Розбудова Нації. – 1928. – Ч. 10-11. – Жовтень-листопад. – С. 378-382.
7. Андрієвський Д. Українська пропаганда закордоном // Розбудова Нації. – 1931. – Ч. 1-2. – Січень-лютий. – С. 1-9.
8. Андрієвський Д. Українська справа на міжнародній шківниці // Розбудова Нації. – 1931. – Ч. 9-10; 11-12. – Вересень-жовтень; листопад-грудень. – С. 213-218; 257-265.
9. Артющенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за Державу 1917-1966. – Чикаго, 1966. – 221 с.
10. В.Л.-к. Значінне міжнародньої пропаганди у визволенню нації // Національна Думка. – 1925. – Ч. 1. – Січень. – С. 32-35
11. В.Л.-к. Значінне міжнародньої пропаганди у визволенню нації // Національна Думка. – 1925. – Ч. 2. – Березень. – С. 27-33
12. Вассиян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 3-4. – С. 65-77.
13. Вассиян Ю. Рефлексії // Національна Думка. – 1927. – Ч. 4. – С. 12-22.
14. Вступне слово (редакційна) // Державна Нація. – 1927. – Ч. 1. – Січень. – С. 1-3.
15. Галан В. За суверенність Української Держави // Національна Думка. – 1927. – Ч. 5. – С. 20-23.
16. Гелнер Е. Нації та націоналізм // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 292-310.
17. Д.Д. До завдань Українського Націоналізму // Державна Нація. – 1927. – Ч. 2. – Листопад. – С. 27-30.
18. Донцов Д. До завдань Українського Націоналізму // Державна Нація. – 1927. – Ч. 2. – Листопад. – С. 27-30.
19. Донцов Д. Дон-Кіхотам монархізму // Державна нація. – 1927. – Ч. 1. – Січень. – С. 28-36.
20. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон; Торонто: Українська видавнича спілка; Ліга визволення України, 1966. – 363 с.
21. Дуб Я. Зовнішньополітичне ставлення української справи // Розбудова Нації. – 1933. – Ч. 5-6. – Листопад-грудень. – С. 109-114.
22. Дуб Я. Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України // Розбудова Нації. – 1929. Ч. 8-9. – Серпень-вересень. – С. 251-257.
23. Заява Проводу ОУН // Розбудова Нації. – 1931. – Ч. 11-12. – С. 309-311.
24. І.Г. Наша ідеологія // Національна думка. – 1924. – Ч. 2. – Травень. – С. 2-9.
25. Камінський А. Край, еміграція і міжнародні за куліси. – Манчестер; Мюнхен; Нью-Йорк: Видання Політичної Ради ОУН, 1982. – 264 с.
26. Ковалів П. Наше завдання і наш обов'язок // Національна Думка. – 1927. – Ч. 7-8. – С. 8-12.

О. Богуславський

27. Крушинський Ф. Український націоналізм у поході // Молода Україна. – 1936. Ч. 6-11. – С. 5-8.
28. Липа Ю. Призначення України. – Нью-Йорк: Говерла, 1953. – 305 с.
29. М. На ріжні теми // Розбудова Нації. – 1931. – Ч. 5-6. – Травень-червень. – С. 150-155.
30. Мартинець В. Замітки до майбутньої конференції українських націоналістів // Національна Думка. – 1927. – Ч. 10. – С. 12-22.
31. Мартинець В. Реєміграція // Національна Думка. – 1926. – Ч. 4. – С. 8-14.
32. Мартинець В. Українська справа ті її зовнішнє ставлення // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 5-6. – Травень-червень. – С. 107-117.
33. Мартинець В. Українська націоналістична преса // Організація українських націоналістів 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Париж: Перше українське націоналістичне видавництво, 1955. – С. 229-247.
34. Мильнич Юр. Жиди, сіонізм і Україна // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 8-9. – С. 271-276.
35. Мицюк О. Самостійність України та жидівство // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 11-12. – Падолист-грудень. – С. 75-87.
36. Мицюк О. Фашизм (Дискусійна стаття) // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 8-9. – С. 262-270.
37. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том 1920-1939. / За ред. С.Ленкавського. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. – 639 с.
38. Мотиль О. Дмитро Донцов // Політологічні читання. – 1992. – Ч. 1. – С. 270-278.
39. Навколо біжучих справ // Розбудова Нації. – 1932. – Ч. 11-12. – Листопад-грудень. – С. 306-311.
40. Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С. 233-249.
41. Нижанківський С. Ми і Жиди // Національна Думка. – 1927. – Ч. 2. – Січень. – С. 8-16.

Розділ V. Державницька концепція в публіцистиці націоналістичного середовища українського еміграції

42. Онацький Е. Фашизм і ми (спривоуд статті проф. Мицюка) // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 12. – С. 397-401.
43. Онацький Є. Завдання еміграції і реальна робота // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 6-7. – С. 205-208.
44. Постанови Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 5. – С. 173-179.
45. Постанови Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 3-4. – Березень-квітень. – С. 131-134.
46. С.В. Внутрішня пропаганда О.У.Н. // Розбудова Нації. – 1932. – Ч. 7-8. – Липень-серпень. – С. 169-176.
47. Садовський В. Неіснуюче питання // Національна Думка. – 1926. – Ч. 4. – С. 6-8.
48. Сіманц Гр. Націоналізм і українська визвольна ідея // Національна думка. – 1925. – Ч. 2. – Березень. – С. 15-20.
49. Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1974. – 419 с.
50. Сціборський М. Націократія // <http://ukrlife.org/main/evshan/natiocracy61-65.htm>
51. Сціборський М. Передосилка національної революції // Розбудова Нації. – 1932. – Ч. 7-8. – С. 161-169.
52. Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова Нації. – 1933. – Ч. 3-4. – С. 266-273.
53. Сціборський М. Шлях Націоналізму // Державна Нація. – 1927. – Ч. 2. – Листопад. – С. 6-13.
54. Сціборський М. Щоби закінчити паперову війну // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 10-11. – Жовтень-листопад. – С. 341-345.
55. Тибурський А. Між есерами // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 10-11. – Жовтень-листопад. – С. 346-348.
56. Хто ж наші союзники? // Український Вістник. – 1938. – Ч. 5. – Травень. – С. 9-10.
57. Чорноморець. Критика з обов'язку // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 5. – С. 189-190.
58. Ярій Р. Зовнішня політика // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 9-10. – Вересень-жовтень. – С. 215-220

ВИСНОВКИ

Українська революція 1917 року знаменувала стрімкий вибух національно-визвольного духу і справила надзвичайний вплив на подальшу історичну долю і долю України. Саме революція, а також надзвичайно драматичні події Визвольних Змагань та подальшої змушеної еміграції українського уряду, військ та представників творчої і політичної еліти і дотепер є найважливішою скарбницею досвіду українського національного відродження, яка потребує свого всебічного і неупередженого дослідження.

Опрацювання авторитетних джерел з історії української еміграції, еміграційної журналістики та історичного журналістикознавства, політології та аналіз бібліографічних покажчиків і каталогів дозволили визначитися з такими основними напрямками цього дослідження як історичні передумови виникнення поняття «військово-політична еміграція», політична діяльність міжвоєнної української еміграції в 20-30-х рр. XX ст. та її наслідки для національно-визвольної боротьби українського народу, роль преси, журналістики і пропаганди в формуванні ідеологічних настроїв та політичних течій еміграції та боротьбу за незалежність України.

На особливу увагу заслуговує той факт, що найбільш свідомі представники української еміграції не припинили політичної діяльності, спрямованої на відродження української державності. Політична праця була для цієї частини українських емігрантів головною метою їхнього перебування за кордоном, та й сама ж еміграція розглядалася ними як стан тимчасовий, що обов'язково мусів закінчитися поверненням на батьківщину.

Невдовзі після виходу на еміграцію, політично найслабша частина партійних угруповань припинила своє існування, деякі з партій змінили свої програмні цілі, а й навіть назви. Почали з'являтися нові політичні організації в нових умовах, з новими завданнями, з відчуттям нової суспільно-політичної реальності, які можна поділити на п'ять основних груп: соціалістичну, комуністично-радянськості, ліберальну, монархістську і націоналістичну. Але в силу недорозвиненості комуністичного середовища, його номінальності, можна стверджувати, що на еміграції розвинули діяльність чотири українські політичні течії, що мали найбільший потенціал: соціалістична, ліберально-демократич-

на (партії, що підтримували екзильний уряд УНР), монархістська і націоналістична. При цьому останні дві політичні течії виникли вже за кордоном і є «продуктом» суто еміграційних соціально-політичних умов.

Необхідно констатувати, що в середовищі міжвоєнної української політичної еміграції стосунки між представниками різних політичних сил від самого початку характеризувались глибокою конфліктністю. По-перше, такий стан був якоюсь мірою наслідком дій відповідних зовнішніх чинників, які не були зацікавлені у внутрішній консолідації української еміграції. По-друге, далася взнаки гостра психологічна криза між різними поколіннями української політичної еміграції – молодші звинувачувало представників старшого покоління у зраді національних інтересів, політичній та державній нездатності, закидаючи їм поразку Визвольних Змагань і прихід більшовиків до влади в Україні. По-третє, політична роз'єднаність, частіше за все, впливала з партійних і особистих суперечок на тлі давніх, іще «краєвих» конфліктів та у зв'язку з посиленням конкурентної боротьби партійних середовищ за вплив на представників еміграції.

Неодноразові спроби, що виходили, як правило, від організації, прихильних до Державного центру УНР, примирити й об'єднати українську політичну еміграцію на позапартійній основі й навколо спільної ідеї відродження української державності, не принесли бажаних результатів. Більше того, бажання деяких політичних лідерів відірватися від політичного Державного центру УНР вкрай негативно відбилися на внутрішньому стані навіть окремо взятих емігрантських партійно-політичних угруповань. Основною причиною такого ставлення до Державного центру було те, що його авторитет серед емігрантських мас був на той час надто низький. Саме на його адресу висувались головні звинувачення у поразці Визвольних Змагань за державність. А після того, як 1921 р. поляки підписали в Ризі мирний договір з більшовицькими Росією та Україною, чим остаточно нівелювалася юридична сила Варшавського договору, емігранти-наддніпрянці зазнали ще більшого морального удару, бо раніше, саме через укладення Варшавського договору, Державний центр УНР налаштував проти себе галичан.

Суперечливість картини емігрантського політичного життя, а також його строкатість, непослідовність та уривчастість значно утруднюють дослідження національно-патріотичної дискусії в пресі різних політичних середовищ. Але ж певні тенденції тут можна виявити.

Порівнюючи ідеологічні концепції основних політичних «гравців» міжвоєнної еміграції, можемо дійти певних висновків.

Так, соціалістичні партії та групи української еміграції вважали, що федерація у тій чи іншій формі лише сприятиме зміцненню української державності. Основні підвалини, на яких має будуватися українська державність, – це опора на власні, історично притаманні українському народові цінності – народоправство, демократизм, безкласовість, розуміння народу як територіального об'єднання усіх громадян, що проживають в Україні, незалежно від їхньої національної, партійної і класової приналежності, віросповідань і мов. Народники вважали, що право народу взагалі і кожної окремої людини зокрема є вищим від права держави, обґрунтовували примат інтересів трудового народу в Україні, який, на їхню думку, був єдиним представником української нації, домінують у визволенні праці від експлуатації капіталу, переважання соціальних інтересів мас над національними.

Говорячи про державний та політичний устрій майбутньої держави, «ліві» есери вбачили його в демократичній республіці, парламенті, загальному виборчому праві, у дотриманні всіх демократичних свобод, зазначаючи, що всі ці постулати можуть бути втілені після того, як мине період диктатури, як перехідного етапу до безкласової, соціалістичної демократії. Як ми можемо побачити з історії, всі ці сподівання були примарними та ідеалізованими.

Орієнтуючись у справі побудови української державності в основному на Наддніпрянську Україну, представники лівого політичного напрямку в своїх концепціях звинувачували у відсутності української державності сусідні країни (в основному Росію і Польщу), доводили, що український визвольний рух, його історія є неповторними, підкреслювали необхідність опори в майбутньому державному будівництві в Україні лише на власний політичний досвід і власні традиції. На їхню думку, найбільш сприятливою формою державного правління в Україні, в силу регіональних особливостей та історичних традицій, психологічних характеристик і орієнтацій українського народу, має бути президентська або парламентська республіка.

У свою чергу представники консервативно-гетьманського середовища розробляли теорію державності України на основі історичних екскурсів, волюючи тим самим довести необхідність саме монархічного ладу для України і обґрунтувати його правоправність і правонаступність.

Тут треба зазначити, що серед теоретиків української консервативної держави існувало кілька різних поглядів щодо питань, які стосувалися форми правління у майбутній Україні та геополітичної орієнтації майбутнього державного будівництва. Але незважаючи на ці розходження, ідеологів консервативного напрямку об'єднувало те, що всі вони вбачали причини втрати Україною своєї державності у внутрішній слабкості самого українського народу, наголошували на особливій ролі провідної верстви – національної еліти.

Треба відзначити, те, що представники гетьманської ідеології не змогли поширити в еміграційному середовищі власну ідеологічну платформу, яка, між іншим, несла багато прогресивних ідей, що зберігають свою актуальність і дотепер: критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу; визнання домінуючої ролі держави і права в суспільно-економічному житті; пошуки нових методів організації державного ладу та суспільних відносин, що спиралася б на представництво усіх класів. Визначаючи націю як територіальне об'єднання усіх громадян (незалежно від національності), які проживають на території України, довкола ідеї української державності, українські консерватори будували свої концепції на основі дослідження історії монархічних традицій, аналізували причини утворення і занепаду аристократичного ладу в різні періоди української історії. Публіцистика консервативно-гетьманського середовища підтверджувала основну ідею прихильників цієї політичної концепції – вирішення всіх державотворчих проблем можливе лише за умови створення суверенної незалежної Української держави, де єдиною спільною ознакою для людей різного національного походження, різних релігій і мов стане державна приналежність до України.

Але чи не найголовнішим дискусійним питанням залишалося питання зовнішньої політики і зовнішньої орієнтації. В.Липинський був щирим прихильником потрійного союзу України, Білорусії та Росії. Наголошуючи на тому, що союз не є федерацією, автор був упевнений, що тільки в такому форматі можна подолати складні часи, які б очікували на Україну після звільнення її від більшовиків та початку внутрішньої розбудови. Проте, це питання було і залишається спірним і неоднозначним у сприйнятті, бо В.Липинський не врахував факт того, що історична традиція і військова сила російського імперіалізму завжди перемагатиме здоровий глузд. А тому саме ця позиція В.Липинського викликала

найбільшу полеміку в пресі з боку представників національно-демократичного, право-соціалістичного та націоналістичного таборів.

Проблема єдності національно-визвольних сил, актуалізована в соціалістичній та національно-демократичній періодиці міжвоєнної української еміграції в Європі, також піднімалася в публіцистиці В.Липинським. Він висловив думку, що такий фронт можливий лише за двох умов: існування єдиного національного проводу і спільного національного ворога. Проте, можливість створення єдиного політичного фронту з ідейними опонентами В.Липинський виключав.

Окремим явищем у пропаганді консервативно-монархічної думки стояла преса Українського національно-козацького товариства (УНКТ). Але відверте копіювання німецького націонал-соціалізму, призвело до того, що «козацький рух» не набув значного впливу в середовищі міжвоєнної української політичної еміграції в Європі. До того ж моральна шкода, якої він завдавав ідеї українського консерватизму, ставши на шлях відвертої профашистської орієнтації, була досить відчутною. До того ж він дав додаткові ідеологічні «козири» ворогам української державності для звинувачення всього українського визвольного руху у фашизмі і нацизмі.

Треба додати, що гетьманська преса не набула широкого розвитку, а тому й не стала трибуною для широкого ведення національно-патріотичної дискусії в середовищі міжвоєнної української еміграції. Переважна більшість полемічних публікацій, що з'являлися на її сторінках, мали швидше брутально-лайливий характер супроти політичних опонентів, у яких часто зводилися особисті порахунки і непорозуміння, ніж відбувалася цивілізована дискусія.

Національно-державницький напрям в українській політичній науці базувався на ідеї беззастережного визнання права кожної нації як історичної спільності на власну автономію і державну незалежність. Представники національно-демократичного, петлюрівського середовища, обґрунтовуючи для України концепцію національної держави і право народного самовизначення, спиралися давні демократичні традиції національно-визвольного руху українського народу. На їх переконання, тільки інтереси нації і держави були основним критерієм історичної доцільності тієї чи іншої форми державного правління за обов'язкової умови суверенності нації над суверенністю держави. Захищаючи право українського народу на самовизначення у межах своєї власної етнічної території, вони

вбачали в ідеях демократії та республікансько-демократичної державності основу життя української нації, визначали національну ідею і національну психологію як сутність нації, що скеровує народ на боротьбу з територіальними зазіханнями іншої держави. Приділяючи великої уваги державному будівництву України, національно-демократична публіцистика заклала до використання досвіду національно-визвольних рухів інших народів, перебудові національної свідомості, визначенню основних пріоритетів національної ідеї.

Не останнє місце в роботі Державного центру займала інформаційно-пресова та пропагандистська робота в українському еміграційному середовищі. Необхідно відзначити, що саме С.Петлюра заклав основи пресової дискусії відносно шляхів розбудови майбутньої, звільненої від більшовиків, України. Саме на першу половину 20-х років припадає початок активної інформаційної діяльності екзильного уряду. Одним із проявів цієї активності стало заснування восени 1925 р. у Парижі часопису «Тризуб», який редагував В.Прокопович і до діяльності якого активно долучався С.Петлюра. Тижневик став основною трибуною для ознайомлення широких мас української еміграції з ідейно-політичними засадами і основними цілями діяльності Державного центру УНР, а також трибуною для проведення дискусій з політичними опонентами на теми стратегій і тактик у боротьбі за українську державність.

Значним «продуктом» петлюрівської преси стала дискусія довкола питання «З чим повертатимемося?». Саме дискусія про майбутній суспільно-політичний устрій України на сторінках демократичної періодики дає нам всі підстави говорити про глибоко патріотичні й високі ідеали, які прищеплювалися українській еміграції.

Не можна оминати і той факт, що саме преса, ідейно близька до Державного центру УНР першою підняла проблему завдань, які стояли перед еміграційним середовищем. Саме у цій дискусії народжуються ідеї створення єдиного еміграційного визвольного фронту, який би складався з представників всіх політичних партій, течій і груп. І тільки особисті амбіції політичних лідерів не дозволили реалізувати цю ідею.

Концептуальний підхід петлюрівського Державного центру УНР до проблеми відродження української державності, конструктивність якого навряд чи може викликати сумніви, дійсно, міг стати консолідуючою основою, якщо не для всіх, то принаймні для більшості українських політичних об'єднань та груп на еміграції. Однак нових політичних

союзників, крім тих, про яких уже говорилося, цей центр у міжвоєнний період не набув. Зокрема, Празька група соціалістів-революціонерів на чолі з М.Шаповалом не припиняла критики еміграційного уряду УНР за Варшавський договір і тісні зв'язки з Польщею. На цій же підставі, хоча й не в такій гострій формі, існували розбіжності між урядом УНР та соціал-демократами із середовища І.Мазепи й П.Феденка. Щодо українських монархістів і націоналістів, то вони відкидали співпрацю з цим урядом не з тактичних, як це значною мірою мало місце у двох попередніх випадках, а з принципових, ідеологічних мотивів.

Поширення націоналістичних ідей було першим і головним завданням всіх націоналістичних груп і організацій, що почали з'являтися в 1920-х рр. у надзвичайно складних моральних та матеріальних умовах еміграції. А тому, вироблення системи власної ідеології та її пропаганда стала головним завданням українських націоналістів у 20-30-х рр. XX століття. Тим більше, що націоналістичні провідники розуміли, що кожний ідейний рух нерозривно пов'язаний з пропагандою, з поширенням власних ідей. Тому націоналісти сконцентрували свою діяльність на заснуванні не тільки закордонно, але й на рідних землях (за винятком радянської України) власних пресових органів, а в кожному еміграційному осередку, у різних країнах поселення, – інформаційно-пресових бюро з виданнями на основних європейських мовах.

Доволі агресивною була і критика націоналістами політичних опонентів. Найбільшої нагінки зазнавали українські консерватори-монархісти на чолі з їх ідейним лідером В.Липинським. Головною причиною такого стану речей, на нашу думку, було бажання «приватизувати», привласнити всі націоналістичні гасла, не віддаючи їх для будь-якої ревізії чи трансформації в інших «руках».

Вважаючи політичне середовище, що остаточно склалося довкола Державного центру УНР своїм головним політичним опонентом, націоналісти все ж робили певну поправку на те, що їх критика спрямована не проти УНР, як ідеї, а проти конкретних лідерів, які, на переконання націоналістів, узурпували ідею координаційного центру української визвольної боротьби.

Подібно до інших політичних середовищ, націоналісти проголошували гасло «єдиного фронту», тим більше, що об'єднати два пересварених уламки українського громадянства, об'єднаних формальним актом злуки 22 січня 1919 року можна було лише під спільними для всіх гаслами, які й пропонували ідеологи українського націоналізму.

Причини поразки українських визвольних змагань 1917-1920 рр. стало ще однією найгострішою проблемою, що дискутувалася на сторінках націоналістичних видань, тим більше, що вона була у прямому зв'язку із питанням соборності нації. Визначаючи внутрішні партійні і особисті міжособиці в українській політичній еліті того часу як головну причину занепаду державності, націоналісти все ж розуміли, що не тільки внутрішня «міжособна» боротьба занепалила державне відродження, до неї додавалися і несприятливі зовнішні чинники, низький рівень національної свідомості широких народних мас, його психологічна неготовність.

Критикуючи результати визвольних змагань, націоналістичні публіцисти звертали увагу на недостатнє використання саме націоналістичної риторики як рушійної ідеології революції, і застерігали від таких помилок у сучасній боротьбі за державу.

Надзвичайно важливою проблемою, яку виносили на шпальти своєї преси націоналісти, була відсутність загальнополітичного проводу української еміграції та координації і порозуміння між окремими групами.

Але безперечно найважливішою темою дискусії було ставлення до італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму. Відбиваючись від звинувачень у фашизмі й гітлеризмі, націоналісти звертали увагу не те, що після приходу в Італії до влади фашистів на чолі з Б.Муссоліні, було досягнуто серйозних позитивних зрушень в політичній, економічній та соціальній сферах життя італійського суспільства. Виходячи з того, що в критичні дні після Першої світової війни фашистський рух врятував Італію від комуністичної анархії, що почала була накривати країну, українські націоналісти намагалися показати і свою ідеологію як панацею у боротьбі за державне та національне визволення України.

Розглянуті вище напрями в політичних дискусіях, що відбувалися на сторінках української політичної преси, незважаючи на притаманні їм особливості й розбіжності в теоретичних концепціях, водночас мали і багато спільного. Так, представники соціалістичного і національно-демократичного напрямків, розглядали український народ як окрему етнічно-культурну одиницю, обстоювали демократичну форму правління, що мусить спиратися на власні демократичні традиції, водночас акцентували увагу на необхідності для України федеративних зв'язків у середині держави.

Спільними для соціалістичного і гетьмансько-консервативного напрямів були ідеї трактування людини як самостійкої самоцільної вартості, розуміння нації як територіального об'єднання усіх громадян, що проживають в Україні, обґрунтування неповторності та своєрідності українського руху, опори в державному будівництві на власний політичний досвід та історичні традиції.

У той самий час представників консервативного і національно-демократичного (петлюрівського) напрямів об'єднувало розуміння національної ідеї як основи буття нації в її боротьбі за незалежність, необхідності побудови суверенної і незалежної української держави.

Переосмислення всіх аспектів досвіду Визвольних Змагань 1917-20 рр., передовсім причин їх поразки, знайшло, зокрема, свій вияв у сформуванні й діяльності на еміграції абсолютно нової політичної течії – радикального організованого націоналізму.

У той час як український монархістський рух має завдавати своїм виникненням і розвитком в основному одній особі – В.Липинському, організований націоналістичний рух став результатом тривалих зусиль багатьох людей. Особлива роль в розробці ідеологічних засад українського націоналізму належала Д.Донцову. В концептуально-теоретичних побудовах та програмно-політичних орієнтирах українського монархізму і організованого українського націоналізму можна знайти чимало спільного. Зокрема, спільним було те, що державницькі концепції обох середовищ базувалися на запереченні демократичних і соціалістичних форм державної організації нації і були націлені на побудову авторитарної класократичної держави (у гетьманців) і тоталітарної націократичної держави (у націоналістів). І в класократичній державі, і в націократичній державі передбачалося забезпечення гармонійної співпраці всіх класів та соціальних верств. До того ж обидві концепції акцентували увагу на вирішальній ролі еліти, як «провідної верстви», в суспільному розвитку.

Але поруч із зовні помітними подібностями мали місце і суттєві відмінності у розумінні шляхів і методів відродження та утвердження української державності. Так, концепція державної влади в монархізмі передбачала законодавчо обмежену в своїх правах посаду дідичного гетьмана, основою влади якого була не стільки сила державної машини, стільки українська історична традиція і моральному авторитет, а ідея провідної верстви в класократичній гетьманській монархії вклю-

чала б в себе «найкращих» представників усіх класів з усіх етнічних груп Української держави. Націоналістична державницька концепція була орієнтована на встановлення диктатури «найкращих» з-поміж етнічних українців, а всі основні владні функції повинні бути зосередженими в руках «вождя», що передбачало національну диктатуру.

Треба сказати, що в цілому український монархізм та організований український націоналізм, відбиваючи загальну тенденцію ідейно-політичної переорієнтації частини зневіреного в можливостях здобуття державності демократичним способом українського громадянства, мали, проте, різні впливи серед цієї категорії громадянства. Український монархізм, з огляду на свої елітарні, а тому незрозумілі для переважної більшості громадянства, ідеї і програми, не знайшов широкого кола прихильників. На противагу гетьманцям, українські націоналісти «йшли в маси» з бойовими гаслами і спрощеними відповідями практично на всі актуальні питання сьогодення, що більше за все хвилювали суспільність, а тому і змогли знайти доволі потужну соціальну базу як в еміграції, так і на західноукраїнських землях під польською окупацією. Загальна ситуація у міжвоєнній Європі з розвитком і піднесенням авторитарних націоналістичних режимів у багатьох країнах, а також трагічна ситуація на рідних землях під більшовицькою і польською окупацією послідовно сприяли зміцненню позицій саме організованого націоналістичного руху.

Аналізуючи пресу української еміграції в Європі у період між двома світовими війнами, а саме: її витоки, структури, функціонування, політичної орієнтації, треба констатувати, що основним завданням тут є не тільки заповнення суттєвої «білої плями» в історичному журналістикознавстві, але й усвідомлення необхідності творення цілісної концепції історичного шляху та розвитку української журналістики. Чи не основною відправною точкою є потреба визначення реального внеску цієї хвилі еміграції в боротьбу за відродження української державності. І саме преса є основним визначальним елементом на цьому шляху.

Необхідно відзначити, що не зважаючи на переможно-оптимістичну риторику провідників української еміграції у 20-30-х рр., сама вона переживала період інтелектуальної загальмованості, відчувала паралізованість її впливу на хід історичного розвитку в Україні. Все це було результатом не стільки дефіциту інформованості, скільки недоліком вдумливого аналізу того, що відбувалося в навколишньому світі. Не

в останню чергу в цьому процесі «прислужилися» і представники української політичної, культурної та інтелектуальної еліти. Саме вони, виступаючи з публіцистичними матеріалами у пресі, свідомо чи ні, але часто підміняли реальний стан справ на бажаний, вимріяний, забуваючи, що без узагальнення і систематизації сигналів навколишнього світу реальність у свідомості людей не складеться в більш-менш об'єктивну картину. І чим заплутаніше, а іноді й небезпечніше стає навколишня реальність, тим більш цінним стає для аудиторії коментоване інформування.

Треба відзначити, що газетним кампаніям того часу не вистачало планування. Тому, практично всі гострі питання, що піднімалися на сторінках еміграційної преси часто були спорадичними і безсистемними. Основною причиною такої ситуації було те, що переважна більшість часописів запрошувала до співпраці сторонніх авторів, які не були пов'язані жодними зобов'язаннями з редакціями, а тому впливу редакційної дисципліни на них не було жодного.

Тому ситуації, коли полеміка розпочинається, але не має належного продовження і логічного фіналу, були доволі частими і притаманними практично всім тогочасним виданням. Тут необхідно зазначити, що відсутність логічного закінчення дискусії всього лише констатувала той факт, що проблема іще не визріла в головах як політичного проводу української еміграції, так і представників журналістського середовища.

Часто єдиним інструментом для «підбурювання» полеміки після гострої статті, ставали редакційні примітки, що закликали всі зацікавлені сторони брати участь у обговоренні. Проте, насправді потужних полемічних зіткнень в українських еміграційних виданнях не було, головними причинами цього було те, що на еміграції практично не існувало плюралістичних видань, справді готових надати трибуну політичним опонентам. Іншим фактором, що вплинув на відсутність гострих полемік був вибір тем, які б містили полемічне зерно, бо полеміка вимагає не дрібної і не поточної теми.

Очевидно, що саме завдяки аналітичним підходам пресова дискусія повинна була стати регулюючим посередником між усіма суб'єктами комунікації, бо будучи продуктом соціального середовища, публіцистична творчість була одночасно і стимулятором гуманітарних процесів, впливаючи на суспільний настрій, думку, свідомість, на мотивацію поведінки всієї української еміграції.

Необхідно відзначити, що міжвоєнна українська політична еміграція дала реальний доказ того, що українське суспільство, навіть у складних моральних і матеріальних умовах еміграції, було здатне до функціонування на засадах багатопартійності і плюралізму думок. Проте досвід еміграції показує і відверті негативи такої «моделі» плюралістичної дискусії – гостру, часто безпринципну, конкурентну боротьбу між різними політичними середовищами за вплив на маси, взаємовідчуженість і постійне взаємоборювання цих середовищ, а також відсутність контактів і спільної мови навіть між ідейно близькими партійними угрупованнями.

Виправданням такої ситуації в політичному житті української міжвоєнної еміграції може служити лише теза про те, що нормальна політична діяльність як спосіб реалізації певних політичних інтересів може мати місце лише у своїй державі. За цієї умови політична діяльність стає власне такою, якою вона повинна бути, а саме – системою практичних дій, спрямованих на завоювання влади.

Інший характер носила політична діяльність в еміграції. Хоча усі емігрантські політичні течії виставляли на свої прапори гасла відродження української державності, їхні практичні можливості для реалізації цього завдання були мінімальними. І все ж певні кроки робилися: в першу чергу тут йдеться про пропаганду ідеї боротьби за українську державність серед якомога широкіх політичних і культурних кіл громадськості європейських країн, намагання знайти прихильників цим ідеям серед західних політиків. Іншим аспектом такої діяльності була міжнародна критика політичних режимів, що панували на українських землях, а також проведення інформаційних контр акцій для мінімізації негативного ворожого впливу на ідею визвольної боротьби. Сюди ж можна віднести також і концептуально-теоретичні та прогностичні розробки проблем майбутнього суспільного ладу незалежної України, що з'являлися в періодичній пресі і давали можливість ознайомитися з ними якомога ширшим верствам еміграційного суспільства.

Треба сказати, що деякі з таких розробок та ідей, висунутих представниками різних політичних середовищ міжвоєнної української еміграції, не втратили своєї актуальності й до сьогодні, а тому потребують глибокого аналізу та оприлюднення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Armstrong J.A. Ukrainian nationalism. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990.
- W. Каїнова робота // Тризуб. – 1929. – Ч. 21. – 19 травня.
- Авинери Ш. Основные направления в еврейской политической мысли. – Б.м.: Библиотека-Алия, 1990.
- Айолло Гр. Національна проблема на сході Європи // Нова Україна. – 1923. – Ч. 12.
- Андрієвський Д. Завдання на часі // Національна думка. – 1927. – Ч. 10. – Жовтень.
- Андрієвський Д. Засади організації // Національна думка. – 1927. – Ч. 9. – Вересень.
- Андрієвський Д. Політика націоналізму. 3. Зовнішньо-державницькі змагання // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 9-10. – Вересень-жовтень.
- Андрієвський Д. Україна в світовій політиці // Розбудова Нації. – 1928. – Ч. 10-11. – Жовтень-листопад.
- Андрієвський Д. Українська пропаганда закордоном // Розбудова Нації. – 1931. – Ч. 1-2. – Січень-лютий.
- Андрієвський Д. Українська справа на міжнародній шахівниці // Розбудова Нації. – 1931. – Ч. 9-10; 11-12. – Вересень-жовтень; листопад-грудень.
- Арнаутенко. Про одну полеміку // Тризуб. – 1933. – Ч. 23. – 11 червня.
- Артюшенко Ю. Події і Люди на моєму шляху Боротьби за Державу 1917-1966. – На Чужині, 1966.
- Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за Державу 1917-1966. – Чикаго, 1966.
- Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами // Енциклопедія українознавства в 2 т.: Т.2. – Мюнхен – Нью-Йорк: «Молоде Життя», 1949.
- Бараняче чорносотенство // Нова Доба. – 1920. – Ч. 4. – 27 березня.
- Безнадійні надії (Винниченко В.)// Нова Доба. – 1920. – Ч. 4. – 27 березня.
- Биковський Л. Соломон Ізраїлевич Гольдельман (1885-1974). – Денвер: Український суходолів інститут, 1976.
- Бібліографія української та слов'янської періодики у праській Слов'янській бібліотеці / Уклад. П.Мурашко. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1990.
- Богуславський О. В сутінках еміграційних інтриг: нелегальний часопис «Український Революціонер» (1926-1929) // Держава і регіони. – 2006. – Ч. 4.
- Богуславський О. Вирішення «єврейського питання» в дискусійних публікаціях еміграційних українських націоналістичних видань міжвоєнного періоду // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. – Львів, 2006. – Вип. 31.
- Богуславський О. Дискусія про роль політичного проводу й інтелігенції для української еміграції на сторінках віденського тижневика «Воля» (1919-1921) // Журналістика: Науковий збірник / За ред. Н.М.Сидоренко. – К.: Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту імені Т.Шевченка, 2005. – Вип.4 (29).
- Богуславський О. Дискусія про роль політичної еліти на сторінках віденського тижневика «Воля» (1919-1921) // Вісник Запорізького осередку дослідження діаспори. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 2.
- Богуславський О. Діяльність Союзу українських журналістів та письменників у Відні (1919-1922 рр.) на тлі національно-культурної праці української еміграції // Образ. – 2007. – Вип. 8.
- Богуславський О. Дороговкази і манівці: пошук національної ідеї в еміграційній політичній публіцистиці М.Грушевського // Збірник праць Наук.-дослідн. центру періодики. – Л., 2005. – Вип. 13.
- Богуславський О. Журнал «Українське козацтво» як речник військової думки повоєнної української еміграції // Поліграфія і видавнича справа: науково-технічний збірник. – № 39. – Львів: УАД, 2002.
- Богуславський О. Журнал «Голос комбатанта» як орган Об'єднання бувших воєнків-українців в Америці (ОБВУА) // Збірник праць Наук.-дослідн. центру періодики. – Л., 2003. – Вип. 10.

Богуславський О. Журналістичнознавчі аспекти діяльності української політичної еміграції в Європі між двома світовими війнами: до історіографії питання // *Держава та регіони. Секція: Гуманітарні науки.* – 2006. – Ч. 2.

Богуславський О. Завдання державницької пропаганди і контрпропаганди в публікаціях української еміграції в країнах Європи (1920-1930 рр.) // *Держава і регіони.* – 2007 – Ч. 1. – С. 61-73.

Богуславський О. Завдання політичної пропаганди та публіцистики в творчій спадщині О.Назарука та В.Липинського // *Журналістика: Науковий збірник / За ред. Н.М.Сидоренко.* – К.: Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту імені Т. Шевченка, 2007. – Вип. 6 (31).

Богуславський О. Завдання української військово-політичної еміграції в світлі публіцистики С. Петлюри // *Держава та регіони. Секція: «Гуманітарні науки».* – 2006. – Ч. 1.

Богуславський О. Завдання української еміграції в світлі урядової діяльності й публіцистики С.Петлюри (1923-1926) Актуальні проблеми журналістики / *Збірник наукових праць.* – Ужгород, 2005.

Богуславський О. Завдання української молоді в світлі публікацій «уенерівської» еміграційної преси міжвоєнного періоду 1919-1939 рр. // *Збірник праць Наук.-дослідн. центру періодики.* – Л., 2006. – Вип. 14.

Богуславський О. Козацька тематика на сторінках журналу «Українське козацтво» // *Видавнича галузь і кадри: досягнення. Проблеми, перспективи: Наук.-практ. Зб. / Упорядк. Е.І. Огар.* – Львів: Аз-Арт, 2002.

Богуславський О. Консолідація як національна ідея: об'єднуюча місія громадських форумів української еміграції в публікаціях часопису «Тризуб» 1928-1934 рр. // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: літературознавство і журналістика.* – 2007. – Вип. 7.

Богуславський О. Критика ідей монархізму в публіцистиці української міжвоєнної еміграції в Європі // *Мандрівець.* – 2007. – Ч. 4.

Богуславський О. Критика фашизму і націонал-соціалізму на сторінках друкованого органу Організації українських націоналістів «Розбудова Нації» // *Держава та регіони. Секція: «Гуманітарні науки».* – 2006. – Ч. 3.

Богуславський О. Національне питання в контексті національно-патріотичної дискусії на сторінках європейської петлюрівської преси 20-30 рр. // *Вісник Запорізького нац. ун-у: Зб. наук. Статей. Філолог. науки.* – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. – Ч. 1.

Богуславський О. Погляд на українську інтелігенцію в публіцистичній спадщині В. Липинського // *Журналістика-2007. Матеріяли 9-й Мызнар. наук.-практ. конференц.* – Мінск, 2007. – Вип. 9.

Богуславський О. Політична полеміка на сторінках української еміграційної «лівої» преси про Петлюрівщину як політичний феномен // *Наук. записки Ін-ту жур.* – 2007. – Вип. 26.

Богуславський О. Публіцистика українського зарубіжжя 20-30-х рр. про завдання еміграції // *Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори.* – Запоріжжя, 2007. – Вип. 6.

Богуславський О. Розвиток газетно-журнальної діяльності української політичної еміграції в Європі між двома світовими війнами: до історіографії питання // *Держава та регіони. Серія «Гуманітарні науки».* – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2005.

Богуславський О. Роль журналу «Воля» (1919-1921) у формуванні національно-політичної дискусії української еміграції // *Журналістика-2004. Матеріяли 6-й Мызнар. наук.-практ. конференц.* – Мінск, 2004. – Вип. 6.

Богуславський О. Роль політичної еліти та інтелігенції в житті української еміграції (за матеріалами віденського тижневика «Воля» (1919-1921) // *Збірник праць кафедри української преси.* – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 26.

Богуславський О. Українська військово-політична еміграція в світлі публіцистики С.Петлюри // *Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори.* – Запоріжжя, 2007. – Вип. 6.

Богуславський О. Українська інтелігенція в публіцистичній оцінці В.Липинського // *Українська журналістика: умови формування та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. / – Черкаси: МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2007.*

Богуславський О. Українське вільне козацтво та його орган «Українське козацтво» // Українська періодика: Історія і сучасність. Доп. та повідомл. Десятої Всеукр. наук.-теорет.-конф. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2004.

Богуславський О. «Чи були українські націоналісти фашистами?»: аналіз і критика тоталітарних ідеологій на сторінках «Розбудови Нації» // Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 5.

Бочковський О. І. Сучасна політична криза та небезпека післявоєнного націоналізму // Соціал-Демократ. – 1932. – Ч. 10.

Бочковський О. І. Еміграція й нація (неювілейні уваги з нагоди «ювілею» першого десятиріччя української еміграції) // Соціал-Демократ. – 1931. – Ч. 7.

Будков Д., Веденєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави 1917-1923 рр.: Монографія. – К.: «К. І. С.», 2004.

В. М. «Російська меншість» на Україні (з приводу дискусій на останній сесії ВЦК-а) // Тризуб. – 1926. – ч. 30. – 9 травня.

В. Л.-к. Значінне міжнародної пропаганди у визволенню нації // Національна Думка. – 1925. – Ч. 1. – Січень.

В. Л.-к. Значінне міжнародної пропаганди у визволенню нації // Національна Думка. – 1925. – Ч. 2. – Березень.

В. П. Антисемітизм і українофобство // Воля. – 1920. – Ч. 2. – 9 жовтня.

В. С. З життя і політики // Тризуб. – 1931. – Ч. 1. – 1 січня.

В. С. З життя й політики // Тризуб. – 1930. – Ч. 1-2. – 1 січня.

В. С. З життя й політики // Тризуб. – 1933. – Ч. 28-29. – 6 серпня.

Вассян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 3-4.

Вассян Ю. Рефлексії // Національна Думка. – 1927. – Ч. 4.

Вертаємось до часів Козацької Слави // Український Козак. – 1923. – Ч. 1.

Винниченко В. Всесвітня революція // Нова Доба. – 1920. – Ч. 7. – 17 квітня.

Винниченко В. Єврейське питання на Україні // Нова Україна. – 1923. – Ч. 7-8.

Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт // Нова Україна. – 1923. – Ч. 1-2. – Січень-лютий.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К.: Вид-тво «Криниця», 1991.

Винниченко В. Лист до класово-несвідомої української інтелігенції // Нова Доба. – 1920. – Ч. 13. – 29 травня.

Винниченко В. Перед новим етапом (наші позиції). – Торонто: Накладом Видавничого Товариства «Вперед», 1938.

Винниченко В. Революція в небезпеці! (Лист Зак. Групи У. К. П. до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. В 3 т. / Упоряд. Гунчак Т., Сольчаник Р. – Нью-Йорк; Мюнхен: Сучасність, 1983.

Винниченко В. Щоденник. Том перший 1911-1920 / Під ред. Г. Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський Інститут Українських Студій; Комісія УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка, 1980.

Винниченко В. Щоденник. Том другий 1921-1925. / Під ред. Г. Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський Інститут Українських Студій, 1983.

Від закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. Відень, 3 серпня 1921 р. // Борітеся-Поборете! – 1921. – Ч. 9.

Від редакції (редакційна) // Тризуб. – 1937. – Ч. 6. – 14 лютого.

Від Українського Націон. Козацького Т-ва // Український Козак. – 1923. – Ч. 14. – 16 жовтня.

Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2002.

Володимир Винниченко: Анотована бібліографія / Упоряд. В. Стельмашенко. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1989.

Вступне слово (редакційна) // Державна Нація. – 1927. – Ч. 1. – Січень.

О. Богуславський

- Г. Скоропадчики // *Нова Україна*. – 1925. – Ч. 2-3. – Червень-липень.
- Галаган М. З широких шляхів на вузьку стежку // *Нова Україна*. – 1925. – Ч. 4-6. – Серпень-жовтень.
- Галан В. За суверенність Української Держави // *Національна Думка*. – 1927. – Ч. 5.
- Гелнер Е. Нації та націоналізм // *Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий*. – К.: Смолоскип, 2000.
- Геродот Д. Гетьманці скоропадчики та росіяне // *Тризуб*. – 1933. – Ч. 32. – 10 вересня. Геродот Д. Єднаємо свої лави // *Тризуб*. – 1928. – Ч. 4-5. – 22 січня.
- Геродот Д. На об'єднаній еміграційній конференції // *Тризуб*. – 1929. – Ч. 29-30. – 14 липня.
- Геродот Д. Шабаш катів // *Тризуб*. – 1927. – Ч. 45. – 4 грудня.
- Гл. Л. Національні перспективи на Україні під Московською окупацією // *Тризуб*. – 1931. – Ч. 33. – 6 вересня.
- Гл. Л. З чим повертаємося? // *Тризуб*. – 1933. – Ч. 16-17. – 16 квітня.
- Гл. Л. Чи вони чого навчилися // *Тризуб*. – 1931. – Ч. 9. – 1 березня.
- Годорожій І. Про напих монархистів // *Українська Трибуна*. – 1921. – Ч. 129. – 7 жовтня.
- Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920 // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці іст.-філософ. секції*. – Т. 182. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967.
- Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. – Відень, 1921.
- Гольдельман С. Міжнародні відносини на Україні та завдання соціалдемократії // *Соціал-Демократ*. – 1930. – Ч. 5.
- Горевалов С., Богуславський О., Романишин Ю. Військова преса України. – Львів-Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2004.
- Горелов М. Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. – К.: Рада, 1996.
- Гр. Наш. Петлюрівщина // *Нова Україна*. – 1925.

Список використаних джерел і літератури

- Григорієв Н. «Сеньори, сніміть маски» (Відповідь багнотворцям) // *Нова Україна*. 1926. – Ч. 8. – Листопад.
- Григорієв Н. Во ім'я правди // *Нова Україна*. – 1926. – Ч. 7.
- Григорієв Н. Єдиний національний фронт // *Нова Україна*. – 1923. – Ч. 2.
- Григорієв Н. З приводу злочинства // *Нова Україна*. – 1926. – Ч. 5-6.
- Григорієв Н(аш). На політичні теми // *Нова Україна*. – 1925. – Ч. 4-6.
- Григорієв Н. Недовірки // *Нова Україна*. – 1925. – Ч. 7-8. – Листопад-грудень.
- Гришко В., Базилевський М., Ковалів П. Вячеслав Липинський і його творчість. – Нью Йорк, 1961.
- Грушевський М. В першій делегації Української партії соц.-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // *Борітеся-Поборете!* – 1920. – Ч. 3. – Листопад.
- Грушевський М. Відкритий лист Мих. Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х.Г. Чаковському // *Борітеся-Поборете!* – 1921. – Ч. 10.
- Грушевський М. Між Москвою і Варшавою // *Борітеся-Поборете!* – 1920. – Ч. 2.
- Грушевський М. На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції) // *Борітеся-Поборете!* – 1920. – Ч. 4. – Листопад-грудень.
- Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // *Борітеся-Поборете!* – 1920. – Ч. 1.
- Гунчак Т. Українська політична думка 1920-их років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм // *Сучасність*. – 1986. – Ч. 1.
- Д.Д. До завдань Українського Націоналізму // *Державна Нація*. – 1927. – Ч. 2. – Листопад.
- Данько М. Європа і ми // *Тризуб*. – 1939. – Ч. 1-2. – 8 січня.
- Данько М. Методи і засоби української акції в Європі // *Тризуб*. – 1938. – Ч. 26. – 26 червня.

- Данько М. Нація чи партія? // Тризуб. – 1938. – ч. 47. – 20 листопада.
- Данько М. Поразки московської політики і українські завдання в Європі // Тризуб. – 1928. – Ч. 47. – 5 грудня.
- Данько М. Потреби української інформаційної акції в Європі // Тризуб. – 1938. – Ч. 15. – 10 квітня.
- Данько М. Сучасні завдання української молоді // Тризуб. – 1937. – Ч. 10. – 14 березня.
- Данько М. Українська преса і молодь // Тризуб. – 1937. – Ч. 47. – 5 грудня.
- Два фронти (Винниченко В.) // Нова Доба. – 1920. – Ч. 1.
- Декларація УСДРП на соціалістичному конгресі в Гамбурзі // Соціалістична Думка. – 1923. – ч. 11.
- Денека О. Українська еміграційна преса у Франції 20-30-х рр. XX ст.: становлення, розвиток, проблематика.
- Десять літ праці гетьманського центру на еміграції // Бюлетень гетьманської управи. – 1931. – Ч. 12.
- До жидівського питання (редакційна) // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 109. – 14 вересня.
- До справи консолідації українських соціалістичних сил // Соціал-Демократ. – 1934. – Ч. 15.
- До хвилі (редакційна) // Соціалістична Думка. – 1921. – Ч. 10.
- Доленга С. В річницю ганьби й сорому // Тризуб. – 1938. – Ч. 17-18. – 24 квітня.
- Доленга С. Скоропадщина. – Варшава, 1934.
- Донцов Д. До завдань Українського Націоналізму // Державна Нація. – 1927. – Ч. 2.
- Донцов Д. Дон-Кіхотам монархізму // Державна нація. – 1927. – Ч. 1. – Січень.
- Донцов Д. Націоналізм. – Лондон; Торонто: Українська видавнича спілка; Ліга визволення України, 1966.
- Доронченков А. Малороссы и украинцы в российской эмиграции «первой волны» (к проблеме этнической и политической идентификации) // Зарубежная Россия. 1917-1939 гг.

- Сборник статей. Ответ. ред. В.Ю. Черняев. – СПб.: Издательство «Европейский дом», 2000.
- Драч І. Уроки Української Народної Республіки // Вісті з України. – 1998. – 5 лютого.
- Друга Конференція (24.-26. квітня 1920. року, в Празі) // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч. 1. – Вересень.
- Дуб Я. Зовнішньо-політичне ставлення української справи // Розбудова Нації. – 1933. – Ч. 5-6. – Листопад-грудень.
- Дуб Я. Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України // Розбудова Нації. – 1929. Ч. 8-9. – Серпень-вересень.
- Дублінський А. Завдання нашої молоді // Тризуб. – 1938. – Ч. 1-2. – 2 січня.
- Дуброва Гр. Змініть мову або «Голодранець усіх країн» // Тризуб. – 1928. – Ч. 38. – 30 вересня.
- Еміграція // Онацький С. Українська мала енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1958.
- Ентеліс Б. Євреї і комуністична влада // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 7. – 12 травня.
- Ентеліс Б. Українська державність і євреї // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 17.
- Єдиний фронт між соціалістами та комуністами й українська соціал-демократія // Соціал-Демократ. – 1935. – Ч. 16.
- Єдиним фронтом (редакційна) // Єдиним фронтом. – 1939. – Ч. 1. – Липень.
- Жаботинський В. «Кримська» колонізація // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – Мюнхен: Сучасність, 1983.
- Животко А. Історія української преси. – Мюнхен: український технічно-господарський інститут, 1989-90.
- Животко А. Українська партія соціалістів-революціонерів і преса // Трудова Україна. – 1934. – Ч. 1-2.
- Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – Ч. 1.

О. Богуславський

Жуковський А. Франція і Україна // Енциклопедія Українознавства в 11 т. / Голов. ред. В. Кубійович. – Мюнхен: Молоде життя. – Т. 9.

З преси // Соціал-Демократ. – 1931. – Ч. 9.

З преси // Соціал-Демократ. – 1933. – Ч. 13-14.

З приводу «єдиного фронту» (редакційна) // Соціалістична Думка. – 1923. – Ч. 12.

Завдання моменту (редакційна) // Соціал-Демократ. – 1929. – Ч. 1.

Завдання української жінки на еміграції // Тризуб. – 1938. – Ч. 32-33. – 14 серпня.

Залесський П. Завдання розумного і честного Правительства на Україні // Хліборобська Україна. – 1924-1925. – Кн. 5.

Заява (Редакційна) // Нова Доба. – 1921. – Ч. 13.

Заява Проводу ОУН // Розбудова Нації. – 1931. – Ч. 11-12.

І.Г. Наша ідеологія // Національна думка. – 1924. – Ч. 2. – Травень.

Іванов В. Поняття про мас-медіа: теоретичні та історичні аспекти // Доповіді та повідомлення VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська періодика: історія і сучасність». – Л.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, 2002.

Іванов В. Україномовна зарубіжна преса: генезис і структура // Засоби масової інформації й утвердження державного суверенітету України / Зб. мат-лів наук.-практ. конф. – Л.: Світ, 1993.

«Істинно-русская» «партія» // Нова Доба. – 1921. – Ч. 10.

Історія української еміграції / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1997.

Іщук-Пазуняк Н. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Введення // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали / Під ред. Л. Винарія і Н. Пазуняк. – Філадельфія; Київ; Вашингтон: «Веселка», 1993.

Список використаних джерел і літератури

Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974.

Каміньський А. Край, еміграція і міжнародні за куліси. – Манчестер; Мюнхен; Нью-Йорк: Видання Політичної Ради ОУН, 1982.

Квітковський Д. «Український Париж» // Самостійна Україна. – 1963. – Ч. 1. – Січень.

Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк: Видавничка кооператива «Червона Калина», 1976.

Кедрин І. Політична думка і преса // У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. – 1986.

Кедрин І. У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1986.

Клейнер І. Володимир (Зев) Жаботинський (1880-1940) // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – Мюнхен: Сучасність, 1983.

Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.

Ковалів П. Наше завдання і наш обов'язок // Національна Думка. – 1927. – Ч. 7-8.

Козак М. Гетьманці // Українська Трибуна. 1921. Ч. 34. – 15 червня.

Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000.

Конференція закордонних членів УПСР // Трудова Україна. – 1932. – Ч. 7-8.

Косенко І. Питання української національної перемоги // Тризуб. – 1930. – Ч. 24-25. – 22 червня.

Косенко Іл. Програм Українських Націоналістів // Тризуб. – 1929. – Ч. 19-20. – 5 травня.

Костюк Г. Про другий том «Щоденника» // Винниченко В. Щоденник. Том другий 1921-1925. / Під ред. Г. Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський Інститут Українських Студій, 1983.

- Котович Л. Українська еміграція у Франції // Тризуб. – 1925. – Ч. 3. – 1 листопада.
- Кочубей М. Чи ми проти терору, як методу визвольної боротьби в Галичині // Думки Гетьманця. – 1930. – Ч. 3.
- Кочубей М. Чим слабка гетьманська концепція // Думки Гетьманця. – 1930. – Ч. 2.
- Крупський І. Національно-патріотична журналістика України (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.). – Л.: Світ, 1995.
- Крупський І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1996.
- Крушинський Ф. Український націоналізм у поході // Молода Україна. – 1936. – Ч. 6-11.
- Кузеля З. Українознавство в Німеччині (1939-1945) // сьогоднішнє й минуле. Вісник українознавства. – 1948. – Ч. 1.
- Кульчицький О. Зенон Кузеля як організатор і голова Комісії допомоги українському студентству // Збірник на пошану Зенона Кузеля / За ред. В.Янева. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней: 1962.
- Кущинський А. «Спілка», «Просвіта», і «Січ» // Тризуб. – 1925. – Ч. 8. – 6 грудня.
- Левицький М. Розмосковлення // Тризуб. – 1926. – Ч. 28. – 25 квітня.
- Левицький М. Українізація і розмосковлення // Тризуб. – 1926. – Ч. 26-27. – 18 квітня.
- Левицький М. Чого нам треба (Негайні чергові завдання) // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 40. – 21 червня.
- Левицький М. Чого нам треба (Негайні чергові завдання) // Українська Трибуна. 1921. Ч. 41. 22 червня.
- Левицький М. Чого нам треба (Негайні чергові завдання) // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 42. – 25 червня.
- Липа Ю. Призначення України. – Нью-Йорк: Говерля, 1953.
- Липинський В. Вступне слово // Збірник Хліборобської України. – 1931. – 36. 1.

- Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1919-1926.
- Липинський В. Покликання «варягів», чи організація хліборобів? (Кілька уваг з приводу статті С.Х.Чикаленка «Де вихід?») // Хліборобська Україна. – 1924-1925. – Кн.5.
- Липинський В. Про українську державність. Вельми важливий документ-лист до редактора «Українського Голосу» в Перемишлі // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б. 1918: Збірник статей і документів / Упоряд. М.Королишин. – Торонто, 1978.
- Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – Філадельфія: Америка, 1925.
- Лист до А.В.Ніковського // Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.ІІ. – Нью-Йорк: українська вільна академія наук; Бібліотека ім. С.Петлюри в Парижі, 1979.
- Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973.
- Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Сучасність. – 1980. – Ч. 9.
- Лисянський Б. Українська політична еміграція і національно-культурна праця // Тризуб. – 1931. – Ч. 42. – 8 листопада.
- Литвицький М. Московське фарисейство // Тризуб. – 1931. – Ч.1. – 1 січня.
- Литвицький М. Московське фарисейство // Тризуб. – 1931. – Ч. 2. – 25 січня.
- Литвицький М. Політична спекуляція // Тризуб. – 1929. – Ч. 11. – 16 березня.
- Литвицький М. Проблема української державности і російське видавництво «Єдність» в Празі // Тризуб. – 1930. – Ч. 41.
- Литвицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 рр. – Мюнхен; Філадельфія, 1984.
- Лозинський М. До жидівського питання на Україні. 1. Жиди й українська державність // Українська Трибуна – 1922. – Ч. 36.

- Лозинський М. До жидівського питання на Україні. 2. Українське й жидівське громадянство // Українська Трибуна. – 1922. – Ч. 46.
- Лотоцький О. Ганебний ювілей // Тризуб. – 1926. – Ч. 33. – 30 травня.
- Лотоцький О. Симон Петлора в українській еміграції // Тризуб. – 1928. – Ч. 20-21. – 25 травня.
- Лукашевич Л. Роздуми на схилку життя. – Нью Йорк-С. Банд Брук: Українське православне видавництво Св. Софії, 1982.
- М. На різні теми // Розбудова Нації. – 1931. – Ч. 5-6. – Травень-червень.
- Мазепа І. «Націоналізм» без національного змісту (З приводу книги Д.Донцова «Націоналізм» // Соціал-Демократ. – 1933. – Ч. 13-14.
- Мазепа І. «Підготовка до революції» чи Дезорганізація національних сил? // Соціал-Демократ. – 1931. – Ч. 8.
- Мазепа І. Готуємося до нового етапу боротьби // Соціал-демократ. – 1930. – Ч. 4.
- Мазепа І. Марксизм і форми соціалістичного руху на Україні // Соціал-Демократ. – 1933. – Ч. 12.
- Мазепа І. Міжнародна ситуація та завдання українського визвольного руху // Соціал-Демократ. – Ч. 15.
- Мазепа І. Проблема незалежної України // Соціал-Демократ. – 1930. – Ч. 6. – Червень.
- Мазепа І. Шлях нашого визволення // Соціал-Демократ. – 1930. – Ч. 5.
- Мазепа І. Шляхи упадку большевиків і доля демократії на Україні (З приводу нової книги К.Каутського) // Соціал-Демократ. 1931. Ч. 7.
- Мандрика М. На польській роботі («Уряд УНР») // Нова Україна. – 1928 – Ч. 1-3. – Січень-березень.
- Маніак бухгалтер (Винниченко В.) // Нова Доба. – 1920. – Ч. 4.
- Маркусь В. Півстоліття ОУН (1929-1979) // Сучасність. – 1979. – Ч. 4.

- Маркусь В. Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921-1939). Міжнародно-правна та порівняльна аналіза // Сучасність. – 1986. – Ч. 12.
- Мартинець В. Замітки до майбутньої конференції українських націоналістів // Національна Думка. – 1927. – Ч. 10.
- Мартинець В. Реєміграція // Національна Думка. – 1926. – Ч. 4.
- Мартинець В. Українська націоналістична преса // Організація українських націоналістів 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Париж: Перше українське націоналістичне видавництво, 1955.
- Мартинець В. Українська націоналістична преса // Організація українських націоналістів 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Париж: Перше українське націоналістичне видавництво, 1955.
- Мартинець В. Українська справа ті її зовнішнє ставлення // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 5-6. – Травень-червень.
- Мартинець В. Українське підпілля: Від УВО до ОУН. – Б.м., 1949.
- Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.). – Львів, 1998.
- Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. – Вінніпег, 1974.
- Маруняк В. Олександр Бойків – організатор українського життя у Франції. – Париж, 1986.
- Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1: Роки 1945-1951. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Релея, 1985.
- Марченко В. Перед світом широким // Тризуб. – 1925. – Ч. 1. – 15 жовтня.
- Мацієвич К. Незалежність України та сучасна демократія // Тризуб. – 1931. – Ч. 5-6. – 1 лютого.
- Мацієвич К. Перед поворотом на Україну // Тризуб. – 1932. – Ч. 28-29. – 10 липня.
- Меморандумі УСДРП про безпеку війни // Соціал-Демократ. – 1936. – Ч. 17.

- Милянчик Юр. Жиди, сіонізм і Україна // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 8-9.
- Михайлюк Б. Варшавський договір. – Вінніпег, 1950.
- Мицюк О. Самостійність України та жидівство // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 11-12. – Падолист-грудень.
- Мицюк О. Фашизм (Дискусійна стаття) // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 8-9.
- Мірна З. Російський монархист про Україну // Тризуб. – 1937. – Ч. 40-41.
- Мірчук І. Зенон Кузеля в Берліні // Збірник на пошану Зенона Кузеля / За ред. В.Янева. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней: 1962.
- Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том 1920-1939. / За ред. С. Ленкавського. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968.
- Місило Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918-1939) і Західньо-Українській Народній Республіці (1918-1919). – Едмонтон, 1991.
- Мовчан С. Українська періодика в Югославії та її роль у формуванні національної свідомості і консолідації українців у 1919-1941 рр. // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред.: М. М. Романюка. – Львів, 1996 – 1997. – Вип. 3/4.
- Мотиль О. Дмитро Донцов // Політологічні читання. – 1992. – Ч. 1.
- Навколо біжучих справ // Розбудова Нації. – 1932. – Ч. 11-12. – Листопад-грудень.
- Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (Матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 1999.
- Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942.
- Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. (Структура. Частина перша) / За ред. С. Костя. – Л.: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2002.

- Науменко Ю. Завдання нашої військової еміграції // Тризуб. – Ч. 28. – 7 липня.
- Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен: Сучасність, 1973..
- Націоналізм, патріотизм і шовінізм (лист п. В.Липинського до п. Б.Шемета, писаний у Райхенау 12.XII.1925 р. у відповідь на поставлене питання) // Батьківщина. – 1992. – Листопад-грудень.
- Наше кредо (редакційна) // Ранок. – 1928. – Ч. 1. – Серпень.
- Нем-Тудо. «Нечто фантастическое» по В.В.Шульгину // Тризуб. – 1927. – Ч. 12. – 2 березня.
- Нем-Тудо. Український вопрос // Тризуб. – 1927. – Ч. 11. – 13 березня.
- Нечай С. Жахи голоду в Україні // Тризуб. – 1933. – Ч. 30. – 31 серпня.
- Нечиталюк М. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень // Українська періодика: історія і сучасність: Тези доп. і повід. Всеукр. наук. конф. (9-10 грудня 1993 р.). – Львів, 1993.
- Нижанківський С. Ми і Жиди // Національна Думка. – 1927. – Ч. 2. – Січень.
- Нова акція В.Винниченка // Соціал-Демократ. – 1937. – Ч. 19.
- Нова Україна (Редакційна) // Нова Україна. – 1924. – Ч. 1-3.
- Новий «гетьман» України // Соціал-Демократ. – 1933. – Ч. 13-14.
- Онацький Е. Фашизм і ми (сприводу статті проф. Мицюка) // Розбудова Нації. – 1929. – Ч.12.
- Онацький Є. Завдання еміграції і реальна робота // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 6-7.
- Основи Націонал-Соціалістичного Німецького Руху // Український Козак. – 1923. – Ч. 5. – 1 травня
- Останніми днями... // Тризуб. – 1930. – Ч. 45. – 30 листопада.
- Павленко В., Сохань П. Українська емігрантська преса в Болгарії міжвоєнного періоду // Українська діаспора. – 1992. – Ч. 1.

1-а конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада // Тризуб. – 1929. – Ч. 50. – 15 грудня. – С. 10-21.

Петлюра С. Ловці душ // Тризуб. – 1926. – Ч. 26-27. – 18 квітня.

Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). – Керівник тому В. П. Троцинський. – К., 2003.

Пороховський Г. Треба вчитися // Тризуб. – 1932. – Ч. 34. – 4 вересня.

Постанови Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 5.

Постанови Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 3-4. – Березень-квітень.

Правобережець В. Замітки на полях демократичної преси // Хліборобська Україна. – 1920-1921. – Зб. 2-4.

Праця другої конференції Української Головної Еміграційної Ради // Тризуб. – 1932. – Ч. 46. – 27 листопада.

Про українсько-жидівські відносини // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 9. – 14 травня.

Програма національна / Програма Української Партії Соціалістів Революціонерів (УПСР) // Борітеся-Поборете! – 1921. – Ч. 6. – Лютий.

Програма політична / Програма Української Партії Соціалістів Революціонерів (УПСР) // Борітеся-Поборете! – 1921. – Ч. 6. – Лютий.

Прокопович В. Пам'яті В'ячеслава Липинського // Тризуб. – 1931. – Ч. 25. – 28 червня.

Промова Пана Андрія Лівницького // Тризуб. 1936. Ч. 43-43.

Р. Політична освіта і українська еміграція // Тризуб. – 1936. – Ч. 34. – 4 вересня.

Р.М. Інформаційна служба // ЕУ. Т.3. – Мюнхен: Молоде Життя, 1959.

Р.С. Чи ми готові до боротьби з ворожою пропагандою // Тризуб. – 1928. – Ч. 45. – 18 листопада.

Радченко А. Про нашу плятформу // Соціалістична думка. – 1923. – Ч. 10.

(Редакційна стаття) // Соборна Україна – 1921. – Ч. 1. – 12 жовтня.

Резолюції партійних конференцій У.П.С.Р. за кордоном // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч. 1. – С. 51-60.

Різун В. Основи масового спілкування як духовного єднання і порозуміння // Вісник Львівського університету. – Серія: Журналістика. – Випуск 21. – Л.: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001.

Розмова з Паном А. Лівницьким // Тризуб. – 1935. – Ч. 37. – 22 вересня.

Розмова з паном Президентом Української Народної Республіки Андрієм Лівницьким // Тризуб. – 1937. – Ч. 6. – 14 лютого.

Розпочинаючи видання... (редакційна) // Тризуб. – 1925. – Ч. 1 – 15 жовтня.

Рудичів І. Не сказана промова // Тризуб. – 1930. – Ч. 1-2. – 1 січня.

Ряст О. «Табор». Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі // Табор. – 1923. – Ч. 1.

Ряст О. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1956.

С.В. Внутрішня пропаганда О.У.Н. // Розбудова Нації. – 1932. – Ч. 7-8. – Липень-серпень.

С.Г. Гра з вогнем (3 приводу виступів п. П.Скоропадського) // Тризуб. – 1933. – Ч. 9. – 26 лютого.

Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20-30-ті рр. XX ст.): Історико-бібліографічне дослідження / Наук. ред.-консультант М. М. Романюк. – Львів, 2002.

Садовський В. До емігрантських перспектив // Українська Трибуна. – 1922. – Ч. 14. – 18 січня

Садовський В. Неіснуюче питання // Національна Думка. – 1926. – Ч. 4.

О. Богуславський

- Садовський В. Перед новим етапом // Тризуб. – 1926. – Ч. 22. – 14 березня.
- Садовський В. Про наші конструктивні завдання // Тризуб. – 1927. – Ч. 33. – 14 серпня.
- Саліковський О. Важка проблема // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 4. – 8 травня.
- Саліковський О. На історичнім роздоріжжю. (Із записів емігранта) // Трудова Україна. – 1923. – ч. 1. – Березень.
- Саліковський О. Українство й жидівська суспільність // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 106. – 10 вересня.
- Сальський В. Шляхи боротьби // Тризуб. – 1929. – Ч. 21. – 19 травня.
- Сапша М. Винниченко і Чаковський // Вітчизна. – 1990. – Ч. 11.
- Сидоренко Н. «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919-1924). – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000.
- Сидоренко Н. «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919-1924). – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000.
- Сидоренко Н. «Національно-духовне самоствердження: У 3 ч. Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924)». – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000.
- Сільський В. Шляхи боротьби // Тризуб. – 1929. – Ч. 21. – 19 травня.
- Сіманц Гр. Націоналізм і українська визвольна ідея // Національна думка. – 1925. – Ч. 2. – Березень.
- Сірополко С. В ім'я «общепонятної» мови // Тризуб. – 1936. – Ч. 35. – 11 листопада.
- Сірополко С. Преса на совітській Україні в 1932 р. та за планом другої п'ятирічки // Тризуб. – 1933. – Ч. 30-31. – 31 серпня.
- Славінський М. На теми дня // Тризуб. – 1928. – Ч. 7. – 12 лютого.
- Славінський М. Український монархізм // Тризуб. – 1926. – Ч. 12. – 1 січня.

Список використаних джерел і літератури

- Славінський М. Український монархізм // Тризуб. – 1926. – Ч. 13. – 7 січня.
- Славінський М. Український монархізм // Тризуб. – 1926. – Ч. 24. – 28 березня.
- Славінський М. Український монархізм // Тризуб. – 1926. – Ч. 25. – 4 квітня.
- Славінський М. Український монархізм // Тризуб. – 1926. – Ч. 33. – 30 травня.
- Славінський М. Український монархізм // Тризуб. – 1926. – Ч. 39. – 8 серпня.
- Славінський М.. Про всеукраїнський конгрес // Тризуб. – 1933. – Ч. 36. – 8 жовтня. – С. 3-6
- Смаль-Стоцький Р. Поневолення української мови в совітській Україні // Тризуб. – 1936. – Ч. 9-10.
- Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1974.
- «Соціалістичний блок» і наша тактика // Соціалістичної Думки. – 1921. – Ч. 1.
- Соціалістичний контакт // Трудова Україна. – 1934. – Ч. 1.
- Сріблянський М. Кінець легенди // Нова Україна. – 1927 – Ч. 12. – грудень.
- Статут і Реглямент Українського Союзу Хліборобів-Демократів // Хліборобська Україна. – 1920-1921. – Зб. 2-4.
- Статут Українського національного козацького Товариства // Український Козак. – 1923. – Ч. 5. – 1 травня.
- Стахів М. Українські політичні партії в соціологічнім на-світленні. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Українська вільна громада в Америці, 1954. – 104 с.
- Століпінщина // Нова Доба. – 1921. – Ч. 2. – 8 січня
- Супровідний лист С.Петлора до Міністра преси і пропаган-ди щодо його завдань, викладених у спеціальному меморан-думі // Петлора С. Статті, листи, документи. – Т. III. Упо-ряд. В.Сергійчук. – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 1999.

Сціборський М. Націократія // <http://ukrlife.org/main/evshan/natiosrasy61-65.htm>

Сціборський М. Передпосилка національної революції // Розбудова Нації. – 1932. – Ч. 7-8.

Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова Нації. – 1933. – Ч. 3-4.

Сціборський М. Шлях Націоналізму // Державна Нація. – 1927. – Ч. 2. – Листопад.

Сціборський М. Щоби закінчити паперову війну // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 10-11. – Жовтень-листопад.

Тактика Українського національного козацького Товариства // Український Козак. – 1923. – Ч. 5. – 1 травня.

Терещенко А. «Ні не одурите» // Тризуб. – 1931. – Ч. 13. – 29 березня.

Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. – Джерзі Сіті: Вид-во М. П. Коць, 1974.

Терор на Україні // Нова Доба. – 1920. – Ч. 43. – 29 грудня

Тибурський А. Між есерами // Розбудова Нації. – 1929. – ч. 10-11. – Жовтень-листопад.

Тимофіїв М. Жиди і народне господарство України // Хліборобська Україна. – 1922-1923. Кн. 4.

Тимошик М. Українська журналістика у Франції: історія і сучасність // Журналістика: Науковий збірник / За ред. П. Сидоренко. – К.: Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту імені Т. Шевченка, 2002.

Токаржевський-Карашевич Я. Дійсність та химери (до сучасного політичного моменту) // Тризуб. – 1925. – Ч. 1. – 15 жовтня.

Томашівський С. Влада й культура // Хліборобська Україна. – 1922-1923. – Кн.4.

Томашівський С. Під колесами історії. – Нью-Йорк: Видавнича корпорація «Булава», 1962.

Третя конференція Головної Еміграційної Ради // Тризуб. – 1934. – Ч. 8. – 4 березня.

Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. І-т соціології: Відп. ред. В.Б.Євтух. – Київ: Інтел. – 1994.

Тулицький С. Життя, діяльність і організація української еміграції у Франції // Трудова Україна. – 1934. – Ч. 9 – Вересень.

Укр. Емігрант. Може ли существовать изолированное Украина? // Тризуб. – 1928. – Ч. 46-47. – 25 листопада.

Українська державна влада (Винниченко В.) // Нова Доба. – 1920. – Ч. 3. – 20 березня.

Українська Комуністична Партія (УКП) і Комуністична Партія (большевиків) України (КП(б)У) // Нова Доба. – 1921. – Ч. 4. – 22 січня

Українське питання... // Тризуб – 1931. – Ч. 9. – 1 березня.

Український Емігрант. Лист до редакції // Тризуб. – 1928. – Ч. 10. – 4 березня.

Український соціалістичний конгрес // Трудова Україна. – 1934. – Ч. 12.

Українські поселення. Довідник / Під ред. А.Мілянчика, В.Бандери, І.Гурина та В.Ісаєва. – Нью-Йорк: Український соціологічний інститут, 1980.

Українці в Берліні. 1918-1945: Пропамятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. // НТШ в Канаді / Ред. В. Верига. – Торонто, 1996.

Учасник конференції. Перша конференція української еміграції // Тризуб. – 1929. – Ч. 29-30. – 14 липня.

Феденко П. В атмосфері погрому // Соціал-Демократ. – 1931. – Ч. 7.

Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. – Лондон; Париж; Мюнхен: Наше слово, 1968.

Харитон К. Деякі підсумки перебування на еміграції // Тризуб. – 1931. – Ч. 26. – 5 липня.

Хто ж наші союзники? // Український Вістник. – 1938. – Ч. 5. – Травень.

Чечель М. Чому припинив своє існування революційно-радянський блок? // Борітеся-Поборете! – 1920. – Ч. 2. – Жовтень.

О. Богуславський

- Чикаленко С. Де вихід? (Лист до редакції) // Воля. – 1921. – Ч. 3/4. – 23 квітня.
- Чим слаба гетьманська концепція // Український Голос. – 1930. – 8 червня.
- Читальники наші добре знають нашу позицію в справі жидівської колонізації... // Тризуб. – 1928. – Ч. 9.
- Чорненський В. Друга конференція Головної Еміграційної Ради у Празі 24-25 вересня 1932 р. // Тризуб. – 1932. – Ч. 38. – 2 жовтня.
- Чорноморець. Критика з обов'язку // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 5.
- Чужий. Великий гріх // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 109. – 14 вересня.
- Ш.П. Війна майбутнього // Тризуб. – 1928. – Ч. 6. – 5 лютого.
- Шандрук П. «За Русь святую!» // Тризуб. – 1938. – Ч. 48-49. – 27 листопада.
- Шандрук П. Наше чергове завдання // Тризуб. – 1927. – Ч. 15. – 10 квітня.
- Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927.
- Шаповал М. Еміграція і Україна // Нова Україна. – 1925. – Ч. 4-6. – Серпень-жовтень.
- Шаповал М. Єдиний національний фронт на культурному ґрунті // Нова Україна. – 1923. – Ч. 7-8.
- Шаповал М. Завдання української еміграції // Нова Україна. – 1926. – Ч. 1-2. Січень-лютий.
- Шаповал М. Складка сил. (З приводу «єдиного фронту») // Нова Україна. – 1923. – Ч. 3.
- Шаповал Микита // Енциклопедія українознавства в 11 т.: Т.10. – Мюнхен: «Молоде Життя», 1984.
- Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упоряд. Ю.Сливка. – Львів, 1992.

Список використаних джерел і літератури

- Шраг М. Відродження Закордонної Групи Української Комуністичної Партії // Борітеся-поборете! – 1920. – Ч. 4. – Листопад-грудень.
- Шраг М. До ревізії нашого партійного програму // Борітеся-поборете! – 1920. – Ч. 3. – Листопад.
- Шраг М. Начерк основ і форм сучасних та майбутніх поєднань держав // Борітеся-поборете! – 1921. – Ч. 7. – Лютий-березень.
- Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К.: Юрінком ІНТЕР, 1998.
- Шульгин О. В альбом «націоналістам» // Тризуб. – 1929. – Ч. 37. – 15 вересня.
- Шульгин О. Завдання еміграції // Тризуб. – 1930. – Ч. 10. – 9 березня.
- Шульгин О. На смерть В.Липинського // Тризуб. – 1931. – Ч. 26. – 5 липня.
- Шульгин О. Прелюдії (нашим критикам) // Тризуб. – 1931. – Ч. 29-30. – 2 серпня.
- Шульгин О. Прокляті питання // Тризуб. – 1931. – Ч. 1. – 1 січня.
- Ще одна пекуча справа // Українська Трибуна. – 1921. – Ч. 48. – 2 липня.
- Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. // Тризуб. – 1926. – Ч. 16. – 31 січня.
- Янів В. Студентська преса: історико-бібліографічний нарис // Студії та матеріали до новішої історії: В 2 т. – Мюнхен: Український вільний університет, 1983. – Т. 2.
- Янів В. Студії та матеріали до новішої історії: В 2 т. – Мюнхен: Український вільний університет, 1983. – Т. 2.
- Ярий Р. Зовнішня політика // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 9-10. – Вересень-жовтень.

Іменний покажчик

Айолло Г. 87, 88
Амон Р. 44, 186
Андрієвський В. 259
Андрієвський Д. 39, 44, 48, 186, 346, 360, 367, 370, 371, 373
Андрієнко С. 43
Антонович Д. 8
Армстронг Д. (Armstrong J.) 396
Арнауценко [?] 276
Артюшенко Ю. 37

Базицький Г. 9
Балабан В. 40
Бантш-Каменський О. 196
Баран С. 49, 132
Безпалко О. 108, 121
Безручко М. 9
Білон П. 29
Богацький П. 34, 83, 120
Бойків О. 39
Бончковський В. 47
Бочковський О.-І. 43, 44, 108, 109, 111, 115, 118, 121
Боярський М. 147
Будз П. 43
Будзь В. 42

Валь фон С.Г. 323
Вальдман І. 43
Вассіян Ю. 352, 373
Верига В. 37
Винниченко В. 8, 42, 73, 83, 89, 91, 92, 95, 96, 97, 101, 113, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 211
Вишиваний В. (Габсбург В.) 44, 185, 186, 196
Вітик С. 41
Вішка О. 20, 21
Войнаровський А. 7
Волохів І. 33

Габсбург В. (Вишиваний В.) 44, 185
Галаган М. 98, 104, 108
Гелнер Е. 335, 336
Геродот Д. (Івашин Д.) 256, 259, 277

Герцик Г. 7
Гітлер А. 196
Гладилович І. 179
Голіцинський Є. 8
Голіцинський К. 8
Голога Я. 32
Гольдельман С. 43, 109, 118, 301, 302, 303
Гомзин Б. 179
Горленко Д. 7
Гр. Наш (Григорій Н.) 96
Григорій Н. 34, 57, 78, 83, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 105, 120, 121, 139
Грицай О. 35, 43
Грушевський М. 42, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 79, 95, 126, 139, 140, 187, 211, 373
Гунчак Т. 18, 48

Г'вазава Г. 46
Г'ижа І. (І.Г.) 339, 340

Данько М. 232, 233, 234, 250, 251, 252, 324
Даскалюк О. 43
Демчук Д. 344
Денека О. 20, 23, 24, 40, 48
Денікін А. 206, 320
Деркач Г. 34
Дівнич А. 44
Дністрянський С. 43
Добриловський М. 108, 109,
Довгаль С. 83,
Доленга С. 279, 280,
Донцов Д. 8, 116, 159, 160, 161, 200, 345, 351, 352, 356, 357, 373, 374, 375, 415
Доронченков О. 27
Дорошенко В. 109
Дорошенко Д. 35, 44, 148, 179
Драгоманов М. 7, 373
Драч І. 14
Дуб Я. (Кушнір М.) 372, 391, 392
Дублінський А. 235, 236,

Ентеліс Б. 304

Свтух В. 20,
Свшан М. 42,
Сльченко а. 43,
Сремів М. 46

Жаботинський В. 308, 309,
Жеребко Ф. 45
Животко А. 16, 32, 37, 48
Жук А. 43, 44,
Жуковський А. 40, 58,
Жуковський О. 61,
Жученко М. 44

Забаревський М. (Дорошенко Д.) 179
Залевський В. 34, 83
Залесський П. 44, 171, 173, 174
Залізник В. 61
Залозецький К. 179
Затонський В. 314,
Зленко П. 34

Івашин Д. (Геродот Д.) 261, 277

Калинович І. 42
Каменецький І. 18, 48
Каменський А. 365
Капустянський М. 39, 40
Карманський П. 44
Карпенко С. 42
Карпинський А. 42,
Квітковський Д. 41, 48
Кедрин (Рудницький) І. 271
Кедрин-Рудницький І. 27, 37, 41, 43
Кентржинський Б. 39
Кисілевський Ю. 46
Клейнер І. 309
Клюк Г. 46
Книш З. 207
Ковалевський М. 27, 46, 311
Ковалевський О. 43
Ковальський М. 257, 259
Кожевников П. 344
Козак М. 272
Колесса О. 42

Колянчук О. 20, 26
Коновалець 360
Коновалець Є. 35, 47, 116
Королів В. 8
Коростовець В. 46
Косенко І. 46, 227, 259, 399
Коссак І. 43,
Котович Є. 41,
Кочубей М. 44, 45, 149, 179, 180, 181
Кревецький І. 11,
Крупський І. 13, 48
Крушельницький А. 42, 43, 44
Кузеля З. 18, 35, 47
Кулеша Н. 20, 24,
Кульчицький О. 27,
Курас І. 20,
Кучабський В. 35, 148, 199
Кушнір М. (Дуб Я.) 43, 47, 372
Куц В. 259

Левитський В. 42, 129,
Левицький Д. 47
Левицький К. 42
Левицький М. 221, 222, 224, 312, 313,
Лішинський В. 44, 95, 107, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165,
166, 167, 168, 169, 170, 171, 175, 177, 183, 185, 186, 188,
189, 192, 193, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 273, 274,
275, 277, 280, 350, 351, 352, 399, 410, 413, 415
Лисяк П. 42, 46
Лисяк-Рудницький І. 18, 48, 132
Лисянський Б. 228
Литвицький М. 286, 323, 324
Лівицька-Холодна Н. 229
Лівицький А. 208, 283, 297, 298, 299, 300
Лівицький А. 353
Лівицький М. 237
Лозинський М. 43, 306, 307
Ломиковський І. 7
Лотоцький А. 254, 256, 257, 259, 312
Лукасевиц Л. 27
Луців А. 47
Ляхович Є. 48

Мазепа І. 7
 Мазепа Іс. 108, 109, 110, 112, 113, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 325, 412, 355
 Мазуренко В. 42
 Макаренко М. 147
 Маковой О. 11
 Макогон Я. 46
 Мандрика М. 34, 57, 83, 103
 Маркусь В. 18, 48
 Мартинець В. 18, 19, 39, 48, 342, 343, 346, 348, 349, 350, 356, 360, 367, 368, 373, 383, 384, 385
 Мартинюк М. 17, 28, 35, 40, 48
 Марунчак М. 17, 48
 Маруняк В. 13, 18, 390
 Марченко В. (Петлюра С.) 219, 245
 Матюшенко Б. 108, 121
 Махно Н. 9
 Мацієвич К. 121, 229, 257, 259, 261, 290, 291, 292, 293, 295, 296
 Меленевський М. 8
 Милинич Ю. 376
 Мирович Ф. 7
 Мицок О. 78, 362, 379
 Мірна З. 259, 323
 Мірчук І. 27
 Мірчук П. 19
 Місило Є. 17, 37, 40, 48
 Міхновський М. 61, 194
 Мовчан С. 25
 Монтрезор А. 44, 148, 179
 Мурашко П. 17, 48
 Мурський В. 43
 Муссоліні Б. 188, 353, 361, 401, 414

Назарук О. 42, 43, 179
 Наріжний С. 16, 37
 Науменко Ю. 226
 Нечай С. 319
 Нечиталюк М. 11, 48
 Нижанківський С. 378
 Ніковський А. 241
 Німчук І. 42, 35, 44

Одарченко О. 44
 Олесь О. 42
 Ольжич О. 39
 Олянич Д. 44
 Омельченко Т. 390
 Омелянович-Павленко І. 9, 35, 45
 Онацький Є. 363, 400,
 Онацький Є. 39, 285
 Орлик Г. 7
 Орлик П. 7
 Орлов І. 45

Павленко В. 25
 Паламар Г. 42
 Палів Д. 47
 Пасічник М. 42, 75
 Перепилиця С. 38
 Петлюра С. 8, 37, 40, 43, 70, 71, 79, 89, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 129, 131, 132, 140, 184, 187, 189, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 226, 227, 231, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 254, 281, 282, 283, 308, 309, 314, 315, 326, 377, 411, 412
 Петрушевич Є. 42, 132
 Піддубник Г. 42
 Піснячевський В. (В.П.) 43, 51, 301, 302, 303, 304
 Полтавець-Остряниця І. 193, 194, 195
 Полубинський П. 45
 Понятенко П. 8,
 Пороховський Г. 9, 229
 Порш М. 8
 Потульницький В. 20, 27, 48
 Правобережець В. 44, 186
 Прокоп М. 47
 Прокопович В. 275, 326, 412
 Пузицький А. 9

Розенберг А. 196
 Рудичів І. 316,
 Русов М. 8
 Ряст О. (Петлюра С.) 217, 242

Савка М. 20, 22, 48
 Садовський В. 224, 225, 259, 288, 289, 348

Садовський В.
 Саліковський О. 31, 220, 241, 242, 271, 287, 304, 305, 306
 Сальський В. 30, 248, 257, 259, 284
 Селешко М. 47
 Сидоренко Н. 20, 48
 Сідлецький Л. 148
 Сіманц Г. 347
 Сірий (Тищенко) Ю. 42
 Сірополко С. 314, 318, 319,
 Скидан М. 120, 121
 Скоропадський П. 8, 95, 107, 147, 183, 184, 186, 193, 197,
 273, 275, 276, 277, 278, 279
 Скоропис-Йолтуховський О. 148
 Скрипник М. 314
 Славінський М. 267, 269, 273, 274, 284
 Слісаренко Ф. 121
 Смаль-Стоцький Р. 313, 390
 Сосновський М. 374
 Сохань П. 25
 Старосольський В. 108, 109
 Стахів М. 47, 271
 Степанківський В. 8
 Стіборський 38, 39, 285, 343, 344, 353, 356, 358, 360, 373,
 378, 379, 380, 382, 383, 387, 389, 398

 Тернопільський Ю. 16, 37, 40
 Тибурський А. 354, 355
 Тимофіїв М. 44, 189, 190
 Тимошик М. 25
 Ткаченко М. 8
 Токаржевський-Карашевич Я. 224
 Томашівський С. 35, 44, 148, 175, 176, 177, 178, 199, 202
 Троцький М. 8
 Троцинський В. 11, 20, 26, 48, 91, 175
 Тупицький С. 41
 Тютюнник Ю. 9

 Угрин-Безгрішний М. 42
 Удовиченко О. 9, 259

 Феденко П. 108, 109, 115, 121, 122, 325, 412
 Федів І. 33
 Філонович В. 259

Франко І. 11, 373

 Харитон К. 226
 Хомик А. 42, 43
 Христюк П. 42, 61

 Целевич Ю. 47
 Цибульський Б. 256, 259

 Чемеринський-Орлан Я. 47
 Черкасенко С. 42
 Чернявський А. 256
 Чечіль М. 42, 139
 Чижевський П. 43
 Чикаленко Є. 171, 182, 183, 184, 185, 187
 Чоренький В. 261
 Чужий [?] 305

 Шандрук П. 226, 246, 323
 Шаповал М. 34, 38, 42, 57, 66, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 87,
 93, 95, 100, 101, 102, 113, 139, 140, 325, 412
 Швагуляк М. 18
 Шварцбарт С. 99, 189, 377
 Шелухин С. 42
 Шемет В. 147, 162
 Шемет С. 44, 107, 147, 148
 Шкляр В. 147
 Шмідт А. 46
 Шраг М. 42, 57, 60, 61, 66, 73, 139
 Шульгин О. 46, 104, 227, 228, 248, 249, 259, 263, 266,
 275, 282, 285, 286
 Шумицький М. 259

 Щурат В. 11

 Юркевич Л. 8

 Яковлів А. 259, 311
 Янів В. 19, 48
 Ярій Р. 35, 47, 369
 Ярошевський Б. 8

Наукове видання

БОГУСЛАВСЬКИЙ Олег Вікторович

**Преса міжвоєнної української еміграції і
боротьба за незалежність України:
історичний шлях, досвід, дискусії**

Монографія

Комп'ютерна верстка *С. Калабухова*
Дизайн обкладинки *С. Калабухова*

Підписано до друку 14.04.2008.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк ризографічний.
Гарнітура SchoolBookC.
Наклад 500 екз.

Видавництво «Просвіта»
69063, Україна, Запоріжжя, вул. Горького, 38
тел. (061) 213-81-60, (061) 289-20-83

Свідоцтво серія ДК № 417 от 12.04.2001 г.